

СТУДІЇ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ГРАМАТИКИ

ВИДАЮТЬ: ІВАН ОГІЄНКО ТА РОМАН СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ

КНИГА IV

ПРОФ. ІВАН ОГІЄНКО

КОСТЯНТИН І МЕФОДІЙ

ЇХ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ

ІСТОРИЧНО-ЛІТЕРАТУРНА МОНОГРАФІЯ

ЧАСТИНА II

ВИДАНО ЗА ДОПОМОГОЮ
МІНІСТЕРСТВА В. Р. і П. О.

ВАРШАВА
ZAKŁADY GRAFICZNE E. i D-ra K. KOZIAŃSKICH
1928

СТУДІЇ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ГРАМАТИКИ

ВИДАЮТЬ: ІВАН ОГІЄНКО ТА РОМАН СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ

КНИГА IV

ПРОФ. ІВАН ОГІЄНКО

І С Т О Р І Я
ЦЕРКОВНО - СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

ТОМ ДРУГИЙ

ВИДАНО ЗА ДОПОМОГОЮ
МІНІСТЕРСТВА В. Р. і П. О.

ВАРШАВА

—
1928

ПРОФ. ІВАН ОГІЄНКО

КОСТЯНТИН І МЕФОДІЙ

ЇХ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ

ІСТОРИЧНО-ЛІТЕРАТУРНА МОНОГРАФІЯ

ЧАСТИНА II

ВАРШАВА
ZAKŁADY GRAFICZNE E. i D-ra K. KOZIAŃSKICH
1928

ЧАСТИНА ДРУГА:

Життя й діяльність св. Мефодія.

869 — 885.

XII. Утворення Мораво - паннонської архієпископії.

1. Висвячення Мефодія на архієпископа.

Поховавши Мефодій брата свого, совістливо виповнив його передсмертний заповіт: розпочатої праці в Моравії не кинув, не пішов собі до свого улюбленого Полихронієвого монастиря або взагалі на затишний Олимп. Навпаки,— оставшись без брата, Мефодій не злякався теї великої, незмірно тяжкої та небезпечної праці, що чекала його на Моравії,— і він ще довгих 16 літ, до кінця життя свого невпинно працює на користь моравського народу. Як я вже зазначав в I томі цеї праці, переговори слов'янських князів, головно Ростислава моравського, про утворення окремої, від німців незалежної архієпископії в Моравії та Паннонії, непередбачено затягнулися, і затягнулися надовго, — на 868 — 869 р. р. Але папа Адріян II задовольнив перші два слов'янські прохання: слов'янські переклади по-благословив і учнів висвятив; вкінці погодився він висвятити на єпископство (певне на архієпископію) Костянтина, але той захорував і 14 лютого 869 р. помер,— і справа знову затяглася.

Що робив Мефодій зараз по похороні брата, джерела про це мовчать. ЖМ⁸ — а воно стає тепер головним нашим джерелом для оповідання про життя та працю Мефодія — пише про це так: „Коцел післав до апостолика (папи) ¹ і просив, щоби відпустив до нього блаженного вчителя нашого Мефодія. Папа відповів: не тобі тільки одному, а й всім тим землям слов'янським² посилаю Мефодія вчителем від Бога і від св. апостола Петра, першого наслідника й ключара царства небесного. І папа післав Мефодія“.

Як розуміти це повернення Мефодія до Коцела? Я такої думки, що Мефодій змушений був побувати знову в Коцела власне через затягнення справи висвячення окремого архієпископа для слов'янських земель. Папа тягнув цю справу вкінці може й через те, що в Моравії знову розпочалася запекла війна: в 869 р. король Людовик Німецький кинув аж три війська на слов'ян: одне проти лужичан, друге на Нитру, — на князя удільного Святополка, а третє на Моравію проти самого Ростислава. На початку щастило німцям: лужичан побито, Нитру спустошено, сплюндровано й частину Моравії. Своім звичаєм Ростислав засів з військом в Велеграді, який німці звідусіль оточили. Ростислав часто виходив з Велеграду і дошкульно бив німців. Скінчилося на тому, що німецьке військо таки змушене було відступити, а під час відступу знову багато втратило, бо його тепер відважніше били. Ростислав таким чином перемиг і помирився з Людовиком на дуже корисних умовах. Моравія знову виграла, політично зміц-

1. В ЖК та ЖМ декільки раз ужито слова „апостоликъ“ зам. папа. Дехто з католицьких учених, напр. Grives в „Slavia“ 1923 р. т. II ст. 50 з цього приводу робить висновок, ніби солунські брати признавали вселенський примат папи. В рец. на працю Гривеца А. В. Михайлов в „Известия“ 1926 р. т. 30 ст. 446 — 447 зазначає, що назва „апостоликъ“ визначала впрост римського патріярха і що цю назву часом носили й інші єпископи. Про „апостоликъ“ див. ще Dr. Fr. Grives: *Cerkveno prvenstvo i edinstvo po bizantinskom pojmovanju*, Любляна, 1921 р. ст. 44 — 56.

2. „Нъ и всѣмъ странамъ тѣмъ словѣнскимъ“, — цеб-то всім тим землям слов'янським, що були у володінні князів: Ростислава, Святополка та Коцела; цього місця не можна розуміти так, ніби папа посилає Мефодія для *всіх* без винятку слов'янських земель.

ніла й збільшилася: кордони її тепер сягали на півночі до лужичан, на сході приблизно до б. кордонів російських (включаючи сюди й частину земель з населенням західно-українським), на заході до чехів, а на півдні кордони йшли по Драві, Дунаю, Тиссі, Мараші аж до верхів'я Стрия.

Таке блискуче становище дало змогу Ростиславу корисно кінчати справу утворення осібної слов'янської архієпископії. На неї поставлено тепер кандидатуру Мефодія, і післано його вдруге до Риму за висвяченням. ЖМ⁶ приписує цю справу самому Коцелові, але певне це була справа всіх слов'янських князів, Ростислава найперше. „І знову післав Коцел Мефодія до папи — читаємо тут — і 20 мужа пристойних в посольстві, щоби папа посвятив його на єпископство в Паннонію, на стілець св. Андроника, апостола з 70-ти“.

З цим почесним посольством Мефодій прибув до Риму вдруге десь під кінець 869 р. Припускаю, що в засаді справу висвячення слов'янського архієпископа папа вирішив був ще за життя Костянтина, тільки хвороба та смерть Костянтинова спинили своєчасне зреалізування цієї справи. Тепер достойний кандидат знову був, і папа більше не мав чого проволікати справи.

До того й політичне становище було цілком на користь Ростиславу: нові приятні стосунки Риму з Царгородом покінчилися власне так, як папа того не сподівався. В червні 869 р. відбувся в Римі голосний собор в присутності грецького посольства, що принесло постанови Царгородського собору 867-го року, який викляв був папу Миколая. Собор відбувся в храмі св. Петра, в присутності 30 єпископів. Немилі постанови Царгородського собору відразу ухвалено спалити. Книгу постанов спалено врочисто на сходах храму, а перед тим кожний з єпископів топтав ці постанови ногами... Як каже біограф Адріяна II, книга горіла ніби з великим смородом; не зважаючи на сильний дощ, огонь все розгорався, бо дощові краплини падали на нього, як та олія... По цьому виклято Фотія та його прихильників...

Але цим справа не покінчилася. Папа вимагав скликання великого собору і в Царгороді, під головуванням його післанців. В жовтні 869 року собор такий розпочав-

ся, і в угоду папі ще раз проклято Фотія. Але таким не-політичним поступуванням струна була вже перетягнута, бо багато й ігнатіян тепер наочно пересвідчилися, як далеко зайшла справа і як принижувалася поведінкою Ігнатія повага Візантії. Бачучи зухвалі поведження папських легатів, подався назад в своїх симпатіях до Риму й сам патріярх Ігнатій. Усе це скоро й виявилось в болгарській справі. Року 869-го прибуло до Риму 4-те болгарське посольство на чолі з впливовим боярином Петром, і знову домагалось благословення на болгарську архієпископію Формоза або Марина, але папа на те не пристав. Болгарський цар Борис дуже на це розсердився, порвав свої зносини з Римом і негайно послав посольство з тим самим боярином Петром до Царгороду, просячи, щоби собор задовольнив його справу. Собор постановив, що Болгарія в церковнім відношенні має належати тільки до царгородського патріярха, постановив, не зважаючи на рішучі протести папських легатів. Через те Ігнатій зараз же послав до Болгарії потрібне число єпископів з архієпископом Йосифом на чолі, а справу видалення латинських священників з Болгарії передав самому Борисові. Борисові вдалося підкупити латинського єпископа Гримоальда, і той сам забрав своє духовенство. З того часу Болгарія стала православною.

Такий невдалий для Риму кінець болгарської справи, що вже помітно зарисувався був в кінці 869 р., примусив папу уважніше поставитися до прохання князя Ростислава з Коцелом та Святополком. І десь в кінці 869 р., чи може на початку р. 870-го Мефодія висвячено в Римі на архієпископа, а до того зроблено його ще й папським легатом на слов'янські землі. Висвячено Мефодія на Мораво-паннонську єпархію, за яку давно вже сварилися папи з німцями, кому має належати ця земля, цеб-то — хто братиме звідсі церковну десятину. Тепер, коли Ростислав був в повній силі, настав зручний момент забрати цю єпархію від німців, і тому папа поставив сюди Мефодія архієпископом і своїм легатом на всі ті слов'янські землі, що були під владою князів: Ростислава, Святополка та Коцела.

Висвяченням Мефодія папа Адріян II відновляв давню Сремську митрополію (див. т. I ст. 157), що колись нале-

жала безпосередньо римському престолу; але в 581 (чи 582) році авари заволоділи Паннонією, знищили столицю цієї митрополії, Срем¹, і з того часу Сремська митрополія безпосередньо не належала вже до папи.

Але це були підстави папи, чому він висвятив Мефодія. Для слов'янських земель то був надзвичайно величній момент: нарешті збулися довголітні мрії Ростиславові та патріотів моравських,—Моравія мала нарешті свого архієпископа (не забудьмо, що вдавнину архієпископський сан був вищим за сан митрополита); збулися й довголітні клопотання св. братів,—Моравія мала від того часу свою окрему церковну ієрархію. Праця Костянтинова получила тепер своє природне закінчення.

Так Мефодій став першим архієпископом Мораво-паннонським і взагалі — першим архієпископом слов'янським. Поки що, здається, висвячений був тільки сам Мефодій, єпископів вікарних йому ще не дано. Але справа про цих вікаріїв повставала вже тепер: єпархія слов'янська була занадто великою, одному Мефодію вправитися тут було несила. Про справу вікаріїв говорить, напр., Чеська Легенда 6: „Мефодій був поставлений архієпископом і обрав собі 7 інших вікаріїв“. Про це ж читаємо і в Охридській Легенді 5: „Коли папа Адріян висвятив Мефодія на архієпископа Моравії та Болгарії (так), тоді й Климента посвячено на престол цілого Іллірика, як підвладного Мефодію“.

Видсилаючи Мефодія—архієпископа й легата—до слов'янських земель, папа Адріян II дав йому відповідного урочистого листа до всіх трох князів слов'янських: Ростислава, Святополка й Коцела. Лист цей надзвичайно важний, бо це перший офіційний документ, котрим затверджувалося Богослуження живою мовою. Це його перша основа. ЖМ⁸ шле цього листа ще при першому від'їзді Мефодія з Риму; на мою думку, такий лист був виданий лише по висвяченні Мефодія в архієпископи, цеб-то тоді, коли прохання слов'янських князів про архієпископію було вже задоволене. А що це було так, про те виразно свідчить Похвала К й М: „Свящще же—читаємо тут—прѣчьсть-

1. Срем, Sirmium, столиця долішньої Паннонії, тепер тільки руїни коло м. Митровиця в Хорватії, на річці Саві.

наго и благочъстнаго Мееодия на архиепископство, на столъ святаго Андроника апостола, въ Панонии от. 70, поустиша и на страны словѣньскыя оучить въ языкъ ихъ, написавше епистолию сию“ і подається лист. Трудно допустити, щоби цього незмірно важливого листа папа видав Мефодію по висвяченні його на священника, — то-ж не був такий важливий момент, щоб видавати на те аж окрему папську буллу. Та й сам зміст листа виразно говорить про Мефодія-єпископа, а не священника (напр. право відлучення триязичників від церкви). Нащо було адресувати буллу аж до трох слов'янських князів, колиб справа йшла тільки про священника? Та ж священник мав би невелику парафію, а в листі говориться про чинності єпархіяльні.

Подаю листа Адріяна II цілим в перекладі: „Адріян, єпископ і слуга Божий¹ до Ростислава, Святополка й Коцела. Слава Богові в небі, а на землі спокій, в людях — добра воля (Лука 2¹⁴). Чули ми про ваші духовні справи, яких вам бажали, і ми молилися про ваше спасіння, щоб Господь напутив серця ваші шукати його, і Він показав вам, що не тільки вірою, але й добрими вчинками повинно служити Богові; бо ж віра без вчинків мертва (Яків 2²⁶), і помиляються ті, хто думає, ніби знають Бога, але вчинками відпадають від Нього. Ви просили учителя не тільки у цього (римського) святительського стола, але й у благовірного цісаря Михаїла, і (щоби?) він післав вам блаженного філософа Костянтина з братом, поки ми не поспіли. А вони, дізнавшися, що ваші землі належать до апостольського столу, крім каноничного нічого не зробили, але прийшли до нас, несучи мощі св. Климента. А ми з потрібною радістю порішили, випробувавши і висвятивши його з учнями сына нашого (Костянтина), післати до землі вашої Мефодія, мужа досконалого розуму й правовірного, щоби він навчав вас, як ви того просили, перекладаючи Книги на вашу мову, — повний церковний круг, з св. Мшею чи Службою і з хрещенням, як зачав був філософ Костянтин, з Божої ласки і за молитви св. Климента. А коли хто інший зможе достойно й правовірно перекладати, нехай буде воно святе й благословлене від

1. А в Похвалі К й М: „рабъ вьсьмъ рабомъ божнемъ“.

Бога й нас, і від усеї кафолицької апостольської церкви, аби тільки вам легше навчитися заповітів Божих. Додержуйте тільки одного звичаю: щоби на Службі читали Апостола та Євангелію перше по - римському, а потім по - слов'янському, щоби збулося слово св. Письма, що „Хвалитимуть Господа всі народи“ (Пс. 116¹), і в другому місці: „Нехай ріжними мовами заговорять усі про величність Богу, як Дух Святий подасть їм відповідати“ (Діяння 2^{11 і 4}). А коли хто з вибраних вам учителів (з німецького духовенства), підслесливий до вас, що відхиляють від правди на брехні (2 Тим. 4^{3 і 4}), осмілившись, почне йнакше спокушати вас, ганячи Книжки вашою мовою, нехай буде відлучений, аж поки не покається, не тільки від причастя, але й від церкви; то вовки, а не вівці, — їх треба по вчинках їхніх знати й берегтися їх (Матв. 7¹⁵⁻¹⁶). А ви, діти любії, слухайтеся науки Божої й не цурайтеся закону церковного, щоби стати вам правдивими приклонниками Бога, Отця нашого небесного зо всіма святими. Амінь“.

Лист цей, звичайно, писаний був латинською мовою, але, на жаль, оригіналу його ще не знайдено. Лист надзвичайно цінний та цікавий, — він, як бачимо, рішуче боронить святість св. Письма слов'янською мовою та слов'янське Богослуження; але дехто з учених, переважно католицьких, твердять, ніби папа не міг допуститися такої „єреси“ супроти римської традиції, і тому не вірять в автентичність цього листу (напр. Гінцель, Гергенретер, Фридрих, Гетц, почасти Вондрак, Гібль, Франко і др.), — папи ніби не могли поблагословити слов'янське Богослуження; а А. Вгйскнер навіть твердить, ніби це сам Мефодій (в своїм власнім Житті!) навмисне підмінив листа папи Іоана VIII на листа Адріяна II, бо поважний Адріян такого листа ніби ніколи б не дав.

Дійсно, лист викликає деякі сумніви головню самою формою своєю, яка суперечить де в чім прийнятому в папських канцеляріях звичаю; напр., в нім читаємо: Адріян єпископ, слуга Божий, а треба б: слуга слуг Божих; зайве в кінці й слово аминь, якого в папських листах на цім місці

звичайно не ставили¹; проте ці незначні відступлення від прийнятої форми легко зрозуміти в слов'янському перекладі,— тут же кожний побожний акт, скажемо, вимагав кінцевого „амінь“. Але загальний зміст листа такий, що рішуче відкидає всяку думку про його підроблення,—автор ЖМ був східним слов'янином і не став би підробляти, скажемо, наказу про перше читання Апостола та Євангелії латинською мовою².

Лист папи Адріяна II дійшов до нас ще й в короткій редакції,—його дано в Похвалі К й М. В завдання автора Похвали не входило давати листа в повному перекладі,—він з ним поступив так само, як зробив і з своїм головним джерелом, з ЖМ,—він його дуже скоротив, подаючи відомості в вільному пересказі, часом досить невдало. Обидва слов'янські переклади не передають листа буквально, а тому вони тільки доповнюють один одного.

Порівняння між собою обох слов'янських перекладів дуже привабливе, а тому ним давно вже зацікавилися вчені. Vondrák V. підкреслював ті різниці, які помітно в цих двох перекладах³. Dr. Hůbl Fr. зовсім правильно твердить⁴, що переклади написали два різні автори, але перекладали вони ту саму буллу; тільки Hůbl аналізує ці переклади для своєї особливої цілі: він намагається довести, супроти ясного свідчення ЖМ, ніби в листі Адріяна II ніякої згадки про дозвіл слов'янського Богослуження нема, а речення в листі з ЖМ⁵: „да вы оучить... съказая кънигы въ языкъ вашъ по вьсемоу црквьномуу чиноу испъл'нь, и съ святою Мъшею, рекъше съ Слоужьбою, и крщениємь“—це ніби лише вставка; через це Hůbl приходять до висновку, ніби „papež Hadrian II. nikdy nevydal nějakého prohlášení ve prospěch liturgie slovanské“⁵. Проти такого твердження виразно свідчать ЖК та ЖМ, а також деякі листи папські, як побачимо далі.

-
1. Але слово „амінь“ на кінці булли єсть і в Похвалі К й М.
 2. Див. про це т. I ст. 299, 230, 236.
 3. Studie z oboru církevněslovanského písemnictví, Praha 1903.
 4. Slovanská liturgie na Moravě v IX. věku, 1908.
 5. „Čas. Čes. Hist.“ 1908. XIV. 156.

З окремою гіпотезою про взаїмовідношення двох перекладів булли Адріяна II виступив невтомний славист Г. А. Ільїнський¹. Про ці переклади булли в ЖМ⁸ та в Похвалі Ільїнський твердить, ніби „в обоих случаях мы имеем дело с различными буллами упомянутого папы, вышедшими из его канцелярии в разное время и не при одних и тех же исторических обстоятельствах“ (ст. 8); а саме: булла в ЖМ — це та булла, яку видав в 869 р. папа Адріян II Мефодію при висвяченні його на священника (тому маємо „сыноу нашего“); переклад в Похвалі—це ніби булла 870 р., яку папа видав Мефодію, висвячуючи його на архієпископа (тому „брата нашего“). Погодитися з таким твердженням ніяк не можна: в обох перекладах так багато однакового, що нема жаднаго ґрунту припускати два ориґінали для них². І не може бути, як ми вже говорили вище на ст. 10, щоби звичайне явище—висвячення Мефодія на священника,—потрібувало ще аж осібної надзвичайно урочистої папської булли; також не може бути, щоби надзвичайно велику подію в слов'янському світі — висвячення першого архієпископа — папа означив такою коротесенькою та блідесенькою буллою, якою вона виглядає в Похвалі.

Не забудьмо, що Мефодій не тільки висвячений був на архієпископа (це в той час сан вищий за митрополита), але й був призначений папським легатом до слов'янських земель; в такому разі лист, як його подає Похвала,—коли тільки приймати його за осібний лист, а не за скорочення,—був би разячою неповагою до нового архієпископа. Адріян сам був дуже заінтересований в тім, щоби піднести повагу Мефодія, — бо ж через нього папа боровся за повернення собі Сремської митрополії.

Головна підстава тих, що сумніваються в правдивості булли в ЖМ⁸, це вираз „сыноу“ в реченні: „мы... оумысли-

1. О грамоте папы Адриана II в Похвальном Слове Кириллу и Мефодию, Саратов, 1921 р., ст. 1—12, окрема відбитка з „Записки Саратовского Университета“.

2. Др. Ів. Франко: Св. Климент, 1905 р., ст. 258, кинув думку, ніби лист папи Адріяна II з Похвали вставлений до ЖМ; звичайно, така думка не до прийяття; пор. „Kwartalnik Historyczny“ 1908 р. т. 22 ст. 13—14, рец. А. Брюкнера.

хомъ испытавъше посълати Мееодия, свящше и съ оученикы сыноу же нашего, на страны ваша“. Доброго пояснення, чому тут маємо „сыноу“ замість сподіваного „брата“, не дано ще; я слово „сыноу“ відношу тут не до Мефодія, а до Костянтина, про якого папа в наведеном реченні говорить разом з Мефодієм¹, а в такому разі все в листі Адріяна II в порядку. І дійсно, про чийх учнів тут мова? Мефодій, як то виразно підкреслюється в ЖМ⁴, тільки служив при Костянтині; священничого сану він не мав, а тому не мав і учнів, — їх офіційно мав тільки Костянтин. Через це про власних учнів Мефодія за життя Костянтина ніде згадки нема; навпаки, в ЖК¹⁷, напр., згадується „философъ... съ своими оученикы“. Ось через це вираз „съ оученикы сыноу же нашего“ я відношу до Костянтина, що був тільки священником².

Спинюся ще на одному темному місці в листі папи Адріяна, а саме на реченні: „Да боудеть отълоучень. нъ тькъмо въ соу даны цркве. дон'де ся исправить“. Фг. Спорек³ рахує (за Міклошичем) слова „отълоучень нъ тькъмо“ вставкою до давнього тексту, цеб-то він читає тут: „Да боудеть въ соу даны цркве“. Міклошич читав ще так, що вставляв перед „боудеть“ перечку „не“, що годилося б до дальшого „нъ тькъмо“. Спорек заперечує такому розумінню: папа не мав підстав не довіряти Мефодію, але потреби молодій церкві вимагали такого наказу папи про церковний суд. Вставку про відлучення зробив, на думку Снопка, хтось з болгарських письменників, що боролися з тими, хто не визнавав слов'янської Служби. Але погодитися з тим, ніби слова „отълоучень нъ тькъмо“ це вставка, не можна, бо ж навіть і в Початковім Літопису під

1. Фг. Нубі в вищезазначеній праці в „СН“ 1908. XIV. 16 пп. ше, ніби „v legendě jmenuje Metoděje knězem“; те саме твердить на ст. 9 і Ільїнський: „...В первой Адриановой булле Мефодий назван священником“. Це непорозуміння: ніде в ЖМ⁸ Мефодій священником не названий.

2. Цим оправдується той переклад листа Адріяна II, який подав я вище на ст. 10.

3. Ze studiji cyrilomethodějských, „СММ“ 1896. XX. 189-195, 281-289.

898 р. читаємо: „Да аще кто хулить Словенскую грамоту, да бу(ду)ть отлучени от церкви“; як знаємо, Літопис свої відомості брав з ЖМ.—А. Шахматов¹ дуже влучно пропонує тут таке правдиве читання: треба читати не „нѣтъкъмо въ соу даны цркве“, але „не тѣкъмо въсоуда, нѣ і цркве“, а „въсоудъ“ — це соштіпю, причастя². Так само за дуже старий моравізм рахує слово „въсоудъ“ = соштіпю і проф. А. Брюкнер³.

Лист був писаний зараз по висвяченні Мефодія на архієпископа в кінці 869 чи на початку 870 р.; лист адресований до князя Ростислава, а цього ж князя весною 870 р. вже видано німцям. Львівський список ЖК має цього листа зовсім іншої редакції, з такою цікавою вставкою про смерть Костянтина: „Возвѣщаю благородію вашему о преставленіи отца и оучителя и просвѣтителя вашего языка, Кирила философа, которыи во ваших странах троуждался, но братом своимъ Меѳодіемъ даесть вамъ остатное цѣлованіе, миръ и благословеніе“ (Бильбасов II. 91). Дійсно, в листі Адріяна II по ЖМ⁸ вражає те, що про смерть Кирилову не згадано ані слівцем, та й Кирил названий тут Костянтином; через усе це мусіла повстати й редакція, подібна до Львівської.

Крім того, що Мефодій висвячений був на архієпископа, в цей же час його призначено й легатом папським; про це знаємо не тільки з булли Адріяна II, але й з листа 873 р. папи Іоана VIII до еп. фрейзингенського Аннона, де читаємо: „Methodium archiepiscopum, legatione apostolicae sedis ad gentes fungentem“. Вираз „ad gentes“ я читаю як „до невірних“ чи „до паган“ (пор. Матв. 12¹⁸); Snopce, „СММ“ 1912. XXXVI. 176, бачить тут „ad gentes Slavicas“, — до всіх слов'янських народів, але підстав на таке широке розуміння не маємо: тут Мефодій посилався до тих „невірних“ слов'янських народів, що були під владою

1. Der Ausdruck *въсѣдъ* in altkirchenslavischen Denkmälern, „Archiv“ 1905. XXVII. 141-142.

2. В такім старім значінні слово „въсоудъ“ знаходиться ще тільки в Глаголпцьких Уривках — Київських та Віденських.

3. „Przegląd Historyczny“ 1906. III. 11.

князів Ростислава, Святополка та Коцела, як то виходить з булли папи Адріяна II.

ДЖЕРЕЛА: ЖМ^о і[?]; Легенди Болгарська 2—4, Сербська, Охридська 5, Чеська 6; Повість временних літ під 898 р.; Життя св. Наума; Служба Мефодію; Похвала К й М.

ЛИТЕРАТУРА: П. Лавровскій 1863 р. ст. 321—337. — Бильбасовъ в „ЖМНПр“ 1868 р. ч. 138 ст. 342—343. — Бильбасовъ I ст. 5—9; II 33—35, 89—94, 207. — Небосклоновъ 57—58, 79, 85. — Θ. Успенскій 61. — Вороновъ 44, 54—56, 79, 279—284. — Архангельскій 18—19. — Малишевскій в „ТрКДАж“ 1885 р. т. II ст. 190, 557—561, 564—565. — А. Будиловичъ: Нѣсколько мыслей 89, 99. — Лавровскій в „ЖМНПр“ 1886 р. ч. 238 ст. 192—194. — Bogusławski 94—96. — Н. Я. в „ЖМНПр“ 1896 р. ч. 305 (май) ст. 174, 183—184. — Pastrnek 89, 92—190. — В. Ламанскій „ЖМНПр“ 1903 р. кн. 12 ст. 402—403. — Potkański 68—69. — Франко: Св. Климент 235. — Е. Голубинскій: Краткій очеркъ исторіи прав. церквей, М. 1871 р. ст. 27—31. — Matěj Procházka: Vznik a zánik metropole sv. Methoda, apoštola Slovanův, „Sbornik Velehradský“ 1881 р., Прага, річник II ст. 143—176. — Fr. Hrbáček: Kdy se stal sv. Method arcibiskupem moravsko-pannonským? „Sbornik Histor.“ 1885. III. 345—350. — Fr. Sropek: List Hadriana II. v pannonské legendě a bulla Jana VIII. Industriae tuae. Historickokritický pokus, „Sbornik Velehr.“ VII ст. 1—131, 1896 р., додаток до цього того ж автора: Ze studiji cyrilomethodějských, „Čas. Mat. Mor.“ 1896. XX. 189—195, 281—286. — V. Vondrák: Einige Bedenken gegen die Echtheit des Briefes v. Papst Hadrian in der Vita S. Methodii c. VIII, „Archiv“ XX ст. 141—147, 1897 р. — Pastrnek Fr.: Papežská aprobace liturgického jazyka slovanského r. 869 a 880, „ČSN“ 1901. VII. 30—40. — V. Vondrák: Studie z oboru církevnoslovanského písemnictví, v Praze, 1903 р. — A. Šachmatov: Der Ausdruck въсждѣ in altkirchenslavischen Denkmälern, „Archiv“ 1905 р. т. 27 ст. 141—142. — Fr. Hybl: Slovanská liturgie na Moravě v IX. věku, „Čes. Čas. Hist.“ 1908 р. т. 14 ст. 9—18, 153—156. — V. Jagić: Entstehungsgeschichte § 6—7. — Проф. Г. А. Ильинскій: О грамоте папы Адриана II в Похвальном Слове Кириллу и Мефодію, Саратов, 1921, ст. 1—12, окрема відбитка з „Записки Саратовского Университета“. — F. Dvornik: Les Slaves, 1926 р., ст. 201—214. — Про саму буллу папи Адріяна II див. далі в огляді джерел.

2. Мефодій у в'язниці.

По смерті св. Кирила епархія Паннонсько-моравська була офіційно заснована, і Мефодій поспішав до неї, тепер вже яко архієпископ її. Життя св. Климента в 4-м розділі поетично оповідає, що „загубивши Мефодій сотрудника й супутника, правдивого брата у всьому, по плоті й у Господі, сумував серцем з почуття людського та по звичаю; але з другого боку він потішав себе стільки ж, коли не більше, сподіваючись мати в Кирилі помічника собі в ділі навчання тим більше, чим дійсніша смілість, яку мав Кирил, наближаючись до Бога, скинувши плоть. А коли настав час іти на єпископію теї землі, Мефодій припав до братньої могили, безнастанно кличучи любого Кирила, виплакав свою фізичну самоту, просив собі сили заступництва його на поміч, і пішов в дорогу з учнями“. Життя Наума в 3 розд. додає до цього, що „коли святі (Мефодій з учнями) виповнили побожну справу й захотіли вернутися кожний до себе, майже увесь нарід біг з міста разом з ними, випроваджаючи їх, і відпустив їх з великою честю та повагою“. Це було десь в 869 році в Римі.

Мефодій відправився на Моравію; пізніше, в листі до кн. Святополка з 879 р., папа Іоан VIII писав, що Мефодія висвятив і „післав до вас“ (до князя моравського) папа Адріян; виходить, Мефодій мав їхати на Моравію. Але дорога лежала йому через Паннонію, і він перше прибув туди; не забудьмо, що й лист папи Адріяна II з 869-870 р. так само посилає Мефодія до трох князів — Ростислава, Святополка й Коцела. Думаю, що Мефодію і в Римі дано наказа спочатку попрацювати власне в Паннонії, бо як раз за цю землю найбільше сперечалося німецьке духовенство з Римом, доказуючи, ніби Паннонія належить їм. Тепер, маючи вже осібного архієпископа на цю землю, папа хотів відразу поставити Паннонію в безпосередню залежність від себе. В Паннонії на князівському столі сидів Коцел, близький приятель Мефодія, котрий полюбив його та закохався в слов'янським Богослуженні ще підчас першого побуту в нього св. братів. Політичне становище слов'янсь-

ке було тоді міцним, і князь Коцел певне залюбки затримав Мефодія в Паннонії.

І Мефодій вдруге розпочав свою апостольську працю в Паннонії, але тепер уже jako архієпископ її. Праці було подостатку, бо брати перед тим працювали тут не довго, вийшовши з Моравії. Найпершою справою для Мефодія було заведення, правильніше — поширення слов'янського Богослуження; а це була справа не легка, бо в Паннонії бракувало свого слов'янського духовенства, — треба було перше подбати про підготування такого. Мефодій певне знову заклав школу в Паннонії, як то було й перед тим. Думаю, що перекладами Св. Письма та Богослужбових Книжок Мефодій в Паннонії не займався, бо не мав на те часу, — він ці переклади, як розказує Життя Мефодія в 15 розділі, закінчив пізніше в Моравії; тепер же було йому не до перекладів¹.

Праця Мефодієва відразу пішла на добре, бо відразу ж дала корисні наслідки. Справа з учнями не була трудною, бо ще за першого побуту тут, як знаємо, Коцел дав св. братам коло 50 учнів, — частину їх висвячено в Римі, частину міг тепер висвятити вже й сам Мефодій, і Служба Божа та навчання скрізь пішли живою рідною мовою; на-рід шире тішився тим, і лавою сунув до Мефодія, кидаючи церкви німецькі, де йому правлено незрозумілою латинською мовою.

Але працювало в Паннонії й вороже німецьке духовенство, підлегле архієпископові зальцбургському (по-слов'янському—сольногородському). Воно вважало Паннонію своєю землею, доводячи це тим, що Паннонія останні 75 років дійсно належала до дієцезу зальцбургського. Рим же уважав цю землю віддавна своєю, яку в нього забрано силою; властиво, найбільше прав на Паннонію мав патріярх царгородський, бо вдавнину земля ця належала до грецької церкви. Ясно, що боротьба мусіла розпочатися, і вона швидко, до півроку, й розпочалася; але об'єктом цієї запеклої боротьби став тепер сам Мефодій, як людина, що впроваджувала серед слов'ян таке немиле й некорисне німцям Богослуження живою мовою.

1. Докладніше про це розповідаю в IV томі цієї праці.

Не довго, менше півроку користувався Мефодій своїми правами архієпископа. За короткий час він устиг поширити слов'янську службу по своїй єпархії, до неї пристала значна частина народу. Люд кидав чужих йому латинських священників і горнувся до своїх. Становище для німецького духовенства ставало що раз грізнішим, бо воно втрачало свої заробітки. Архипресвітер Рихбальд, що постійно жив в паннонській столиці Блатно, змушений був покинути Паннонію разом з частиною свого духовенства; втікачі подалися до Зальцбургу, де й поскаржилися своєму архієпископові Адальвину. Що саме трапалося, докладно довідуємося з так зв. зальцбургського Меморандуму 871 р., поданого тоді папі; тут єпископат німецький оповідає,¹ що він спокійно володів от уже 75 літ Паннонією, і „за той час ані один єпископ, звідки не прийшов би він, не мав духовної влади в тій прикордонній полосі, крім зальцбургських первосвященників, і ні один пресвітер, прийшовши з чужої землі, не смів понад три місяці виконувати там свої треби, не доставивши перед тим єпископові своєї відпустки з другої єпархії. Так було там, аж поки не явилася нова наука філософа Мефодія“.

Цікаво б знати ближче, що ж то була за „нова наука“ Мефодія? Відповідь на це дає нам той сам Меморандум; тут читаємо, що розпорядження німецьких королів точно виконувались в Паннонії, „аж поки не появився якийсь грек, на ім'я Мефодій, з новоскладеними слов'янськими письменами, котрий, в своїй бундючній мудрості, вигнав латинську мову, римську науку й споконвічні латинські букви; він довів до того, що одна частина населення теї землі зненавиділа Літургії, Євангелія та Служби церковні латинською мовою“²... Оце була нова наука Мефодія...

1. Про Меморандум 871 р. див. далі в огляді латинських джерел.

2. В оригіналі читаємо: „Qui multum tempus ibi demoratus est... usque dum quidam graecus, Methodius nomine, noviter inventis slavinis litteris linguam latinam doctrinamque Romanam atque litteras auctoriales latinas philosophice superducens, vilescere fecit cuncto populo ex parte Missas et Euangelia ecclesiasticumque officium illorum, qui hoc latine celebraverunt.“ Pastrnek ст. 271.

Як бачимо, в Паннонії розпочалася вперта „триязычна“ боротьба, якої до того зазнали св. брати в Моравії. Але справа для німців була тепер постільки гіршою, що цю ненависну їм „нову науку“ поблагословив уже папа, а сам Мефодій став архієпископом, а до того ще й легатом папським. Архієпископ зальцбургський зо своїм єпископатом, втрачуючи добрі прибутки (десятина), розлютились страшенно на Мефодія, і чекали тільки догідного випадку, щоби покінчити з ним раз на завсіди. Звичайно, архієпископом вони його не визнали, — уважали його лише за чужинця - приходька, що увірвався до чужої єпархії; навіть в своїм Меморандумі до папи вони згїрдливо пишуть про Мефодія: „quidam¹ graecus, Methodius nomine“...

Але зручна година покінчити з Мефодієм приспіла скоріше, як сподївався того німецький єпископат.

Як я вже розповідав, по довгих та запеклих війнах з німцями Моравія вийшла таки переможцем; нічого не поміг німцям і їхній напад 869 р., — князь моравський Ростислав вийшов з нього з користю. Не перемогли Ростислава німці, та перемогла його домова сварка, така звичайна у всіх слов'ян. Племенник Ростиславів, князь нитранський Святополк, зійшовся з герцогом баварським, воеводою східної марки Карломаном, сином Людовика Німецького, котрому ще так недавно Ростислав допомагав. Карломан почав підговорювати Святополка скинути Ростислава й самому стати князем моравським; звичайно, Карломан мав на думці тільки викликати колотнечу в Моравії, а самому скористати з того. Святополк пішов на цю хитрість, і почав рити проти Ростислава, а на початку 870 р. відкрито піддався з своєю землею Карломану. За таку зраду Ростислав дуже розгнівався на племенника, — і наказав схватити його та задушити.

Але зрада була вже й круг самого Ростислава: німці — особливо їхнє духовенство на Моравії — хитро розставили свої сільця, і зацепили зраду поміж боярами Ростиславовими. В кінці Ростислава виманено в засідку, де

1. Деякі вчені слово „quidam“ перекладають „відомий“.

Його й піймав Святополк, а свої люде не допомогли князеві, бо й вони йому зрадили.. Святополк зараз же передав Ростислава Карломану, а той закував ненависного творця моравської незалежности в кайдани, і відвіз його до Регенсбургу, до лютого його ворога, до свого батька Людовика Німецького. А сам Карломан поспішив на Моравію з великим військом, заняв міста та фортеці, завів управу на німецький лад і настановив на Моравію намісниками двох своїх графів — Енгельскалька та Вільгельма; звичайно, Карломан забрав собі все велике майно Ростиславове. Моравія знову втратила самостійність і опинилася в німецькому ярмі. Усе це сталося в середині 870-го року.

Оце й настав зручний момент латинникам покінчити з Мефодієм. Тепер Святополк увесь опинився в німецьких руках, особливо в руках німецького духовенства, котре, здається, приймало дуже діяльну участь в зраді проти Ростислава¹, бо було на нього люте за заведення Богослуження слов'янською мовою. Святополк оточив себе німецьким духовенством, і взагалі був схильний до латинства. Для Мефодія настала тепер дуже скрутна година...

У цей саме час, почувши знову під ногами силу, архієпископ зальцбургський Адальвін наказав Мефодію явитися до нього на суд. Я такої думки, що Мефодія просто схопили й арештованого силою відправили в Регенсбург на суд, — тут мали судити й зраженого нещасливого Ростислава. Мефодій був архієпископом, до того ще й папським легатом, ото ж ні в якій залежності від архієпископа зальцбургського він не стояв, а тому й не пішов би на суд до нього добровільно, коли б той його просто був кликав; Мефодія мусіли схопити й силою запровадити до Адальвіна. Звичайно, князь Коцел не мав тепер сили заступитися за свого приятеля: при новім положенні, сам непевний свого стану, князь паннонський мусів терпеливо все зносити й сидіти тихо...

Де відбувся суд над Мефодієм, точно не знаємо, не знаємо й часу, коли саме він був; я такої думки, що суд над Мефодієм відбувся одночасово з судом над князем

1. *А. Небосклоновъ: Начало борьбы славянъ съ нѣмцами за независимость въ средніе вѣка, 1874 р. ст. 80.*

Ростиславом, — а це було в місті Регенсбургу в листопаді 870 року (деякі вчені, правда, відносять суд над архієпископом Мефодієм до Зальцбургу і на 871 рік). На це вказувало б і те, що на суді цьому, як знаємо з ЖМ⁹, був якийсь король.

Про суд над Мефодієм розповідає нам ЖМ⁹, але оповідання це, на жаль, коротке й позбавлене подробиць. Коли прибув Мефодій на свою архієпископію, то „старий ворог — читаємо тут, — заздрий до доброго й противник правди, підняв серце на нього у ворога моравського короля (вздвиже серце врагоу Моравьскаго короля на нь) зо всіма єпископами, що (винуватили), — нащо навчаєш у нашій єпархії? Мефодій відповідав: „Коли б я був знав, що вона ваша, пішов би собі звідсі, але це єпархія св. Петра. Правду кажу вам,—коли ви ради честолюбства та лакомства протиканонично зазіхаєте на давні кордони, забороняючи науку Божу, то стережіться, щоби не виляти вам своїх мозків, хочаки костяним тіменем пробити залізу гору“. На це злобно відказали Мефодію: „Зле тобі буде!“ Мефодій відповів: „Я правду говорю й перед цісарями і не боюся, а ви робіть зо мною, що хочете... Я ж не краший від тих, що за правду в муках позбулися й життя“. Було багато сперечання тут, але не могли вони перемогти Мефодія. Тоді король говорить зненацька („король из ниця“): „Не затрудняйте мого Мефодія, бо він уже, ніби коло печі, впотів“... Мефодій на те: „Так, володарю; одного разу люде стріли були спітнілого філософа й запитали: чого ти спітнів? Він їм відказав: Бо з нерозумними сперечався“... Посперечавшися на таку відповідь, розійшлися, а Мефодія заслали до Швабії, і держали півтретя року“.

Так розповідає ЖМ про суд та заслання Мефодія до швабської в'язниці. В цім оповіданні єсть декільки темних місць, тяжких до зрозуміння; особливо цікаве тут, хто то був „король из ниця“, що заступився за Мефодія? На суді над Ростиславом були шваби, франки й слов'яне (ті, що брали участь у зраді своєму князеві), вони певне були й на суді Мефодія, хоч можливо думати, що для суду Мефодія скликано осібний духовний синод. Звичайно під королем, про якого згадує тут ЖМ⁹, бачать князя Святополка, що пізніше дійсно називався королем; переплутаний

вираз „из ниця“ часом читають із Нитри, бо Святополк був князем нитранським; часом вбачають тут в цім королі Людовика Німецького, бо то ж він був звичайно королем¹; але це твердження Брюкнера відпадає вже хоча б через те, що на початку ЖМ⁹ моравський князь найвиразніше названий королем. У всякому разі це темне місце ще не росплутане, але скоріше тут треба бачити дійсно князя Святополка, котрий певне мусів приїхати до Регенсбургу для свого затвердження; йому, а не королю Людовику, природним було заступитися за нещасливого архієпископа.

Деякі вчені, особливо західні,² довго не визнавали історичного значіння за ЖК та ЖМ, а тому відкидали й суд над Мефодієм та його ув'язнення, ніби як звичайні легенди. В. А. Бильбасов³, напр., так пише про цей суд: „Весь рассказ IX главы—судъ баварскаго синода и заточение Меѳодія— мы признаемъ за легендарный вымыселъ“. Але нововідкриті в 1879 р. листи папи Іоана VIII не тільки підтвердили суд над Мефодієм, але й подали надзвичайно цікаві нові подробиці про нього.

Разом з Мефодієм осудили й князя Ростислава за „зраду“ німецькому королю: немилосердні судді присудили Ростислава на кару смерти, але Людовик Німецький „змилосердився“ над ним: Ростиславу тільки викололи очі й вкинули навіки до в'язниці, де він скоро й помер... Звичайно, усе за те, що ціле життя своє князь прагнув добитися самостійности для Моравії... Так німці покінчили з тим князем, що запросив Костянтина та Мефодія на Моравію запроваджувати Богослуження живою мовою.

Вкинули до якоїсь монастирської в'язниці й Мефодія; це ж було так натурально: засудили творця моравської незалежности, мусіли засудити й його помічника, що своєю „новою наукою“ багато допоміг цій незалежності. Німцям однаково була немилою незалежність Моравії чи то політична, чи церковна. Триязичники та пілатники взяли тепер гору: проповідник ненависної їм „нової науки“ —

1. Напр. А. Brückner, „Roczniki“, XXX ст. 10.

2. Напр. Ginzler: Geschichte der Slavenapostel, ст. 55.

3. Кирилъ и Меѳодій, ч. II ст. 95 — 96, Спб. 1871 р., пор. ще ст. 203.

науки про Богослуження живою мовою — опинився нарешті у в'язниці, в їхніх руках...

Суд над Мефодієм був чистою сваволею: архієпископа, та ще до того й папського легата на слов'янські землі, міг судити тільки патріарх. Але зальцбургський архієпископ не визнав призначення Риму, став дибки проти нього і засудив Мефодія. Засудив безправно, безпричинно, бо за що було власне судити його? Тепер Мефодій прийшов з наказу папи як легат його, а Богослуження слов'янською мовою затвердив і поблагословив той самий папа, — де ж канонична причина віддати Мефодія судові? Звичайно, причина була одна: оця „нова наука“ Мефодієва — Богослуження народньою мовою — розбуджувала в слов'янському народі сильні самостійницькі почуття, підносила його на дусі, додавала йому національної гідности, взагалі — витворювала „сепаратизм“, а все це було таким невігідним для німців, що хотіли раз уже покінчити з тими неспокійними Мораванами. Можна було ще погодитися з тим, щоби Мораво-паннонська єпархія відійшла собі впрост до Риму, — будуть з того, правда, великі матеріальні втрати, увірветься десятина, але ж край таки лишиться під німцями, — колиб папа прислав був римського архієпископа з латинською мовою та наукою. Але необережний папа прислав „лукавого“ грека, котрий будує нову церкву так, що коли вона не зможе припасти Візантії, то німцям уже у всякому разі не припаде. Німці вжили усіх заходів, і творець самостійної моравської церкви опинився в їхніх руках, а на моравському престолі сидів тепер їхній прихильник. Чи то ж в такий зручний момент німецьке патріотичне духовенство уважало б на канони, що були проти них, і послухалося папи?

І Мефодій опинився в тюрмі, у в'язниці тяжкій та принижуючій. Опинився там по довгих моральних знущаннях та по нелюдських фізичних катуваннях. Опинився серед лютих ворогів, серед тих запеклих триязичників, з якими так завзято боровся його покійний брат, боровся й він сам. Не змогли пілатники прибрати до рук своїх того „новатора“ Костянтина, за те могли тепер до схочу

помститися на браті його, на його наслідникові, що навіть самого папу „окрутив“ своєю єретичною „новою наукою“...

І коло трох років промучився в тяжкій монастирській в'язниці перший архієпископ моравський. Вимагав він не один раз правдивого суду над собою в Римі, — та хто його послухає тепер? Писав він до Риму, переказував післанцями, — але Рим уперто мовчав, бо листи Мефодієві перехоплювано, та й в самому Римі порядки не були нормальними... І старий архієпископ — Мефодію було тоді десь понад 50 років — мусів катуватися в нелюдських умовах тяжкої в'язниці.

Дійсно, безмірно трагічна картина: закований в кайдани, принижений та забутий, чевріє сивий перший архієпископ слов'янський в тіснім монастирським ув'язненні, чевріє й конає, безсилий хоч чимсь боронитися проти знущання ворогів, що його постійно оточували й пильно стерегли... Певне, багато гірких дум передумав Мефодій за час свого довгого ув'язнення, і певне ще сильніше скріпився у своїх переконаннях в правдивості й необхідності для слов'ян Богослуження народньою мовою. Так глибоко вірив він в цю величну ідею любого брата свого, в ту ідею, що в її обороні передчасно поклав Костянтин і життя своє. І тепер він мав би може зрадити цій ідеї й пристати самому на триязичну ересь? Перестати правити Служби Божі живою мовою? Ні, Мефодій ще так виразно пам'ятав слова передсмертної молитви брата свого: „Господи, Боже мій, вигуби триязичную ересь!“ Пам'ятав він і передсмертне прохання Костянтинове до нього — не сміти ради вигід цьогосвітних „кидати науки своєї“, як каже ЖК¹. Терпіння та муки дійсно змушують слабих до зради своїм переконанням, але людей сильної волі вони тільки ще більше зміцнюють на дусі¹...

У цей час відбулася зміна на папському престолі: слабовільного Адріана II замінив з 14 грудня 872 р. (був папою аж по 15 грудня 882 року) енергійний та невтомний Іоан VIII, тонкий дипломат та впертий практик; перед тим він 20 років був архидіяконом в Римі, і певне

1. Яка б то була вдячна тема для наших поетів — змалювати настрої Мефодія у в'язниці!...

знав особисто обох св. братів, Костянтина та Мефодія. От цей папа енергійно взявся визволяти Мефодія з в'язниці.

Іоан VIII не любив німців і був все по стороні королів франконських. Видно, неканоничний суд над Мефодієм та його безправне ув'язнення зачепили тепер папську амбіцію й розлютили Іоана VIII. Чутливий дипломат, він відразу побачив, як справа цього неоправданого ув'язнення може пошкодити йому не тільки в очах слов'ян, але і в самій Візантії, де певне знали про ув'язнення свого післанця Мефодія.

А на Моравії дуже скоро трапилися важливі події, яких німці ніяк не чекали. Засівши Святополк на престолі зрадженого дядька свого, переконався відразу, що німці йому не приятелі. Він бачив, що нарід прагне до самостійности, і косим оком поглядає на його німецькі залицяння; це привело князя до скорого опам'ятання, і поставило його на ту саму дорогу, що нею ціле життя своє йшов і Ростислав. Тепер Святополк об'єднав Моравію, бо до неї він прилучив і свою Нитрянщину. Але німецькі намісники, Енгельскальк та Вильгельм, пильним оком сторожили Святополка, і скоро підмітили його самостійницькі наміри. Вони донесли про це Карломанові, а той негайно покликав князя до себе на суд весною в 871 р. Суд був короткий: Святополка замкнули до в'язниці, а там його чекала доля зрадженого Ростислава.

Та не скорився вільнолюбний моравський нарід на таку сваволю. Бачив він, що німці ув'язнили вже двох їхніх князів, ув'язнили й старого їхнього архієпископа, — і взято повстав проти ворогів. На чолі повстання став священник чернець Словомир (Sclagamar), родич арештованих князів і певне учень св. братів. Повстання відразу приняло великі розміри й охопило цілу Моравію: німців скрізь почали дошкульно бити.

Щоби вирвати у повстанців гасло, за яке вони билися, Карломан випускає Святополка на волю, щедро обдарувавши його та перепросивши за арештування, а також посилає його на чолі великого німецького війська проти

повстанців. Святополк охоче приймає пропозиції, і з військом йде на Моравію, а там тихо дає знати, чого саме він прийшов. Так дійшов Святополк аж до Велеграду, столиці Моравії, а там став на чолі моравського війська, і несподівано сильно вдарив на німців. Більша частина німецького війська була перебита.. Моравія знову стала незалежною, а нарід вибачив Святополкові його нелюдський вчинок супроти Ростислава.

Святополк добре знав, що німці попильнують зараз же відістити йому за цю „зраду“, а тому почав горячково готуватися до нової війни. Для цього він закликає до себе на спілку чехів, а щоби союз став тіснішим, оженився в осени 871 р. з Людомирою, сестрою чеського князя Боривоя¹. На другий рік, в 872 р. два величезних війська напали на Святополка: одне, під проводом архієпископа майнцького, напало на чехів і дуже їх побило; друге військо, під проводом самого Карломана, на Моравію, але Святополк витовк його до ноги.. А в 873-м році, не чекаючи нового нападу німецького, Святополк з великим військом сміливо перейшов Дунай — і страшно сплюндрував Баварію; німці скрізь з жахом утікали, а Святополк усе палив та руйнував на своїм шляху, мстячи німцям за такі самі розрухи його рідного краю.. Побачивши Людовик Німецький, що війну програно остаточно, став просити Святополка помиритися.

Такий настав політичний стан Моравії в той час, як Мефодія морено в швабській тюрмі. Як бачимо, положення це голосно наказувало папі Іоану VIII заступитися за невинного в'язня; не виключене, що й сам провідник моравських повстанців, священник Словомир не забув також про ув'язненого моравського архієпископа, і нагадував про це Святополкові, а може давав знати й до Риму. Справа болгарська так само змушувала Іоана VIII заступатися за Мефодія: папа енергійно домагався від Візантії передачі йому болгарської церкви, але приклад з Мефодієм голосно говорив, як Рим боронить слов'янських ієрархів,

1. Як молода їхала до Моравії, на неї напав єпископ вюрцбургський Арнт з своїм військом, і молоду спасли від нього тільки хитрістю.

коли вони лишаються православними. Ось через усе це папа Іоан VIII змушений був боронити Мефодія не з якоїсь прихильности до нього, а тільки боронячи свої права на Мораво-паннонську епархію та з політичних тодішніх мотивів.

Маємо декільки офіційних листів папи Іоана VIII, в яких досить докладно висвітлюється вся справа ув'язнення Мефодія. Листи ці знайдено тільки в 1879 р. в Британському музеї, а до того часу про суд над Мефодієм було дуже мало відомостей. Для розсліду всеї цієї справи папа Іоан призначив свого легата, єпископа Анконського Павла, якого він послав в Германію до короля Людовика Німецького та в Баварію до архієпископа зальцбургського. Єп. Павлу дано писану Інструкцію, щд саме він має говорити в тих місцях, куди його послали. Королю Людовику єп. Павел повинен був з'ясувати всі права римського престолу на Паннонську епархію, — це як відповідь на зальцбургський Меморандум баварського єпископату; певне, єпископат цей скаржився й королю Людовику на висвячення Мефодія. Так само папа енергійно боронить свої права на Паннонію і в своїх листах до Людовика Німецького та до його сина Карломана, короля Баварського. Цьому останньому папа писав в р. 873-м: „Єпископство паннонське ми знову вернули собі, і знову відновили, тому брат наш Мефодій, котрого поставив апостольський престол на архієпископа теї провінції, нехай вільно виконує по давньому звичаю всі єпископські обов'язки“¹.

До 1879 р. відомий був лише короткий уривок з Інструкції єп. Павлу — оборона римських прав на Паннонію; але новознайдена Інструкція має в собі ще й те, що мав сказати Павел єпископам баварським (цього уривка давніше пильно заховували від учених): „Я післаний до вас — так мав говорити єп. Павел баварському єпископату — зовсім не для того, щоби сперечатися за епархію, а для того, щоби вернути на кафедру того, кого ви силою відігнали від неї от уже три роки. Дійсно, по церковних канонах

1. Усі відповідні документи подаю тут і далі в перекладі з латинської мови.

єпископа не можна судити перш, як буде він уведений на свій стіл, і як прослужить пів року. А коли Адальвін і Германрих (єп. пассавський) будуть вимагати суду над нашим єпископом Мефодієм, скажи їм: Ви без каноничного приговору осудили єпископа, котрого післяв апостольський престол, кинули його до в'язниці, били по щоках, заборонивши священне служення, і три роки тримали його далеко від кафедри, не вважаючи на його прохання до апостольського престолу, які він посилав за ці три роки. Ви самі недостойні явитися на суд, від якого ви ріжними способами ухиляєтеся, а тепер ще прикидаєтесь, ніби шукаєте справедливости, але все поза апостольським трибуналом. Мене прислано сюди для того, щоби заборонити вам священне служення на такий саме довгий час, на скільки ви позбавили служення високодостойного мужа, і щоби дати йому змогу спокійно користати єпископськими правами стільки часу, скільки ви позбавили його єпископства. А коли ви маєте щось проти нього, приходьте з ним до апостольського престолу: тих і других буде вислухано, тим і другим даний буде приговор. Так повинно бути, коли судова справа йде поміж архієпископами, — в таких випадкові не подобає, щоби їхню справу судив хто інший, а не патріярх". До цього Інструкція додає, що єп. Павел повинен був разом з Мефодієм відправитися до кн. Святополка, не зважаючи на слова єпископів, якби вони говорили, ніби те зробити незручно через військові події.

Крім цієї Інструкції, папа Іоан VIII написав ще суворі листи до єпископату баварського. В листі до архієпископа зальцбургського Адальвіна папа виставляє його головним винуватцем переслідувань Мефодія, і вимагає, щоби він особисто повернув Мефодія до його архієпископської гідности.

Більш суворо пише папа суфрагану Адальвіна, єпископу пассавському Германриху: „Уважаємо, — для оплакання злоби твоєї не хватило б і джерела сліз, як у пророка Єремії. Своєю лютою жорстокістю ти випередив злобу — не кажу єпископа, але й кожного мирянина, навіть тирана; ти був подібний до дикого звіря, коли брата й єпископа нашого Мефодія катував тюремними муками, держав його серед зими, під дощем, під голим небом,

відняв у нього управління церквою, йому довіреною, і до того ошалів, що коли Мефодія приведено на собор єпископів, ти кинувся на нього з батою, тільки інші спинили тебе... Чи ж то єпископське поступування? Іменем Бога Всемогучого та св. апостолів Петра й Павла, і владою нашою, позбавляємо тебе права виконувати таїнства, і забороняємо священне служення. А коли ти не явишся на відповідь до Риму з цим достойним єпископом Павлом і з святішим братом нашим Мефодієм, то будеш покараний відповідно до твоїх провин“.

А другому суфраганові Адальвіна, єпископу фрейзінгенському Ганнону папа писав: „Твоє нахабство та сваволя вищі не тільки за хмари, але й за саме небо. Ти захопив собі владу апостольського престолу; ти, немов патріярх якийсь, дозволив собі судити архієпископа, а що важніше — захопив собі владу над братом своїм, архієпископом Мефодієм, легатом апостольського престолу до народів (невірних), а при тому поступав як тиран, і зовсім не згідно з канонами; а тим усім ти образив апостольський престол. А коли Мефодій просив, згідно з святими канонами, прибути на суд св. апостольського престолу, ти йому не дозволив, але нарадившись з своїми учасниками та прихильниками, ти виніс йому ніби приговор, яким позбавив його священного служення, і вкинув до тюрми. Мало того, — називаючи себе слугою св. Петра, що боронить його насліддя в Германії, ти не тільки не словістив нас про страждання, які терпів Мефодій у в'язниці, закутий у кайдани, твій брат і єпископ, легат нашого престолу, вища опіка про котрий належить нам; а коли наші запитували тебе в Римі про Мефодія, ти брехливо запевняв, ніби зовсім не знаєш його, а між тим власне ти й є винувник, підмовник та творець усіх його страждань. Через усе оце повинен ти негайно явитися до Риму, а коли ні, то по вересні будеш відлучений від церкви, аж поки не явишся з покорю“.

Як бачимо, папа Іоан VIII дуже енергійно взявся за визволення Мефодія. Про ці заходи папи знає й ЖМ¹⁰, де читаємо: „Дійшло до папи і він дізнався (про ув'язнення Мефодія); папа післав клятву на них (єпископів баварських), щоби не правили Мші чи то Служби всі коро-

лівські єпископи, аж доки його (Мефодія) держать. І тому відпустили його“.

Листи папські були написані десь перед місяцем травнем 873 року, хоч року в листах ніде не проставлено; кажуть перед травнем, бо архієпископ зальцбургський Адальвін помер 14 травня 873 року. Треба думати, що скоро по цих листах, десь в кінці 873 р., але можливо, що й на початку 874 р., Мефодій був звільнений з в'язниці і пущений на волю. ЖМ¹⁰ сповіщає, що Мефодій висидів у в'язниці „полътретья лѣта“, цеб-то два і пів року, — це час самого ув'язнення, бо папські листи твердять, що Мефодій був позбавлений волі три роки, — це час і суду над ним, а суд цей міг тягнутися довший час. Звільнили з тюрми може й через енергійне заступництво князя Святополка, чого певне домагався від князя священник Словомир.

Можна допускати, що звільнення Мефодія з тюрми наступило вже в 874 році, коли становище Моравії зовсім зміцніло. Розбиті німці ще в 873 р. спішно просили Святополка помиритися. Святополк погодився, і вже в 874 р. відбувся в травні чи в червні з'їзд в Форхгеймі (Fogheim, замок в Баварії, над річкою Радницею, що втікає до річки Могани), де й складено мирову, яку хотів собі Святополк. Післанцем Святополковим на цім з'їзді був відомий священник Іван з Венеції. Слідом за мораванами пішли й слов'яне полабські: вони повстали й перебили німців, а самі піддалися під Моравію: ось тому північний кордон моравський перейшов тепер аж до самого Марбургу; Чехія так само увійшла в ближчий стосунок з Моравією. Так з кінця 873 р. відродилася знову, а в 874 р. на сеймі в Форхгеймі була признана Велико-Моравська Держава. Через таку політичну міць Моравії баварський єпископат змушений був (може по Форхгеймській умові 874 р.) відпустити Мефодія. Архієпископ моравський, по трохлітніх стражданнях в швабській тюрмі, був пущений на волю.

ЖМ¹⁰ передає легенду, ніби всі ці несправедливі судді над Мефодієм, чотири єпископи баварські, зазнали кари Божої за свій нелюдський учинок: „Вони не збулися суду св. Петра: з них чотири єпископи померли“. Дійсно, знаємо, що судді Мефодієві повмірали в часі 873—875 р.: архієпископ зальцбургський Адальвін помер 14 травня

873 р. (а по Бильбасову II. 99—21 квітня 873 р.), еп. пасавський Германрих—2 січня 874 р. (по Бильбасову II. 99—ніби 26 грудня 874 р.), еп. фрейзингенський Ганнон — 9 жовтня 875 р. Хто був четвертий суддя, не знаємо; Бильбасов II. 99 припускає, що то був Латфрид, єпископ сабонійський з зальцбургської провінції, що помер в 875 р.; Воронов¹ думає, ніби то міг бути може Емерих, еп. регенсбургський.

З інших джерел про ув'язнення Мефодія знає тільки Життя св. Наума (писане мовою грецькою), але розповідає про це в розд. 4—5 зовсім легендарно. Мефодія ніби арештовано разом з його учнями (ця звістка про арешт і учнів Мефодієвих може бути правдивою) в землі Аламанів, і по жорстоких муках кинено до в'язниці, але трапився землетрус, кайдани з ув'язнених спали, двері в'язниці відчинилися—і вони вільно пішли собі далі, тішучися, що сподобились постраждати за Духа Святого, як апостоли за росп'ятого Господа". Автор Життя Наума, як бачимо, сплутав тут арешт Мефодія з арештом його учнів в 886 році зараз по смерті Мефодія.

В яким саме році відбувся суд над Мефодієм? В Інструкції папи Іоана VIII-го до еп. Павла з 873 р. (див. ст. 28—29) говориться: „По церковних канонах єпископа не можна судити перш, як буде він уведений на свій стіл і як прослужить пів року". Папа винуватить баварських єпископів, що вони порушили зазначений канон, а це й показує, що Мефодій по висвяченні на архієпископа пробув в Паннонії дуже мало і до півроку відбувся й суд над ним, цеб-то в тім само 870 році, дець при кінці його, може й в місяці листопаді, коли судили князя Святополка.

ДЖЕРЕЛА: ЖМ⁹⁻¹⁰; Болгарська Легенда 4; Життя св. Наума 3—5. — Про Інструкцію та листи папи Іоана VIII з 873 р. див. далі в огляді латинських джерел.

ЛІТЕРАТУРА: П. Лавровській, 1863 р. ст. 337—363. — Бильбасовъ в „ЖМНПр“ 1868 р. ч. 138 ст. 345—351. — Бильбасовъ II ст. 94—100, 199—203. — Успенский: Первыя монархїи 62—63. — Небоклоновъ 80—81, 85—87. — Вороновъ в „ТрКДАк“ 1881 р. т. II. ст. 399—409. — J. Marlinov: Saint Méthode... 1880 р., чеський переклад Главинка:

1. „Труды Киев. Дух. Акад.“ 1881 р. т. II ст. 409.

Svatý Method... 1883 p. — *Alois Jiráek*: Jan VIII, див. „Sbornik Velehradský“ 1883 p. річник III ст. 197—216. — *Архангельскій* в „Учен. Зап. Каз. Ун.“ 1885 p. ст. 19—20. — *Малышевскій* в „ТрКДАк“ 1885 p. т. II ст. 561—576. — *Boguslawski* 97—101, 107—113. — *B. Bretholz*: Über das 9. Capitel der pannonischen Legende des heil. Methodius, „Mitth. Inst. Öst. Geschichtsforsch.“ 1895 p. XVI. 342—349. — *V. Jagić*: Entstehungsgeschichte § 7—8. — *Н. Я.* в „ЖНМІр“ 1896 p. ч. 305 ст. 170, 184. — *A. Brückner*, „Roczniki“ t. XXX ст. 10—11. — *Potkański* 69—74, 88—89.

XIII. Праця Мефодія яко архієпископа Мораво-паннонського.

1. Проповідь християнства. Обряд Мефодія.

Як ми бачили, політичні міркування, а також бажання закріпити за собою паннонську єпархію змусили папу Іоана VIII енергійно вимагати звільнення Мефодія з в'язниці. Перемога Святополкова над німцями в 872—873 р. змусила німецький єпископат випустити Мефодія на волю. Десь на початку 874 р. Мефодій міг уже приступити до своєї архієпископської праці, на якій він пробув перед тим менше як пів року¹.

Куди саме пішов Мефодій з в'язниці, джерела наші докладно не зазначають. Можна догадуватись, що на якийсь час Мефодій відправився був до Коцела, князя паннонського. Безумовно, Коцел, як щирий приятель Мефодія, клопотався про його звільнення з тюрми, особливо тоді, коли Святополк побив німців. Інструкція, яку дав папа Іоан VIII легату своєму єп. Павлу, виразно наказує йому відпровадити Мефодія до Святополка, цеб-то на Моравію, не зважаючи навіть на військові події. Але дорога йшла через Паннонію, і Мефодій міг затриматися тут на недовгий

1. В Інструкції єп. Павлу читаємо: „По церковних канонах єпископа не можна судити перш, як буде він уведений на свій стіл і як прослужить пів року“; цей канон баварський єпископат порушив, цеб-то Мефодій був в Паннонії менше півроку.

час. Але головна боротьба німців власне була за Паннонію, і вони відразу напали на Коцела, щоби той не приймав до себе Мефодія, грозючи йому: „Коли ти приймеш у себе Мефодія, не пройде це тобі добре“ ЖМ¹⁰.

Через такі загрози, а також через ясну волю папи Мефодій поспішав на Моравію. Та й Коцел довго не жив по тому: року 874 він помер, а саму Паннонію з того часу поділено: долішню німці приєднали до Хорутанії й віддали під управу Карломану, сину Людовика Німецького, а горішня припала Святополкові (і тільки з р. 884-го вся Паннонія знову вернулася до князя моравського). Німці запанували в Паннонії і, звичайно, не дали Мефодію змоги виконувати тут свої обов'язки, хоч папа Іоан VIII і писав Карломану¹ допустити Мефодія на паннонську єпархію. Через усе це Мефодій змушений був поспішати на Моравію.

Чи Мефодія забули вже на Моравах, де він з братом своїм більше трох років працював був? Безумовно не забули, дуже цікавилися його долею, бо ж тут було не мало хоча б учнів його. Провідник повстання моравського в 871 році, Словомир був священником, доводився якимсь родичем Святополкові, і, можливо, був учнем св. братів; чи міг такий впливовий священник забути за Мефодія, чи міг він не цікавитися його долею, так тісно зв'язаною з долею самої Моравії? Я припускаю, що в Моравії пильно стежили за долею Мефодія й робили все, щоби скоріше звільнити свого архієпископа. Larôte припускає в своїй праці ст. 119—120, що й звістку про ув'язнення Мефодія першими подали до Риму учні Мефодія, а вони могли робити це в порозумінні з Словомиром.

Що мораване заступалися за Мефодія, про це виразно свідчить ЖМ¹⁰: „І сталося тоді, що мораване пізнали німецьких попів, котрі жили серед них, не сприяючи їм, але зраду їм кували, і вигнали їх усіх. А до папи післали: Через те, що й давніше батьки наші прийняли хрещення від св. Петра, то дай нам Мефодія за архієпископа й учителя“. Це надзвичайно цінне свідоцтво,—воно показує, що

1. В 873 чи 875 р.; Pastrnek датує листа цього 873 р., хоч більшість учених відносять його на 875 р.

моравський нарід дійсно турбувався долею свого архієпископа; в цьому посольстві до папи не згадується Святополк, — а це ознака, що може посольство послалося ще тоді, коли на чолі повстанців стояв священник Словомир; про це б говорила також і звістка, що мораване вигнали від себе всіх німецьких попів.

Цікаве це свідчення ЖМ¹⁰ ще й тому, що воно кидає трохи світла на питання, куди саме відправився Мефодій по увільненні його з в'язниці. Оповідання про моравське посольство до папи вміщено слід за оповіданням про ув'язнення й звільнення Мефодія, а тому можна б припускати, чи папа не змушений був закликати слов'янського архієпископа до Риму, де Мефодій і жив якийсь час; але до Риму прибуло моравське посольство, яке й впросило послати Мефодія до них, яко архієпископа й учителя. Остаточо, на жаль, справа вияснена мало.

Нарід з великою радістю вдруге стрічав свого любого учителя, тільки тепер уже не простого ігумена, але архієпископа моравського. „І прийняв його князь Святополк — розповідає ЖМ¹⁰ — зо всіма мораванами, і поручив йому всі церкви та священників (стрижьники) по всіх містах“. Моравська Легенда 13 поплутала трохи події і вже так розповідає про повернення Мефодія: „Покаявшися Святополк у тому, що він несправедливо накоїв святому мужеві, післав послів, щоби Мефодій вернувся до своєї церкви, обіцяючи загладити свої провини. Тоді Божий чоловік поспішив знову побачити свою паству, яку він залишив був тілом, але не любов'ю. Коли він наближався, зішлися почесні люде та горожане моравські; вони надзвичайно тішилися й дякували Богові, говорячи: Господи, Ти навістив нашу землю; Ти звеселив її, вернувши нам пастиря душ наших“.

І Мефодій знову розпочав свою апостольську працю на Моравах. Звичайно, на суд до Риму ставати йому не довелось: винний архієпископ Адальвін помер ще 14 травня 873 р. і справу про безправне ув'язнення Мефодія забуто в Римі...

Що саме робив тепер архієпископ Мефодій, джерела докладно не зазначають. Певне праця була тею самою, як і в перший побут св. братів на Моравії: проповідь хри-

стиянства, викорінення забобонів, підготовлення місцевого духовенства. Праці було по-достатку, бо в цей час Моравія поширилася на всі боки: до неї увійшли в найтісніший зв'язок на заході Чехи, на півночі Лужичане (Серби лужицькі), на північному сході — Краківська Польща чи Хробація, на південному сході — Словаки; належала сюди й частина західно-українського народу. Цікаво зазначити, що ЖМ¹⁰ це поширення політичної сили Моравії зв'язує з апостольською працею Мефодія: „Від того дня — читаємо тут — сильно почала зростати наука Божа і священники множитися по всіх містах, а нехрещені почали вірувати в правдивого Бога, відкидаючи свої забобони. А тим більше почала ширитися на всі сторони Моравська влада і щасливо перемагати ворогів, як і самі вони (мораване) постійно розповідають“.

Через таке поширення моравської влади довелося Мефодію працювати не тільки на самій Моравії, але й по сусідніх слов'янських землях; звичайно в цій апостольській праці багато допомагали йому ліпші з учнів, серед яких особливо виділялися п'ять: Горазд, Климент, Ангелар, Наум і Сава. Всі слов'янські народи, що сусідували з Моравією, або входили до неї в політичний зв'язок, були ще не хрещеними, а тому вплив апостольської праці Мефодія повинен був сягнути й до них¹.

Довелося не мало попрацювати Мефодію, викорінюючи давні забобони з вірувань моравського народу. Була це праця тяжка й небезпечна, як говорив я про те в І т. ст. 198 — 210, бо нарід вперто боронив свої старі вірування. Один з таких випадків передає нам ЖМ¹¹: якийсь совітник Святополків оженився з своєю невісткою; Мефодій усовіщав його, але нічого не допомогло, — змушений був відлучити його від церкви. Певне подібних випадків було не мало.

Скрізь на широких землях Святополкової держави Мефодій заводив Богослуження живою слов'янською мовою. Я вже розповідав, що ця „нова наука“ Мефодієва — Богослуження живою мовою — була головною причиною його

1. Див. про це вище розділ XVII: Праця Костянтина й Мефодія у окремих слов'янських народів.

ув'язнення. Папа Іоан VIII в 873 р. писав єпископам баварським, мусів написати щось і Мефодію, мусів написати власне про ту головну причину, за яку Мефодій вистраждав три роки у в'язниці. Дійсно, з листа цього папи до Мефодія з 879 року довідуємося, що папа через легата єп. Павла передав Мефодію свого листа з наказом не правити Служб Божих „варварською цеб-то слов'янською мовою“, наказуючи служити мовою латинською чи грецькою. Певне це була тимчасова заборона до часу якогось оправдання, що Мефодій скоро й зробив, і тому надалі вільно правив Служби мовою слов'янською.

Католицькі вчені постійно твердять¹, ніби Костянтин і Мефодій, прибувши на Моравію, ніякої новини там не запроваджували, а дотримувалися того римо-католицького обряду, який був тут ще до їхнього прибуття; часто твердять, ніби брати були підвладними німецьким католицьким єпископам, а Мефодій, яко архієпископ, увесь час дотримувався обряду римського. Звичайно, у всіх подібних твердженнях занадто багато суб'єктивізму, але мало історичної правди.

Костянтин і Мефодій прибули до Моравії не з свого бажання, але їх покликав князь моравський Ростислав, покликав з потреби заснувати незалежну від німців церкву (див. I т. ст. 162—163, 166—167); при таких умовах говорити про покору й підлеглість грецьких післанців німецькому єпископату зовсім не доводиться. Питання обряду в половині IX-го віку, коли працювали Костянтин та Мефодій, не стояло ще так гостро, як пізніше, чому, скажемо, Мефодій та учні Костянтина могли вільно приймати римське свячення; через це й усі наші джерела мовчать про характер обряду солунських братів.

По якому саме обряду правив Мефодій Богослуження слов'янські,—це надзвичайно цікаве питання, яке давно вже

1. Католицькі твердження добре зібрав *Ks. Wł. Szcześniak: Obrządek Słowiański w Polsce pierwotnej*, Варшава, 1904 р., розділ II ст. 36—54: *Istota obrządku słowiańskiego*. *Ks. Szcześniak* опирається на застарілих працях, чому допускає багато грубих помилок.

повстало в кирило-мефодіївській літературі. Західні, переважно католицькі вчені твердили й твердять, ніби ще Мефодій зачав правити служби слов'янські по західному обряду; до певної міри прихильником цієї теорії був і Ягіч¹. Найважливішим доказом для такого припущення рахують Київські Глаголицькі Уривки. Це доказ дійсно надзвичайно сильний, тільки про самого Мефодія він ще нічого не свідчить. Не забудьмо, що батьківщини цього пам'ятника остаточно ще не встановлено, і що багато вчених не визнають його моравського походження. Але Київські Фрагменти — це дійсно уривок з якогось великого Міссала, переклад з латинської на слов'янську мову; дійсно, з дуже давнього часу на західно-слов'янських землях існувало слов'янське Богослуження по західному обряду. Напевне, Київські Глаголицькі Уривки — це тільки частинка цієї слов'янської богослужбової літератури, що існувала для потреб західного обряду; акад. А. Соболевський твердить, напр., що той автор, котрий переклав із слов'янської мови Київські Уривки, він же переклав і Бесіди Григорія Великого та Легенди про св. Вячеслава Чеського. Про це саме свідчать і Віденські Глаголицькі Уривки, пам'ятка XII-го віку, — уривок із західного Міссала слов'янською мовою.

Ягіч твердить, ніби Київські Глаголицькі Листки — це пам'ятка з другої половини IX-го віку, цеб-то — що вона повстала ще в час діяльності Мефодія на Моравії; з такого припущення Ягіч виводить далі, ніби західний обряд на слов'янських землях повстав ще за Мефодія. Але погодитися з такою думкою не можемо: Київські Уривки — це пам'ятка не датована і більшість учених відносить її на кінець X-го чи на початок XI-го віку, а цим самим повстання західного обряду на слов'янських землях пересувається на значно дальший час.

На мій погляд сам характер усеї місіонерської діяльності Мефодія відкидає всяку можливість припущення, ніби він змінив свій грецький обряд на латинський. Як будемо бачити далі, Мефодій не визнавав *Filioque*, на нього постійно сипалися доноси до Риму, його багато раз тягано по судах. Скарга німецького єпископату з 871 р. на Мефодія,

1. *Glagolitica*, 1890 р., ст. 6—8.

що він легковажить „doctrinam romanam“, виразно говорить, що Мефодій тримався обряду грецького; під легковаженням римської науки не можна вбачати тільки одне Filioque, як то робить ks. Wł. Szczęśniak,¹ бо ж Filioque в той час не було ще признане остаточно навіть в Римі, а тому й скаржитись на те було б зайвим. Пізніша скарга Вікінга, що Мефодій проклинає за додержання римської науки, свідчить про те саме. Папа Стефан V в листі своїм з 885 р. пише, ніби Мефодій віддався безвір'ю і кинув анафему на тих, хто держиться католицької віри; навіть по смерті не лишали Мефодія в спокої; так, папа Іоан Х в листі своїм з 925 р. підкреслює, що Мефодія нема ані в однім спискові серед святих; а на Сплітському соборі 1059 — 1060 року Мефодія названо навіть еретиком, названо за те, що він „multa contra catholicae fidei dogmata in eadem slavonica lingua mentiendo conscripsit“. Такої постанови ніколи б не зробили проти святого, котрий правив би Богослуження по західному обряду.

Але що західний обряд повстав на слов'янських землях дійсно дуже рано, це не викликає жадного сумніву, бо про це така пам'ятка, як Київські Глаголицькі Уривки, свідчить найвиразніше; тільки Мефодій до заведення західного обряду на слов'янських землях рук своїх не приложив, — він до кінця життя свого, як побачимо далі, позоставався правовірним греком. Впливи римські й грецькі на теренах Моравії боролися ще до прибуття туди солунських братів; а з прибуттям братів боротьба ця тільки збільшилася. Служба слов'янська в кінці перемогла морально, але впливи римські перемогли фізично, — по смерті Мефодія учнів його вигнано з Моравії, але скрізь вигнати Богослуження слов'янською мовою були не в силі, — його пізніше змушені були де в яких місцях відновити, але вже по обряду західної церкви. Це сталося найскоріше в X віці, а де-не-де може й під кінець IX-го віку. Але про це розповім далі.

ДЖЕРЕЛА: ЖМ¹⁰⁻¹¹; Легенди: Болгарська 4—5, Моравська 8, 13, 14. Донесення Райградського декана про освячення церкви в Брні в 884 р.

1. Obrządek Słowiański, 1904 р., ст 50—51.

ЛІТЕРАТУРА: *Бильбасовъ* II. 101, 205—207. — *Небосклоновъ* 84, 87—90. — *А. Вороновъ* 314¹. — *Мальшиевскій* в „ТрКДАк“ 1885 р. т. II. 576—581, т. III. 49—56, 60—61. — *Пальмовъ*, „Христ. Чтеніе“ 1885 р. т. I. ст. 741 — 742. — *Pastrnek* 95, 99. — *Potkański* 83—88, 98 — 103. Див. ще літературу в кінці XVII-го розділу цієї книги.

Питання про ніби західний обряд Мефодія: *А. Михайловъ*: Къ вопросу о литературномъ наслѣдїи Свв. Кирилла и Мефодія въ глаголическихъ хорватскихъ миссалахъ и брєвіаріяхъ, „РФВ“ 1904 р. т. 51 ст. 31—41. — *Кс. Wł. Szczęśniak*, див. вище на ст. 37. — *И. Пташицкій*: Славянскій обрядъ въ Моравіи и Панноніи и мнѣмое его существованіе въ древней Польшѣ, „ЖМНПр“ 1906 р. ч. 5 ст. 141—158, яко рецензія на працю кс. Щесняка; автор добре довів помилковість поглядів Щесняка, ніби К і М додержувалися західного обряду.

2. Боротьба німецького духовенства проти Мефодія.

Історія Велико-Моравської Держави — це трагічна історія боротьби слов'янського народу за свою незалежність. Незалежності цієї не хотіли німці, могуті сусіди Моравії, і тому постійно огнем і мечем вертали собі моравський нарід, як тільки він добивався був волі; а через це запеклі війни так і не спинялися між Моравією та німцями. Те саме бачимо і в церкві моравській: увесь час вона настирливо прагне до незалежності, і увесь час німецьке духовенство поборює цю незалежність, уважаючи Моравію за свою власну єпархію.

Як і треба було сподіватися, німецьке духовенство не заспокоїлося по тому, коли змушене було пустити з тюрми Мефодія на волю. Зробило воно те тільки під примусом, зробило в залежності від скрутного політичного становища. Але зброї своєї німецьке духовенство не склало, і тому знову ще з більшою заклятістю та впертістю виступило проти архієпископа моравського.

Як розпочалися війни Святополкові за незалежність Моравії, німецьке духовенство мусіло втікати або само, або його звідсі гнали силою. „Трапилося тоді — розкаже нам ЖМ¹⁰, — що мораване, пересвідчившись про німецьких попів, — котрі жили серед них і не сприяли їм, але зраду кували на них, — вигнали їх усіх“. Помиритися

з таким гірким станом не хотіла німецька влада ані церковна, ані політична. Бачили вони, що головною причиною для їхніх нещасть було слов'янське Богослуження, котре запроваджував тут „хитрий“ грек Мефодій; вони добре знали, що Богослуження народньою мовою все будитиме самостійницькі почування серед мораван, і тому залято виступали проти цього Богослуження. Зальцбургський архієпископ втрачав свої великі доходи (десятина), а його німецьке духовенство — хліб повсякденний, і тому звичайно воно боронило свої власні інтереси аж до останку, боронило їх всіма можливими засобами, не розбіраючись в етичності їх.

Форхгеймський договір 874 р. змінив справу для Мефодія на гірше. З цього часу відносини між Святополком та німцями стали лагіднішими, а з часом перейшли знову в приятельські. Серпня 12-го 875 р. помер найлютіший ворог Моравії—король Людовик Німецький; його місце на сході заступив син його Карломан, недавній приятель Святополків. По Форхгеймським мирі Святополк пильнував підтримувати добрі стосунки з Карломаном, а особливо з побічним сином його Арнульфом, з яким близько приятелював. А все це знову широко відкрило двері німецькому духовенству до Моравії. Мало того, помічаємо тепер нову політику німецького духовенства супроти Мефодія: воно пильнує захопити в свої руки князя Святополка і сварити його з архієпископом. Німецьке духовенство, як ми бачили, допомогло Святополкові сісти на великокняжий моравський престол, і тому й далі воно мало на нього безумовно великий вплив. Ось цей вплив німецьке духовенство тепер і використало проти Мефодія.

Дійсно, при Святополковім дворі з часом заводяться впливові латинські духовники, на чолі яких стояли священники Іоан з Венеції та якийсь Віхінг. Священник Іоан Венеціянський (*Presbyter ex Venetiis*) був дипломатом при дворі Святополковім; його послав Святополк до Форхгейму для зложення договору 874 р.; ар. 879-го він же їде до папи від Святополка, а пізніше — коли тільки це не другий Іоан, — він служить послом папи Іоана VIII до Хорватів та Болгар. Безумовно, була це людина надзвичайно впливова при дворі Святополковім, а разом з тим, яко

священник латинський, настроєна проти Мефодія та проти його „нової науки“ — Богослуження живою мовою.

Другою дуже впливовою людиною при дворі Святополком був баварський священник Віхінг. Коли саме появився він у Моравії, не знаємо, але певне десь по Форхгеймським договорі 874 р. Це був „homo turbulentus et ambitiosus ipsisque Bavaris invisus“, як його характеризувано вже вдавнину в хроніці пассавській¹. Німець з походження, Віхінг втерся в велике довір'я при дворі Святополка і надзвичайно шкодив церкві моравській. Навіть західний дослідник (Larôte) пише про нього, що Віхінг був німецьким шпіоном при князі моравським. І ось цей темний Віхінг відіграв надзвичайно шкідливу й сумну роль в історії моравської церкви, — це він її колотив за життя Мефодія, це він її й розбив по його смерті.

Святополк не мав особливого замилювання до слов'янського Богослуження, в чому був протилежний князю Ростиславу. Він поважав латинське духовенство і підпадав його впливам. Участь німецького духовенства в моравським перевороті 870 р. безсумнівна; упоравшись з невисним для них Ростиславом, що задумав був створити собі незалежну церкву, німецьке духовенство пильнувало тепер тримати в своїх руках Святополка, як свого ставленника. Безумовно, Мефодій мусів не раз гостро нагадувати Святополкові його нелюдський вчинок з князем Ростиславом, і може власне це й посіяло нелюбов Святополка до Мефодія. Був це князь такого характеру й життя, що Мефодій мусів певне не раз вмішуватися з нагадуванням християнського життя, а це також не сприяло добрим стосункам між князем та архієпископом. Моравська Легенда, що певне складена на основі давніх переказів, малює нам Святополка дуже темними фарбами (розділи 9—10): „Бунтівничий Святополк, князь обману, разом з своїми вірними прихильниками“ задумав таємно отруїти свого дядю, князя Ростислава, але отрута не вплинула на князя. По Ростиславі — читаємо далі — „Святополк рядив над Моравією своїм звірством; він увійшов у спілку з слугами дия-

1. П. Лавровскій 1863 р. ст. 434; Pastrnek 281.

вола (німецьким духовенством), які зв'язалися з ним, як злющі пси, у тій зраді“ (проти Ростислава).

При такому гіркому стані цим впливовим латинським священникам—Іоану та Віхінгу—легко було впохвати Святополкові підступну провокаційну думку, ніби слов'янська мова—то мова варварська, а служити Служби Божі цею мовою—то непростий гріх. На ці під'юджування приставали не тільки Святополк, але й його оточення, ті його совітники, про яких часом згадує ЖМ. Усі вони могли дивитися згори на мову слов'янську, як мову мужичу, бо вже скоштували трохи латинської культури. Ось ці священники правили при дворі Служби Божі латинською мовою, і сіяли тут на доброму ґрунті свою тріязичну ересь.

Що Мефодій довелося тяжко й невпинно боронити свою „нову науку“—Богослуження народньою мовою—про це нема чого довго говорити, — про це я розповідав уже не один раз. Але папа поблагословив слов'янські книги, і тому німецькому духовенству довелося ловити Мефодія на чомусь іншому. І воно скоро знайшло ці інші причини до архієпископа моравського: зробило його еретиком.

Мефодій увесь час лишався греком, цеб-то архієпископом східного обряду. Ніяких латинських релігійних новин він не тільки не приймав, але й гостро поборював їх яко ересь. Мефодій міцно тримався постанов семи вселенських соборів і не дозволяв собі нічого до них додавати чи їх урізувати. Символа Віри Мефодій і в церкві читав і навчав тільки так, як його склали Никео-Цареградські собори, цеб-то без прибавки „і від Сина“. Ось до цього власне й вчепилися вороги Мефодієві, і почали скрізь пускати чутку, ніби архієпископ навчає неправдиво, ніби він просто еретик.

Наука про те, ніби Дух Святий походить не тільки від Отця, але й від Сина, рано появилася в Західній церкві, але появилася не в Римі. Появилася вона вперше в Іспанії, де її прийнято в 589 р. на соборі в Толедо. Наука ця явилася проти тверджень аріян, яких в Іспанії було багато і які принижували значіння другої особи св. Тройці. Щоби підняти значіння другої особи св. Тройці, виставлено науку про *Filioque*, яка довгий час не виходила з меж Іспанії. Трохи пізніше *Filioque* шириться по цілій франко-

німецькій церкві. Дуже довгий час Рим офіційно не визнавав нової науки за догмат у той час, коли франко-німецька церква вже співала в Символі Віри: „а Patre Filioque procedens“. Року 808—809 в Єрусалимі точилися жваві суперечки між ченцями франконськими та грецькими, бо ці останні за вживання „і від Сина“ звали франків еретиками¹. Тоді ображені франконські ченці запитали папу Льва III, як же їм вірувати. Цікаво, що папа сам не порішив цього питання, але віддав його на вирішення тим, що самі їй склали цю науку—королю Каролі Великому; той скликав того ж 809-го р. синод в Ахені, і прихильники Кароля постановили додати Filioque до Символу Віри. Осібний післанець повіз цю ухвалу до папи, але Лев III не затвердив неканоничної ухвали, і нової прибавки „і від Сина“ до Вірую не додав. Навпаки, на науку будучим поколінням наказав вирізати никео - цариградський Символ Віри—без „і від Сина“ — мовами грецькою та латинською на двох срібних таблицях і поставити їх в базиліці св. Петра²; ці таблиці були тут ще й в XI віці, цеб-то ще довго їй потому в Римі по церквах ніколи не вживали слів Filioque. Німецький король звик диктувати Римові постанови свого прибічного духовенства, але тепер цих постанов папа не прийняв (правда, змушений був прийняти їх пізніше).

І Мефодій, держучись прийнятого в обох церквах — в царгородській та римській — давнього тексту, виступав проти Filioque, уважаючи таку новочасну прибавку за „іопаторську єресь“. Про це говорить нам Життя св. Климента 5: „Були тоді люде, що псували й переміняли ті постанови, які встановили наші отці для Божої церкви, і багато пошкодили душам своїм тим псуваннм, яке заводили франки, що твердили, ніби Син рождений від Отця і ніби Дух святий походить від Сина. Повстаючи проти них, Мефодій збив

1. Про ці суперечки див. *А. Васильєв*, „Виз. Врем.“ 1913 р. т. 20 ст. 107 — 109.

2. Свідчення про це подає Анастасій, бібліотекар папський. У нього читаємо, що папа Лев III „pro amore et cautela orthodoxae fidei fecit in basilica s. Petri scuta argentea duo, scripta utraque Symbolo, unum quidem litteris graecis, et aliud latinis“. Див. П. Лавровський 1863 р. ст. 406.

їхні мудрування“ почасти словами самого Господа, почасти наукою св. Отців, і таким чином „багатьох привів до послуху Христу, навертаючи їх від ложної науки до правдивої та чистої.“ В Службі Мефодію в ірмосі пісні 6-ї читаємо: „Єресемъ вьсѣмъ противенъ, явися благодатю, Мефодіє, достойними отвѣты, отъ Отца убо Параклита исходяща, а не Сына глаголя“. Як бачимо, вже давнина дивилася на Мефодія, як на смілого противника нового самовільного додатку „і від Сина“.¹

Ось за цю оборону Мефодія чистоти християнських догматів і вхопилися вороги, називаючи його науку неправдивою. „Не терплячи всього цього — розповідає нам ЖМ¹² про цю боротьбу, — старий ворог, заздрісник роду людського, підняв де-кого на Мефодія, немов Дафана й Авирона на Мойсея, одних явно, а других таємно, а це тих, що хворіють на іопаторську ересь (ересь „і від Сина“), і заманили слабших до себе з правдивої дороги, агітуючи: „Нам папа дав владу, а Мефодія та його науку наказує вигнати геть“. Так само пише про це й Болгарська Легенда 5 (Життя св. Климента): „А коли силою слова та правдою Мефодій перемиг партію еретиків, тоді ця партія зробила те, що тільки могла, вірніше—на що намовив її батько їхній, душогубець споконвіку (Іо VIII⁴⁴), що хвалився своїм злодійством, і докучала святому безконечними бідами та спокусами. Вони підступом отуманили Святополка, що володів Моравією по Ростиславі, людину грубу, який не розумів добра, і прихилили його до своєї науки. І чи міг Святополк, раб жіночих насолод, що валявся в болоті безсоромних учинків, чи міг він не віддатися розумом своїм скоріше їм, котрі відчиняли йому всі двері для пожадливоростей, а ніж Мефодію, який соромив всякі потіхи, шкід-

1. Fr. Snopceк в своїй праці: „Konstantinus-Cyrillus und Methodius“ 1911 р. ст. 43 уважає „іопаторську ересь“ (іопаторія) за вираз Фотієвої богословської науки; взагалі, Снопек твердить, ніби ЖК та ЖМ переповнені фотіянськими тенденціями. Але все сказане вище розбиває твердження Снопка, бо ж і самі папи довго відкидали додаток Filioque. Пор. ще F. Grives: Viri Cyril-Methodove theologie, „Slavia“ 1923 р. річн. II кн. 1 ст. 48—49. Вираз іопаторія дійсно єсть в творах Фотія. Історію Filioque подав ще П. Лавровський 1863 р. ст. 402—409.

ливі для душі? Таким чином Святополк, зіпсутий цими людьми (німецьким духовенством), що дозволяли йому все, звертав дуже мало уваги на слова Мефодія, навпаки,—поводився з ним навіть як з ворогом“...

Так давнина вже змальовувала ті сумні стосунки, які настали для Мефодія на його важкій архієпископській праці.

Дослідники католицькі часто підкреслюють, що Костянтин ніколи не виступав проти „іопаторської ереси“, — виступав тільки Мефодій; в цьому вони вбачають більшу лояльність Костянтина супроти Риму. Погляд такий зовсім неправдивий: за часів Костянтина ще не стало гострим питання про Filioque, — таким воно стало лише за час самостійної праці Мефодія. Рішуча боротьба Костянтина проти триязичної ереси виразно показує, як би він був поставився й до Filioque, колиб це питання стало гострим за його часів.

ДЖЕРЕЛА: ЖМ¹⁰; Легенді: Болгарська 5, Моравська 9 — 10; Служба Кирилу й Мефофію.

ЛІТЕРАТУРА: П. Лазровскій 1863 р. ст. 373—413. — „Кирилло-Метод. Сборникъ“ 1865 р. 63—65. — Бильбасовъ П. 211—212. — Лебедевъ: Римскіе папы въ ихъ отношеніи къ церкви византійской въ IX—XI в., „Чтенія въ Общ. Люб. Дух. Просв.“ 1871 р. кн. 12. — Небосклоновъ 80—84, 91—95, 111. — Вороновъ 39, 270. — Малышевскій в „ТрКДАК“ 1885 р. т. III ст. 54—65, 95—96. — Архангельскій 19—22. — Н. Я. в „ЖМНПр“ 1896 р. ч. 305. ст. 188. — „Prz. Powsz.“ т. 80 ст. 408—409. — Potkański 92—99, 103—106, 109—110, 113, 119—120. — F. Grivec: Viri Ciril-Metodove teologie, „Slavia“ 1923 р. річн. II кн. 1 ст. 44—60. — F. Grivec: Pravovernost sv. Cirila in Metoda, „Bogoslovni Vestnik“ 1921 р. стр. 1—43, Любляна. — F. Grivec: Cerkevno prvenstvo i edinstvo po bizantinskem rojmovanju, Любляна, 1921. — V. Jagić: Entstehungsgeschichte § 9. — Тыминскій: Къ восточной или западной церкви принадлежали св. Кирилъ и Методій? „Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи“ 1863 р. березень.

3. Другий суд над Мефодієм.

При такому гіркому стані річей, який утворився був на Моравах, стало зовсім звичайним, що на Мефодія посилалися до Риму численні наклепи та доноси з обвинува-

ченням його в найріжніших єресьх. Папа знав правдиву ціну всім цим інформаціям, і тому не звертав на них особливої уваги. Але справа закінчилася тим, що триязичники збили Святополка зовсім з пантелику, невпинно твердячи йому, ніби Мефодій навчає неправдиво. Крім того, німецька партія при Святополковім дворі надумала втнути ще один хитрий підступ: почала вмовляти Святополка, що сам Мефодій не може вправитися з такою великою єпархією, як моравська, що йому потрібно до помочі вікарного єпископа. Думка була зовсім правдивою, і певне про це саме не один раз говорив Святополкові й Мефодій. Але противна партія виставила тепер на вікарного свого кандидата: найлютішого ворога Мефодієвого, німця Віхінга... Певне, Мефодій протестував проти цього, вказуючи, що церковні канони йому самому велять вибрати собі вікарія, але нічого вдіяти не міг.

Вороги вкінці таки добилися свого: вони переконали Святополка, ніби Мефодій навчає неправдиво, і що про цю всю справу повинно донести папі, — нехай він там розсудить, чи правдива наука Мефодія. Святополк нарешті погодився, і десь в кінці 878 чи на початку 879 р. післав до Риму свого посла, священника Іоана Венеціянського, який мав розповісти папі про „неправдиву“ Мефодієву науку. Крім цього, Святополк післав до Риму й Віхінга, просячи папу, щоби він висвятив того на єпископа нитранського, яко вікарія Мефодію. Посол Іоан мав успіх: папа повірив наклепам ворогів і наказав Мефодію негайно явитися до Риму для оправдання в тім, в чім його винуватили. Про всю цю справу добре оповідають нам два папські листи з 14 червня 879 р., до Мефодія й до кн. Святополка.

В листі до Мефодія папа Іоан VIII писав: „Іоан єпископ, слуга слуг Божих, достойному Мефодію, архієпископу Паннонської церкви. Наукою проповіді своєї ти повинен вести до спасіння й навчати нарід Божий, що доручений тобі, як духовному пастиреві. Але чули ми, ніби ти вприш не ту науку, яку св. римська церква прийняла від самого князя апостолів і яку вона щоденно проповідує, і тим уводиш нарід у спокусу. Тому наказуємо тобі цим листом нашим негайно явитися до нас, щоби ми з уст твоїх почули й довідалися, чи ти так визнаєш і проповідуєш, як на

словах і листовно обіцявся ти вірити св. римській церкві, чи може ні, щоби ми докладно пізнали науку твою. Чули ми також, ніби ти співаєш Літургію варварською, цеб-то слов'янською мовою. Тому ми вже листом нашим, якого післано тобі через Павла, єпископа анконського, наказували служити божественні Служби не цею мовою, але мовою латинською або грецькою, як то співає церква Божа по цілому світі, і як поширено у всіх народів; проповідувати ж чи говорити казань народу мовою слов'янською вільно тобі, бо ж псалмист радить усім племенам хвалити Бога, та й Апостол говорить: „Кожний нарід нехай визнає, що Господь Ісус на славу Бога Отця“.

Отже, як бачимо, лист виразно вказує, що вороги обговорили Мефодія в Римі. Лист до Святополка говорить про це саме ще виразніше: „Іоан, слуга слуг Божих, Святополку Моравському. Ми бажаємо сповістити вас, що ми, з ласки Божої намісник князя апостолів св. Петра, чесною любов'ю обнимаємо вас, любого сина, і батьківською прихильністю любимо, і в наших безперестанних молитвах поручаємо вас усіх господу Ісусу Христу, постійно молячись за вас, щоби всемогучий Господь, котрий просвітив серце ваше і поставив вас на дорогу правдиву, зміцнив вас у добрих ділах і довів вас до кінця в правдивій вірі, а до того й прикрашеного добрими вчинками та непошкодженого. Але ви сумніваєтеся в правдивій вірі, як ми довідалися про те, з донесення пресвітера Іоана, що ви його були до нас прислали. Ми наставляємо вашу любов, щоби ви були міцним в тім, і вірили в те, що св. римська церква прийняла від самого апостольського князя, що незмінно зберегла й збереже до кінця віку. І ця церква щоденно сіє по цілому світові слова святої вірі й правдиве насіння проповіді, чого, як відомо вам, наші попередники, святі заступники апостольського престолу, з самого початку навчали батьків ваших. А колиб хто,—чи то ваш єпископ чи інший який священник, — відважився йнакше навчати, або йнакше проповідувати, то з священною пильністю однодушно й одноумно відкиньте неправдиву науку, але стійте й держіть-ся науки апостольського престолу. Ми бо дуже здивувалися, почувши, що Мефодій, ваш архієпископ, котрого висвятив і післав до вас наш попередник, а саме папа Адріян,

навчає йнакше, ніж він визнав на словах і на письмі перед апостольським престолом. Тому ми післали до нього—негаючись прибути до нас, а ми вислухаємо з його уст, чи то так він держить і вірує, як він визнавав, чи може ні“.

В листі до Мефодія цікаве нам те місце, де папа Іоан VIII забороняє йому правити Служби слов'янською мовою; папа додає, що свою заборону він післав Мефодію ще через свого легата еп. Павла, цеб-то ще в 873 р. Це дуже заплутане місце, котрого наука не розплутала ще остаточно¹. Дійсно,— як папа Іоан міг забороняти слов'янське Богослуження, коли він добре знав, що попередній папа Адріян II поблагословив його? Іоан був в Римі 20 років архидіяконом, і тому певне особисто знав св. братів та їхню справу. Ось через це дехто з учених рахують листа папи до Мефодія з 14 червня 879 р. фальсификатом,— його ніби підробили вороги Мефодія. Але трудно говорити про підроблення, бо ж лист цей відомий нам із найстаршого регесту листів Іоана VIII, з тайного архиву ватиканського; сам він писаний на пергамені лангобардським письмом початку XI в. Я вважаю цього листа за правдивого, і рахую, що в 873 р. папа через еп. Павла дійсно писав Мефодію листа в справі слов'янського Богослуження. Та й мусів писати: баварський єпископат в своїм Меморандумі десь 870—873 р. скаржився, що „появився якийсь грек, на ім'я Мефодій, з новоскладеними слов'янськими Книгами і, в високодумній мудрості своїй, вигнав латинську мову, римську науку і споконвічні латинські букви, зробив ненависним одній частині населення теї землі Літургії, Євангелія і Служби церковні тих, що служили латинською мовою“. Папа мусів на це так чи наче реагувати, і через легата свого, еп. Павла, переслав якісь обмеження слов'янського Богослуження, а на словах дав дозвіл еп. Павлу й самому вирішити цю справу. Мефодій певне розумно переконав Павла, що без Богослуження слов'янською мовою не піде добре християнізація Моравії, з чим Павел

1. Як стоїть ця справа, див. *Fr. Šnorek: Bulla Industriae tuae listinou perodvrženou*, „СММ“ 1911. XXXV.1 — 60; тут Šnorek виступає головно проти праць Брюкнера, Гибля та Гетца, що не визнають автентичности листів Іоана VIII.

і погодився, і справа була залагодженою: надалі Мефодій відправляв Службу Божу знову тільки слов'янською мовою. Що в р. 873-м справа слов'янського Богослуження не була в Римі особливо важною, про це свідчить хоча б той факт, що в Інструкції, яку видав Іоан VIII своєму легатові еп. Павлу, про слов'янське Богослуження зні одного слова не сказано. Тепер же в Римі Мефодія оговорено, справи слов'янського Богослуження там добре не знали, і тому й появилася заборона Мефодію правити Служби по-слов'янському, аж поки він особисто не явиться до Риму й не виправдається.

І старий архієпископ змушений був втретє подорожувати до Риму й знову ставати на суд. Папа наказав їхати негайно, і певне десь під кінець 879 р. Мефодій був уже в Римі. Провожати Мефодія Святополк післав якогось свого васала Семізісна (Bogusławski 117 зве його Шишманом). Не легке завдання було тепер перед Мефодієм: йому доводилось боронити не тільки слов'янське Богослуження, але й переконати папу, що сам він, Мефодій вірує правдиво. До Риму прибув (тепер чи може перед тим, разом з Іоаном) і найлютіший ворог Мефодіїв — німецький священник Віхінг, котрого прислав сюди Святополк на висвячення; звичайно, цей Віхінг докладав усіх сил, щоби повалити старого ненависного для цілої німецької партії архієпископа.

Але Іоан VIII був занадто добрим політиком, а тому легко повірити німецьким доносам не міг. Знав він досконало, про що найголовніше ходило німецькому духовенству, і тому був бережним з осудом старого архієпископа. Крім цього, тодішній політично-церковний стан так само вимагав від папи пильної обережності.

Річ у тому, що 23 жовтня 878 р. помер Візантійський патріярх Ігнатій. Це вже був старий, немічний чоловік, який не міг заспокоїти церкву, схвильовану останньою боротьбою ігнатіян з фотіянами. Ясно було всім, що патріярший престол мусить знову зайняти Фотій—єдина найвідповідніша на те людина. І дійсно, Фотій став патріярхом і скликаний був собор для його затвердження. Імператор Василь Македонець просив і папу прислати на собор своїх легатів, що той охоче й зробив: в Римі знову ожили надії

вернути собі Болгарію, для чого примирилися з Фотієм. Собор в Царгороді розпочався 8 листопаду 879 року і тягнувся по 13 березня 880 року; це був дуже авторитетний собор: на нього зібралося аж 383 члени. Собор затвердив Фотія патріархом; крім цього 12 березня 880 р. собор цей, в присутності папських легатів, постановив нічого не добавляти до никео-царгородського Символу Віри, щоб-то осудив науку про *Filioque*. До актів собору, з бажання легатів, додано листа папи Іоана VIII, в котрім він заявляє, що не визнає добавки до Символу, зве нерозумними та юдоподібними тих, що посміли допустити її і тим порушити недоторканність Символа вселенської церкви. Що до болгарської справи, то собор зрікся розглядати її, заявивши, що то справа імператора Василя. І папські легати підписали всі акти собору.

Політичний стан Риму був на той час дуже незавидним, — тоді в травні 878 р. сарацини захопили Сиракузи й загрожували південній Італії; оборонила папу від цих ворогів власне Візантія, що захопила Бар і давала почути свою силу й самому папі. Через усе це сваритися з Царгородом Іоану VIII зовсім не випадало.

Оцей церковно-політичний стан пояснює нам, як мусів відбутися в 880 р. суд над Мефодієм. Мефодій досить довгенько пробув у Римі, щось більше пів року, — за цей час могли переконатися, як вірує Мефодій, а Мефодій мав час боронитися. Здається, був скликаний якийсь синод і на ньому перед єпископами боронився Мефодій в наклепах. Головним пунктом оборони було, звичайно, слов'янське Богослуження, — але Мефодій міг переконуюче покликатися на те, що папа Адріян II поблагословив вже його, були на це й свідки, та й сам папа певне добре все це зам'ятав. Не трудною була й оборона того, що Мефодій не вживав слів „і від Сина“ в Символі Віри, бо сам папа, як ми бачили, був проти *Filioque*¹.

І папа виправдав Мефодія. Утративши Болгарію, чи мав би Рим втрачати тепер ще й Моравію, прислуховуючись до несправедливих доносів німецького духовенства?

1. Може в цей час Мефодій зложив „Написаніє о правій вірѣ“? Див. т. I ст. 309—310 цієї праці.

Але щоби не дратувати й противної сторони, папа висвятив, на прохання Святополка, його ставленника Віхінга на єпископа нитранського, яко вікарія Мефодію. Тепер це було пильне німецьке й римське око на Мефодія. Давши заспокоєння моравській церкві оправданням Мефодія, папа знищив цей спокій необережним висвяченням Віхінга...

Відпускаючи папа Мефодія оправданим, дав йому для передачі Святополкові такого надзвичайно цінного листа: „Іоан єпископ, слуга слуг Божих, лютому синові Святополку, славному приятелеві (comiti). Ми бажаємо, щоби ти довідався, що коли брат наш Мефодій, достойний єпископ св. моравської церкви, разом з Семізісном (cum Semisismo), твоїм довіреним, прибули до порога св. апостолів Петра й Павла, і перед наше папське обличча, і сказали ясну промову, то ми довідалися про правдивість твоєї прихильности та про любов усього твого народу, яку ви маєте до св. апостольського престолу й до нашого батьківського серця. За допомогою божественної ласки, не зважаючи на інших князів світу цього (натяк на Болгарію), ти сам, як і твої вірні вассали та все населення твоєї землі, через вірну любов вибрали собі св. Петра, першого з апостолів, і його намісника своїми патронами, помічниками й оборонцями по всіх справах; схиливши свою голову перед обороною його та його намісника, бажаєш ти з побожним запалом і за поміччу Божою лишитися до кінця днів найвірнішим його сином. За цю велику вірність та відданість твою і твого народу ми обнімаємо тебе широкими обіймами нашого апостольства з особливою любов'ю, ніби сина єдиного, і приймаємо тебе на лоно нашої батьківської любови разом з твоїми вірними, як нам довірених вівців Господніх, і ми бажаємо годувати тебе хлібом життя, а в наших постійних молитвах ми не перестаємо доручати тебе всемогучому Богу Господу, щоби ти, оборонений заслугами св. апостолів, зміг і в цім світі перемогти все вороже, і потішитися в небеснім царстві разом з Господом нашим Христом.

От тому ми випитували цього Мефодія, вашого високодостойного архієпископа, в присутності братів наших єпископів, чи то так він вірує в Символ православної віри, і чи то так він співає святу Літургію, як відомо держить св. церква римська і як то поширили й научили св. отці

на шости вселенських соборах, згідно з євангельськими постановами Господа нашого Ісуса Христа. А Мефодій визнав, що він вірує й співає згідно з євангельською й апостольською наукою, як того навчає св. римська церква і як те передали Отці. Ми знайшли його православним у всіх церковних науках і свідомим корисних для церкви річей, а тому відсилаємо його знову до вас, щоби він і надалі управляв повіреною йому церквою. Приказуємо вам прийняти його, яко власного вашого пастиря — з почестями, з відповідною увагою та радістю, бо ми наказом нашої апостольської влади затвердили за ним привилей його архієпископства, і постановили, що за поміччу Божою повинно це бути на віки непорушним, подібно до того, як наші попередники своєю владою поставили й затвердили права та привилей всіх церков Божих, а власне, щоби Мефодій пильно, ніби перед очима Божими, виконував свій духовний обов'язок, згідно з канонами. Бо ж нарід Божий довірено йому і за душі їхні відповідатиме він Богові.

Теж і пресвітера, на ім'я Віхінга, що ти його прислав до нас, вибравши на єпископа св. нитранської церкви, ми висвятили; наказуємо, щоби він у всьому був послухним своєму архієпископу, як того навчає св. канон. Ми бажаємо, щоби ти, за згодою самого архієпископа та по його розсудливому виборі, в відповідний час прислав до нас і другого гідного пресвітера чи диякона, якого могли б так само поставити для іншої церкви, для котрої, на твою думку, необхідна єпископська опіка, так щоби ваш вищезгаданий архієпископ міг потім, при допомозі цих двох, що ми поставили, єпископів висвячувати, згідно з апостольською постановою, і на інші місця, де єпископи повинні й можуть жити почесно.

Ми постановляємо, що пресвітері, диякони та клирики всяких чинів, слов'янського чи якого іншого племені, що мешкають в твоїй землі, повинні коритися та у всьому слухатися собрата нашого, вашого архієпископа, так що вони нічого не повинні робити без його відома. А коли свавольці та непослушні відважаться чинити спокуси або розкол, коли вони зовсім не послухають по першій та другій уговоренні, то таких, по силі нашого наказу й по силі тих

статтей, які ми передали Мефодію й післали вам, повинно вигнати з церкви й землі вашої, як сіячів бур'яну¹.

В кінці, слов'янські книги (*litteras*), що їх склав (*repergas*) відомий Костянтин Философ, щоби ними виголосувати потрібні хвали Богові, ми справедливо похваляємо; і ми наказуємо, щоби цею мовою оповідалися проповіді та дії Господа нашого Христа. Бо ж не трома тільки, але всіма мовами змушує нас свята влада хвалити Бога², влада, що наказує так: Хваліте Господа, всі народи, хваліте Його, всі люде (Пс. 116¹). І апостоли, наповнені Духом Святого, розповідали всіма мовами про велич Божу (Діяння 2¹¹). Тому й Павел, немов небесна труба, всовіщає: Кожен ій нарід нехай визнає, що Господь наш Ісус Христос на славу Бога Отця. Про ці народні мови навчас та усовіщає він нас досить і ясно в I листі до Коринфян (14⁴): щоби ми, говорячи народніми мовами, навчали церкву. Ніщо не протиречить правдивій вірі чи науці: ані співання Літургій цею слов'янською мовою, ані читання святої Євангелії або святих читань з Нового й Старого Завіту, добре перекладених й пояснених, ані правлення всіх інших Служб церковних. Бо ж Той, хто створив три головні мови, а саме: жидівську, грецьку та латинську — Той створив і всі інші на хвалу та славу собі. Проте ми наказуємо, щоби по всіх церквах вашого краю, ради більшої поваги, Євангелію читати латинською мовою і по тому оповіщати її в перекладі на слов'янську мову народові, що не розуміє латинських слів, як то й бачимо в деяких церквах. А коли тобі чи твоїм вельможам більше подобається слухати Літургії латинською мовою, то ми нака-

1. Цей наказ папи не був новиною. Синоди Майнцький 813 р. та Ворисський 868 р. наказували, щоби священники з чужої єпархії не сміли виконувати треб церковних без дозволу місцевого єпископа, див. *Лавровський* 1863 р. 260. Але те, що німецьке духовенство вживало проти слов'янських священників, те тепер передано й Мефодію проти священників німецьких.

2. Це дуже цінна вказівка, яка свідчить, що всі місця з ЖК, де говориться про триязичну ересь, то дійсна правда. Це місце з листа Іоана VIII: „*Neque enim tribus tantum, sed omnibus linguis Dominum laudare auctoritate sacra monemur*“ виразно направлено проти триязичної ереси.

зуємо, щоби для тебе св. Літургія правилася по латинському“.

Оце повний зміст цього надзвичайно цінного листа папи Іоана VIII до князя моравського Святополка з червня 880 р. Мефодій був виправданий цілком, перемога його була блискучою. Мефодія не тільки виправдано, але й дано йому на Моравську архієпископію довічного привилея. Саму єпархію впорядковано, бо все духовенство, яке тільки пробувало в Моравії, мусіло з того часу коритися тільки Мефодію, і нікому іншому — влада Пассавського єпископа та архієпископа Зальцбургського цим папським наказом відмінялася зовсім. Щоби покласти край колотнечі й завести певний лад, папа видав Мефодію та переслав Святополкові ще якісь додаткові статті, що мали нормувати церковне життя в Моравській архієпископії¹. Правда, папа попяльнував догодити всім тром сторонам: Мефодію — блискучим оправданням та привилеєм, Святополкові — надзвичайно ввічливим тоном листа, і німецькій партії — висвяченням Віхінга на Нитранську катедру. Це останнє — висвячення запеклого ворога Мефодієвого — не віщувало звичайно, нічого доброго; щоби зменшити цю навмисну прикрість для Мефодія, папа наказує Віхінгові у всьому коритися та слухатися свого архієпископа.

Зміг Мефодій достойно оборонити також і Богослуження слов'янською мовою. Цікаво, що папа вживає в листі своєму тих самих доказів, якими боронив р. 867-го Костянтин в Венеції вживання живої мови в Богослуженні; на мою думку, як я вже говорив про те в I т. ст. 258, Костянтин склав був особну статтю проти триязычників в обороні живої мови в церкві — цєю статтею тепер покористувався Мефодій, а його докази, якими Мефодій боронився в Римі на суді, папа вніс і до свого листа.

Але папа вніс до свого листа й велику новину: дозволив і наказав, щоби при Святополковім дворі, коли того забажають, служби правлено латинською мовою. Це був великий та дошкульний удар по ідеї народньої мови в Бо-

1. На жаль, про ці статті ми нічого не знаємо; дослідники звичайно припускають, що це була збірка тодішнього церковного права; див. „Саз. Mat. Mor.“ 1912 р. т. 36 ст. 13.

гослуженні, бо з цього часу стало дві богослужбові мов на Моравії: латинська при дворі („для панів“, для „хорошого тону“) і своя слов'янська для народу („для мужиків“). Звичайно, в молоде слов'янське Богослуження це внесло шкідливе роздвоєння, а ворогам дало міцну зброю до рук: тепер можна було легко агітувати, що колиб слов'янське Богослуження було справді Богу милим, то не цуралися б його при княжому дворі...

Деякі західні вчені, напр. Götz, Hübl і др., вважають цього листа 880 р. до кн. Святополка за підробленого, вказуючи, що папа не міг в такий спосіб поблагословити та похвалити слов'янського Богослуження; ці вчені бажають показати, що політика Риму супроти слов'янського Богослуження постійно була однаковою—негативною, а тому вважають листи папи Адріяна II та цей лист Іоана VIII за сфальшовані. Але лист 880 р. зберігся в найстаршій Регесті листів Іоана VIII, — по рукопису XI в., і вже це саме відкидає думку про його підроблення. Спеціальний дослідник Регестра Іоана VIII, Е. Caspar, по довгій аналізі, прийшов до висновку, що листи Іоана VIII, заховані в Регестрі, то вірна копія з оригіналу; автентичність листа Іоана VIII боронить навіть Снопек в своїх працях; звичайно, боронить і Ягіч.

По дорозі в Рим та назад був Мефодій, здається, і в Хорватії і тут проповідував про необхідність Богослуження народньою мовою; звичайно, не проповідував цього широко, бо в Хорватії тоді міцно сиділо німецьке духовенство.

Оправданий, поспішав Мефодій до дому, але там чекали його нові несподіванки від заклятих ворогів.

ДЖЕРЕЛА: Листи папи Іоана VIII з 14 червня 879 р. до Мефодія та кн. Святополка і з 880 р. до Святополка; Моравська Легенда 13.

ЛІТЕРАТУРА: П. Лавровскій 1863 р. ст. 373—432. — Бильбасовъ в „ЖМНПр“ 1868 р. ч. 138 ст. 350—367. — Небожлоновъ 93 — Вороновъ 44. — Dr. Alois Jiráek: Filioque, „Sborník Velehradský“ 1881 р., річник II ст. 220 — 264, Прага. — Архангельскій 21. — Мальшевскій в „ТрКДАк“ 1885 р. т. II ст. 579 — 581, т. III ст. 55 — 59, 63 — 102, 275—290. — Bogusławski 115—122. — Ягіч в „Сборникъ“ т. 54 ст. 39—44. — Н. Я. в „ЖМНПр“ 1896 р. ч. 305 ст. 174—175, 184, 187 — 188, *Lapótre*. — Pastrnek 111—116. — Ks. Gzajkowski „Przegląd Powsz.“ т. 80, 404—407. —

Potkański 106—111.—*Sv. Ritig*: Povijest i pravoslovenštine u crkvenom bogoslužju, sa osobitim obzirom na Hrvatsku. I. sveska: od 863—1248, Zagreb, 224 + X ст., 1911 р.; рец. Pastrnek в „Archiv“ 1911 р. т. 33 ст. 553 — 558. — *Fr. Sropek*: Nová kniha o slovanských apoštolich a o slovanské liturgie, „Časopis Matice Moravské“ 1912 р. т. 36 ст. 166—183, з приводу праці Sv. Ritig. — *A. Palmieri*: Filioque, див. „Dictionnaire de theologie cath.“ de Vacant-Mangenot, Париж, 1924 р. т. 5 ст. 2309 sq.—*Fr. Sropek*: Methodius Slavorum apostolus quo sensu orthodoxus declaratus sit, „Acta I conventus Velehradensis“, Прага, 1908.—*Fr. Sropek*: Bulla „Industriae tuae“ listinou nepodvrženou, „Čas. Mat. Mor.“ 1911 р. т. XXXV. 1—60.—*Pastrnek Fr.*: Papežská aprobace liturgického jazyka slovanského r. 869 a 880, „ČČHist“ 1901. VII. 30—40.—*V. Jagić*: Entstehungsgeschichte § 9—10.—*E. Caspar*: Studien zum Register Iohannes VIII, „Neues Archiv“ 1910 р. т. 36 ст. 137—156. — *Fr. Sropek*: Studie Cyrillomethodějské, поширена відбитка в „Hlidky“ 1904 — 1906 р. в Брно, 1906 р.,—друга частина праці про становище Мефодія в литанні про походження Св. Духа.

4. Останні літа Мефодія.

а. Боротьба не вгаває.

Вісті, які привіз з Риму літом 880-го р. новий єпископ нитранський Віхінг, не були втішними для німецької партії при дворі Святополка: Мефодія цілком виправдано, а слов'янське Богослуження знову затверджено. Німецька партія чекала, звичайно, протинного, — кінця тому й другому, але як раз цього й не сталося. Віхінг з прибічниками по-рішили тоді самим докінчити справу.

Вернувшись Мефодій з Риму, зараз же передає папського листа Святополкові. Лист цей, по всьому знати, був призначений для прилюдного відчитання по церквах, щоби заспокоїти нарід, схвильований агітацією німецького духовенства. Звичайно, таким кінцем справи незадоволений був, певне, й сам Святополк, — він же не для того посилав своє посольство до Риму з скаргою на Мефодія, щоби вкінці Мефодій вийшов із справи зовсім оправданим та ще й з привилеєм на довічне управління моравською архієпископією. Ось певне через це, а також настренчений ворогами Мефодія, Святополк не поспішав оголошувати приве-

зеного з Риму листа про оправдання Мефодія; остаточного змісту цього листа сам Мефодій може й не знав.

А між тим Віхінг, ставши тепер Нитранським єпископом, забрав собі повну сваволю в своїх поступованнях; він виганяв в своїй єпархії слов'янське Богослуження і заводив латинський обряд. Ні в чому не слухався Мефодія, усе робив йому наперекір. А тепер, ставши єпископом, почав голосно говорити, ніби папа Іоан дав йому особливе доручення доглядати за Мефодієм і навіть взяв у нього клятву на це (якась доля правди в цьому напевне була). А щоби прибити старого Мефодія остаточно, Віхінг сфабрикував якогось листа ніби від папи до князя Святополка (а може підробив собі за гроші такого листа ще в Римі, що тоді частенько практикувалося там) і почав ширити цього листа скрізь по Моравії. В листі цьому папа ніби осуджував Мефодія за його неправдиву науку, забороняв Богослуження слов'янською мовою, наказував передати владу Віхінгові, а самому вертатися, звідки прийшов. Звичайно, такий сфальшований лист (а в той час фальшування листів було річчю частою) викликав на Моравах велику калотнечу та замішання.

Що мав робити на таку поведінку свого вікарія Мефодій, старий та лагідний архієпископ Моравський? Чи міг він бути переконаним, що все те, чим похваляється Віхінг, то чиста неправда, його злісна видумка? Звичайно, такого переконання Мефодій не мав, і тому десь на початку 881 р. післав до папи Іоана свого післанця, що мав розповісти папі про все, що сталося, і відвезти йому листа Мефодія. Листа Мефодія не збереглося, але маємо відповідь папи, яку привіз Мефодію післанець. Відповідь надзвичайно цікава, і я подаю цього листа з 23 березня 881 р. цілим:

„Іоан єпископ, слуга слуг Божих. Архієпископу Мефодію. Довірно. Хвалячи пильність твого пастирського служіння, яку ти виявляєш в уловленні душ вірних для Господа Бога нашого, і вбачаючи в тобі найревнішого проповідника правдивої науки, ми дуже тішимося о Господі й не перестаємо хвалити та дякувати йому, що все більше та більше запалює пильність твою до Своїх заповітів, і рада опіки над Його св. церквою милостиво боронить тебе від усіх бід. А з твого листа ми довідалися про різні твої

неприємні події та випадки. Скільки ми співчуваємо тобі, можеш судити з того, як ми, коли ти був перед нами, усовіщали тебе йти за наукою римської церкви згідно з переданнями св. Отців, наставляли тебе як в Символі, так і в правдивій вірі, якої ти повинен навчати й котру повинен проповідувати. Те саме оповідали ми і в нашій апостольській листі до славного князя Святополка, якого ти, як запевняєш, передав йому, і ніякого іншого листа ми не писали йому. А тому єпископу (цеб-то Віхінгові) ні відкрито, ні таємно ми не наказували й не доручали йому робити чогось іншого, ніж те, що ти робиш. Ще менше правдиве те, ніби ми взяли з того єпископа клятву, бо ми навіть в розмові нічого не говорили йому про цю справу. Тому не май в собі цього сумніву, і за Божою поміччу та згідно з євангельською й апостольською наукою, навчай усіх віруючих визнавати правдиву віру, щоби ти від праці своєї пильности приніс багатий врожай Господу Ісусу Христу, і ти, нагороджений Його ласкою, отримав би справедливу подяку. Взагалі ж не сумуй про інші неприємності (*tentatio*), яких ти так чи наче зазнав, але прийми їх, по слову апостола (Яків 1², Рим. 8³¹), скоріше з радістю, бо коли Бог за тебе, то ніхто не зможе бути проти тебе. Але коли ти, за Божою поміччу, вернешся сюди¹, то ми бажаємо, пильно вислухавши обох, довести за Божою поміччу до справедливого кінця все те, що зроблено протизаконно, і все, що вищезгаданий єпископ (Віхінг), всупереч своєму обов'язку, зробив проти тебе; а ми не опустимо знищити його непокори приговором нашого суду“.

Як бачимо, папа досить сердечно потішив Мефодія в тих неприємностях, які на нього спали. Мефодій переконався тепер, чим займається його вікарний єпископ, і став домагатися від Святополка, щоб оголошено прилюдно листа папи до нього з 880 р. Святополк, нарешті, мусів те зробити, на сором усім ворогам Мефодія.

1. „Cum, Deo duce, reversus fueris“. Темне місце. На мою думку, це відповідь на листа Мефодія, що домагався нового суда в цій справі. Larøtze 157 розуміє це так: як вернешся з Царгороду. Див. далі, наступний розділ. Dr. Ritig розуміє це так, ніби папа післав Мефодія до Болгарії до кн. Михаїла.

ЖМ¹² подає дуже цікаву картину здається цього посоромлення Віхінга та його прихильників. Тут читаємо: „Не терплячи цього всього, старий ворог, заздрий до роду людського, підняв декого на Мефодія, немов Дафана й Авирона на Мойсея, одних явно, а других таємно, а це тих, що хворіють на іопаторську ересь (ересь „і від Сина“). Вони заманюють з правдивої дороги слабодухів до себе, агітуючи: То нам папа дав владу, а Мефодія та його науку наказує вигнати геть. Зібралися всі мораване й вимагали прочитати їм папського листа, щоби почути (правду) про вигнання Мефодія. А нарід — по звичаю людському — всі сумували та жаліли, що розлучаються з таким пастирем та учителем, крім слабодухих, яких гойдає лукавство, як вітер листями. Прочитавши папські писання, знайшли листа, що брат наш Мефодій святий і правовірний, чинить апостольську справу; в руки його віддаються від Бога та від апостольського престолоа усі слов'янські землі¹. А кого Мефодій прокляне — нехай буде проклятий, а кого посвятить — нехай буде посвячений. Засоромлені, розійшлися (вороги Мефодієві), немов той туман.“

Це надзвичайно яскравий малюнок, котрий виразно показує нам, в яких тяжких умовах доводилося працювати Мефодію на Моравах. Звичайно, прилюдно посоромлені вороги, що сфальшували були папського листа, не заспокоїлися й тепер, і продовжували й далі колотити та баламутити нарід. В кінці, не маючи іншої ради, і бачучи, що Віхінг впроваджує латинські звичаї та виганяє Богослуження народньою мовою, Мефодій змушений був удатися до останньої міри: він прокляв Віхінга та всіх його прихильників... Це була перша анафема в слов'янському світі, і вона зробила величезне вражіння на моравський нарід. Про це прокляття розповідають нам Болгарська 7 та Моравська 11 Легенди. В першій читаємо, що „Мефодій передав сатані анафемській (τῷ τοῦ ἀναθέματος σατανᾶ) Віхінга разом з товпою людей, що біснувалися з ним“. Моравська Легенда значно поширює прокляття Мефодія: ниби він кинув його „на самого Святополка, зухвалого князя, на його

1. Цеб-то, папа доручив Мефодію бути його легатом на слов'янські землі.

прихильників та на всі його землі“; лист Стефана V з 885 р. також натякає на те, що прокляття кинено й на Святополка та на його землі¹. Вражіння від прокляття загально шанованого старого архієпископа було таким сильним, що народня поголоска зв'язала це прокляття з пізнішим зруйнуванням Мораїї...

Коли саме кинув Мефодій клятву на Вікінга та його прихильників, докладно того не знаємо; учені вказують, що то сталося десь перед смертю Мефодія; можливо, але чи не легше було б зв'язати це прокляття з фальшуванням листа і відносити його на кінець 881 — поч. 882 року? По клятві вороги ніби заспокоїлися, і про них чутка пропадає. Чекати якоїсь реальної помочі з Риму на далі не приходилося: 15 грудня 882-го року помер отравлений папа Іоан XIII, а далі папи часто міняються: Марин I: грудень 882 — 1 травня 884, Адріян III: май 884 — серпень 885 р., нарешті Стефан V чи VI, з 885 р., за якого запапанував при папському дворі зовсім реакційний напрям.

Але скоро політичний стан поліпшав для Мефодія. Року 880-го помер баварський король Карломан; його замінив побічний син Арнульф, з котрим Святополк близько приятелював, навіть хрестив у нього сина. Але князі скоро посварилися, бо Святополк хотів вернути собі Паннонію, і на початку 882-го року розпочалася між ними війна. В 883-м році Святополк до ноги винищив німецьке військо, а в 884 р. увірвався до Паннонії і вигнав з неї німців, але й спустошив край. В цім же році в Кенігштеттен князі помирилися — Паннонія осталася тепер за Святополком. Певне, на час цієї війни німецька партія при Святополковім дворі роспалася, і Мефодію стало легше працювати.

Року 884 вернулася до Святополка й горішня Паннонія, і Мефодій певне був там або сам, або послав туди учнів своїх, щоби впорядкувати її по господарюванні там німецько-латинського духовенства. Слов'янське Богослуження, що було замовкло в Паннонії, тепер знову ожило тут.

1. Див. цього листа нижче, в розділі XV. 1.

Треба думати, що з часу цієї війни 882—884 р. покращали стосунки між князем Святополком та Мефодієм. Святополк переконався на ділі, як сприяли йому німці, і тому мусів змінити своє відношення до старенького архієпископа. Знаємо, що Святополк, напр., був 29 червня 884 р. на освяченні нової церкви ап. Петра й Павла в Брні.

Моравська єпархія була занадто велика, і Мефодій невинно працював, організуючи її. Певне, думав він в цей час про висвячення помічників собі, але при нелюбові в Римі хто міг йому це зробити? Хиба знову вдатися до Царгороду?

ДЖЕРЕЛА: ЖМ¹²; Легенди: Болгарська 7 і Моравська 10, 11 і 13; лист папи Іоана VIII з 23 березня 881 р.

ЛІТЕРАТУРА: П. Лавровській 1863 р. ст. 432. — Бильбасовъ в „ЖМНПр“ 1868 р. ч. 138 ст. 368—370. — Бильбасовъ II 203—204. — Небоклонъ 95—102. — Вороновъ 298. — Малышевській в „ТрКДАК“ 1885 р. т. III ст. 51—52, 289—300, 437—443, 462—464. — Bogusławski 119—122. — Н. Я. в „ЖМНПр“ 1896 р. ч. 305 ст. 187—191, 195, *La-pôtre*.—А. Brückner, „Roczniki“ т. 30 ст. 34. Кс. Czajkowski, „Przeł. Powsz.“ т. 80 ст. 408—409. — Potkański 110—115.

б. Мефодій в Царгороді. Побачення з королем угорським.

Бачив Святополк в 882 році, що муситиме воювати з німцями, бо ті перетягли на свій бік навіть Болгарію, а тому й собі шукає спільників. Знав він, звичайно, про попередню спілку Ростислава з Візантією, а може й сама Візантія нагадувала йому про це. Як там не було, але Святополк мусів шукати спілки з Візантією, щоби боронитися від німців та болгар.

Церковне управління в Моравській єпархії не було остаточно впорядкованим: єпархія була занадто широка, а вікарних єпископів не мала (з проклятим Вікінгом Мефодій нічого спільного, звичайно, не мав; та й чи не втік той на час війни?); треба було мати цих єпископів, але хто їх висвятить? Здається, на цей час покінчив Мефодій і свої переклади—хто їх далі поблагословить? В Римі по смерті Іоана VIII порядку вже не було. Отож, коли

Святополк шукав приятельського союзу з Візантією, туди саме звернулися очі й старого Мефодія.

Візантія так само була зацікавлена в союзі з сильним слов'янським князем, а особливо хотів цього енергійний патріарх Фотій. В р. р. 879—880 Царгородська церква втратила Хорватію чи Далмацію, що передалася під церковну владу Рима; тепер Фотій та імператор Василь докладали всіх старань, щоби вернути цей край собі назад; здається, хотіли вони поспробувати завести тут слов'янське Богослуження і тим прихилити до себе Далматинців. Хотіли поспробувати в Царгороді, чи не можна приєднати до себе й церкву Моравську; архієпископом сидів там грек, брат Костянтина, учня та приятеля патріарха Фотія. Вкінці порішили, ведучи переговори з Святополком, запросити до Царгороду й Мефодія, — з ним найкраще можна було порадитися про християнізацію слов'ян, — а це була одна з важливих справ в Царгороді.

Про поїзду Мефодія до Царгороду ЖМ¹³ розповідає так: „Не тільки в тім була їхня злоба (ворогів Мефодія, по вічі з фальшивим листом), — вони говорили, ніби цісар (візантійський) гнівається на нього, і коли його попаде, не бути йому більше живим. Бог милостивий не хотів гудити слугу Свого, а тому поклав на серце цісареві, — бо ж то серце цареве постійно в руці Божій (Притчі 21¹) — і він писав листа до Мефодія: „Отче чесний, дуже бажаю тебе бачити. Зроби ласку, потрудишся до нас, щоб ми побачили тебе, поки ще ти на цім світі, і прийняли твою молитву“. Мефодій зараз відправився туди; цісар прийняв його з великою честю та радістю, похвалив його науку, задержав з його учнів попа та диякона з книжками; всю волю його вчинив, скільки той хотів, ні в чім йому не відмовивши; голубив і дуже обдарував його; провів його з честю до його стола, також і патріарх“.

Так оповідає ЖМ¹³ про побут Мефодія в Царгороді. Було це певне, десь в 882 році, чи трохи пізніше (перед смертю Мефодія, бо цісар пише йому: „дон'деже еси на семь свѣтъ“). Мефодій поїхав до рідної столиці, де не був він уже більше 20 років, поїхав не сам, але з своїми учнями, — ЖМ згадує про одного священника та диякона. Можливо, що це не були звичайні супутники Мефодія, а може його

кандидати на вікарних єпископів (напр. Горазд і др.). Ідучи взяв Мефодій і слов'янські переклади богослужбових книг,— про те певне просили з Царгороду, а може Мефодій добивався благословення їх і від патріярха Фотія. Як говорить ЖМ, цісар затримав собі з учеників Мефодієвих (виходить, що їх було з архієпископом декільки) попа та диякона з книгами, звичайно — слов'янськими. Для чого те зроблено? Трудно сказати на це щось певне; може царгородські слов'яне хотіли заснувати собі національну церкву, і впросили про це імператора — слов'янина Василя; а може ці слов'янські духовники з книгами потрібні були цісарю та патріярхові для якихсь інших потреб, напр. для Далмації або Болгарії. У всякому разі одне ясно: Мефодій напевне правив в Царгороді Службу Божу по-слов'янському.

В візантійській столиці надзвичайно прихильно поставилися до кирило-мефодієвої праці на Моравії, поблагословили науку Мефодієву і взяли старого архієпископа моравського під свою опіку. Можливо, що Мефодій розповідав в Царгороді про ту небезпеку, яка грозить його учням від німецького духовенства, по його, Мефодія, смерті; на це вказує той факт, що по погромі учнів на Моравії частина їх знайшла собі притулок в Царгороді, як про те оповідає новознайдене слов'янське Життя св. Наума. Що Мефодій приїжджав до Царгороду з якимись особливими цілями, на те виразно вказує ЖМ¹², коли твердить, що цісар „всю волю его сътвори, елико хотѣ, и не ослоушавъ ни о чьсомъ же“.

Поїздка Мефодія до Царгороду — подія надзвичайно цікава й важлива. На жаль тільки, про цю подію розповідає лише одне ЖМ, розповідає, як ми бачили, дуже коротенько, не подаючи якихсь докладніших подробиць. Писали про цю поїздку дуже багато, але писали переважно католицькі вчені, бажаючи знайти виправдання цього „нелояльного“ поступування Мефодія супроти Риму.

ЖМ, що подає звістку про поїздку Мефодія до Царгороду, дійсно не вказує правдивої причини, чого саме їздив архієпископ Моравський до Костянтинополя. Зазначається тільки, що цісар листом своїм запросив Мефодія до себе, — „да тя видимъ, дондеже еси на семь свѣтъ, и молитвою твою примемъ“. Через таку недокладність

цього оповідання ЖМ¹³ позосталося вченим широке поле для найбуйніших гіпотез. Католицькі вчені часом припускають, що це Мефодій порвав тепер з Римом і тим виявив свою „грецьку фальшивість“, бо ж до того часу слухався наказів папи. Інші знов виправдують такий зворот Мефодія його роспукою перед невпинними нападами німецького духовенства. А. Laroche¹ припускає навіть, ніби Мефодій поїхав до Царгороду з відома папи, виконуючи якусь його таємну місію; на це ніби вказує загадковий вираз з листа папи Іоана VIII до Мефодія від 23 березня 881 року: „Cum, Deo duce, reversus fueris“ — „коли ти, за Божою поміччу, вернешся сюди“², — хоч тут скоріше говориться про якийсь невідоме нам нове запрошення Мефодія на суд до Риму; може про цей суд і просив Мефодій в своїй скарзі папі Іоану VIII на вікарія Віхінга. Е. Dwornik³, не приймаючи, за Ягічем⁴, гіпотези Laroche, виставляє нову гіпотезу, ніби про гнів цісаря на Мефодія роспускалися чутки не в Моравії, де ці чутки не могли мати реальної підстави, а десь на півдні широкої Мефодієвої дієцезії; Мефодій упорядковував тоді свою єпархію і перебував на землях, близьких до Візантії, звідки й покликано його до Царгороду. Папа Іоан VIII ніби був тоді в добрих стосунках з Візантією, а тому нічого не міг мати проти подорожі Мефодія до Царгороду.

Гіпотеза Дворника мало вносить нового, бо ж ще Dr. Ritig в 1910 р. ст. 81 — 83 доказував, що слова з листа Іоана VIII з 881 р. „Cum, deo duce, reversus fueris“ (див. вище ст. 59) треба розуміти так, що це папа послав Мефодія до Болгарії, до кн. Михаїла; а коли Мефодій був в Болгарії, недалеко від Візантії, то вже звідти запросив його Василь I до Царгороду. Але подібне припущення має під собою мало міцного ґрунту, бо ж папа в той час не був в добрих стосунках з царем болгарським Михаїлом, та й стосунки Болгарії й Моравії були зовсім не такими,

-
1. L'Europe et le Saint-Siège, 1895 р. ст. 157.
 2. Див. вище ст. 59.
 3. Les Slaves, 1926, ст. 274 — 279.
 4. Entstehungsgeschichte, 1913 р. ст. 74 sq.

щоби Мефодій міг легко їхати на болгарську землю: Болгарія була в союзі з німцями проти Святополка.

Час поїздки Мефодія до Царгороду грає в виясненні причин цієї подорожі дуже важливу роль, а цей час якраз і не встановлений ще докладно; чому Дворник твердить, ніби це трапилось перед зимою 881 року, не знаємо. На мій погляд, це скоріше було десь ближче до смерті Мефодія, на що вказувала б і та причина, яку виставляє в своїм листі цісар Василь I: „Добро сътвори, потроуди-ся до насъ, да тя видимъ, дон'деже еси на семь свѣтъ, и молитвою твою приемемъ“ ЖМ¹³, цеб-то — цісар бажає попроситися з Мефодієм перед його смертю; автор ЖМ, звичайно, так само поділяє бажання цісареве.

А коли ж ця подоріж відбулася трохи пізніше¹ — кінець 882 — 883 р. — тоді стане ясною та її причина, яку я виставив на початку цього розділу: в роках 882 — 884 Святополк запекло воював з Арнульфом, а тому потребував помочі візантійського цісаря; звичайно, в цій справі Мефодій, приятель Фотія, міг багато допомогти. В 881 р. папа Іоан VIII, переконавшись, що Фотій не відступить йому Болгарії, урочисто прокляв його в церкві св. Петра²; чи ж при таких положенні можна говорити про якесь порозуміння папи Іоана VIII з Мефодієм що до поїздки в Царгород? Та не забудьмо до того, що Іоан VIII помер 15 грудня 882 р., а останні роки перед смертю змушений був більше займатися обороною від сарацинів, що тоді увесь час йому загрожували; по смерті ж Іоана VIII не було вже порядку в Римі. Користуючись несталістю Ватикану по смерті Іоана VIII міг і Фотій настоювати на приїзді Мефодія до Риму, щоби тепер зробити хоч частину з того, чого він не міг зробити в 867 р. для Костянтина через свою детронізацію.

А що у Мефодія дійсно встановилися ширі стосунки з Царгородом, про це посередньо свідчить і слов'янське Життя Наума, яке оповідає про те, що частина учнів Мефодія, по погромі їх на Моравії, знайшла собі притулок

1. *Pastrnek*, 118, також думає, що подоріж Мефодія відбулася по смерті папи Іоана VIII.

2. *А. П. Лебедев*: *История раздѣлення церквей*, М. 1900, ст. 300.

власне в Царгороді; не дурно ж і „муж царев“ — якийсь післанець з Царгороду рятує цих учнів в Венеції. Цього всього не сталося б, колиб Мефодій свою поїздку до Царгороду робив на якусь користь Римові, а не яко грек.

Мефодій увесь час своєї праці на Моравії лишався греком не тільки по національності, але й по вірі, — на це ж виразно вказує вся та боротьба, яку провадило проти нього німецьке духовенство. Грек з переконань, Мефодій звертається до Царгороду, коли для того наступила слухна пора; своїх переконань, як ми бачили, він ніколи не змінював, визнаючи папу фактичним головою Моравської церкви. Хоч якоїсь управи на сваволю німецького духовенства Мефодій (так само перед тим і Костянтин) міг знайти тільки в Римі, бо ж папа був головою і німецько-франкської церкви; шукати оборони проти німецького духовенства в Царгороді було б не реальним.

Коли історичні події стали перешкодою на дорозі Костянтину й Мефодію і не пустили їх до Царгороду за благословенням на зроблену працю (див. I т. ст. 263 — 264), вони те благословення знаходять в Римі, бо ж поділу церков тоді ще не було; ці ж події стали тепер проти поїздки Мефодія до Риму, і навпаки — допомагали його зверненню до Царгороду. Іншими словами, — для тих, хто не бачить в Мефодії якогось переконаного прихильника папи, для тих поїздка грека Мефодія до Царгороду не буде видаватися занадто вже дивною.

Свідчення ЖМ¹⁸, що цісар (читай: Фотій) похвалив науку Мефодія, надзвичайно цінне — виходить, що Мефодій знову шукав затвердження своєї науки, і може для цього побував тепер в Царгороді. Знаємо, що Західна Церква, відразу канонізувавши Костянтина-Кирила, довго потім не хотіла визнати Мефодія святим; на таке ставлення Риму до Мефодія вплинула напевне й його поїздка до Костянтинополя.

Підкреслю ще одну деталь з перебування Мефодія в Костянтинополі; по всьому, коли настав час вертатися Мефодієві до дому, то цісар, „облюбль и одарь вельми, проводи и (Мефодія) пакы славьно до своего стола, также и патриархъ“. Я це розумію так, що цісар Василь та патріярх Фотій послали з Мефодієм своїх почесних провід-

ників (пор. ЖК⁶: „чъстьно иди съ цѣсарьскою помощью“), які й провели старого архієпископа до його катедри, цеб-то до Велеграду, провели, розуміється, аж туди, звідки Мефодія кликано. Уже ця деталь, на мою думку, відкидає припущення про якусь римську місію Мефодія та про те, ніби його покликано до Царгороду з Болгарії.

Якою саме дорогою йшов Мефодій до Царгороду і вертаючися звідти, відомостей про те не маємо. Проста дорога вела через Болгарію, а тому дослідники часом твердять, ніби під час цієї дороги Мефодій бачився з болгарським царем Борисом і радив йому завести слов'янське Богослуження. Трудно сказати, чи то так було; Болгарія в 882—883 р. держала руку німців, нападала на Моравію, тому можна скоріше припустити, що Мефодій змушений був оминати Болгарію. Що Мефодій не був в Болгарії, про це посередньо свідчить і само ЖМ: воно про побачення з Борисом не говорить ані слівцем, а воно ж не замовчало б такої важливої події, коли б вона на правду відбулася. Багато фактів промовляє за те, що автором ЖМ був Климент, єпископ болгарський; чи ж він замовчав би подоріж Мефодія до Болгарії і зустріч з царем Борисом, коли оповідає про зустріч архієпископа Моравського з королем венгерським?¹

На останні літа Мефодія відносять і його зустріч з угорським (венгерським) королем; ЖМ¹⁶ розповідає про це так: „Коли угорський король прийшов на Дунайські землі, то він захотів бачити Мефодія; хоч дехто говорив і попереджав, що той не відпустить його без муки, Мефодій проте пішов до нього. А король, як належить володареві, так і прийняв його — чесно й славно з веселістю. Поговоривши з ним, як то належить таким двом мужам бесіду мати, король відпустив Мефодія, поголубивши й поцілувавши, з великими дарунками, і сказав йому: „Згадуй мене, чесний отче, завсіди в молитвах своїх“.

Це оповідання про зустріч Мефодія з венгерським королем дослідники часто вважають просто за легенду, не-

1. Див. про це в I т. ст. 193—198.

ймовірно хоч би вже через те, що венгри появилися лише в кінці IX віку. Найбільш критично поставився до цього оповідання А. Brückner. Першим вияснив це оповідання Dümmler,—це якийсь охрещений венгерський володар, коли сидів над Дунаєм, захотів побачитися з Мефодієм; на таке пояснення Brückner додає, що „gorszej głupszej plotki“ ніхто б не придумав, „i wszyscy ślepo za panią matką głupstwo powtarzają“¹. Brückner пояснює, що королем в той час звався лише король німецькій і ніякий інший; в оригіналі було „король баварський“, а писар ніби переробив на „угорський“, а то скоріше було просто „король“. Був це найвірніше король баварський Карломан, а випадок трапився в 877 році², коли цей король дійсно був на східних землях своєї держави. Не могло статися побачення Мефодія з венграми ніби й через те, що то був тоді дикий нарід, що тільки „вив по-вовчому“.

Але не можна погодитися з цими твердженнями Брюкнера. Новіші дослідники показали, що власне десь коло 880 р. угри були вже на Дунаї, а тому описана в ЖМ¹⁶ зустріч з ними могла дійсно відбутися. Пригадаймо собі, що й Костянтин з братом, під час Хазарської місії, так само спіткався був з уграми в 861 р. десь коло Херсонесу (див. І т. ст. 132—133). Мефодій міг бачитися з ними або під час своєї подорожі до Царгороду, цеб-то десь в 882—883 р., або під час своїх апостольських виправ, яких, як знаємо, робив він не мало. Гіпотезу, що це писар переробив „баварський“ на угорський“, в жаднім разі не можна прийняти хоча б через те, що всі списки ЖМ згадують тут тільки короля угорського. Що ж до дикости угрів, що завивали по-вовчому, як каже ЖК⁸, то це була тільки неправдива поголоска, яку й записав автор ЖК, бажаючи вже такою дикістю венгрів прославити свого героя. А що це було дійсно так, про це свідчить нам контекст

1. „Roczniki Towarzystwa przyjaciół nauk Poznańskiego“, Poznań, 1904, т. XXX ст. 8. Пор. ще „Kwartalnik Historyczny“ 1908 р. т. 22 ст. 7.

2. А на ст. 39 А. Brückner відносить це вже смілище до імператора Кароля III Грубого, а побачення на 884 рік. Пор. ще „Kwartalnik Historyczny“ 1908 р. т. 22 ст. 8—9, де Brückner твердить це вже рішуче.

ЖК⁸: „угри, яко и вльчськи выюште“, напали на Костянтина та його дружину, але „слышавъше оучительна слова отъ оустъ его“, пустили його і всю його дружину. Отже, як бачимо, угри (скорі їхні керовники), хоч і завивали по-вовчому (це військовий спосіб налякати ворога), але проте зрозуміли слова Костянтинові. Пригадаймо до того, що були випадки, коли німці запрошували на свої учти венгерських вождів — певне не для того, щоби почути, як вони виють по-вовчому. Що могла відбутися зустріч Мефодія з угорським вождем, на те вказує й ЖМ¹⁴, де вилічено всі ті випадки, які витерпів архієпископ: „На всьѣхъ же поутихъ въ многы напасти впадеше от неприязни“ і т. д.¹ Що ж до твердження Брюкнера, ніби королем міг зватися тільки володар німецький, то й воно хитке, бо на початку ЖМ⁹ читаємо про „моравського короля“, цеб-то володаря моравського також названо королем.

Подоріж до Царгороду: ДЖЕРЕЛА: ЖМ¹³.

ЛІТЕРАТУРА: П. Лавровскій 1863 р. ст. 442—449.—Бильбасовъ II, 102, 204—205. — Небосклоновъ 96—97. — Мальшевскій в „ТрКДАк“ 1885 р. т. III, ст. 300—310. — *Pastrnek* 118—119. — *Potkański* 115—116.—*Dr. Svetosar Ritič: Povijest i pravo slovenštine u crkvenom bogoslužju*, 1910 р. ст. 78 sq.; див. Snopek „СММ“ 1912. XXXVI. 16. 27—29.—*V. Nowotny: České dějiny*, Прага, 1912 р. т. I ч. I, 392—393. — *Jar. Bidlo: Cesta Methodějova do Sařhradu*, „Časopis Matice Moravské“ 1915 р., річник 40, ст. 35—54. — *F. Dvorník: Les Slaves*, 1926 р., ст. 271—281. — *V. Jagić: Entstehungsgeschichte* § 12. — *A. Brückner, „Roczniki“* XXX. 34.

Побачення з царем Борисом: Болгарська Легенда 4; Життя св. Наума 6. — *Мальшевскій* 306—309. — *Pastrnek* 119.—*Bily J. A.: Sv. Metod a obráčení Bulharův na víru křest'anskou*, „Mor. Nár. List.“ 1865.VI.31.

Побачення з королем венгерським: ЖМ¹⁶.—*Бильбасовъ II*. ст. 104—207.—*Вороновъ* 94—96. — *Мальшевскій* 444—462.—*Pastrnek* 123—124.—*A. Brückner, „Roczniki“* т. 30. ст. 8—11, 39. — *Sasinek F. V.: Sv. Method a Uhersko, v. Turč. sv. Martině*, 1884; рец. „Čas. Ol. Mus.“ 1884. I. 131, а також *M. C.* в „Извѣстія Спб. Слав. Благотв. Общества“ 1884 р. № 8 ст. 27—28.

1. Див. далі розділ XV цієї праці.

5. Переклади св. Письма та богослужбових книг.

1. Літературна діяльність Мефодія.

Найважливішою працею Мефодія, яко архієпископа Мораво-Паннонського, була, звичайно, та сама праця, яку він провадив ще вкупі з братом своїм Костянтином — зреалізування величної й надзвичайно корисної для слов'янського народу ідеї — вживання живої народньої мови в церкві та в св. Письмі. Уміраючи, на смертній постелі Костянтин гаряче благав свого брата не кидати „оучения своего“ ЖМ', і Мефодій чесно виконав цю волю братню. Доля судила, щоби за цю „нову науку“ — за вживання народньої мови в Богослуженні — Мефодія часто тягано по судах, вкинено навіть до тюрми, де в кайданах тяжких коло трох років промучився старий архієпископ; за цю ж ідею пілатники-триязичники не давали йому спокою ціле його життя.

Як я вже оповідав, перші переклади св. Письма та Богослужбових книг Костянтина розпочав дуже рано, ще перед 855 роком, а вже на час Хазарської місії, на 850 рік він мав їх досить, хоч і не зовсім виготовленими. Оставшись без брата — без творця ідеї вживання народньої мови в слов'янській церкві — Мефодій працював ще довгих 16 років, реалізуючи ідеї Костянтинові; правда, з цих 16-ти років треба зовсім викреслити перші 4 роки, 870—874, коли Мефодій був під судом та перебував в тяжкій в'язниці, і коли йому було не до перекладів (а це, власне, уся „паннонська“ доба діяльності Мефодія). Увесь час співав Мефодій Службу Божу тільки по-слов'янському, а для цього потрібні були переклади відповідних грецьких текстів. Я такої думки, що Мефодій по смерті Костянтина увесь час працював над перекладами потрібних богослужбових текстів, працював тоді, коли дозволяв йому на те час. Думаю, що не тільки сам він це робив — йому могли допомагати й його численні учні, серед яких напевне було трохи осіб, що знали грецьку мову; принаймні знаємо, що головний учень, мораванин Горазд, умів добре по-грецькому; можливо, що в перекладчеській праці допомагав і учень Климент. Пізніше, коли число церков зросло, коли зросло

й число слов'янських священників, могли повставати в Моравії й неорганізовані індивідуальні переклади окремих священників, переклади того, що було більше потрібним, але чого ще не було слов'янською мовою. Правда, Служби церковні в половині IX-го віку були коротшими від пізніших — багато з того, що маємо, напр., в Минеях, появилось пізніше; але все таки, здається, й богослужбові книжки не всі були перекладені за життя Костянтина. Костянтин в першу чергу переклав тільки те, що було найбільше потрібним для практичного щоденного церковного вжитку, та й серед цього перше найпотрібніше; отож думаю, що Костянтин — частиною сам, а частиною вкупі з Мефодієм — переклав ось ці найпотрібніші богослужбові книжки: Євангелію-апракос, Апостола-апракос, службового (а може й повного) Псавтиря і Паримійника.

Спинюся тут трохи докладніше над перекладом Паримійника. Паримійник — це збірник церковних читань з Старого Завіту на цілий церковний рік, з навечір'я Різдва Христового починаючи; в цій книзі багато читань з притч, по гр. *Παροιμία*, чому повстала й назва *Παροιμάριον*, Паримійник; багато тут читань із пророків, а тому в грецькій церкві ця книга звичайно зветься *Προφητολόγιον*. Паримійник — необхідна богослужбова книга, особливо для богослужень святкових, що рано повстала в християнській церкві; обійтися без цієї книги Костянтин ніяк не міг, а тому він мусів її перекласти. Початок цього перекладу, можливо, він зробив ще перед Моравською місією, може для потреб слов'ян візантійських, але головно перекладав Паримійника там, де того вимагала Служба слов'янська — вже на Моравії.

Що Паримійник був рано перекладений, про це виразно свідчить лист папи Іоана VIII з 879 р. до кн. Святполка; в листі цім читаємо: „Nec sanae fidei vel doctrinae aliquid obstat, sive Missas in eadem sclavinica lingua canere sive sacrum Evangelium vel lectiones divinas Novi et Veteris Testamenti bene translatas et interpretatas legere aut alia horarum officia omnia psallere“, цеб-то: „Ніщо не протиречить правдивій вірі чи науці: ані співання Літургій цєю слов'янською мовою, ані читання святої Євангелії або святих читань з Нового й Старого Завіту, добре

перекладених і пояснених, ані правлення всіх інших Служб церковних“. Це місце з листа 879 р. надзвичайно цінне (див. про це вище ст. 54): воно показує, які слов'янські переклади існували перед 879 р., а саме: 1. Литургія, 2. Усі інші церковні Служби (очевидно, головні), 3. Св. Євангелія, 4. Апостол і 5. Паримійник; про Псавтира нема тут простої згадки, але щоб „alia horagum officia psallere“, напевно треба було мати бодай богослужбовий Псавтир.

Науковий аналіз, який в останніх часах пророблено над Євангелією, Апостолом і Паримійником, свідчить про те, що їх переклала одна особа; словарний склад Псавтиря так само дає змогу говорити, що його переклала та сама особа, яка переклала Євангелію, Апостола та Паримійника. Що до Паримійника, то один з найкращих дослідників старослов'янських перекладів, проф. Ів. Євсіїв, так пише про переклад його: „Поразительное сходство паримійной редакціи съ переводомъ Євангелія и Апостола — именно въ древнѣйшей ихъ редакціи — побуждаетъ видѣть въ переводчикѣ всѣхъ этихъ книгъ одно и то же лицо. Отличительныя особенности этой редакціи — грецизмы и латинизмы — извѣстны Апостолу и Євангелію точно такъ же, какъ и Паримійнику“¹.

Але треба було подумати й про підсумки всієї перекладчеської праці, треба було скласти якийсь одноцільний збір цих перекладів. Це було дуже потрібною справою, бо ж церкви слов'янські множилися, а одного кодексу св. Письма та Богослужбових книг не було; треба було покласти край й окремим індивідуальним перекладам, і мати для всіх церков один апробований текст. Треба було й доповнити таку збірку перекладами того, чого ще не перекладено; крім цього, треба було й стилізувати та виправити попередні переклади. Це була праця величезної ваги, і за працю цю взявся Мефодій і виконав її успішно.

Про величню цю працю так розповідає нам ЖМ¹³: „Потім (по поїзді до Царгороду?), відійшовши від усеї суєти цьогосвітньої (отвѣргъ вься мѣлѣвы), а журбу свою на Бога поклавши, посадив перше з своїх учнів двох по-

1. *Іванъ Евсѣевъ*: Книга пророка Исаія въ древне-славянскомъ переводѣ, Спб. 1897 р. ст. 18—19; пор. ще ст. 21.

пів, вправних скорописців, і скоро (въбързѣ) переклав усі Книги вповні (испъл'нь), крім Маккавеїв, з мови грецької на слов'янську, за шість місяців, почавши від місяця березня до дня 26 місяця жовтня. А покінчивши, склав достойну похвалу та славу Богові, що подає таку ласку та поспіх, і відслуживши з своїм клиром Таємне Возношення (Літургію), вшанував пам'ять св. Димитрія. А перед тим Псавтир тільки та Євангелію з Апостолом і вибраними церковними Службами Мефодій переклав з Философом. Тоді ж переклав він і Номоканона, чи то Правило закона, та Отечника (Отечьскыя Кигы)“.

Ось так розповідає ЖМ¹⁵ про перекладчеську працю Мефодія; те саме повторює й „Повість временних літ“ під 898 роком, що свої звістки про св. братів взагалі брала з ЖМ. Звичайно, автор ЖМ¹⁵ не описує тут цілої перекладчеської праці Мефодія, а розказує лише про кінцевий момент її, про її закінчення. Праці перекладчеської було багато, і цю працю добре уявляв собі Мефодій, пробуваючи ще перший раз в Римі в 868—870 р. р.; уявляв собі її, а тому й попильнував, щоби в папській буллі про призначення його на Моравію було зазначено й про дальшу перекладчеську працю. Дійсно, в своїм листі до князів слов'янських десь з 870 р. папа Адріян II пише, що Мефодій, як того просили князі, буде навчати їх, „перекладаючи Книги на вашу мову, — повний церковний круг (по всьємоу цркв'номоу чиноу изпъл'нь), з св. Мшею чи Службою, і з хрещенням, як зачав Философ Костянтин“ ЖМ⁸. Це дуже важна вказівка на те, що саме зробив сам Костянтин. Але перекладів Костянтинових не вистарчало для всіх Служб церковних, треба було й надалі перекладати, — і ось тому Мефодій випросив у папи Адріана, щоби він поблагословив і дальшу перекладчеську працю, і той задовольнив це прохання: „А коли хто інший — писав папа в своїй буллі — зможе достойно й правовірно перекладати, нехай буде воно святе й благословенне від Бога і нас, і від усеї кафолицької апостольської церкви, аби тільки вам легше навчатися заповітів Божих“ ЖМ⁸. Безумовно, це місце з булли Адріана II вказує виразно на те, що Мефодій ще в 870 р. мав виготовлений план дальшої пере-

кладчеської праці, і в цій праці йому мали допомагати його учні, ці „інші“, про яких згадує Адріян II.

Отже, як бачимо, велику частину перекладчеської праці зробив Костянтин сам; в цій праці безумовно допомагав йому й Мефодій, чому деякі джерела, як і ЖМ¹⁵, рахують цю працю спільною працею св. братів. Думати, ніби слов'янську Літургію створив сам Мефодій, як то роблять деякі вчені¹, не маємо підстав, — власне в Богослуженні все найпотрібніше перекладено ще за час Костянтина.

Що саме переклав сам Мефодій, трудно довідатися з свідоцтва автора ЖМ¹⁵, — він каже, ніби Мефодій „прѣложі въбързѣ вся Кънигы испъл'нь, развѣ Макавѣи“, цеб-то: скоро переклав усі Книги, крім Маккавейських; виходить, ніби Мефодій переклав цілу Библію, крім книг Маккавейських, хоч проти цього говорить слово „въбързѣ“, бо ж такого величезного перекладу годі зробити вборзі, скоро. Переказ, що Мефодій переклав цілу Библію, був загально поширеним і йде з найдавнішого часу. Так, відомий Іоан, екзарх Болгарський, письменник X-го віку, в передмові до свого перекладу „Богословія“ Іоана Дамаскіна, про переклади св. братів пише так: „Святий чоловік божий Костянтин, прізвищем Философ, багато праці зазнав, порядкуючи (строя) письмена для слов'янських книг і з Євангелії та Апостола перекладаючи вибір (изборъ); скільки встиг він, живучи на темнім цім світі, стільки переклав, і перейшов до безконечного світу, де й прийняв нагороду за свою працю. З ним пробував і лишився на світі цім великий Божий архієпископ Мефодій, брат його; він переклав всі 60 каноничних Книг (вся уставьня Кънигы 60) з мови еллінської, цеб-то грецької, на слов'янську. Чувши про це, багато раз збірився й я перекласти на слов'янську мову готові учительні Оповідання, — той бо Мефодій переклав, як чув я, 60, тому лякався, роздумуючи, що хочу замість нього потрудитися на поспіх людей і перекласти нашою мовою учительні Оповідання“. Як бачимо, екзарх Іоан знав, хоч і з чуток, що саме переклав Мефодій: він чув, що той переклав 60 уставних книг, цеб-

1. Напр. Мікльошич, А. Вгүсклер в „Roczniki“ XXX. 6 і др.

то цілу каноничну Біблію: 33 книги Старого Завіту та 27 Нового¹. Так звана Сербська Легенда теж передає цей самий давній переказ: „Пробуваючи Мефодій в Моравській землі, переклав усі 60 книг Старого й Нового Завіту з мови грецької на слов'янську“.

Деякі факти свідчать проти того, щоби Мефодій переклав дійсно цілу Біблію; проти цього говорить хоча б уже те, що цілої Біблії від давнини ми дуже довго не мали. Коли архієпископ Новгородський Геннадій в кінці XV-го віку задумав скласти біблійний кодекс і для того збірвав слов'янські списки, то він не знайшов в слов'янським перекладі багатьох книг, і тому їх для його Біблії 1499 р. мусіли перекласти з Вульгати (напр. з Вульгати тоді переклали: Паралипомен, 4 книги Ездри, Товій, Юдиф; а Есфир переклали чи не з жидівської мови і Вульгати; з латинської тут книга Мудрости та Екклезіяст, ця остання і з грецької). Так само й кн. Костянтин Остріжський, коли задумав був видати свою славну Біблію 1581-го року, то довго розшукував потрібні для того слов'янські переклади біблійних книг, але всіх розшукати не зміг, — частину книжок довелося перекладати своїми засобами. Проти подібних тверджень можна завважити, що вдавнину Біблії, як одної книги, взагалі не було, — існували біблійні книги або окремо кожна, або в більшій чи меншій збірці, напр. були разом П'ятикнижжа Мойсеєве, Пророки і т. п.; це, звичайно, вело до того, що окремі книжки могли легше губитися.

Маємо ще один, значно сильніший доказ, ніби Мефодій повної Біблії таки не перекладав, — а це те, що текст літургичний св. Письма (Паримійник, Євангелія апракос, Апостол) значно відрізняється від того тексту, що до цих книг не входив. Цікаве спостереження про це подає Ів. Євсіїв: Паримійник та апракоси, на його думку, йдуть за т. зв. Лукіяновою рецензією, тоді як текст цілий св. Письма йде за рецензією Ісихієвою². На жаль тільки, справа ця ще

1. На жаль, з оповідання Іоанового не видно, чи він ці переклади бачив.

2. „Замѣтки“, див. „Извѣстія Академіи Наукъ“ 1898 р. т. VIII ст. 339.

дуже мало в'яснена, але знаємо, що й грецькі тексти, напр. Євангелії, не однакові в апракосах та в тетрах, а це могло відповідно відбитися й на слов'янських перекладах. Отже це помічення може й не свідчити проти припущення, що Мефодій переклав цілу Библию.

ЖМ¹⁵ подає, що Мефодій працював над перекладами шість місяців, а саме — від місяця березня по 26 жовтня; свідчення це надзвичайно цінне, бо вже воно вказує нам на характер праці Мефодія. Правда, автор ЖМ трохи помилувався в своїх обрахунках, бо ж з березня по 26 жовтня буде щонайменше сім місяців, коли не вісім, але не шість¹. Чи ж то можна собі уявити, щоби встаровину, при тодішніх засобах праці за 6—7 місяців можна було перекласти цілу Библию? Годі, звичайно, про те й говорити²; пізніше Лютер, увесь віддавшись перекладчеській праці, працюючи невпинно, зміг за один рік тяжкої праці перекласти лише сам Новий Завіт; бл. Єроним працював над своїм перекладом Вульгати все життя, а коли вирішив перекласти цілу Библию, то працював над цим 15 років (390—405)³. Як же тоді розуміти це свідчення ЖМ¹⁵?

1. М. Rešetar в „Arhiv“ 1912 р. т. 34 ст. 235 догадується, що оригінал ЖМ написаний був глаголицею, тому число місяців тут було зазначене буквою зіло (=8); писар же, що списав ЖМ кирилицею, помилково зрозумів глаголицьке зіло як кирилівське, неб-то прийняв число вісім за число шість.

2. М. Rešetar в тім самім місці підрахував, що коли відрахувати все вже перед тим перекладене, то припадало б по 6 сторінок іп і⁰ на кожний день, а це, на думку Решетара, праця для трох осіб не велика. З цим трудно погодитися, бо ж ЖМ¹⁵ говорить тільки про одного перекладчика та двох писарів; крім цього, кожний, хто займався перекладами св. Письма, добре знає, що це праця взагалі надзвичайно тяжка, — це ж не переклад звичайної собі книжки, — при перекладі св. Письма обдумується кожне слово перекладу; див. про це мою працю: „Методологія перекладу св. Письма та Богослужбових книг на українську мову“, 1927 р. ст. 4. Ось через усе це я не можу приймати свідчення ЖМ¹⁵ літерально. Пригадаю тут, що діякон Григорій писав Остромирову Євангелію 6 місяців і 22 дні.

3. Див. Кс. *Józef Kruszyński*: Wstęp ogólny do Pisma Świętego, 1915 р., ст. 280. Rešetar в „Arhiv“ 1912 р. т. 34, ст. 236 твердить з невідомого мені джерела, ніби бл. Єроним зробив свій переклад скорі, як Мефодій, неб-то скоріще, як за 7—8 місяців; таке твердження Решетара вважаю непорозумінням.

Як я вже казав, Мефодій перед своєю смертю задумав упорядкувати всі переклади, які були вже, скласти з них перший кодекс, додати до них те, що було потрібне, але не було ще перекладене. Мефодій зібрав усе, що переклав Костянтин, зібрав свої переклади, які робив ціле життя, зібрав і переклади своїх учнів, і з усього цього попильнував скласти певний збір. Для цього посадив він на переписування двох своїх учнів, вправних скорописців (дъва попы скорописьця зѣло), які переписували начисто виготовлені тексти — а готував їх Мефодій з видатнішими учнями — і за сім чи вісім місяців, з березня по 26 жовтня, скорописці покінчили переписування виправлених текстів¹. Покінчили 26 жовтня, на день св. Димитрія Солунського (помер коло 306 року), котрого, як земляка, дуже поважали св. брати; Мефодій може навіть навмисне якимось зв'язав покінчення своєї праці з цим його улюбленим святым. Так повстав у нас найдавніший біблійний кодекс слов'янською мовою, — найперший в Європі живою мовою (коли не рахувати Біблії готської).

Деякі вчені² підкреслювали, що за такий короткий час Мефодій не міг перекласти цілої Біблії, а тому рахували, що він переклав тільки Паримійника. На мій погляд, і ЖМ¹⁵, і вищенаведені свідоцтва говорять правду, тільки розуміти їх треба не дослівно так, як вони говорять. Як ми бачили, Костянтин сам, чи може вкупі з Мефодієм, переклав Паримійника, бо без цієї богослужбової книжки він ніяк не міг обійтися³; за Костянтина перекладено також Євангелію апракос, Апостола й Псавтира, цеб-то перекладено чи не більшу частину Біблії. На долю Мефодія, на ті 16 років, коли він працював сам по смерті Костянтина, осталося тільки докінчити Костянтинову працю та остаточно її впорядкувати.

1. „Дъва попы скорописьця зѣло“—це були фахівці каліграфи, а не перекладчики, як припускає Rešetar в „Archiv“ 1912 р. т. 34 ст. 235—236. Встаровину було звичайним, що виготовлений твір переписували фахівці каліграфи скорописці.

2. Напр. Rastriek 121—123 і др.

3. Костянтина рахують перекладчиком Паримійника такі вчені: Є. Голубинський, Ів. Євсіїв і др.; П. А. Лавров в „Виз. Врем.“ 1903. X. 524 перекладчиком Паримійника також уважає Костянтина

Що Мефодій дійсно переклав цілу Библию, крім книг Маккавеїв, про це свідчать усі нові дослідни над старо-слов'янськими текстами св. Письма. Дослідники в один голос підкреслюють, що характер того біблійного перекладу, якого нема в Паримійнику, зовсім той самий, як і в Паримійнику, цеб-то — ці переклади зробила коли не одна особа, то їх зроблено в одній школі по тих самих методах, чи по вказівках одної особи. Так, напр., згадуваний уже вище Ів. Євсіїв, проаналізувавши текст шости пророків, прийшов до висновку, що цей текст „всецѣло воспроизводитъ, безъ всякихъ измѣненій, чтенія Паримійника; то же, что недостаєть в П., переводчикъ разбираемаго текста 6 пророковъ переводилъ съ такими же приѣмами, съ такими же особенностями граматики и слововыраженія, какъ въ Паримійникѣ. Можно думать, что переводъ сдѣланъ или однимъ и тѣмъ же лицемъ, которому принадлежитъ переводъ Паримійника, или лицемъ къ нему непосредственно близкимъ“¹. Євсіїв твердить, що Костянтин переклав Паримійника, а повний текст Библиї дав уже Мефодій; а що це дійсно було так, про те свідчить „поразительная близость перевода по языку и приѣмамъ къ переводу Кирилла, доходящая до того, что мѣста, переведенныя раньше Кирилломъ, вносились въ текстъ прямо безъ всякихъ измѣненій— все это свидѣтельствуєть, по нашему мнѣнію, что столь близкій и родственный во всѣхъ отношеніяхъ съ первоначальнымъ богослужебнымъ изборомъ новыи полный переводъ представляетъ трудъ соработника и брата по крови первоучителя Кирилла—св. Меѳодія“.²

Так само праця йшла й з упорядкуванням Нового Завіту. Костянтин сам чи вдвох з Мефодієм переклали апракоси — Євангелію та Апостола, а вже Мефодій склав Євангелію -тетр та повного Апостола³.

1. *Иванъ Евстѣевъ*: Замѣтки по древне-славянскому переводу св. Писанія, Спб. 1899 р. III. ст. 362.

2. Там само ст. 373. Проаналізувавши Апокаліпсис, Облак твердить в „Archiv“ 1891. XIII, що його перекладено ще в Моравську добу.

3. Так твердив Г. Воскресенський ще в 1885 р., „Прибавленія къ изданію Твореній св. Отцевъ“ 1885 р. ч. 36 ст. 241, це саме повторював він і в пізніших своїх працях; М. Сперанський в „РФВ“

Питання про число перекладчиків, про тих учнів, що допомагали Мефодію в праці, на жаль, ще не висвітлено в нашій науці. Хто саме допомагав при перекладах? Якого характеру була ця допомога? Скільки праці проробили учні чи взагалі сторонні особи? Чи не скористався, а коли скористався, то скільки, Мефодій тими перекладами, які Костянтин знайшов був в Херсонесі? Тепер нема вже сумніву, що початки слов'янських перекладів св. Письма існували до Костянтина, про що нам виразно свідчить і початкова історія поширення християнства поміж слов'янами взагалі, а слов'янами візантійськими з'окрема, і свідоцтво ченця Хороброго, що слов'яне писали й до Костянтина, і сама велика досконалість перекладів Костянтина, що правдиво говорить не про перші несмілі початки, — а коли так, як усім цим скористали солунські брати? Усе це питання першорядної ваги, але, на жаль, на них наука не дає ще задовольняючої відповіді, крім хіба того, що братам в перекладчеській праці безумовно допомагали їхні учні Горазд та Климент (про допомогу двох учнів, як ми бачили, говорить і ЖМ¹⁵).

Коли саме переклав Мефодій Библию, точно не знаємо; на мою думку, так і питання ставити не можна: Костянтин і Мефодій перекладали потроху ціле життя своє; оповідання ЖМ¹⁵ про переклад Библиї, що зробив Мефодій, то оповідання тільки про остаточне кодифікування давніше зроблених перекладів. Ця остаточна праця була зроблена вже десь під кінець життя Мефодія; ЖМ розповідає: розділ 13-й—поїздка до Царгороду, 14—терпіння Мефодієві за життя, р. 15-й — про переклади, 16 — зустріч з венгерським королем. Думаю, що автор ЖМ таким розподілом свого оповідання не хотів підкреслювати, що переклади зроблено по поїздки до Царгороду. — Мефодій міг це зробити й навпаки — може для того, щоби відвезти до Царгороду повний, гарно перелисаний кодекс. Малишевський твердить, ніби Мефодій добув в Царгороді добрих

1899 р. т. 41 ст. 199 дивиться на цю думку, як на „ни на чємъ не основанную догадку“; думаю, що пізніші праці підтвердили цю думку Воскресенського.

грецьких текстів, а вернувшись, в р. 883-м переклав цілу Библию; можливо, що й так, але доказів на це не маємо¹.

В кінці 15-го розділу ЖМ додає дуже темне речення: „Тъгда же и Номоканонъ, рекъше Закоуоу Правило, и Отъчьскыя Книгы прѣложи“. Темне речення, бо трудно зрозуміти, що саме визначає тут слово, „тогда“: чи тоді, як Мефодій кодификував Библию, чи тоді, коли працював разом з Костянтином. Вимоги давньої стилістики — згадувати власне ймення можливо менше раз — дають змогу бачити в слові „преложи“ — Мефодій переклав, та тільки коли? Звичайно, це могло бути зроблено й за час Костянтина; але через те, що власне Мефодію довелося юридично й реально упорядковувати свою моравську єпархію, скоріше треба думати, що Номоканона перекладав уже Мефодій — йому була велика потреба цієї книжки. Номоканона перекладено короткого, що склав його Іоан Схоластик (помер в 578 р.) — він має лише 50 розділів; перекладено не всі канони, а лише частину їх; переклад місцями не дослівний, а вільний, часом і невірний. Повний Номоканон Фотія появився в 883 році — тоді вже Мефодію пізно було його перекладати, та й взагалі в давнім слов'янським перекладі він не відомий.

Що то був за Отечник, про який згадує ЖМ¹⁵, не відомо, але певне, це не була книга богослужбова — це була книга для побожного читання, збірник житій свя-

1. Цікаво, що т. зв. Сербська Легенда, пам'ятка, відома нам з рукопису XIII віку, подає навіть рік, коли Мефодій переклав Библию: це відбулося ніби „въ з едиктъ, въ з сотное Т. У. и третіе лѣто, при Святопольцѣ Кнезы, Царь бѣ тъгда Грькомъ Василіе, а Българомъ отъ Бога Кнезь Борысь и Краль Нѣмечьскимъ людемь“ (Бильбасовъ II. 275). На жаль, розплутати це зіпсуте місце в Сербській Легенді нема змоги, — тут явна плутанина, але дослідники пробують бачити тут $\overline{S\overline{T}\overline{C}\overline{I}}$, деб-то 6393, а це дає 6393—5508=885 рік; для 3-го індікта, зазначеного в Легенді, будуть роки: 855, 870 і 885-й. Назви царів указано добре, сплутано тільки короля німецького: зазначено „людемь“, а треба б може Людовик, що помер ще 12 серпня 875 року; цар Василь вступив на престол 877 р. Як бачите, розплутати загадку тяжко. Про час перекладів див. *А. Шахматовъ*: Сказаніе о преложеніи книгъ на словѣнскій языкъ, — тут свідчення з різних джерел.

тих¹,—це вже був один з творів нової слов'янської літератури, що тоді зароджувалася; як бачимо, Мефодій розпочинав і слов'янську літературу.

Про Мефодія, як літературного діяча, поза перекладами св. Письма та богослужбових книг, мало що знаємо. Але що Мефодій перекладав не тільки церковні книжки про це свідчить нам і ЖК¹⁰ — тут говориться про те, що твір Костянтина — Бесіда з невірними — „прѣложи учитель нашъ, архієпискупъ Мефодій, раздѣль я на осмь Словесъ“. Крім цього, Мефодія рахують також автором Канона св. Димитрія Солунському, котрого, як земляка, він так сильно любив; правда, авторство Мефодія для цього канону доводиться тільки відомим з ЖМ¹⁵ фактом, що Мефодій шанував пам'ять Димитрія Солунського, а також згадкою в самім каноні в 9 пісні про триязичників (див. т. I ст. 219). А. Воронов, проаналізувавши канона св. Димитрія Солунському, прийшов до висновку, що він написаний був грецькою мовою за час царювання Льва Вірменина (813—820), що відновив переслідування образів; автором канона, на думку Воронова, був чи не архієпископ Солунський Йосип, брат св. Феодора Студита, висланий на якийсь безлюдний острів. Головний доказ Воронова, ніби в оригіналі було *τριαζυχοί* — найнечестивіші, а не *τριαζωττοι* — триязичники, зовсім сумнівний. Воронов видав і текст канона з жовтневої Минеї XII в. московської Синодальної бібліотеки. А. В. Горський перший звернув увагу на канона Димитрія Солунському і автором його рахував солунських братів². Остаточна справа мало в'яснена. Н. Туницький, напр., автором цього канону рахує учнів св. Мефодія „присолунскаго происхожденія“, що зазначили тут свою тугу за солунським храмом св. Димитрія³.

ДЖЕРЕЛА: ЖМ⁸⁻¹⁵; Повість времєних літ під 898 р.; Сербська Легенда.

ЛІТЕРАТУРА: *Свяц. Н. Оглоблинъ*: Въ которомъ году св. Писаніе переведено св. Кирилломъ и Меѳодіємъ на славянскій языкъ,

1. А. Соболевський догадується, що це був Патерик Римський, див. „Матеріали и Изслѣдованія“ 1910 р. ст. III.
2. „Кирилло-Меѳодіевскій Сборникъ“, 1865 р., ст. 279-280.
3. „Богословскій Вѣстникъ“ 1911 р. т. III ст. 159.

„Руков. для сельскихъ пастырей“ 1860 р. т. I № 16 ст. 420—436.—По случаю исполненія 1000 лѣтъ славянской Библии, перевода св. Кирилла и Меѳодія, „Руков. для сельск. пастырей“ 1862 р. т. III № 38 і 42 ст. 65 — 80, 231 — 248. — *Fr. Racki*: Književan rad sv. Cirilla i Methoda; „Tisućnica“ 1863 р. — *К. И. Невоструевъ*: Записка о переводѣ Евангелія на славянскій языкъ, „Кир.-Меѳ. Сборникъ“ 1865 р. ст. 223, 228—231. — *Филаретъ* в „Кир.-Меѳод. Сб.“ 1865 р. ст. 68—80.—*Бильбасовъ* II ст. 103—104, 208—209. — *А. Вороновъ*: Древне-славянскій канонъ св. Димитрію Солунскому, „ТрКДАк“ 1878 р. т. IV, ст. 147—160. — *Вороновъ* в „ТрКДАк“ 1878 р. т. I, ст. 222—227. — *Мальшевскій* 114—130 або в „ТрКДАк“ 1877 р. т. IV, ст. 797, 1885 р. т. III ст. 424 — 437. — *Г. Барацъ* в „ТрКДАк“ 1891 р. т. II ст. 606—671 в статті: „Кирилло-Меѳодіевскіе вопросы“ дае широкий анализ твору „Судебникъ людемъ“, якого піби переклав Кирил з Меѳодієм. — *Pastrnek Fr.* 120 — 123. — *П. Лавровъ*, „Визант. Врем.“ 1903 р. т. X. ст. 523 — 524. — *А. Brückner*, „Roczniki“ 1904 р. т. 30 ст. 6. — *Проф А. Михайловъ*: Греческіе и древне-славянскіе Паримейники. Изъ исторіи древне-славянскаго перевода св. Писанія, „РФВ“ за 1908 р., Варшава, одбитка ст. 1—42. — *В. Н. Златарски*: Сказка, държана на тържественото събрание, „Лѣтопись на Бълг. Акад. на наукитъ“, 1912 р., Софія. — *М. Resetar*: Zur Übersetzungstätigkeit Methods, „Archiv“ 1912 р. т. 34 ст. 234—239, — тут анализ оповідання ЖМ¹⁵. — *V. Jagić*: Entstehungsgeschichte § 13. — *А. С. Павловъ*: Первоначальный славяно-русскій номоканонъ, Казань, 1869 р. — *И. И. Срезневскій*: Обзоръніе древне-русскихъ списковъ Кормчей книги, Спб. 1897 р. — *Геромонахъ Каллистъ*: Номоканонъ св. Фотія, патріарха Константинопольскаго, М. 1899; зміст книжки див. в „Визант. Временникъ“ т. VI ст. 554-560, 1899 р. — *Василій Нарбековъ*: Номоканонъ Константинопольскаго патріарха Фотія съ толкованіемъ Вальсамона, ч. I—II, дослід і текст, Казань, 1899 р. ст. 249 — 578. — *Н. А. Заозерскій* и *А. С. Хахановъ*: Номоканонъ Іоанна Постника въ его редакціяхъ: грузинской, греческой и славянской, М. 1902; рец. А. Соболевського в „ЖМНПр“ 1902 р. ч. 347 р. ст. 232 — 234. — *Бенешевичъ В.*: Каноническій сборникъ XIV титуловъ со второй четверти VII в. до 883 г., Спб. 1905 р. ст. 334 + 101. — *В. Бенешевичъ*: Древнеславянская кормчая XIV титуловъ безъ толкованій, т. I вып. I, Спб. 1906 р., ст. V + 228. — *А. Соболевскій*: Номоканонъ Іоанна Схоластика, „Сборникъ“ т. 88, № 3 ст. 140 — 153, 1910 р. — *В. Бенешевичъ*: Синагога въ 50 титуловъ и другіе юридическіе сборники Іоанна Схоластика, 1914 р. — *В. Златарски*: Какви канонически книги и граждански закони Борисъ е получилъ отъ Византия? „Лѣтопись на Българската Академия на наукитъ“ 1914 р. т. I. Софія, ст. 73—116. — *H. F. Schmidt*: Die Nomokanonübersetzung der Methodius; die Sprache der Kirchenslavischen Übersetzung der Synagoge des Johannes Scholasticus, Leipzig, 1923 р. ст. VIII + 120, рец. В. Бенешевича в „Slavia“ 1923 р. річн. II зш. I ст. 135 — 138. — *С. С. Фобчев*: Св. Кирил и Меѳодій и найраният старобългарски номоканон, Софія, 1923. — *H. F. Schmidt*: Neuere Beiträge zur Frage nach der ältesten kirchenschlavischen No-

mokanonübersetzung; див. „Zeitschrift für slav. Philologie“ 1924 р. т. I ст. 198—210. — *А. Шахматовъ*: Сказаніе о преложеніи книгъ на слов'янскій языкъ, „Zbornik u slavu V. Jagića“ 1908 р. ст. 172—188. — *И. Пташицкій* в „ЖМНП“ 1906 р. ч. 5 ст. 145—146.—Див. ще літературу в I т. ст. 191—192.

6. Особливості Кирило-Мефодіївських перекладів.

Оригіналів кирило-мефодіївських перекладів до нашого часу не збереглося зовсім, а може правдивіше — ще їх не знайдено; ті переклади, які маємо, не давніші кінця X-го віку¹. Звичайно, колиб збереглися були бодай перші відписи з оригіналів Кирило-мефодіївських перекладів, вони були б для науки надзвичайно цінними, бо пояснили б багато з тих питань, які ми тепер не маємо змоги остаточно вяснити. Але до нашого часу не збереглося ближчих списків кирило-мефодіївських перекладів, а ті, що дійшли до нас, перейшли вже через руки нових справщиків, що помітно виправили кирило-мефодіївський текст. Із усіх давніх списків св. Письма ані один не передає нам кирило-мефодіївського тексту у всій чистоті; але кожний рукопис зберіг проте в тій чи іншій мірі частки давнього початкового тексту².

Виясненням характеру початкових кирило-мефодіївських перекладів наука зацікавилася вже з давнього часу; писано в цій справі дуже багато, а серед письменників, що працювали над цим, знаходимо багато найрізніщих прізвищ, напр.: Буслаїв, Горський, Невоструїв, архим. Амфілохій, В. Срезневський, Г. Воскресенський, Ягіч, В. Лебедів, В. Облак, Ів. Євсіїв, А. Лескин, М. Сперанський, С.

1. Єсть переказ, ніби польський король Степан Баторій, взявши Полоцьк, натрапив був там на слов'янську бібліотеку, а серед книг її знайшов оригінали перекладів Костянтина та Мефодія, які він передав до єзуїтського Колегіуму, що там був заснований, див. „Кир.-Мефод. Сборникъ“ 1865 р. ст. 211. Чи то були дійсно оригінали, чи може скоріше просто якісь дуже давні слов'янські рукописи, трудно сказати.

2. *Г. Воскресенскій*: Характеристическія черты, ст. 4.

Кульбакин, А. Михайлів, А. Соболевський, Фр. Пастрнек, Ів. Франко, М. Решетар, І. Вайс, Н. Туницький, А. Сной, В. Погорілов і інші. Правда, на більш наукову дорогу питання про кирило-мефодіївські переклади вийшло тільки по працях Г. Воскресенського, В. Лебедева та Ів. Євсієва; особливо ж останній учений широко поставив ці питання на зовсім новий шлях.

В працях дослідників за останні 50 років намітилася головним чином нова методологія досліджу кирило-мефодіївських перекладів; старші письменники часом працювали лише над одним якимсь списком книги св. Письма, тепер же остаточно вияснилося, що досліджувати треба не окремі якийсь список, а цілу пам'ятку, цеб-то для аналізу треба притягнути всі відомі списки теї чи іншої пам'ятки, і чим їх більше, тим корисніше для праці; так, напр., Г. Воскресенський проаналізував Євангелію Маркову по 112 рукописах XI—XVI вв. На жаль тільки, подібних праць, пророблених новим методом, ми маємо зовсім не багато, а до того не вияснено ще, які рукописи теї чи іншої книги ми маємо. І тільки тоді, коли проаналізуємо всі біблійні книги хоча б тим методом, як то робили й роблять, напр., Г. Воскресенський, В. Лебедів, А. Михайлів, І. Євсіїв, тільки тоді буде змога познати початковий кирило-мефодіївський текст у всій його повноті.

Нова методологія праці над кирило-мефодіївськими перекладами піднесла велику вагу дослідження словарного матеріалу давніх перекладів, і взагалі досліджу мови; як каже Ів. Євсіїв, історію перекладів треба досліджувати головню на основі самої мови перекладів, бо „языкъ долженъ указать то, о чемъ умалчиваетъ обычная исторія“¹.

Справа в тому, що найдавніший кирило-мефодіївський текст може знаходитися не завжди в найдавніших рукописах, — часом буває й так, що молодший рукопис має текст старіший, ніж рукопис давніший; цеб-то, молодший текст часом захує дуже багато кирило-мефодіївських ознак, бо може походити від найдавнішого перекладу, тоді як в давнішій рукопису може бути пізніший, вже не раз виправлений, текст. В старшій рукопису постійно маємо старішу

1. Книга пророка Исаи, 1897 р. ст. 4.

фонетику та старіші граматичні форми, але що до словарного складу та самого стилю перекладу, то часом молодші рукописи мають усе це надзвичайно старим. Ось через це при нових дослідах досліджують текст не тільки з найдавніших рукописів, але й з молодших. Це дуже важливий висновок в методології дослідження кирило-мефодіївських перекладів, висновок, до якого наука прийшла тільки в останній час. Ів. Євсіїв, що багато попрацював на цім полі, правдиво пише про це так: „Древній текстъ можетъ содержаться и не въ древнѣйшемъ, а въ новѣйшемъ спискѣ, — и кто возстановляетъ переводъ, а не древнѣйшія грамматическія формы, тотъ прежде всего долженъ спуститься съ высоты аристократическаго чиновочитанія древнѣйшихъ списковъ къ болѣе скромному демократическому опросу всѣхъ полноправныхъ свидѣтелей текста“¹.

На жаль тільки, мова початкових слов'янських перекладів ще мало в'яснена; нема відповідних словників до найдавніших перекладів в потрібному числі, а про загального Словника початкових кирило-мефодіївських перекладів ще й не думано. Правда, за останній час і тут дуже багато зроблено, але все таки ще далеко нам до того, як би повинно бути.

В останній час піднесено ще одне дуже важливе питання для досліду початкових кирило-мефодіївських перекладів, — це в'яснення відношення слов'янського перекладу до свого грецького оригіналу. Порівняння слов'янських рукописів між собою дає багато для встановлення кирило-мефодіївського тексту, але остаточно справи ще не вирішує; значно більше дає власне порівняння з тим грецьким оригіналом, з якого Костянтин і Мефодій зробили свій слов'янський переклад; оце порівняння тепер і стало головною працею при реставруванні кирило-мефодіївських перекладів. На жаль, зроблено тут ще не багато, але вчені натрапили вже на правдиву методологічну дорогу, яка безумовно скоро дасть дуже добрі результати.

1. Замѣтки, I, див. „Извѣстія Академіи Наукъ“ 1898 р. № 5 ст. 331.

Отож, ставши на нову дорогу, працюючи новими методами, приклавши до цих перекладів біблійну критику тексту, наука дійшла таки до певної можливості пізнати характер кирило-мефодіївських перекладів. Наука дала можливість в тих слов'янських книгах св. Письма, які дійшли до нас, відділяти все пізніше, нанесене молодшими справщиками, а по тому лишається в них стара кирило-мефодіївська основа.

В коротких рисах покажу тепер, якими ж були ці початкові кирило-мефодіївські переклади.

Як я оце говорив, дуже важливе для нас питання про той грецький оригінал, який ліг в основу початкових кирило-мефодіївських перекладів. Знаючи цей грецький оригінал, будемо ліпше розуміти й деякі особливості наших давніх перекладів. Але й тут мусимо підкреслити, що й сам грецький оригінал для кирило-мефодіївських перекладів не відомий ще нам в ближчих подробицях.

Річ у тому, що й грецький переклад 70 (правильніше 72) толковників — це ще для нас питання не зовсім відоме; маємо більш 600 списків грецької Біблії, в яких повно найрізніших відмін. Грецьких оригіналів Нового Завіту, звичайно, не маємо, — вони втратилися дуже рано, ще чи не з II в. по Хр.; з них маємо тільки відписи, але не давніші, як з IV в. по Хр. В теперішній час відомо коло 4000 різних кодексів Нового Завіту, а в них занотовано значних відмін (варіантів) більше як 150000. Знаємо, що ці варіанти повставали з різних причин, напр. від недосконалості тодішнього письма, але власне ці варіанти надзвичайно утруднюють справу відшукання того грецького оригіналу, який ліг в основу кирило-мефодіївських перекладів.

Треба зазначити, що грецька давнина взагалі ніколи не знала зовсім однакових списків книг св. Письма; і не тільки не знала цього, але й не вважала такий стан ненормальним. У той час букві Письма не надавано великої ціни, важним було саме значіння тексту. Через це усі ті грецькі тексти, які дійшли до нас, постійно мають в собі величезне число відмін один супроти одного.

Такий самий стан рукописів св. Письма і такий самий погляд на них перейшов від греків і на слов'янські землі.

Як підрахував Н. В. Волков¹, від XI — XIV віків до нас дійшло 226 книг св. Письма, серед них 139 Євангелій, — і по всіх цих списках не знайдете двох зовсім однакових. У слов'ян ніколи не було однакових текстів книг св. Письма, — ця однаковість повстала тільки в новий час. В слов'янських перекладах, як і в грецьких оригіналах, також маємо величезне число найрізніших варіантів.

Вдавнину кожний із східних патріархатів уживав якоїсь своєї давньої рецензії св. Письма. Про це так свідчить бл. Єроним в передмові до книги Параліпоменон: „Alexandria et Aegyptus in Septuaginta suis Hesychium laudat auctorem; Constantinopolis usque Antiochiam Luciani martyris exemplaria probat; mediae inter has provinciae Palestinos (або: Palaestinae) codices legunt, quos ab Origene elaboratos, Eusebius et Pamphilius vulgaverunt: totusque orbis hac inter se trifaria varietate comprugnat“. Отож, як свідчить Єроним, в IV в. було вже три рецензії Септуагінти: Ісихійська в Олександрії та Єгипті, Лукіянівська в Костянтинополі та Антіохії й Оригенівська в Палестині. На основі цитат з св. Письма у отців Церкви з зазначених земель можна дійсно встановити ці три рецензії.

Першим вніс поправки до Септуагінти Ориген (185-254), це його т. зв. гекзапля, що в III—IV в. поширилася скрізь по Палестині; цю рецензію знаходимо в творах Євсевія Кесарійського та в латинському перекладі Єронима.

Але для нас цікаві й цінні рецензії трохи пізніші — Лукіянівська та Ісихійська. Єпископ єгипетський Ісихій (замучений за Максимина в 311 р.) також виправив Септуагінту, і його рецензія поширилася скрізь в Олександрії та в Єгипті. Головна ознака цієї рецензії — її короткість: тут опущено всі повторення, опущено все те, без чого текст може бути ясним. Ісихій виразно намагається повикидати з свого тексту все, що подавав до нього Ориген, а тим самим реставрувати найдавніший дооригенівський текст

1. Статистическія свѣдѣнія о сохранившихся древнерусскихъ книгахъ XI—XIV вѣковъ, Спб. 1897, „Памятники Древней Письменности“ № 123 ст. 40—41.

разом з його простотою та короткістю. Сліди цієї рецензії знаходимо в творах Кирила Олександрійського, а також в рукописах, залежних від перекладів коптського та ефіопського. Проти цієї рецензії, як і проти інших, в свій час багато нарікали (вічне нарікання проти всяких поправок!).

Для дослідів старо-слов'янських перекладів надзвичайно цінна рецензія Костянтинопільська чи Царгородська, яку зробив в III віці по Хр. св. Лукіян. Хто такий був Лукіян, знаємо не багато. Народився він десь по 220 році в Самосаті, одержав дуже добре виховання; св. Письма Лукіян учився в Едессі від ісповідника Макарія. Потім став він пресвітером в Антіохії, де й заснував антіохійську школу християнських богословів. Під час гоніння Максиміана в 311 р. Лукіяна замучено у в'язниці. Лукіян був видатним християнським ученим свого часу; головна праця цілого життя його—перегляд та виправлення грецького перекладу Септуагінти, а також усього Нового Завіту. Як говорить старе оповідання, під час мучіння Лукіяна його праця була замурована в скринці в стіну, звідки її виняли за Костянтина Великого, і з того часу Старий і Новий Завіти в редакції Лукіяна увійшли в загальний ужиток в патріярхатах Царгородським та Антіохійським.

В одеськім рукопису 1418 р. книги Царств сербської редакції в післямові про працю Лукіяна читаємо: „Послѣжде же оубо великый постыникъ и моученикъ Лоукіанъ люботроуднѣ прошьдѣ книги жидовьскыє отъ оноудоу тѣ самъ на еладьскы езыкѣ ветхое писание прѣложи и съгласи вьсе обрѣте се седьмьдесетимь. Прочимь бо издааніомь стежавшимь многа растлѣнаа по вьсемоу. Бысть же чюднааго Лоукіана издааніє при царствіи Діоклѣтїана и Максиміана моучители, еже обрѣтесе отъ жидовь вь Никомидіи вь пирьжьці малѣмь повапленомь ськрывено, великоомоу Константїноу царьство правещоу тогда“¹.

Лукіян перевіряв грецький текст з єврейським і все пильнував наблизити грецький переклад Септуагінти до єврейського масоретського тексту; користався працею Оригена, цеб-то брав з перекладчиків Акили, Симаха та

1. С. М. Кульбакінъ: Отчетъ о занятїяхъ, див. „Сборникъ“ 1901 р. т. 69 № 3 ст. 43.

Феодотіяна. Ів. Євсіїв так характеризує працю Лукіяна: „Лукіянівський текст докладніший за всі інші відомі нам тексти. Найважливіша його особливість — добавки, що не тільки просто пояснюють і точніше передають біблійний вираз, але часто повторюють іншими словами відомі біблійні вирази, через що повстають дублети й триплети“¹.

Лукіян позгладжував кострубатість грецького стилю перекладу LXX, дещо позмінював, трохи подавав, а темні незрозумілі місця зробив ясними. На тексті скрізь знати, що Лукіян перевіряв його по єврейському оригіналу.

Критична праця Лукіяна мала великий вплив на певне уодностайнення грецьких текстів Старого та Нового Завіту. Лукіянівська редакція біблійних книг стала редакцією царгородської церкви, і вже тим самим пануючою в східній церкві. Уже з V-го віку помічається виразне стремління вселенських патріархів до того, щоби по всій східній церкві поширити Лукіянівську редакцію, як редакцію пануючого міста Царгорода. Це провадилося досить послідовно, чому інші рецензії — олександрійська та палестинська не поширилися.

Коли християнство ширилося з Царгороду до якогось народу, то з ним разом несли туди й офіційну Лукіянівську рецензію Старого та Нового Завіту. Так, напр., з Лукіянівської рецензії зроблено переклади готський IV в. та вірменський V в., звідсі ж зроблено й переклад сирський. Якою була Лукіянівська рецензія, про це нам свідчать не тільки згадані переклади, але й біблійні цитати в творах Івана Золотоустого, Феодорита Кирського та Хведора Монсуетського.

Лукіянівський чи царгородський текст біблійних книг ще дуже мало досліджений. Найбільше відомий він став лише з праць знаного орієнталіста de Lagarde². На основі свідчення Єронима de Lagarde поділив усі грецькі біблійні тексти на три рецензії. Цитати з творів Івана Золо-

1. Книга пророка Исаия, Спб. 1897 р. ч. II ст. 24.

2. Див. про це його працю з 1883 р.: *Librorum Veteris Testamenti canonicorum pars prior*, під нім. заголовком: *Kanonische Bücher des Alten Testaments und griech. Sprache*; Göttingae. Працю de Lagarde по відбудуванні Лукіянової рецензії продовжували Нестле, Корнйяль, Клостерман, а в Англії — Драйвер.

тоустого та готський переклад дали змогу для de Lagarde ближче встановити т. зв. царгородську рецензію.

Який же грецький текст із зазначених рецензій взяли собі Костянтин та Мефодій для своїх слов'янських перекладів? Уже все вищесказане дає нам на це ясну відповідь: Лукіянівську рецензію. Усі грецькі місіонери несли з собою тільки офіційну царгородську редакцію біблійних книг, а до того вона ж була й пануючою серед східних церков.

Уже de Lagarde в I ч. своєї вищезазначеної праці 1883 р. виразно писав про грецький оригінал старослов'янських перекладів¹: „Коли б я мав досить часу та потрібні списки, то непременно занявся б дослідом давнішого слов'янського перекладу Старого Завіту, бо слов'янський переклад, — коли тільки всі згадки не помилкові, — мусить наслідувати Лукіянівську, а не яку іншу рецензію“. Докладні досліди окремих біблійних книг вповні підтвердили цю правдиву догадку de Lagarde. Що в основі старо-слов'янських кирило-мефодіївських перекладів лежить грецький оригінал Лукіянівської рецензії, це доказали, напр. В. Лебедів для книги Ісуса Навина, Г. Воскресенський — для Апостола та Єв. Маркового, Ів. Євсіїв — для книги пророка Ісаїї, Ілії, Данила та малих пророків: Софонії, Аггея, Захарії та Малахії, С. Кульбакин — для I книги Царств, А. Михайлів — для книги Буття, А. Соболевський та І. Євсіїв — для книги Єсфир, Рождественський та Євсіїв — для Даниїла, Євсіїв твердить це про Псавтир („Извѣстія Академіи Наукъ“ VIII, 337—339), чеський славіст Вайс — для послання ап. Юди і др. Що слов'янські переклади зроблено з грецької Лукіянівської рецензії, найбільше це доказали Г. Воскресенський та Ів. Євсіїв, і їх докази тепер загальноприняті в науці; так, цю думку підтверджували в своїх працях Лескин, Ягіч, М. Сперанський і багато інших дослідників.

1. „Si tempus suppetivisset et codices idonei ad manus fuissent, operam dedissem, ut versionem Veteris Testamenti slavica vetustissimam examinarem: nam ni omnia fallunt, Slavus nihil aliud vertit, nisi Luciani recensione“, ст. XV вступу.

Щоби довести свою думку про Лукіянівську рецензію, як оригінал для старо-слов'янських перекладів, Г. Воскресенський проаналізував цитати євангельського тексту в творах патріярха Фотія і порівняв їх з старо-слов'янським перекладом; це порівняння показало, що Фотій цитує головно Царгородську рецензію, а кирило-мефодіївський переклад йде за Фотієм; взагалі рецензія Фотія та сама, яку бачимо в цитатах з творів Івана Золотоустого та, напр., в готським перекладі¹. Це для нас особливо цікавим тим, що патріярх Фотій був учителем Костянтина, а тої ціле життя своє був для свого учителя „amicus fortissimus“².

Але в останній час міцне й загальнопоширене твердження, що грецький оригінал для кирило-мефодіївських перекладів був царгородської Лукіянівської рецензії, починає трохи хитатися. Починає хитатися власне тому, що знову виявилось, що ми ще дуже мало знаємо характер грецьких біблійних текстів, мало знаємо про розподіл цих текстів на рецензії та про ознаки цих рецензій. Голоси про це чулися здавна. Так, ще Г. Воскресенський в своїй праці 1896 р.: „Характеристическія черты“ підкреслював, що в кирило-мефодіївських перекладах, оснований на царгородській рецензії, єсть також варіанти з рецензії олександрійської; це саме підкреслив і проф. М. Сперанський в своїй дуже цінній рецензії на працю Г. Воскресенського³; ці олександрійські варіанти, на думку цих учених, до старо-слов'янських перекладів внесли пізніші справщики; та й трудно про це остаточно судити, бо ж оригінальних перекладів Костянтина й Мефодія ми не маємо. Як ми бачили, Воскресенський підкреслював значіння євангельських цитат з творів Фотія; але вже Євсіїв бачив в цих цитатах „характерное смѣшеніе Лукіановскаго извода съ Исихіевскимъ“⁴. Як бачимо, вже Воскресенський та Євсіїв підкрес-

1. Г. Воскресенскій: Характеристическія черты четырехъ редакцій славянскаго перевода Евангелія отъ Марка, М. 1896 р. ст. 119-126.

2. Див. т. I цієї праці, ст. 64.

3. Див. „Отчетъ о 39 присужденіи Уваровскихъ наградъ“.

4. Книга пророка Исаи, Спб. 1897 р. ч. II ст. 21.

лювали певну мішаність теї грецької рецензії, з якої перекладали Костянтин та Мефодій.

В І нарисі своїх „Замѣтокъ“ 1898 р. Євсіїв висловив свій сумнів, що до рецензії, значно сильніше. „Характерно—писав він,—что во всѣхъ этихъ книгахъ (Єв. Маркова, книга Ісуса Навина, 16 книг пророчих) лукіановскій текстъ на славянскої почвѣ составляетъ особенность богослужебныхъ церковныхъ чтеній, а не сплошныхъ библейскихъ толковыхъ или четкихъ текстовъ. Какъ только первоначальный богослужебный кодексъ переходитъ подъ рукою (по нашему мнѣнію, симеоновскаго) редактора въ сплошной обычный видъ библейскої книги, онъ сразу отбрасываетъ лукіановскія особенности и погружается въ русло (хотя и не совсѣмъ чисто) александрійскої укороченої версії. Съ точки историческаго существованія текста совершенно понятенъ лукіановскій видъ церковныхъ чтеній, но не совсѣмъ — по крайней мѣрѣ для насъ въ настоящее время— ясно, почему въ предѣлахъ того же константинопольскаго патріархата въ X в. типъ александрійскій могъ имѣть такую силу, чтобы заявлять о своемъ существованіи иноязычнымъ переводомъ“¹. На це дуже важливе питання сам Євсіїв виставив гіпотезу, ніби ісихієва рецензія, „якъ можно думать на основаніи извѣстности ея писателямъ симеоновскаго времени, переведена во время болгарскаго царя Симеона“², чому він її й зве симеоновою, для відріжнення від першої богослужбової — кирилової.

За останній час студіюванням кирило-мефодіївських перекладів пильно занялися чеський учений Йосип Вайс та словінські вчені Андрій Сной і Фр. Гривец; на жаль тільки, в працях їхніх скрізь аж занадто виразно проглядає су'б'єктивний римо-католицький погляд; цим ученим в першу чергу треба доказати, ніби слов'янські апостоли не мали нічого спільного ані з Царгородом, ані з ненависним для католицького світу патріархом Фотієм. Але поза цим праці зазначених учених надзвичайно цікаві і будять багато нових думок; безумовно, вони спричиняться до нового пере-

1. „Извѣстія Академіи Наукъ“ 1899 р. т. VIII ст. 339.

2. Там само, ст. 336; див. ще „Христ. Чтеніе“ 1897 р. кн. 6 ст. 902.

гляду питання про грецькі оригінали старо-слов'янських перекладів.

Проаналізувавши послання ап. Юди, Vajs прийшов до висновку, що слов'янський текст наполовину йде за Лукіянівською рецензією, наполовину за Олександрійською; олександрійські варіанти в Апостолі підкреслює також і Ягіч в своїй останній праці: „Zum altkirchenslavischen Apostolus“.

Дуже цікаві погляди на старо-слов'янські переклади подає Dr. Andrej Snoj в своїй праці: „Staroslovenski Matejev Evangelij“ 1922 р. Сной розповідає, що Царгородська рецензія грецьких біблійних книг рано почала ширитися по цілому православному сході; вплив цієї рецензії на олександрійську розпочався ще в IV ст. і ріс із століття в століття, аж поки не переміг усіх інших рецензій; вплив цей сягав навіть Палестини й Єгипту. Усі рукописи, що зберегли ніби найчистішу олександрійську рецензію, мають в собі багато поправок з царгородської рецензії (ст. 4—5).

Сной перевіряв євангельські цитати патріярха Фотія з старо-слов'янським перекладом Матвієвого Євангелія, і прийшов до висновку, що Фотій дуже часто цитує впрост з пам'яті, а тому не все вірно¹. Звичайно, Фотій цитує за Лукіянівською рецензією, але не мало в нього цитат і з Палестинської рецензії Оригена; як відомо, вдавнину дійсно була конкуренція поміж рецензіями Лукіянівською та Палестинською. Помітних слідів олександрійської рецензії в Фотієвих цитатах Сной не знайшов. Крім цитат з Фотія, Сной аналізує й цитати з творів Хведора Студита, і приходять до висновку, що та Лукіянівська рецензія, котра панувала в IX в. в Царгороді, не була зовсім чистою — була помішана з рецензією Палестинською, але варіантів Олександрійських не мала.

Проаналізувавши старо-слов'янський переклад Матвієвої Євангелії, Сной прийшов до висновку, що „олександрійських варіантів в первотнім Кириловім рукопису було що-найменше 50 відсотків“ (ст. 10), через що старо-сло-

1. Зазначу тут, що вдавнину любили власне так подавати цитати з св. Письма; пор., напр., цитати в ЖК та ЖМ, або в Оповіданні ченця Хороброго.

в'янський переклад часто різниться від рецензії Лукіянової. А це все тому, що оригіналом для перекладів Костянтина й Мефодія послужив грецький рукопис не Царгородської рецензії, але рецензії Олександрійської, що вже тоді була досить помішана з Лукіяновими варіантами (ст. 15). Сной виставляє гіпотезу, ніби солунські брати роздобули собі грецький рукопис Олександрійської рецензії на Олімпі. На Олімп сходилося чернецтво зо всіх східних патріархатів, а тому тут в деяких монастирях добре збереглися олександрійські традиції, а разом з тим і біблійні книги Олександрійської рецензії. Ось тут на Олімпі, в якомусь з подібних монастирів, св. брати могли знайти для себе рукопис Олександрійської рецензії; вони взяли його з собою на Моравію, і там перекладали його на слов'янську мову (ст. 18).

Сной підкреслює (ст. 10—11), що олександрійські варіанти знаходяться по всіх найстарших старо-слов'янських Євангеліях; так, в Асемановій їх найбільше, трохи менше їх в Марійській та Зографській, навпаки,—на Остромировій Євангелії більше відбилася рецензія Царгородська. З цього приводу Сной робить навіть такий цікавий висновок (ст. 21—22): Чим старіший грецький кодекс Олександрійської рецензії, тим менше в нім царгородських варіантів; а тому: чим менше в якомсь старо-слов'янським перекладі царгородських варіантів, тим він старіший; через це Асеманів рукопис ніби найстаріший за всі інші.

Dr. Fr. Grives в своїй статті: „Viri Cirill-Methodove teologie“ 1923 р. § 8 повторив твердження А. Сноя, не вносячи туди нічого нового; в цінній рецензії на статтю Гривця А. В. Михайлів намагається доказати помилковість поглядів Гривця, а тим самим і Сноя ¹.

Проф. М Сперанський підняв ще одне цікаве питання², що осталося не освітленим в попередніх працях, а власне про взаїмовідношення Євангельських текстів апракосного й тетрового. Сперанський розповідає, що грецький

1. „Извѣстія“ 1926 р. т. 30 ст. 444—455.

2. Див. „РФВ“ т. 41 і 43 за 1899—1900 рр.

апракос склався вже в VI віці по Хр., склався з тетра, що існував перед тим. В IX віці існували й вживалися поруч себе тексти апракосні та тетрові. Грецький апракосний текст повстав з тексту давніх тетрів, але, як твердить М. Сперанський, в IX віці апракосні й тетрові грецькі тексти не були зовсім однаковими, але мали певні різниці; так, в грецьких тетрах постійно були деякі прибавки супроти тексту апракосного. Це дуже важлива ознака грецьких текстів, бо вона трохи пояснює нам і перші старослов'янські переклади. Костянтин і Мефодій, на думку М. Сперанського, перекладали з грецького апракосного тексту, а не з тетрового, і то з такого, що зберігав традиційне апракосне читання¹. Таким чином історія євангельського тексту на слов'янських землях розпочалася текстом апракосним, а Євангелія-тетр появилася у слов'ян тільки пізніше. Перероблення слов'янського апракосного тексту на тетровий відбулося в довгому процесі; коли, де і як перероблено слов'янський апракос на Євангелію тетр, цього, на жаль, докладно ще не в'яснено. Др. А. Спој, напр., твердить як раз навпаки, — ніби Костянтин перекладав свій апракос з грецького оригіналу не апракосного, а тетрового².

Докладні дослідження старослов'янських перекладів Старого Завіту показують, що Костянтин (може вкупі з Мефодієм) перекладав з грецького Профитологіона (Паримійника) того типу, який тоді був поширений в Царгородській патріархаті, — з різдвяного тріодномісячного Великої Церкви в Царгороді, звичайно, Лукіянової рецензії. Здається, єсть можливість твердити, що Старий і Новий Завіт Костянтин та Мефодій перекладали з одного грецького рукопису одного характеру.

Питання про відношення старослов'янських перекладів до латинської Вульгати багато раз піднімалося в науковій літературі, але справу обговорювано завсідні поверхово,

1. Див. „РФВ“ 1899 р. т. 41 ст. 205.

2. Staroslovenski Matejev Evangelij, 1922 р. ст. 20.

і це питання так і лишилося мало в'ясненим¹; якоїсь окремої праці про це, котра докладно в'яснила б цю справу, ще не маємо. Питання впливу Вульгати на слов'янські переклади торкався ще Добровський, зазначаючи, ніби певні латинізми були вже в грецькій оригіналі, чому він відкидав якийсь будь-який вплив Вульгати на старо-слов'янські переклади; пізніше над питанням впливу Вульгати більше спинявся П. Шафарик.

Деякі вчені допускали можливість впливу Вульгати на старо-слов'янські переклади, особливо на Псавтир, — в Псавтиру ніби єсть не мало місць, яких не зрозуміти без Вульгати, якою користувався перекладчик. Так, напр., Ягіч допускає малий вплив Вульгати, який повстав вже в Моравії, де трохи розуміли по-латині, і де, можливо, й повстали деякі частини Псавтиря². Пастрнек не погоджувався з такими твердженнями Ягіча, зазначаючи, що окремі латинізми могли зайти скорі вже до готового перекладу³.

В 1925 р. справа впливу Вульгати на старо-слов'янські переклади знову вийшла на науковий порядок денний. Проф. В. Погорілов умістив в братиславському „Sborník“ коротеньку статтю на 8 ст.: „Латинское влияние въ переводѣ Евангелія“. Погорілов проаналізував слов'янський

1. Про відношення старо-слов'янських перекладів до Вульгати писали: *І. Добровський*: „Slovanka“ II, 128—139, Institutiones 1822 р. ст. LI—LII, 193, 423, 667, 669—701. — *Прейс* в „ЖМНПр“ 1843 р. ч. 37 ст. 234—235. — *П. Шафарик* в „ЖМНПр“ 1855 р. ч. 87 ст. 50, 70—77, 79—83, 88—90, 93, 116. — *П. Шафарик*: „Чтенія“ 1860 р. кн. 4 ст. 14. — *К. Невоструевъ*: Записка о переводѣ Евангелія на славянскій языкъ, сдѣланномъ свв. Кирилломъ и Меѳодіемъ, „Кир.-Меѳ. Сборникъ“ 1865 р. ст. 222—223, 227—228. — *М. Valjavec*, „Rad“ 1889—1890 р. т. т. 98—100. — *Архим. Леонидъ*: О родинѣ глаголицы, „Сборникъ“ 1891 р. т. 53 ст. 14, 31—33, 34, 36—39. — *Fr. Pastrnek*, „Archiv“ 1903 р. т. XXV, 366—391. — *А. Михайловъ*: Къ вопросу о литературномъ наследіи свв. Кирилла и Меѳодія, „РФВ“ 1904 р. т. 51 ст. 45—48. — „Энциклопедія Славянскої Филології“ 1910 р. вип. I ст. 90—91; 1911 р. вип. III ст. 52, 53, 61—62, 107. — *Кс. Wł. Świącniak*: Obrządek słowiański w Polsce pierwotnej, Варшава, 1904 р. ст. 45 голословно твердить, ніби К і М перекладали з книг латинських, а не грецьких; дав. відповідь на це *Планицького* в „ЖМНПр“ 1906 р. ч. 5 ст. 146—148.

2. Entstehungsgeschichte, 1913 р., ст. 248—251.

3. „Archiv“ 1903 р. т. 25.

текст Маркового Євангелія, рівняючи його з грецьким текстом та латинською Вульгатою, і переконався, ніби „многія слова получають своє об'ясненіє именно посредствомъ латинскаго текста, а не греческаго“ (ст. 3 окремої відбитки). Погорілов дає багато прикладів, коли, на його думку, старо-слов'янський текст ближчий до тексту Вульгати. „Какъ слѣдуетъ смотрѣть на указанныя явленія совпаденія славянскаго текста съ латинскимъ? Не доказываютъ ли они, что славянскій переводъ Євангелія былъ сдѣланъ съ латинскаго оригинала? — Конечно, нѣтъ: количество совпаденій славянскаго текста съ латинскимъ въ сущности очень невелико, такъ что они представляются скорѣе исключеніями, да и значеніє ихъ очень неодинаково. Съ другой стороны, уже одинъ звуковой видъ собственныхъ именъ и словъ, оставшихся безъ перевода въ славянскомъ текстѣ, свидѣтельствуєтъ о томъ, что оригиналъ перевода былъ именно греческій. Какъ же об'ясняется въ такомъ случаѣ отмѣченное латинское вліяніє?“ (ст. 8). Авторъ відповідає на це такъ: „При такихъ условіяхъ является вполне понятнымъ и естественнымъ, что переводчикъ въ болѣе затруднительныхъ случаяхъ обращался и къ латинскому тексту, и заимствовалъ оттуда то или другое выраженіє, ту или другую форму“ (ст. 9). „Переводчикъ заглядывалъ иногда и въ латинскій текстъ“, ще раз твердить автор в самім кінці статті (ст. 10)¹.

З приводу статті В. Погорілова повстала вже наукова полеміка. Так J. Vajs („Slavia“ 1926. V. 158 — 162) не погодився з твердженнями Погорілова, що перекладчики під час своєї праці заглядали до Вульгати, хоч згодний визнати, що в готовім перекладі могли повстати якісь виправлення по Вульгаті. Найсолідніше відповів В. Погорілову St. Słoński, проф. Варшавського Університету, в статті: „O rzekomym wpływie łacińskiej Vulgaty na starosłowiański przekład ewangelji“ („Slavia“ 1927. VI. 246 — 264). Погорілов головним чином оперує в своїх доказах тим,

1. Твердження Погорілова не нове, — К. Невоструєв в „Кир.-Мее. Сборникъ“ 1865 р. ст. 223 писав про те саме: „Не отвергаемъ, что, судя по учености и многоязычію св. Кирилла, при своемъ переводѣ онъ могъ имѣть подъ руками и самую Вульгату, равно какъ и нѣкои другіє переводы, какъ пособія“.

що старослов'янський текст, коли відступає від грецького, то ніби йде за Вульгатою. Słoński на дуже багатьох прикладах з Маріїнської Євангелії доказав, що ті випадки, які подає Погорілов, повстали тільки як стремління перекладача додержуватися чистоти слов'янської складні, а не від заглядування до Вульгати; цінними буде тут приглянутися до тих випадків, коли слов'янський текст різниться і від латинського: „Виявляється — правдиво твердить Słoński, — що такі самі відступлення від грецького оригіналу трапляються дуже часто й там, де текст латинський згідний з грецьким“ (ст. 248). І Słoński подає дуже багато прикладів, які свідчать, що переклад кирило-мефодіївський не був невільничим дослівним перекладом грецького оригіналу, але постійно мав на увазі й вимоги чистоти та правильності слов'янської складні; і ці відступлення від грецького оригіналу, викликані добрим почуттям душі слов'янської мови, часом згоджуються з латинським текстом; такі випадки Погорілов і прийняв ніби за заглядання чи позички з Вульгати.

Як ми вже бачили в т. I ст. 183—192, більша частина перекладів Костянтина була в нього готовою ще до Моравської місії, і це вже саме відкидає якусь потребу для Костянтина вносити до своїх перекладів латинські елементи. Та й ЖМ¹⁵ найвиразніше нам говорить, що й Мефодій на Моравії „прѣложі вѣбързѣ вься книги испълнь, развѣ Макавѣи, от гръчьска языка вѣ словѣньскѣ“. Щоби Мефодій перекладав богослужбові книжки з латинських оригіналів по західному обряду, як то твердять де-хто з учених, між ними й Ягіч, на це доказів не маємо, — Київські Глаголицькі Уривки, як пам'ятка кінця X—XI віку, ще нічого не доводять. Подібні переклади з латинського повстали пізніше, — вже по смерті Мефодія. Ті давні Євангеліі-апракоси, які дійшли до нас, мають наприкінці Місяцеслов; Місяцеслов цей — короткої редакції, переклад з грецької мови, а не з латинської.

Правда, в початкових Кирило-мефодіївських перекладах трапляються часом окремі латинські вирази, але повстали вони без жадного впливу Вульгати. Як ми бачили вище, Кирило-мефодіївські переклади головним чином закінчено в Моравії, а частину їх тут і зроблено, тому ясно, що до цих перекладів мусіло увійти й певне число моравізмів,

а в першу чергу та латино-німецька християнська термінологія, якої тут здавна вживалося. Християнство появилoся на Моравах ще в кінці VIII-го віку, задовго до св. братів; латино-німецьке духовенство принесло сюди й свою християнську термінологію, яка увійшла — в непереробленій формі — в народній ужиток¹. Прийшовши до Моравії, св. брати знайшли тут цю термінологію, а через те, що була вона в загальному вжиткові, вони її не відкинули, навпаки — внесли до своїх перекладів; це зайвий доказ, що св. брати рахувалися з місцевою мовою в своїй перекладчеській праці. Як казав я, братам в перекладах напевно допомагали й місцеві учні, які також могли занести до перекладів деякі місцеві латинські терміни.

Дослідники вказують на такі латино-німецькі слова в найдавніших перекладах: бискупъ, комкати² (communicatio, причащатися), комканіє (communicatio, причастя), къмотръ (кум), крестъ, крестити, крижъ, мнихъ, олтарь (altar), оцетъ (лат. acetum), папежъ, попъ, постъ, церкви цѣсарь і др. Що до слова олтарь, то не забудьмо, що було й грецьке ἄλτάριον³.

Зазначу ще, що в початкових слов'янських перекладах латинізмів більше, як в текстах пізніших, — їх потім замінено своїми слов'янськими словами. Так, напр., дослідники знаходять в Паримійнику значно більше латинізмів в його початкових редакціях, аніж в пізніших; напр. в старшій Паримійнику Григоровича на л. 94б маємо: облъкутъся въ альпы и въ планъты бѣлы⁴, а вже в пізнішій тексті тут читаємо: „облъкоутъся въ стихаря и въ еелоня бѣлы“⁴; звичайно, ці латинізми могли попасти до Па-

1. Як свідчить Зальцбургський Меморандум 871 р., німецьке духовенство володіло Мораво-Паннонським діоцезом 75 літ до приходу туди Мефодія.

2. А. Петрушевич в своїй праці: „Краткое историческое извѣстіе о введеніи христіанства“, Львів, 1882 р., ст. 49 виводить від цього українські „гамкати“, „гамати“.

3. М. Р. Фасмеръ: Греко-славянскіе этюды, „Извѣстія“ 1907 р. т. XII кн. 2 ст. 220. Див. ще Невоструева в „Кир.-Меѡ. Сборникъ“ 1865 р. ст. 223.

4. П. Лавровъ: Объясненіе словъ альпа и планъта, „Извѣстія“ 1898 р. т. III кн. 2 ст. 532—535.

римійника тільки в Моравії, де взагалі в загальному ужитку була й латинська церковна термінологія. Ця латино-німецька моравська термінологія в більшості пізніше вийшла з слов'янського ужитку, але частиною живе аж до наших часів¹.

Який же був характер кирило-мефодіївських перекладів? Які характерні їх риси? Як це не дивно для автора половини IX-го віку, але треба найхарактернішою його рисою зазначити — високу досконалість слов'янського перекладу. Переклад скрізь поможливості дослівний, якихсь більших відступлень від оригіналу ніде нема; але переклад цей ніде не був невірником свого оригіналу: перекладчик постійно дбав про ясність перекладу, і цю ясність ставив першим завданням своєї праці. І через це скрізь, де невірничче дотримання грецького тексту було б неясним в слов'янській мові, в таких випадках Костянтин і Мефодій постійно відступали від букви оригіналу й передавали його так, як того вимагала ясність слов'янської мови. Дотримуючись вірно грецького оригіналу, Костянтин і Мефодій проте скрізь невинно дбали про чистоту й правильність слов'янської складні, — а тому вони дуже часто змушені були відступати від літеральної точності свого оригіналу; ось через що Костянтин і Мефодій були не тільки першими, історично нам відомими слов'янськими перекладчиками, але були й першими творцями слов'янської літературної мови, були першими видатними слов'янськими письменниками. В цім відношенні значіння солунських братів в історії розвитку слов'янської мови надзвичайно велике, значіння, якого ціну й розмір можна зрозуміти тільки по останніх спеціальних працях про кирило-мефодіївські переклади. Ніколи для Костянтина й Мефодія буква оригіналу не ста-

1. Про латинський вплив див.: *Иванъ Евсѣевъ*: Книга пророка Исаи, Спб. 1897 р. ст. 17—18, тут і старша література. — *Г. Воскресенскій*: Характеристическія черты, 1897 р. ст. 207, або „Прибавления“ 1865 р. ст. 246—247. Літературу див. ще в кінці цього розділу. — Див. ще *И. И. Огіенко*: Иноземные элементы въ русскомъ языкѣ, Київ, 1915 р. ст. 57—60. — *И. Пташицкій* в „ЖМНПр“ 1906 р. ч. 5 ст. 146—148.

вала вищою від розуміння тексту, ніколи не приносили вони ясности слова в жертву букві оригіналу.

Дійти до такого глибокого зрозуміння завдань перекладчика міг тільки великий, широко освічений лінгвіст, яким і був Костянтин. Уже в той час він зрозумів, що кожна мова має свої властивості, які становлять дійсну красу її; а через це Костянтин лишає на боці властивості грецької мови і шукає для свого перекладу властивостей мови слов'янської, — і тільки вони для нього обов'язкові, бо він знає ціну чистоти й правильності складні слов'янської мови в своїм перекладі.

Так глибоко зрозуміти своє завдання, як перекладчика св. Письма та богослужбових книг на „варварську“ мову, міг тільки великий богослов. Це завдання повстало в Костянтина, як логічний висновок теї величної ідеї, якій він служив ціле життя своє: Великий Бог найглибше відкривається людям тільки в національнім переломленні, а це може статися лише тоді, коли Його завіти будуть передані людям якнайясніше. Таке богословське переконання було солунським братам провідною зорею на ціле їх життя, воно ж водило їх і під час їхньої перекладчеської праці. Ось через що, приймаючи на увагу малу на той час виробленість слов'янської мови, як мови літературної, Костянтин і Мефодій змогли дати максимум того, що можна було зробити в їхньому положенні.

Але цеї високої досконалости перекладу, що впливала з широкого лінгвістичного знання та з глибокого богословського пересвідчення, не зрозуміли сучасники. Короткозорі книжники почали рівняти грецькі оригінали з кирило-мефодіївськими перекладами; не знайшовши в них повної згідности буква в букву, вони счинили крик, ніби Костянтин „нѣсть оустроилъ добръ“ (Оповідання ченця Хороброго), і тому почали виправляти по-своєму зроблені переклади. І скоро по смерті слов'янських апостолів забули ті методи, якими вони керувалися при своїх перекладах. Літеральну вірність оригіналу поставили над усе, не звертаючи уваги, що цим немилосердно порушувалася чистота та правильність слов'янської складні, а вже про ясність перекладу й говорити нема чого. Буква оригіналу запанувала над живим зрозумінням тексту... І такий стан

перекладчеської праці запанував, на жаль, на всі віки, і дійшов, мало змінившись, аж до нових часів.

Методи кирило-мефодіївських перекладів ми знаємо лише постільки, поскільки можна реставрувати їхню працю по давніших списках книг св. Письма. Самих кирило-мефодіївських оригіналів не дійшло до нас. Але маємо цікаве свідоцтво, хоч і на півтора віки пізніше, як в той час, вже по смерті учнів солунських братів, дивилися на перекладчеську працю.

Про це дає нам трохи відомостей письменник X віку Іван, еказарх болгарський. Він переклав на слов'янську мову Богословіє Івана Дамаскина, а до свого перекладу додав Передмову, з якої можемо бачити давній метод перекладів. Іван просить читачів: „Не беріть мені, браття, за зле, коли де знайдете (в моім перекладі) невідповідне слово, або йому надано не того значіння. Про це говорить і св. Діонисій: На мою думку, не корисно й неправдиво при перекладах звертати увагу на слова, а не на зміст“. Як бачимо з дальшого, сам Іван пильнував додержуватися розумної науки св. Діонисія Ареопагіта; він писав про перекладчеську працю: „Не можна скрізь точно перекладати з грецької на другі мови, що буває і в інших мовах; бо (одне й те) слово в одній мові гарне, а в другій зле, в одній страшне, а в другій не страшне, в одній пристойне, в другій непристойне. Що в одній мові мужеського роду, те в іншій жіночого, як, напр., по-грецькому *ватрахос* і *потамос*, а по-слов'янському *жаба* і *рѣка*; і ще: *таласа*, *имера*, *анатоли* в грецькім жіночого роду, а в слов'янській мужеського: *мофе*, *день*, *востокъ*; ще приклад: по-грецьки кажемо: *панѣта та езни* (sic), а по-слов'янськи: *вси язъци*. Неможливо скрізь дотримати грецьких слів, але треба триматися змісту. Часом трапляється в грецькім ім'я мужеське, а по-слов'янському воно виходить жіночим, а коли перекладаєте його мужеським, як в грецькім, буде переклад ваш смішним“. От про що часом сушили собі голову тодішні перекладчики: перекладати навіть додержуючи роду оригіналу, боячися відступити й від цього, а самим перекладчикам ця „боязнь и мозгъ сучить и вѣкъ соушить“, як каже Іван. Невиробленність слов'янської мови доводила,

правда, й самого Івана до того, що він грецьке слово *τάλαντον* перекладав середнім родом: *таланъто*.

Іван, екзарх болгарський, певне розумів перекладчеську працю Костянтина і добре пересякся його ідеями, а тому виставив такий ще кирило-мефодіївський девіз для кожного перекладчика: „Разоума ради прѣлагаемъ кънигы, а не тьчю глаголь истовныхъ радъма“. На жаль, скоро забули й цю пораду екзарха Івана.

Дослідники, аналізуючи той чи інший старо-слов'янський переклад, не раз уже подавали багато прикладів, в чім власне проявляється самостійність кирило-мефодіївського перекладу¹. Кирил і Мефодій керувалися почуттям слов'янської мови, і тому відступали від грецького оригіналу скрізь, де дотримування цього оригіналу йшло б проти слов'янської складні. Подам на це хоч декільки прикладів.

Приклади євангельські — з Маріїнської Євангелії.

1. Не рідко буває, що одне грецьке слово перекладається декількома слов'янськими, напр.: Мт. 26⁵⁵ *καθ' ἡμέραν*, cotidie — по вся дъни; *προσεύχεται*, orabat — молитву дѣаше Мр. 1³⁵; Мт. 21³²: *ἐπίστευσαν*, crediderunt — яся ему вѣру і т. и.

2. Дві чи більше грецьких сліві перекладаються одним слов'янським, напр. Мт. 6⁵: *ἐν ταῖς γωνίαις τῶν πλατειῶν*, в *angulis platearum* — на распутихъ.

3. Родовий приналежності в грецькім передається прикметником в старо-слов'янськім, напр. з Псавтиря: *αἶρα*

1. Ще К. Невоструевъ в „Кир.-Мео. Сборникъ“ 1865 р. ст. 221 підкреслював, що „надобно отдать полную справедливость первоначальному Славянскому переводу Евангелія относительно его точности и близости къ подлиннику, равно какъ и ясности, при большей или меньшей свободѣ переложенія“. В. Срезневскій в „Древній славянскій переводъ Псалтыри“ Спб. 1877 р. на ст. 92 — 110 ч. II-ої перший дав добрий огляд складні кирило-мефодіївського перекладу, підкресливши самостійність цього перекладу. Про це ж коротесенько зазначив І. Воскресенскій в „Прибавленія къ изданію Твореній св. Отцевъ“, М. 1885 р. ст. 244 № 5. Прекрасний аналіз відношення старо-слов'янського перекладу до його грецького оригіналу дав Іванъ Ессьевъ в „Книга пророка Ісаіа“ Спб. 1897 р. ст. 78—88. Приклади вільності старо-слов'янського перекладу, що до його складні, подає і Г. Воскресенскій в „Богослов. Вѣстникъ“ 1903 р. т. I ст. 241—243. Не подаючи нового освітлення, St. Stoiński в „Slavia“ 1927 VI. 246 — 264 дає дуже багато прикладів самостійності старослов'янської складні в кирило-мефодіївських перекладах на основі Маріїнської Євангелії.

τραγῶν — крѣвь козля, κρέα ταύρων — мясо юнече, τοῦ κυρίου — господень, ἐκ παγίδος θηρευτῶν — отъ сѣти ловчя і т. п.; ще приклади з Галицької Євангелії Матвія 1144 р.: стадо свиное 8³¹, оученици иоанови 9¹⁴, днь соудныи 10¹⁵, имя пророче 10⁴¹ і т. п.

4. Родовий приналежности часто передається в старо-слов'янській давальним приналежности, напр., в Псавтиру πλήθος εἰρήνης — множество мироу Пс. 71⁷, ἀρχὸν λαῶν — князь людемъ 104²⁰, так само: Богъ Богомъ 83⁸, възданиє грѣшникомъ 90⁸, главы змиємъ (вар.: змиевы) 73¹¹, сѣтворить Господь судъ нищимъ и лѣсть оубогымъ 139¹³, вѣ днь суботѣ 90¹ і т. п.; так само було постійно: во вѣки вѣкомъ.

5. Займенник свой уживається для всіх осіб, хоч грецька мова того не знає, напр. з Псавтиря: поставилъ еси надъ дѣлы рукоу своєю (а не твоею) 1⁷, удръжи языкъ свой отъ зла 33¹⁴; в Маріїнській Матвіевій Євангелії: не искусиши Господа Бога своего 4⁷, сѣмирися съ братромъ своимъ 5²⁴, по дѣломъ своимъ 16²⁷, или нѣсть ми лѣть сѣтворити вѣ своихъ ми еже хощу 20¹⁵, азъ взялъ убо бимъ свое съ лихвою 25²⁷ і т. п. Правда, цього часто й не додержуються.

6. При перечнім присудку доповнення ставиться в грецькій мові в знахіднім відмінкові, але в старо-слов'янській в родовім, напр. в Псавтирю: τὸ ἀργύριον αὐτοῦ οὐκ ἔδωκεν — срѣбра своего не дасть, так само: поношенія не приять і т. п.

7. Двійня для зазначення паристости в слов'янській мові уживається постійно, тоді як в мові грецькій вона зникла ще перед Христом; напр. в старо-слов'янській уживається слів очима, оушима й тоді, коли в мові грецькій цих слів ужито в однині або в множині.

8. Часом грецька одинна передається через множину, напр. в Маріїнській Євангелії: ὁ λαός, populus — людие Мр 7⁶; κατὰ τὴν πράξιν αὐτοῦ, secundum opus ejus — по дѣломъ своимъ Мт 16²⁷; так само: на соньмихъ Мр 1²³, народи Мр 3²⁰, тайнаа Мр 4¹¹ і т. п.

9. Часом маємо зовсім вільний переклад, але все він викликаний почуттям чистоти слов'янської мови, напр. в Маріїнській Євангелії: ἐπέθηκεν ὄνομα, imposuit nomen —

нарече имя Мр 3¹⁶, ἐκτασις ἐλαβεν ἅπαντας, stupor oppre-
hendit omnes — испльнишыся страхомъ Лк 5²⁶ і т. п.

Я показав тут лише маленьку частинку¹ тих засобів, якими Костянтин і Мефодій та їхні перші наслідники берегли чистоту та правильність слов'янської мови при своїх перекладах. Це особливо треба підкреслити ще й тому, що трохи пізніше ці методологічні звичаї зовсім забуто, і стали перекладати дослівно не тільки слова, але й окремі граматичні форми навіть тоді, коли вони цілком суперечили слов'янській мові. Пізніші перекладчики забули кирило-мефодіївські вказівки, і в жертву букві принесли не тільки чистоту й правильність слов'янської складні, але й саму ясність перекладів². Через це в слов'янських богослужбових книгах повстали такі темні молитви, як „Иже херувіми“, „Взбранной воеводѣ“ і т. п.; через це ж до слов'янських перекладів занесено й грецький родовий відмінок оклику, напр.: о божественнаго, о любезнаго, о сладчайшаго твоего гласа і т. п., зовсім, звичайно, противний духові слов'янської мови.

Досконалість слов'янської мови, яку бачимо в перших церковно-слов'янських перекладах, вже з давнього часу породила думку, ніби такі переклади міг робити тільки слов'янин, цеб-то, що Костянтин і Мефодій не були греками³; думку цю докладно розвинув в останній час В. Погорілов⁴. З думкою Погорілова погодитися не можу хоча б з таких двох причин: 1. Костянтин, з дитячих років знаючи слов'янську мову, міг володіти нею так само, як і природній слов'янин, особливо приймаючи на увагу той природній лінгвістичний хист, який бозумовно мав Костянтин. 2. Ори-

1. Приклади брав з праць, зазначених вище на ст. 104. Див ще про ці випадки: *Іван Огієнко*: Чистота й правильність української мови, Львів, 1925 р. ст. 165—166, 169—170, 176—177, 174—175 і др.

2. Історію пізніших перекладів та виправлень св. Письма й Богослужбових книг я розгляну докладно в одному з дальших томів цієї праці.

3. Пор. таку думку Погодина в „Кир.-Мее. Сборникъ“ 1865 р. ст. 102, або В. Срезневського: Древній славянскій переводъ Псалтыри, Спб. 1877 р. ч. II ст. 110.

4. В журналі „Bratislava“ 1927 р. кн. 2 ст. 183—193.

гінали кирило-мефодіївських перекладів не дійшли до нас, а тому остаточного слова про них сказати не можемо; на тих же текстах, які маємо, безумовно лягла рука й учнів та прихильників солунських братів, які напевне не в одному місті виправили нерівності та помилки початкових перекладів¹.

Спинюся тепер на інших характерних ознаках кирило-мефодіївських перекладів. Не забуваймо, що слов'янська мова за час Костянтина й Мефодія була ще літературно мало розвиненою, а тому перекладати з тонко викоханої грецької мови на слов'янську — то була праця дуже не легка. От тому в початкових перекладах знаходимо не тільки світлі сторони, — знаходимо в них не мало й сторін темних.

Так, напр., тяжко було солунським братам справитися з грецькою християнською термінологією та з абстрактними християнськими розуміннями. Слов'яне тоді тільки-що прийняли християнство, жили ще дохристиянськими розуміннями, своєї власної християнської термінології, звичайно, не мали. І дуже часто цю трудність перекладчики змушені були обминати просто тим, що слів грецьких не перекладали. Неперекладені грецькі слова — це характерна особливість початкових кирило-мефодіївських перекладів: чим старший список, тим їх більше, бо трохи пізніше ці неперекладені грецькі слова звичайно поперекладали; цікаво, що в глаголицьких пам'ятках подібних грецизмів більше, як в пам'ятках кирилівських².

Так, в давніх Євангеліях знаходимо неперекладеними: енкенія Іо Х. 22, а в пізніших тут — священіє, обновленіє; еспендитъ Іо ХХІ. 7 — срачица, одежда; отъ сфимерія Лука І. 5. — дневныя чреды; олокавъ томатъ Мр ХІІ. 33 — всесожигаемыхъ жертвъ і т. п. Так само маємо неперекладеними (поруч даю переклад по трохи пізніших Євангеліях): скандѣлы — соблазны, скандали-

1. Що солунські брати були греками, а не слов'янами, див. II т. ст. 18—19, а в II томі див. доповнення до цих сторінок.

2. Про це докладніше розповідаю в IV томі цієї праці.

сати — соблазняти, скудѣль — покровъ, ипокритъ — лице-мѣръ, практоръ — слуга, тривлие — солило і т. п.; в книзі пророка Ісаїї: акрогонии — угольний, артава — спудъ, воусинъ — синета, енгастриметь — влѣхвованіе отъ оутробы, арина — волна, певга — бѣръ, кедръ — смречь, плинта — поляна і т. п., — прикладів можна подати надзвичайно багато ¹.

Серед неперекладених грецьких слів більша частина — то ріжні терміни та назви, напр.: адъ, акридъ, алавастръ, аминъ, анаеема, ангель, апостоль, аромать, афедронъ, варваръ, власфимия, вусонъ, демонъ, динаръ, дияволъ, епендитъ, епитимия, игемонъ, икона, ипостась, кедръ і т. п.; багато з цих слів і пізніше не перекладалися, і такими дійшли до нашого часу. А то часом навпаки: в давніх перекладах намагаються перекладати й такі грецькі (або жидівські) слова, яких пізніше вже не перекладали; напочатку їх перекладали, бо в той час новоохрещений нарід їх ще не розумів, напр.: адъ — темный обнизъ, темный низъ; алекторъ — куръ, кокотъ; аминъ — право, вѣистину; ангель — крылатецъ; апостоль — съль; архіерей — старѣйшина жреческий; архисинагогъ — старѣйшина сборищу; геена — озеро горящее, озеро огненное, дебрь огненная, огонь дебрьскый; динарій — пенязъ, цята, сребрникъ; есмирнисмено вино Мр XV. 23 — оцетно, оцътяно, съ смирюю смѣшено вино; іерей — жрецъ; іудейскій — жидовскый; клеветъ — подругъ; мытаръ — мѣздоимецъ; мытница — мездница; олтарь — трѣбникъ; осельскій Мт XVIII. 6 — камень жерновый; псалтырь — книга псаломская, книга пѣснивная; скудѣль — корчяга, комрога, Лк V. 19 стропъ, покровъ; спекуляторъ — воинъ, мечникъ, усѣкатель і т. п.

Дослідники початкових кирило-мефодіївських перекладів підкреслюють ще чистоту християнських розумінъ, як характерну ознаку цих перекладів. Дійсно, при старо-сло-

1. Див. ці приклади в працях: П. Шафарик в „Чтенія“ 1860 р. кн. 4. ст. 32 — 33. Г. Воскресенскій в „Прибавленія къ Твореніямъ“ 1885 р. ст. 247 — 248 № 7. В. Срезневскій: Псалтырь, 1877 р. ч. II ст. 90 — 91. Ив. Евсѣевъ: Книга пророка Ісаїи, ст. 151 — 152. М. Сперанскій в „РФВ“ 1900 р. т. 43 ст. 12 — 14. V. Jagić: Entstehungsgeschichte 1913 р. на ст. 299 — 322 подає довгий список неперекладених грецьких слів і їх пізніші заміни.

в'янських перекладах оминали, наскільки було можливим, дохристиянські паганські розуміння; так, напр., слово *δαίμων* передається через сл. бѣсъ; або подібні слова лишуються впростъ неперекладеними, бо перекладчик не хотів вжити для того близьких термінів дохристиянських, напр., демонъ, идолъ, гигантъ, енгастриментъ (пізніше — прорицайя отъ ютробы), кумиръ і т. п.¹ Рівняючи готський переклад еп. Ульффили з перекладом старо-слов'янським, ще Буслаїв підкреслював, що в готським перекладі позоставлено дуже багато дохристиянських паганських розумінъ, чого не бачимо в кирило-мефодіївських перекладах. Напр., гр. *μωστήριον* по-слов'янському Лк 8¹⁰ передано тайна, а по-готському *gupa*, що визначає ворожбитство; нашому „бѣсъ“ в готським відповідає *skohls*—ворожбит, чарівник, рос. кошей². Як ми бачили вище, Костянтин і Мефодій почасти скористали з тих християнських термінів, які були вже на Моравії.

В початкових старо-слов'янських перекладах часом помічається стремління перекладчика уникнути грубого виразу, щоби тим не разити християнського почуття; перекладчик безумовно пильнував додержати певного стилю чемности та побожности; так, напр., гр. *πέρυη* він перекладає неологізмом „любодѣй“, що пізніше непотрібно виправили на „блудникъ“; слово *ἐπιθυμία* перекладено „въжде-лание“, пізніше „похоть“³.

Давні переклади не мали одного устанавленого тексту, напр. навіть Євангелії. Давні Євангелії бувають двох родів: апракоси — збірники євангельських читань по тижнях та святах, по зачалах, та тетри—четвероевангелія, чотири повні Євангелії — Матвія, Марка, Луки та Іоана. Як ми бачили, Костянтин переклав певне Євангелію апракос, а Євангелія тетр перекладена трохи пізніше. Аналізуючи давні апракоси та тетри, переконуємось, що вони мають досить помітні різниці, може й тому, що й грецькі тексти апракосний та тетровий були трохи різні (див. вище ст. 95—96). Цікаво, що всі апракоси дуже однакові між

1. Див. про це у Г. Воскресенського в „Прибавленія“ 1885 р. ст. 245—247 № 6 і „Характеристическія черты“ 1896 р. ст. 206—207.

2. О. Буслаєвъ: О вліянні христіанства на славянській языкъ, М. 1848 р. ст. 90, 101—105.

3. И. Евсъевъ: Книга пророка Исаи, 1897 р., ст. 10—11.

собою, як стилем так і перекладом; часом навіть невдалі переклади повторюються по всіх давніх апракосах, а це знак, що походять вони від одного найдавнішого апракосу, який переклав Костянтин. Ці апракоси мають багато відмін від тетрового та пізнішого тексту, напр.: да мстит ся кровь пророкъ Лк XI. 50 — пізніше: да възшеться; на всякъ день великъ Мт XXVII. 15 — на всякъ же праздникъ (Пасха); оцъгано вино Мр XV. 23 — есмврнісмено вино; подражаху же его и князи Лк XXIII. 35 — ругахуся (дражнили); бѣ же и написаніе написано книгами елиньскими и римьскими и жидовьскими Лк XXIII. 38 — письмены (грецькі *γράμμα, γραφή, βιβλίον* — все це в апракосах перекладається словом „книга“); паси овця моя Іо XXI. 15 — агнци; достоинъ дѣлатель пища своєя Мт X. 10 — мзды; речєся первымъ Мт V. 21 — древнимъ; иже любитъ отца или матеръ паче мене, нѣсть ми подобєиъ Мт X. 37 — достоинъ; мы аlichemъ Мт IX. 14 — постимся; не дѣй Мт VII. 4 — остави; не стяжите ни двою ризу, ни онуща Мт X. 10 — сапогъ; народъ плещущъ Мт IX. 23 — молвящъ; почто ся убоя Мт XIV. 31 — ся усумнѣ; омыванія голкомъ Мр VII. 8 — крещеніє чваномъ; безъ устава Мр VII. 13 — преступающе; сквозѣ стропъ низвѣсиша и Лк V. 19 — скудѣлы; рече же къ копачмѣ Лк XIII. 7 — къ винаревѣ; Боже оцѣсти мнѣ грѣшному Лк XVIII. 13 — милостивъ буди; столы разсыпавъ Мр XI. 15 — сѣдалища испроверже; милости хошу, а не требѣ Мт XII. 7 — жертвы; не имаше влѣзти въ царство небесное Мт V. 20 — не видете; влѣзе Іисусъ въ церковь Мт XXI. 12 — виде і т. п. Вираз „сынове брачнїи“ в теперішніх тетрах в давніх апракосах передають: сынове чертожьника Мт IX. 15, а Мр II. 19 та Лк V. 24 вже „сынове брачнїи“; тут же невѣстьникъ зам. теперішнього женяйся¹.

Ось ще трохи відмін пізнішого євангельського тексту від давнього; перше слово пізніше, за ним подаю слово давнє: власть — область; воскресїя — подолкы; врачъ — ба-

1. Приклади з апракосної Мстиславової Євангелїї початку XII-го віку в порівнянні з іншими, з праці К. Невоструєва в „Кир.-Мееод. Сборн.“ 1865 р. ст. 215 — 221.

лий; время— годъ, година; женихъ — невѣстникъ; иго — яремъ; лукавый — неприязнь; лукавство — пронырство; молвѣшь — плещушь, клицушь; наслѣдникъ — причастникъ, обшѣтникъ; насущный — наставшаго дне, настоящаго дне; вначалѣ — искони; пастырь — пастухъ; писаніе — книги, буквы, грамота; пискахомъ Мт XI. 17 — плескахомъ; поститися — алкати; праздникъ — день великъ (великдень); пѣтель — куръ, кокотъ; ругашеся — смѣяхуся; стража — часъ, година; цѣнится — вѣнится, цѣнити — вѣнити; часъ — година; языкъ — погани, страна і т. п.

Одні й ті самі грецькі слова в ріжних місцях в апракосах перекладені не однаково, а це показує, що Костянтин робив свої переклади не в один час, а в ріжні, не зважаючи, як він уже був перекладав подібний грецький вираз; каже це й про те, що по закінченні перекладів не зроблено доброї редакції їх. Ось приклади: гр. слово ἀπολελυμένη перекладається ріжно: иже по ть б ѣ гу поемлетъ, любви дѣетъ Мт V. 32, а другий раз: женяйся пущеною отъ мужа Лк XVI. 18¹. Приклади з Псавтиря: ἀγαλλίασις перекладається: радость, радование, веселие: οὐρανός — село, въселеніе, селеніе, жилиште, огрыще, кушта, сѣнь; αἰνεσις — хваление, хвала, похвала і т. п.²

В початкових старо-слов'янських перекладах були й такі переклади окремих слів, яких пізніше мало або й зовсім не вживано, замінено іншими, напр.: ὥρα — година (часъ), ἔθνος — языкъ (страна), ἔνεκεν — ради (дѣля), θυσιαστήριον — олтарь (трѣбникъ), θυσία — жрътва (трѣба), κόσμος — весь миръ, ὁ πονηρὸς, σατανᾶς, διάβολος — неприязнь і т. п.

В початкових перекладах маємо не мало й місцевих слів, не скрізь серед слов'ян знаних; ці слова пізніше виправлено на інші, напр. (по рисці подаю пізніше слово): ашоутъ — тоуне, въсує, балии — врачъ, балование — врачба, ближикы — ближни, братръ — братъ, боуи — оуродъ, варъ — знои, враска — клоснь, порокъ, въслѣлати — въходить, вѣнити — цѣнити, година — часъ, етеръ — нѣкыи, жаль — гробъ, искръ — ближний, заклепе — заклучи, клепати —

1. Див. К. Невоструевъ в „Кир.-Мее. Сборникъ“ 1865 р. ст. 220.

2. В Срезневскій: Древній славянскій переводъ Псалтыри, 1877 р. ч. II ст. 3—4.

назнаменати, лѣкы — яко, миса — блюдо, мудити — къснѣти, натроути — напитати, неприязнь — доукавыи, отокъ — островъ, отълѣкъ — останкъ, склязь — цята, образъ, скрина — ковчегъ, спыти — тоуне, въсуе, рѣснота — истина, рѣснотивънь — истинънь, тепсти — бити, тръхътъ — мѣдъница, хлупати — просити, цѣста — дворъ, путь, ядро — скоро і багато др.

Чужих слів в найдавніших перекладах маємо не мало. Звичайно, найбільше слів грецьких. Греки з походження, св. брати внесли до своїх перекладів, роблених з мови грецької, дуже багато слів грецьких, особливо з грецької християнської термінології, напр.: адъ, ангель, геена, апостолъ, аминъ, алилуя і багато інших (див. ст. 108). Багато грецьких слів було тоді і в живій слов'янській мові, особливо в мові, близькій до грецьких центрів, як напр. в мові солунській. Тому ті численні грецизми, які знаходимо в давніх перекладах, певне не дуже різали вухо, скажемо болгарина, бо грецький вплив в Болгарії і без того був дуже сильний.

Деякі дослідники, слідом за Невоструєвим, звичайно вказують на те, ніби в перекладах св. братів було багато готських слів, бо їх не мало і в давньо-слов'янських перекладах взагалі. А це тому, що ніби Костянтин, перекладаючи Євангелію, користався з готського перекладу еп. Ульфили. На таке твердження не маємо жадних підстав. Дійсно, в давній живій слов'янській мові було і тепер єсть небагато готських слів, а це тому, що від давнього часу готи мали живі, часом дуже близькі зносини з слов'янами, а при цих зносинах мусіли перейняти й деякі слова готські, як і готи перейняли не мало слів слов'янських. Але твердити, ніби готські слова перейшли до слов'янської мови через переклади Костянтиніві (як це роблять Невоструєв, Малишевський і др.), не маємо жадних підстав.

Звичайно, в початкових перекладах часом маємо й помилки в порівнянні з грецьким текстом, що можна пояснити недоглядом або й незрозумінням чи то грецького тексту, чи слов'янської конструкції; здається тільки, що ці помилки внесено вже в покирило-мефодіївську добу. Напр. грецьке $\phi\acute{\alpha}\lambda\acute{\omega}\ \tau\eta\ \delta\upsilon\omicron\mu\alpha\tau\iota\ \kappa\upsilon\tau\iota\omicron\upsilon\ \tau\omicron\upsilon\ \delta\phi\iota\sigma\tau\omicron\upsilon$ Пс. 7¹⁸ перекладено: „Въспою имени господню вышнему“, а треба: Воспою имени Госпо-

да вышняго¹. Грецьке: *Καὶ ἀπεκρίθη Ἰούδας ἐπάνωθεν τῆς γῆς αὐτοῦ* перекладено: „И вселися Иуда от връха земля своєю“ Іер. 52²⁶ (пор. 4 Цар. 25²¹: „И вселися Иуда свыше земли своєю“), а треба: І переселився Юда з своєї землі².

Такий був характер кирило-мефодіївських перекладів. Усі дослідники, що працювали над виясненням окремих книг св. Письма в початкових перекладах, усі вони однозгідно підкреслюють високу досконалість цих перекладів. Хоч переклади ці й дослівні, як того вимагає сам зміст праці, але Костянтин постійно вмів відповідно й оминати цю дослівність, коли тільки вона йшла проти чистоти й правильности слов'янської мови. Сама мова перших слов'янських перекладів дуже досконала й літературно вироблена, і власне мова перекладів найвиразніше свідчить, що кирило-мефодіївські переклади не були найпершими: мусіли вже існувати й до того окремі індивідуальні переклади, переклади не впорядковані й ріжної вартости. ЖК⁸ свідчить, як ми бачили в I томі цієї праці, що такі початкові переклади Костянтина в 860—861 році знайшов був в Херсонесі. Ці початкові докостянтинівські переклади були одними з перших пам'яток слов'янської літератури; їх головна заслуга була в тому, що вони помалу готовили відповідні слов'янські вирази для християнських розумінь, вони ж виробляли слов'янську мову на мову літературну. В перекладах Костянтина слов'янська мова вже постільки літературно вироблена, що це рішуче відкидає всяку можливість припущення, ніби мову цю виробив на літературну сам Костянтин. Вироблення мови до літературної досконалости триває віками; мусить бути вікова підготовка непомітних працівників, аж поки мова стане досконалим оруддям літератури. Історія не знає таких прикладів, щоби одна особа переробила „варварську“ мову на літературно-досконалу,— історія знає тут тільки довгу, багатовікову еволюцію.

Звичайно, була у слов'янських народів ще до Костян-

1. В. Срезневскій: Древній славянскій переводъ Псалтыри, Спб. 1877 р. ч. II ст. 96, 99—100.

2. *Ив. Евстѣвъ*: Замятки, 1899 р., III ст. 360.

тина й світська література, яка теж спричинилася до удосконалення слов'янської мови. Звичайний довод проти існування такої літератури — а чому ж вона не збереглася — вважаю зовсім не поважним: не збереглася з тих самих причин, чому не збереглися й тисячі творів, скажемо, грецької літератури. Чернець Хоробрий в своїм Оповіданні про письменна найвиразніше свідчить, що слов'янські народи ще задовго до Костянтина вже писали; він підкреслює, що писали особливо ті люде, що охрестилися; „и тако бѣша многа лѣта“, говорить Хоробрий, ще до Костянтина. Тут мова у Хороброго не тільки про просту азбуку, але й про початкову слов'янську літературу, — світську та духовну.

Тільки ставши на таку еволюційну теорію повстання слов'янської літературної мови ми зможемо правдиво зрозуміти досконалість кирило-мефодіївських перекладів. Аналіз цих перекладів виразно свідчить, що перекладчик досконало знав слов'янську мову і вмів нею літературно користатися; знати також, що він мав дуже вправну руку на цю працю, — свідоцтво, що Костянтин приступив до своїх перекладів ще задовго до Моравської місії. Характер перекладів виразно підпірає моє припущення, що Костянтин добре знав слов'янську мову ще з молодечих літ.

Костянтин мав у повній мірі все те, що потрібно добре знати кожному перекладчикові св. Письма: він був першорядним богословом свого часу, щò помітно відбилося на його праці; досконало знав свою рідну грецьку мову, як мову оригіналів богослужбових книг та тих списків, з яких перекладав св. Письмо; досконало, ще з дитинства знав він і мову слов'янську. Ці прикмети й спричинилися до того, що переклади Костянтина вийшли дійсно досконалими, без порівняння вищими за всі ті початкові спроби, що існували до нього.

Кирило-мефодіївські переклади особливо виграють на вартості, коли ми їх рівняємо з перекладами пізнішими, — ці переклади не були вже такими досконалими, як переклади перші. Видно, що в дальший час за переклади бралися особи, які мали не багато даних для перекладчеської праці. Рівняючи ці молодші переклади св. Письма з оригіналом грецьким, нас перш над усе вражає надзвичайно велика близькість цих перекладів до грецького тексту: перекладчи-

ки тепер вже міцно тримаються оригіналу й перекладають з грецького слово за словом, зовсім не звертаючи уваги на те, що мова їхнього перекладу виходить штучною й мертвою. Подібний переклад часом настільки близький до оригіналу, що в таких перекладах дуже часто повставали не тільки дивовижні новотвори, зовсім незнані в мові слов'янській, але він часто передає дослівно навіть грецьку складню, чужу мові слов'янській. Це не буде перебільшенням, коли я скажу, що з подібних перекладів можна вчитися грецької складні. Ця звичка рабського наслідування грецького оригіналу, яко головної ознаки перекладу, надовго запанувала в церковно слов'янських перекладах.

Коли появилися кирило-мефодіївські переклади, вони безумовно викликали й гостру критику проти себе. Триязичники, що були проти самої ідеї Богослуження народньою мовою, дошукувалися невільних помилок та невдалих виразів в цих перекладах, і брали все це собі на осуд. Перші переклади св. братів, при всій їх досконалості, мали й деякі темні сторони, — все ж таки Костянтин та Мефодій з походження були греками, могли часом і не знати якихсь тонких відтінків слов'янської мови. Через це можливі були на їхні переклади певні нарікання не тільки ворогів-пилатників, але й своїх, що хотіли мати в руках найкращі переклади; через це, по смерті св. братів, вже в Болгарії їхні учні почали виправляти давніші переклади (може викидаючи моравізми та вносячи болгаризми) і робити нові.

Відгомонам цього незадоволення кирило-мефодіївськими перекладами може бути свідчення черця Хороброго, котрий в 8 розділі свого Оповідання писав: „А коли хто скаже, ніби Костянтин переклав (устроилъ) не добре, бо ж іще впорядковують (постраяють), таким відповідаємо: і на грецьку багато раз перекладали (постраяли) Акилла, Симмах і потім багато інших. Бо ж легше пізніше поправити, ані ж скласти перше“. Що в цьому уривкові говорить не про поправлення азбуки, а тільки перекладів, видно з того, що Костянтину протиставляться Акилла та Симмах — перекладчики Старого Завіту з жидівської

мови на грецьку, котрі твердили, що переклад 72 толковників зроблено невдало.

На яку саме мову перекладали св. брати, про це докладно говоритиму в IV томі цієї праці; тут ще раз підкреслю, що це була мова в основі своїй та сама, якою з дитинства говорили Костянтин та Мефодій, цеб-то мова околиць Солуня, по теперішньому — мова південно-болгарська. Але безумовно в мові перших перекладів мусіло бути більше чи менше число слів і інших слов'янських народів, які вносилися для того, щоби їхні переклади стали цілком зрозумілими для місцевої слов'янської людности.

ЛІТЕРАТУРА про старо-слов'янські переклади зібралася вже досить велика, — подаю її нижче в хронологічній порядку. Зміст літератури такий: Загальне про переклади та про їхній характер дають праці: 1, 2, 3, 7, 12, 13, 17а, 21, 35, 36, 40, 43, 47, 50, 51а, 57, 58, 60, 62, 65, 66, 67б, 73, 74, 75, 78, 87, 88. Про літургічні тексти 25, 67, 67а. Вплив Вульгати 68, 71, 85. Старий Завіт взагалі 16, 38; Библия: 20, 22, 23, 41, 47, 51, 77; Паримійник 33, 48, 55; П'ятикнижжа Мойсея 4; книга Буття 46, 53, 63; Книга Ісуса Навина 30; Руф 59, 69; І царів 45; Ездра 56; Есфир 25а, 41а, 42; Псавтир 9, 10, 15, 29, 49, 52; Книги пророків 42, 86; Ісаї 39, 40; Данила 37а, 54, пророків Осії, Іоїля, Амоса, Авдія та Іони 79. Новий Завіт: Євангелія 5, 6, 15, 17, 26, 27, 34, 44, 52, 61, 72, 83, 84; Єв. Матвія 82, Марка 37, 70; Апостол 8, 11, 28, 81; лист до Римлян 32; лист. ап. Юди 80; Апокаліпсис 31, 76.

1. *Ө. Буславевъ*: О вплині христіанства на славянській языкъ. Опыт исторія языка по Остромирову Евангелію, М., 1848 р.—2. *Горскій и Невоструевъ*: Описаніе славянскихъ рукописей Синодальной библиотеки, М. 1855 р. т. I. ст. 1—128. — 3. *Митрополитъ Макарій*: Исторія Русской Церкви, т. VII. ст. 177—190. — 4. *А. Горскій*: Древнее славянское Пятикнижіе Мойсея, „Приб. къ Тв. св. От.“ т. XIX, 1860 р.—5. *V. Jagić*: Evangjelije u slověnskom prievodu, historičko-filologički nacrt, „Tisućnica slovjenskih apostolah sv. Cyrilla i Metoda“, 1863 р. Zagreb, ст. 29—66. — 6. *К. И. Невоструевъ*: Записка о переводѣ Евангелія на славянській языкъ, сдѣланномъ св. Кирилломъ и Мефодіемъ, „Кир.-Мефод. Сборникъ“ 1865 р. ст. 209—234.—7. *Д. Прозоровскій*: Происхождение славянскаго перевода священныхъ книгъ, Спб. 1869 р. — 8. *Архим. Амфилохій*: О переводѣ св. Кирилломъ и Мефодіемъ Апостола, „Труды 2-го археологическаго съѣзда“, 1876 р., відділ 4Б ст. 16—33. — 9. *Вячеславъ Срезневскій*: Древній славянській переводъ Псалтыри. Исслѣдованіе его текста и языка по рукописямъ XI—XIV вв., ч. I: Исслѣдованіе текста, Спб. 1877 р. і ч. II: Исслѣдованіе его языка, Спб. 1878 р.; 88 + 110 ст. + VII знімків. Рец. *В. Ламанського* в „ЖМНПр“ 1878 р. кн. VII. Цінна праця ще й тепер.—10. *Архим. Амфилохій*: Древнеславянская Псалтырь XIII вѣка. Сличенная по церковнославянскимъ переводамъ.

сь греческимъ текстомъ и еврейскимъ. М. 1879 р. — 11. *Г. Воскресенскій*: Древній славянскій переводъ Апостола и его судьбы до XV в. Опытъ изслѣдованія языка и текста славянскаго перевода Апостола по рукописямъ XII — XV в. М. 1879 р.; рецензія Ягича в „Archiv“ IV. 535—536. 1880 р.—12. *Свящ. І. И. Соловьевъ*: По вопросу о нуждѣ исправленія славянскаго текста Библии, „Православное Обозрѣніе“ 1880 р., листопад. — 13. *Е. Голубинскій*: Исторія Русской Церкви, М. 1881 р. т. I ч. 2. ст. 287—288. — 14. *Procházka M.*: Jakou liturgii přeložili sv. Cyrill a Method pro Slovanu, latinskou-l či řeckou? „Čas. Kat. Duch.“ 1881 № 10. — 15. *Н. И. Ильминскій*: Размышленіе о сравнительномъ достоинствѣ въ отношеніи языка разновременныхъ редакцій церковно-славянскаго перевода Псалтыри и Евангелія, Казань, 1882 р. — 16. *Librosum Veteris Testamenti canonisogum pars prior graece, Pauli de Lagarde studio et sumptibus edita, Goettingae, 1883*, — тут подано т. зв. Лукіянівську чи Костянтинопільську рецензію св. Письма.—17. *И. Ягичъ*: Маріинское четвероевангеліе, Спб. 1883 р. — 17а. *Miklosich*: Die christliche Terminologie der slavischen Sprache, Відень 1875 р. — 18. *Пытинъ А.*: Объ историческомъ складѣ русской народности, „Вѣст. Европы“ 1884 р. т. V кн. X ст. 706—720; Пипия передає зміст праці Міклошича про християнську термінологію, а власне -- про латино-німецькі слова в ній. — 19. *Архангельскій*: Свв. Кириллъ и Меѳодій и совершенный ими переводъ священнаго Писанія, „Ученыя Записки Казанскаго Университета“ 1885 р. ст. 24—43, 155—164. — 20. *Г. А. Воскресенскій*: Тысячелѣтіе памяти св. Меѳодія, архіеп. Моравскаго. Кирилло-Меѳодіевскій славянскій переводъ Библии, „Прибавленіе къ изданію Твореній св. Отцевъ“ 1885 р. кн. III ч. 36 ст. 229—252; те саме і в „Чтен. Общ. Люб. Дух. Просв.“ 1885 р.; замітка про це: Первоначальный кирилло-меѳодіевскій переводъ Библии, в „Церков. Вѣд.“ М. 1885 р. № 15. — 21. *Kalina A.*: O tłumaczeniu Pisma Św. na język słowiański przez św. Cyryla i Metodego, „Prz. Powsz.“ 1885. III. 1 sq. Краків. — 22. *В. Лебедевъ*: Къ исторіи Кирилло-Меѳодіевскаго славянскаго перевода Библии на Руси, „Странникъ“ 1885 р. том I, 3—29, 201—230, 393—411, 584—589. — 23. *В. Лебедевъ и А. П(ономафе)въ*: Кирилло-Меѳодіевскій переводъ Библии на славянскій языкъ и что отъ насъ требуется въ отношеніяхъ къ нему, „Странникъ“ 1885 р. т. I. ст. 584—589, це яко кінець праці В. Лебедева: Къ исторіи Кирилло-Меѳодіевскаго Славянскаго перевода Библии на Руси. — 24. *Мальшевскій* в „ТрКДАк“ 1885 р. т. II ст. 158—159, 393—397. — 25. *Dr. M. Procházka*: Velmi závažný důkaz katolických Rusínů pro tvrzení, že slovanská liturgie sv. Cyrilla a Methoda byla překladem řecké, „Sbornik Velehr.“ 1885 р. т. IV. ст. 89—93. — 25а. *И. Г. Рождественскій*: Книга Есфирь въ текстахъ: еврейскомъ-масоретскомъ, греческомъ, древнемъ латинскомъ и славянскомъ, Спб. 1885 р. — 26. *Г. Воскресенскій*: Къ вопросу о славянскомъ переводѣ Евангелія, „Сборникъ“ т. 40, 1886 р.—27. *Г. Воскресенскій*: Древнерусская редація славянскаго перевода Евангелія, „Странникъ“ 1882 р. VI—VII. — 28. *Архим. Амфилохій*: Древне-славяно-греко-русскій сравнитель-

ный Карпинский апостольский словарь XIII—XIV в. М. 1888.—29. *Vajavac M.*: О пријеводу Psalama u njekijem rukopisima hrvatsko-srbsko i bugarsko-slovenskijem, „Rad Jugosl. Akad.“ 1889—1890 р. р. кн. 98. ст. 1—84, 99 ст. 1—72, 100 ст. 1—64; рец. Пастрыка, „Archiv“ 1903 р. т. XXV. 366—391. — 30. *В. Лебедевъ*: Славянский переводъ книги Исуса Навина по сохранившимся рукописямъ и Острожской Библии. Изслѣдованіе текста и языка, Спб. 1890.—31. *У. Oblak*: Die kirchenslavische Übersetzung der Apokalypse, „Archiv“ 1890 р. т. XIII. 321—361. — 32. *Г. Воскресенский*: Древне-славянский Апостоль. Вып. I. Посланіе къ Римлянамъ по основнымъ спискамъ четырехъ редакцій рукописнаго славянскаго текста съ разночтеніями изъ 51 рукописи Апостола XII—XVI вв., Сергіевъ-Посад, 1892 р. — 33. *Р. Ф. Брандтъ*: Григоровичевъ паримейникъ въ сличеніи съ другими паримейниками, „Чтенія“ М. 1894 р. кн. 1 (168) ст. I—IV+1-90, вып. I кн. 1 (170) ст. 91-178, вып. II, з варіантами. — 34. *Г. Воскресенский*: Древне-славянское Евангеліе отъ Марка по основнымъ спискамъ четырехъ редакцій рукописнаго славянскаго Евангеліскаго текста съ разночтеніями изъ 108 рукописей Евангелія XI—XVI вв. Сергіевъ-Посад, 1894 р. ст. 403 + IV. — 35. *И. Евсѣевъ*: Лукіановская рецензія LXX въ славянскомъ переводѣ, „Христіанское Чтеніе“ Спб. 1894 р. вып. III (травень—червень) ст. 471—486. — 36. *А. Дмитриевский*: Описаніе литургическихъ рукописей, хранящихся въ бібліотекахъ Православнаго Востока, Київ, 1895 р., т. I. — 37. *Г. А. Воскресенский*: Характеристическія черты четырехъ редакцій славянскаго перевода Евангелія отъ Марка по 112 рукописямъ Евангелія XI—XVI вв. М. 1896 р. VIII+304 ст., „Чтенія“ за 1896 р. кн. I. М. Н. Сперанский дав дуже цінну рецензію на цю працю в „Отчетъ о 39 присужденіи Уваровскихъ наградъ Росс. Академіи Наукъ“, 115 ст. — 37а. *А. П. Рождественский*: Откровеніе Даніилу о семидесяти седмицахъ. Опытъ толкованія 24—27 стиховъ IX-й главы книги пр. Даніила. Спб., 1896 р.—38. *И. Е. Евсѣевъ*: О древне-славянскомъ переводѣ Ветхаго Завѣта. Рѣчь. Спб. 1897 р. — 39. *Иванъ Евсѣевъ*: Книга пророка Исаи въ древне-славянскомъ переводѣ, Спб. 1897 р., II ч., II+168+145+IV ст.—40. *И. Евсѣевъ*: О церковно-славянскомъ переводѣ Ветхаго Завѣта. Рѣчь, прочитанная 23 марта передъ защитою магистерской диссертаций: „Книга пророка Исаи“; „Христіанское Чтеніе“ 1897 р. кн. 6 (червень) ст. 893—914; це дуже цінна стаття, в якій докладно вяснено новий метод досліду кирило-мефодіевськихъ перекладів, а такожъ дано добру характеристику трохъ рецензій грецькихъ текстівъ св. Писъма. — 41. *А. Leskien*: Slavische Bibelübersetzungen, „Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche“, Leipzig, 1897, III³. 175. — 41а. *А. Соболевский* Про книгу Есфир, реферат, „Археологическія Извѣстія и Забѣтки“ 1897 р. №№ 5—6 ст. 204. — 42. *И. Евсѣевъ*: Забѣтки по древне-славянскому переводу св. Писанія. I: О греческомъ оригиналѣ первоначальнаго славянскаго перевода. „Извѣстія Имп. Академіи Наукъ“ за 1898 р. т. VIII № 5 ст. 329—339. — II. О книгѣ Есфирь, *ibid.* ст. 339—344. — III. Слѣды утраченнаго первоначальнаго полнаго перевода пророческихъ книгъ на славянской языкъ, „Извѣстія Имп.

Академія Наукъ“ 1899 р. т. X № 4 ст. 355—373. — IV. Толкованія пророческихъ мѣстъ съ обличеніями жидовина, „Извѣстія“ 1900 р. т. V. кн. 3 ст. 788—823. Рец. Ягіча в „Archiv“ т. XXIV кн. 1—2 ст. 254—262. 1902 р.; рец. А. Шахматова на праці Євсієва див. в „Отчетъ русск. Геогр. Общества“ за 1915 р. ст. 72—74. — 43. П. А. Лавровъ: Объясненіе словъ альпа и планъта, „Извѣстія“ 1898 р. т. III кн. 2 ст. 532—535. — 44. М. Сперанскій: Къ исторіи славянскаго перевода Евангелія, „РФВ“ 1899 р. т. 41 ст. 198—219, 1910 р. т. 43 ст. 9—28; це, власне, доповнення до рецензії автора на праці Г. Воскресенського про Єв. Марка. — 45. С. М. Кульбакинъ: Славянскій переводъ I-ой книги Царствъ, „Сборникъ“ 1901 р. т. 69 ст. 21—54. — 46. Михайловъ А.: Книга Бытія пророка Моисея въ древне-славянскомъ переводѣ. Варшава. 1901—1903, I—III вип. — 47. Проф. О. Ф. Елеонскій: По поводу 150-лѣтія Елисаветинской Библии. О новомъ пересмотрѣ славянскаго перевода Библии, Спб. 1902 р. ст. II+130, перше праця друкувалася в „Церк. Вѣстн.“ та в „Христ. Чтеніе“. — 48. Р. Нахтигаль: Нѣсколько замѣтокъ о слѣдахъ древне-славянскаго Паримейника въ хорватско-глаголической литературѣ, „Древности. Труды Славянской Комиссии Москов. Археол. Общества“ М. 1902 р. т. III ст. 175—213; рец. А. Михайлова в „РФВ“ 1904 р. т. 51 ст. 48—51. — 49. Погорьловъ В. А.: Библіотека Московской Синодальной Типографіи. Вып III. Псалтыри. Додано статтю: О редакціяхъ славянскаго перевода Псалтыри, М. 1901; рец. В. Перетца в „ЖМНПр“ 1902. р. кн. 6 ст. 405—414. — 50. А. Соболевскій: Нѣсколько наблюденій надъ словарнымъ матеріаломъ, „РФВ“ 1902 р. т. 48 ст. 109—119; початкова християнська термінологія. — 51. Г. Воскресенскій: Къ вопросу о новомъ пересмотрѣ славянскаго перевода Библии, „Богословскій Вѣстникъ“ 1903 р., т. I ст. 226—246. — 51а. В. Ламанскій в „ЖМНПр“ 1903 р. ч. 346 ст. 385. — 52. Fr. Pastrnek: Die griechischen Artikelkonstruktionen in den altkirchenslavischen Psalter- und Evangelienübersetzung. I. In der Psalterübersetzung, „Archiv“ 1903 р. т. 25 ст. 366—391. Рец. Гр. Ільїнського в „Виз. Врем.“ 1906 р. т. XII ст. 380. — 53. Михайловъ А.: Къ вопросу о литературномъ наслѣдіи Свв. Кирилла и Меодія въ глаголическихъ хорватскихъ миссалахъ и брєвіаріяхъ „РФВ“ 1904 р. т. 51 ст. 1—153, — анализъ книгъ Буття пр. Мойсея 50—153. Рец. Ягіча в „Archiv“ 1905 р. т. XXVII кн. 3. ст. 454—457. — 54. Евстѣвъ И.: Книга пророка Даниїла въ древнеславянскомъ переводѣ. Введеніе и тексты. М. 1905. XC+183 ст.; рец. Г. Ільїнського в „Виз. Врем.“ 1906 р. XIII. 640—641. — 55. Проф. А. В. Михайловъ: Греческіе и древнеславянскіе паримейники. Изъ исторіи древнеславянскаго перевода св. Писанія, „РФВ“ за 1907 р. т. 55 ст. 265—306, Варшава, відбитка ст. 1—42. — 56. Франко І.: Причинокъ до студій над Острожською Библиєю, „Записки“ Львівські, 1907 р., т. 80, кн. 6 ст. 5—18,—про текстъ книги Ездри. — 57. А. Heilpern: Ein kleiner Beitrag zur Textkritik altkirchenslavischer Denkmäler „Archiv“ т. XXX ст. 234—240, 1908 р. — 58. Б. Лянуновъ: Изъ наблюденій надъ языкомъ древнерусскихъ и старославянскихъ памятниковъ, „Zbornik u slavi V. Jagića“, 1908 р., ст. 675—680.—59. Проф. А. В. Михайловъ: Древне-

славянській переводъ книги Руфъ. Изъ исторіи перевода св. Письма на древне-слав. языкъ, відбитка з „РФВ“ 1908 р., ст. 1—36, — автор рахує книгу Руф в глаголицькій тексті за переклад мефодіївський (ст. 19). — 60. *Stanisław Słoński*: Die Übertragung der griechischen Nebensatzkonstruktionen in den altbulgarischen Sprachdenkmälern, Kirchhain N.-L. 1908, VI + 78 ст. В скороченім вигляді цю працю вміщено в „Prace Filologiczne“ 1909 р. т. VII кн. I ст. 134—149. — 61. *O. Grünenthal*: Die Übersetzungstechnik der altkirchenslavischen Evangelienübersetzung, „Archiv“ 1910 р. XXXII, 1—48. — 62. *E. Berneker*: Kyrills Übersetzungskunst, „Indogermanische Forschungen“, Strassburg, 1912 р. т. XXXI ст. 399—412, підкреслює високу якість і цінність перекладу Кирила. — 63. *А. В. Михайловъ*: Опытъ изучения текста книги Бытія пр. Моисея въ древне-славянскомъ переводѣ. Ч. I. Паримейный текстъ. Варшава, 1912 р.—65. *И. В. Ягичъ*: Двѣ-три замѣтки изъ области древнѣйшаго церковно-славянскаго перевода, „Зап. Наук. Тов.“ 1913 р. т. 117—118 ст. 27—30. — 66. *V. Jagić*: Entstehungsgeschichte... 1913 р.; аналізу давнього перекладу св. Письма Ягич уділює тут майже пів книги; дуже багато лексичного матеріалу; про цю працю див. далі в Бібліографії. — 67. *J. Weis*: Die kroatisch-glagolitischen Breviere und das Offizium der abendländischen Kirche vom VI-X Jarh., „Archiv“ 1913 р. т. 34 ст. 483—496. — 67а. *J. Weis*: Bis zu welchem Masse bestätigen die kroatisch-glagolitischen Breviere die Annahme einer vollständigen Übersetzung der hl. Schrift durch den hl. Methodius, „Archiv“ 1914 р. т. 35 ст. 12—44. — 67б. *M. Weingart*: Dva drobné příspěvky o literární činnosti Konstantinově-Kyrilově, „Časopis pro moderní Filologie“ 1915 р. т. 5 ст. 13—17, — замітка на працю Ягича: „Двѣ-три замѣтки“.—68. *J. Vajs*: Jaký vliv měla latinská Vulgáta na staroslovanský překlad evangelní, „Slavia“, 1926 р. т. V кн. I ст. 158—162; рец. на статтю В. Погорілова: „Латинское вліяніє“.—69. *Josef Vajs*, profesor university Karlovy: Kniha Rut v překladě staroslovanském. Kritické studie staroslovanského textu biblického, č. 2. V Praze, 1926, 1-47. Рец. Fr. Pastrnek, „Slavia“ 1926. V. кн. I ст. 162-164.—70. *Josef Vajs*: Evangelium sv. Marka a jeho roměr k řeckému textu, Прага, 1927. Česká akademie. — 71. Проф. Валерій Погоріловъ: Изъ наблюденій въ области древне-славянскої переводной литературы. I: Латинское вліяніє въ переводѣ Евангелія, „Sbornik Filosofické Fakulty university Komenského v Bratislavě“, 1925 р. річн. III, число 32(6) ст. 207—216, окрема відбитка ст. 1—10. Рецензії: *Prof. V. Flajšhans*, „ČSN“ 1926. 141—145; *A. Meillet*, „Revue des études slaves“ VI. 39 sq. 1926, Париж; *J. Vajs*, „Slavia“ 1926. V. 158—162; *St. Słoński*, „Slavia“ 1927. VI. 246—264. — 72. *Vajs Jos.*: Řecká předloha staroslověnského překladu evangelního, „Slavia“ 1925 р. річн. III ст. 470—474; рец. на працю Сноя про старослов. переклад Евангелії від Матвія. — 73. *А. В. Михайловъ*, рец. на статтю Grives'a в „Slavia“ II, див. „Известия“ 1926 р. т. 30 ст. 449—455, дає цікаві вказівки про перші переклади богослужбових книжок. — 74. *F. Grives*: Viri Ciril-Methodove teologie, „Slavia“ 1923 р. річн. II кн. I ст. 44—60; про переклади § 8.

Цінна рец. А. В. Михайлова в „Известия“ 1926 р. т. XXX ст. 444—455.— 75. П. А. Лавров: Кирило-Мефодиевские вопросы в трудах Ягича, „Известия“ 1924 р. т. 28 ст. 380—381, 384. — 76. В. Перетц: Древнейший список славянского толкового Апокалипсиса, „Slavia“ 1924 р. кн. 4 ст. 641—644, річник II. Це про рукопис XIII в., що про нього згадує проф. Срезневський. — 77. Н. Дурново: К вопросу о древнейших переводах на старо-славянский язык библейских текстов, „Известия“ 1925 р. т. XXX. — 78. В. Н. Златарски: Страница изъ старата культурна история на българитѣ, „Сборникъ въ честь и въ память на Луи Леже, 1843 — 1923“, Софія, 1925, ст. 278 — 292, про „прѣложеніе книгъ“ в 893 — 894 р. р.—79. Н. Л. Туницкій: Книги XII малыхъ пророковъ съ толкованіями, въ древне-славянскомъ переводѣ. Вып. I: Книги Осія, Іоиля, Амоса, Авдіи и Іоны. Видання Академії Наук. Сергіїв Посад, 1918 р. Цінна праця. Рец. Н. Е. Евсьева, „Извѣстія“ 1921 р. т. XXIII кн. 2 ст. 268—288. — 80. Vajs, про переклад посланія ап. Юди, „Časopis Katolického Duchovenstva“ 1918 р. 189 — 196 і 437—440. — 81. V. Jagić: Zum altkirchenslavischen Apostolus, Відень, I — III, 1919 — 1923. — 82. Dr. Andrej Snoj: Staroslovenski Matejev Evangelij (De versione palaeoslavica evangelii S. Matthaei). Ljubljana, 1922, Priloga „Bogoslovnega Vestnika“, razprave, II, 1—34. Рецензія Jos. Vajs, див. „Slavia“ 1925 р. т. III ст. 470 — 474. — 83. Dr. Andrej Snoj: Staroslovenski prevod evangelijev. Njegov pomen za kritiko in za eksegezo svetopisemkega teksta, „Bogoslovni Vestnik“, Ljubljana, 1922, ст. 105—115.—84. A. Snoj: Veteroslavicae versionis evangeliorum pro critica et exegesi sacri textus momentum“, „Biblica“, Рим, 1922, вип. 3 ст. 180—187. — 85. St. Stoński: O rzekomym wpływie łacińskiej Vulgaty na starosłowiański przekład ewangelji, „Slavia“ 1927. VI кн. 2—3 ст. 246—264,—проти статті В. Погорілова, див. вище № 71. — 86. О. И. Буслаевъ: Палеографическіе и филологическіе матеріалы для исторіи письменъ славянскихъ, „Матеріалы для исторіи письменъ“, М. 1855 р. ст. 45—51 замітки про мову Толкових Пророків. — 87. С. Кульбакин, про мову Кирила й Мефодія, Београд, 1926. — 88. F. Durich: Dissertatio de Slavo-Bohemica sacri codicis versione, Прага, 1777 р.—Див. ще літературу в I т. цієї праці ст. 191 — 192, а в II т. ст. 82—84.

XIV. Смерть і похорон Мефодія.

Наступали останні дні Мефодія. Безупинна праця, а ще більше — боротьба з в'їдливими ворогами, що дошкульно нападали на молоду неокріплу слов'янську церкву, виснажили вкінці сили старого Мефодія, і він почував, що наближається хвилина, якої ніхто з живих ще не оминув...

„Причіпки зо всіх боків переміг Мефодій — розповідає ЖМ¹⁷, — замкнув рота балакучим, життя перейшов,

віру оберіг, — і чекав заслуженого вінця; а за таку службу Богові був укоханим. Але почав наближатися час заспокоїтися, прийняти нагороду за муки та труди“.

Найбільшою журбою Мефодія, коли він почував, як збільшується його старість, була журба за наступника. Ще в листі до Святополка 880 р. папа писав, щоби за згодою та з вибору Мефодія приготовлено ще одного вікарного єпископа. Безумовно, Мефодій дбав про це, але змоги висвятити собі помічника він не мав. Помічником та наступником Мефодій вибрав собі одного з найкращих своїх учнів, Горазда. Це був з походження мораванин¹, з доброго роду, муж високої освіти, котрий знав навіть мову латинську. Але положення складалося так, що в Римі годі було висвятити Горазда, треба було пошукати для цього інших доріг. Не було б далеким від правди думати, що під час поїздки Мефодія до Царгороду там і висвячено Горазда, а може й кого іншого, на вікарних для Мефодія єпископів.

Тепер, почувавши наближення смерти, треба було вибрати Мефодію з поміж вікарних собі наступника, архієпископа для Моравії. „Запитали Мефодія, — читаємо в ЖМ¹⁷, — кажучи: „Отче й учителю дорогий, кого вважаєш з своїх учнів, щоби був тобі наступником в твоїй науці?“ А Мефодій вказав їм одного з відомих своїх учнів, на ім'я Горазда, кажучи: „Цей з вашої землі, муж роду шляхетного; він добре навчений латинських книг і правовірний. Нехай же буде воля Божа, а ваша любов, як і моя“. І з того часу Горазд приступив до виконання архієпископських обов'язків. „Першенство поміж ними (учнями Мефодія) — розповідає Життя Климента 6 — мав звичайно Горазд, котрого сам Мефодій в кінці життя свого об'явив архієпископом моравським“. Хто були ті люде, що питали Мефодія про наступника? Певне, не самі тільки учні його, але й видатніші мораване, на що вказують слова Мефодія про Горазда: „Сь (цей) есть ваше я земля“ ЖМ¹⁷. Справа наступника була дуже важною, бо всі бачили, що вороги тільки притаїлися й чекають смерти Мефодія, щоби знову люто вдарити на осиротілу слов'янську церкву.

1. В. Погорілов твердить, що Горазд був словаком, див. „Bratislava“ 1927 р. т. I кн. 2 ст. 192—193.

Мефодій за три дні вгадав свою смерть. „Коли зібралися всі в вербну неділю, хорим прийшов Мефодій до церкви, поблагословив цісаря та короля¹, клириків та всіх людей і сказав: „Стережіть мене, діти, до третього дня“, а це й збулося ЖМ¹⁷ (пор. ще Болг. Лег. 6). Характерне це благословення цісаря, — звичайно, Василя Македонця, імператора його батьківщини; благословення ясно показує, що Мефодій помірав греком, людиною східного визнання й східного обряду.

Життя Климентове 6 передає ту останню промову, яку сказав, поміраючи, архієпископ своїм учням. „Кохані мої — казав Мефодій, — ви знаєте силу еретиків (триязичників) в злобі, знаєте, як вони, перевертаючи слово Боже (2 Кор. 4²), пильнують найрізнішим способом напоїти ближніх неправдивою й нечистою наукою, уживаючи двох засобів, — переконання та жорсткості, перше для простіших, а друге — для боягузів. Але я сподіваюся й молюся, щоби душі ваші утрималися від того й від другого; бо ж ви не захопитесь словесними переконаннями, не піддастесь марній принаді... Будете ходити ви серед зради; по моїй смерті прийдуть до вас вовки лютий, що не жаліють отари, аби повести за собою нарід. Стійте проти них і будьте міцними в вірі“².

Швидко наступив і пророкований третій день. „На третій день на світанку прорік Мефодій: „До рук Твоїх, Господи, віддаю душу свою!“ і спочив на руках ієрейських в 6-й день місяця квітня, 3-го індікта³, в 6393 літо від

1. Цісаря візантійського, а короля — моравського, звичайно — відсутніх. Про це темне місце див. *А. Теодоров-Балан: Към тъй наречените паннионски жития*, Софія, 1923 р. ст. 18 — 21, „Годишник“ 1923 р. т. XIX.

2. На Сплетських соборі 1059 р., як знаємо, заборонено слов'янську Службу, Мефодія названо еретиком і пущено поголоску, ніби він, за свої писання проти католицької віри, з Божого попущення помер наглою смертю: „Dicebant enim, gothicas litteras a quodam Methodio haeretico fuisse repertas, [qui multa contra catholicae fidei normam in eadem sclavonica lingua mentiendo conscripsit, quomobrem divino judicium repentina dicitur morte fuisse damnatus“, Бильбасовъ I. 156 — 157. Поголоска про наглу смерть Мефодія, як свідчать ЖМ, єсть просто видумка ворогів.

3. Індікт — п'ятнадцятиліття; рік індікту — остаток, який лишається по розділенні числа років від Створення Світу начисло 15.

створення світу“ ЖМ¹⁷. Це важне свідoctво, коли саме помер Мефодій: на світанку 6 квітня у чистий вівторок страсного тижня, 6393 — 5508 = 885 року. Дослідники часом роком смерті Мефодія вважають 887 (Евальд) або навіть 892 (Ваттенбах), але без підстав¹.

Опечалений нарід та учні віддали покійному останню прислугу, — поховали його з великою честью. Чутка про близьку смерть архієпископа голосно розійшлася по Моравії, і до Велеграду потяглися товпи народу, щоби попрощатися з улюбленим архипастирем. Про похорон Мефодія так розповідає ЖМ¹⁷: „Учні поклали його в домовину², віддали (покійному) відповідну честь: вони відправили церковну Службу латинською, грецькою та слов'янською мовою, і поховали його (Мефодія) в соборній церкві... А люде — народу зібралось без числа — проводили його з свічками, оплакуючи доброго вчителя та пастиря; були тут чоловіки й жінки, малі та великі, багаті й убогі, вільні й раби, удовиці й сироти, чужинці й свої, хворі й здорові“... Як бачимо, туга за укоханим архієпископом була дійсно всенародньою...

Так помер великий апостол слов'янського народу, а над учнями його вже збиралась чорна хмара.

ДЖЕРЕЛА: ЖМ¹⁷; Легенди: Болгарська 6, Сербська; Служба Мефодію.

ЛІТЕРАТУРА: П. Лавровскій 1863 р. ст. 449—459. — Бильбасовъ II ст. 105—107, 207—211. — Небосклоновъ 97. — Вороновъ в „ТрКДАв“ 1881 р. т. II ст. 414—415. — Дриновъ в „ЖМНПр“ 1885 р. ч. 238 ст. 194. — Малышевскій в „ТрКДАв“ 1885 р. т. III ст. 464—469. — И. С. Пальмовъ: Объ историческомъ значеніи нынѣшняго Велеграда, „Извѣстія Спб. Слав. Благовѣ. Общ.“ 1895 р. ст. 63—74. — Pastrnek 124—126. — Potkański 116. — Album Velehradský, 1855 р., 15 знімків. — D. Bartolini: Memorie, 1881 р. розд. IV; пор. замітки Wierzbowskiego в оломуцькім

1. П. Лавровскій 1863 р. ст. 451—452.

2. В ЖМ¹⁷ тут неясне місце. Найстарший Успінський список XII в. має тут: „оусоужьше я свои оученици“, а всі інші списки — „оусѣждьше же свои оученици“. Неясне тут значіння слова „оусоужьше“; Міклошич (за ним і Pastrnek) перекладав це: ге *considerata*, Бильбасов: „обсудив“; Первольф: „*rogadivše se*“ і т. д. А. Теодоров—Балан (див. в „Годишник“ його працю: Къи тѣй наречените панновски життя, ст. 21—27, Софія, 1923 р.), проаналізувавши це місце, правильно перекладає дієслово „оусоудити“ як „*agca condege*“ — покласти в домовину. Тут корінь „суд“ як в „посудина“, „судно“ і др.

журналі „Koleda“ з 20. VI. 1881 р. № 18 ст. 285—286 і в варшавським „Ateneum“ 1881 р., вересень, ст. 573 і за 1882 р. т. III ст. 382.—*Boguslawski* 129—131. — *Jan Vychodil*: Hrob s. Methoděje, apoštola slovan-ského, „Sbornik Velehradský“ 1899 р. річник VI вип. 2 ст. 291—307.—*Dr. Ant. Cyr. Stojan*: O hrobě s. Methoděje, ibid. 307—315. — *A. П.*: Послѣднія минуты жизни св. Кирилла Философа и брата его св. Меѳодія, „Странникъ“ 1885 р. т. I ст. 580—583 (відповідний уривок з ЖК та з Болгарської Легенди).—*A. Петрушевичъ*: Гдѣ умеръ и по-гребенъ св. Меѳодій, „Слово“ 1885 р. № 4, Львів,—ніби помер в пан-новським Мосбурзі.—*Procházka M.*: Kde umřel sv. Methoděj, na Velehradě či v Mosburku? „Čas. Kat. Duch.“ 1885. III. 156; пор. „Blahověst“ 1885. 156. — *Kráčmer M.*: Kde „hrob sv. Methoděje“ jest nám hledati? „Čech“ 1885 р. № 149. 151—154. — *Snopek Fr.*: Kde pochován jest sv. Methoděj, apoštol slovanický? „Obzor“ 1893. XVI. № 7 ст. 97.—*V. Jagić*: Entstehungsgeschichte § 13.

Пізніші легенди свідчать, що Мефодія поховано в Велеграді в соборній церкві. Сербська Легенда вказує місце поховання докладніше: „Лежить Мефодій у великій церкві моравській ліворуч в стіні за вітарем святої Богородиці“. На жаль, сьогодні остаточно ще не відомо, де саме був давній Велеград, місце вічного спочинку Мефодія.

З другої половини ХІХ-го століття, особливо з перших ювілейних кирило-мефодіївських років (з 1862—1863 р.), вчені вперто шукають, де саме знаходиться колишній Велеград, цеб-то столиця Ростислава й Святополка та катедра Мефодія, де він похований. Писано в цій справі буже багато, але, на жаль, сьогодні ще не відомо остаточно, де саме був давній Велеград, місце вічного спочинку Мефодія.

Найбільше поширена в науці така думка, що давній моравський Велеград, як показали ще досліди відомого чеського археолога Брандля, лежав над річкою Моравою; він складався з двох частин: 1. з городища, *castrum*, де тепер знаходиться збудоване в 1258 р. місто Угорське Городище і 2. з торгової частини чи міста, *civitas, urbs*, на руїнах якого тепер знаходиться Старе Місто (*Staré Město*).

Ось оце Старе Місто, здається, і єсть залишок давнього Велеграда. Це Старе Місто звалось Велеградом ще в ХІІ—ХІV віках, про що свідчать давні грамоти, видрукувані у Ербена; звалось воно також і *Civitas Antiqua*, а це показувало б, що Старе Місто було старішою частиною Велеграда. В цьому Старому Місті знаходилася, певне, і св. Богородицька церква, де поховано Мефодія, про що існують народні пе-

рекази ще й тепер. Теперішній Новий Велеград лежить на годину дороги від давнього; повстав він тільки в 1202 році, на початку як католицький цистертинський монастир, круг котрого потім повстало село Велеград. Перше це місто звалося Новим Велеградом, але пізніше, коли Старий Велеград став зватися Старим Містом, слово „Новий“ забулося. Так Старий Велеград змінився на Новий. Під час мадьярського погрому в 907 р. давній Велеград був зруйнований, а церква св. Богородиці, де поховано Мефодія, спалена.

Але в останній час нові дослідники почали відкидати твердження Брандля. Так, моравський археолог Ševčík в своїй праці 1902 р.: *Děvin a Velehrad*, уже твердить, що між давнім Велеградом та Uh. Hradište нема нічого спільного; Святополкова столиця та катедрна Мефодія ніяк не могли бути в границях теперішнього моравського Велеграду. Взагалі, тепер чеські вчені схиляються до думки, що центр Святополкової держави скоріше знаходився в північній Венгрії та в східній половині б. Долішньої Австрії, на лівім березі Дунаю, ніж в пізнішій Моравії¹.

Взагалі треба зазначити, що старші кирило-мефодіївські джерела не називають Велеграда зовсім; Велеград, як місце поховання Мефодія, знають тільки пізніші джерела; а слов'янські Прологи часом вказують ще міфічне Катаон, Канаон чи Каон², як місце вічного спочинку Костянтина й Мефодія.

Про положення Велеграду зібралася вже велика ЛІТЕРАТУРА. Крім зазначеного в I томі на ст. 164 і 198, див. ще „Странникъ“ 1885 р. т. I ст. 140-142, думки А. С. Будиловича про Велеград; тут зазначено й праці Брандля. — *Dr. Josef Zavadil: Velehrady Děvin a Nitra. Příspěvek k určení polohy hlavního města Velkomoravského. Kroměříž, 1912 р.*; зміст в „ССН“ 1913 р. річн. XIX кн. 3 ст. 362-367. *Dr. Zavadil* назву „Велеград“ і рахує не за власну, — це прикметник для „Великого Міста“ взагалі, бо ж було декільки Велеградів. — *И. С. Пальмовъ: Объ историческомъ значеніи нынѣшняго Велеграда, „Извѣстія Спб. Слав. Благ. Общ.“ 1885 р. ст. 63-74, — дуже змістовна*

1. Див. „ССН“ 1902. VIII. 198.

2. Багато писано про це загадкове місто (див. *Вороновъ* 150-151), але справа так і лишилася невиясною; здається, найвірніше пояснення *Н. Туницького*: в грецькім оригіналі було κατά ναόν—„в храмі“; пор. в Хилаварськім Оповіданні: Костянтин був похований εἰς τὸν ναόν τοῦ ἁγίου Κλήμεντος в Римі („Богосл. Вѣстн.“ 1910 р. т. III ст. 92-93).

стаття про історію Велеграду та його значіння; зміст статті передано і в „Странникъ“ 1885 р. т. I ст. 495—499.—*J. L. Čerwinka*: O poloze velkomoravského Velehradu, „Osvěta“ 1915 р. № 4-6. — *Vincenc Brandl*: Poloha starého Velehradu, Brno, 1862 р. — *H. Jireček*, „Sborn. Velehr.“ 1881 р. II: Pozdější osada. Velehrad a klášter cistercienský 199-202.—*Vychodil Jan*: Zkáza posv. Velehradu, „Sborn. Velehr.“ 1899. VI. 186-247. — *Prasek V.*: Jméno Velehrad, „ČMM“ XXIV. 313-321. 1900. Див. ще *K. Гротъ*: Моравія и Мадьяры, 1885 р., ст. 106-107. — *J. L. Čerwinka*: Děvin a Velehrad, dva hrady Velkomoravské, Kroměříž, 1902, 68ст.; солідві реп. *Т. Халити* в „ČMM“ 1902 р. т. 26 ст. 278-286 та *J. Pekar*: O poloze starého Velehradu“ „ČOH“ 1902. VIII. 198-202, рецензенти не погоджуються з висновками автора. — *V. Novotný*: České dějiny, Прага, 1912 р., т. I ч. I ст. 339-341, тут і література. — Докладну літературу про Велеград дає Zibrť II. 917-920.

XV. Характеристика св. Мефодія.

Мефодій був живим зразком братньої любови. Почуваючи в своїм браті більші духові сили, він йому покорився, допомагав і „слоужи яко рабъ мньшоу братоу, повиноуся емоу“¹ ЖМ⁴. Творцем величної ідеї Богослуження народньою мовою був Костянтин; він запалив цю ідею і в браті Мефодії, і той став до практичного проведення в життя ідеї брата. Муж сильної волі та незломного характеру, Мефодій зреалізував величну ідею брата, не зважаючи ні на які перешкоди. Ідея Костянтинова — правити Служби церковні народньою мовою — була надзвичайно корисна власне слов'янським народам, що тоді потроху визволювалися зпід чужого ярма; була корисна, бо будила їх до самостійного життя та до більшої власної самоповаги. Але поскільки ця ідея була величною та корисною для слов'ян, постільки була вона немилою та шкідливою для ворогів слов'янства, взагалі для тих, що бажали тримати другий нарід в темноті, аби легче було їм над ним панувати. І вороги слов'янства, ці — по влучному слову Костянтина — пилатники, покликуючись на триязичну науку, ударили всіма силами своїми

1. Правда, Snorek розуміє це так, що Мефодій був ніби дияконом і „слоужи“ — правив Службу з братом-священником; Snorek підкреслює, що в той час правити Службу без диякона не дозволялося, див. „ČMM“ 1912. XXXVI. 18. Але це припущення Снопка не прийняте в науці.

більше вже на Мефодія, ніж на Костянтина, бо Мефодій був їм, як реальний виконавець ідеї, більше небезпечним. Та Мефодій устояв і в нерівній боротьбі: всіма силами свого розуму та всіма силами незломної волі та впертости завзято боронив він величну ідею Богослуження живою мовою і мав щастя таки оборонити її, зміцнити її і провести до життя. І ні трохлітня тюрма, ні тяганина по судах, ні запекла боротьба тріязичних еретиків не зломали цього сильного мужа: він таки молився Богові слов'янською мовою... І не тільки сам Мефодій визнавав цю величну братню ідею, — він викохав собі учнів, що по смерті вчителя понесли далі його науку й поширили її світами. Ось оця незломна прив'язаність до ідеї Богослуження народньою мовою, це сильне та вперте бажання повно зреалізувати цю ідею, — це перша властива риса характеру життя та діяльності Мефодія. „Стопами всю вселенноюю освяти, Богогласе, Отче Мефодіє — співає церква наша в 4 пісні на Службі Мефодію, — слово раздая всѣмъ странамъ новѣмъ языкѣмъ, тѣм же ты, блаже, вся тварь славить“.

Мефодій був мужем великого та сильного розуму, що йому визнавали навіть чужинці; так, папа Адріян II зве Мефодія, як „моужа съвършена разоумѣмъ и правовѣрна“ ЖМ¹. Мефодій умів говорити, хоч і не був таким красномовцем, як брат його, але слово його було сильним та переконуючим, а в цім допомагало йому й те, що він був, здається, юристом з освіти (пърци любяще и издѣтська)¹. Слово Мефодія було двійним: „слово сильное и кроткое, — сильно на противныя, а кроткое на приемлющая казание ЖМ². Часом умів Мефодій і „притѣчами явѣ“ говорити ЖМ². Похвала К і М свідчить про Мефодія, що він „моудростию яко цвѣтъ благоуханьнъ цвѣтнн, всѣми владыками бысть любимъ, въ бесѣдахъ бо яко Соломонъ являшешся, дивныя притѣча и наказания и въпрашания износя“.

Сильна воля, незломний характер, постійність в переконаннях, — це основні риси характеру Мефодія. Як військовий з виправки, був гострим в своїх поступуваннях і не

1. Див. в Іт. ст. 34. Деякі рукописи знають тут „гърци“, з чого старші дослідники (напр. Сречкович в „Гласник“ 1885 р. кн. 63 ст. 300) робили висновок, віби Мефодій був слов'янином.

йшов ні на які уступки, а цим пізніше нажив собі багато ворогів, як і кожна сильна натура. Сліпо вірючи в ідею, переконаний в її правдивості та побожності, Мефодій прямою дорогою простував до її виконання, не зважаючи на всі перешкоди по дорозі. Дороговказом став йому заповіт укоханого брата: „не мози горы ради оставити оучения своего, паче бо можеши кымь спасень быти“ ЖМ⁷, і Мефодій до кінця днів своїх був вірним братньому наказові. Сильний характером, не боявся Мефодій ворогів своїх, тих триязичників та пилатників, що густою лавою йшли проти Богослуження живою мовою, „яко врани на сокола“ ЖК¹⁶, а коли треба було, виступав проти ворогів з найсильнішою зброєю — кидав на них архипастирське прокляття. Не вмів потурати Мефодій, справу ставив ясно й відкрито, ніколи не кривив душею, а тому й нажив собі багатьох ворогів, і то не тільки за життя свого — вороги його не виводяться й до сьогоднішнього дня. Сильний характер дав змогу Мефодію лишитися греком східного обряду навіть в таких обставинах, в яких він опинився був на Моравії: і тут, зо всіх боків оточений латинниками, Мефодій бореться проти римських новин, боронить чистоту православної віри, виступає відкрито й завзято проти франко-німецького *Filioque*, а коли його тягнуть до суду за це, обвинувачуючи в неправдивій вірі, виходить з того суду оправданим, бо скрізь умів себе боронити, скрізь стояв він за правду, скрізь не боявся говорити відкрито цю правду: „Истиноу глаголю прѣдъ цѣсари, и не стыжюся“ ЖМ⁹, говорив про себе Мефодій і говорив правду. Суворий до самого себе, був гострим Мефодій і до тих забобонів, що їх багато ще лишалося серед новоохрещеного народу; викорінюючи ці забобони, Мефодій не знав до них зайвої милости, а це знову плодило йому ворогів. Ця сильна воля та незломний характер зробили з Мефодія правдивого провідника нової ідеї, — заведення Богослуження слов'янською мовою, — який умів не тільки на словах боронити свою науку, але вмів увести її й до життя.

Сильний характером, Мефодій був разом з тим і дуже відважним, — він не боявся ніяких перешкод в своїй праці, ніщо не могло злякати його там, де була потрібна праця його. Про його військові заслуги говорить похвала К й М: „на воинѣ яко и Самсонъ, и Гедеонъ, и Исусъ Навъгинъ страшнѣ являшеся“. Страхали його, ніби „цїсар на нього гні-

вається, і коли попаде його, не бути йому в живих“ ЖМ¹⁵, але це не злякало Мефодія, він таки побував в Царгороді, і зробив усе, що було потрібним. Так само лякали Мефодія й диким венгерським королем, „яко не избоудеть его без моуки“ ЖМ¹⁶, та Мефодій таки пішов до нього і розповів йому про основи християнства, хоч венгри, то був нарід, що про нього в той час ще пускали поголоски, ніби він „по вовчому вив“ ЖК⁸. Так само не лякався Мефодій і ворогів, а правду говорив у вічі навіть цісарям ЖМ⁹. Коли треба було, Мефодій не ухилився й від найбільшої праці: „готовъ есмь за крѣстьянскоую вѣроу оумрѣти“ ЖМ⁴ говорив він, відправляючись до Хазарії.

Про ці відважні терпіння Мефодія так розповідає нам його біограф в ЖМ¹⁴: „На всіх дорогах попадав Мефодій в багато напастей диявольських: по пустинях — до розбійників, на морі — до навал вітряних, на ріках — до несподіваних хвиль, так що на ньому виповнилося апостольське слово (2 Кор. XI 26—27): біди на морі, біди на ріках, біди від лукавих братів, у праці та в журбі, часто не досипаючи, часто в голоді та спразі та в інших печалях, як згадує апостол“.

В протилежність ідеалістичному характерові Костянтина, Мефодій був людиною практичною, був чоловіком дії та чину. Він знав справжнє життя ліпше за брата, тому й поступування його було реальнішим. Получивши Мефодій військову виправку,] кохав лад і не любив сваволі та безладу. Довгі роки пробув він на відповідальній службі, яко воевода слов'янського княжіння, і тут мав нагоду пізнати життя та виробити собі уміння відповідно поводитися з ріжними людьми. Дослідники звичайно називають Мефодія дипломатом; так, але це був дипломат особливого складу: не вмів він хитрити та ходити круг справи кривими дорогами. Дійсно, був він на слов'янським княжінні, був з братом в місіях в Хазарії та на Моравії і певне допомагав Костянтинові своїм дипломатичним хистом. А триумф в Римі в 868 — 869 р., коли слов'янські переклади таки поблагословив папа, то напевне заслуга й дипломатичних здібностей Мефодія. Мабуть про цей бік характеру свідчить автор ЖМ², коли пише, що Мефодій мав „яръсть, тихость, милость, любовь, страсть и тѣрьпѣніе, вьсе от вьсячьскихъ бывая, дабы вься приобрѣлъ“...

А разом з усім цим, Мефодій був мужем світлого й побожного життя. Моравська Легенда 8 подає, що в Мефодії „направду пробувала велич любови, відданість до чистого життя й сила слова Божого“. Це був „муж діяльний, прикрашений ріжною святістю“, додає Чеська Легенда 3. А ЖМ² свідчить, що він мав „страхъ божій, заповѣдная хранения“, що він відзначався „плѣтською чистотою“, хоч і спокуса була — був дуже гарний з обличчя. „Він працював з великим трудом та відданістю — розповідає Болгарська Легенда 6 — не тільки для свого спасіння, але й для спасіння других; дивився він не за собою тільки, але за багатьма, щоби вони спаслися, а тому денно-нічно тим тільки й жив, що працював на користь інших“. Безкорисний, не шукаючи собі слави, Мефодій, зрікся архієпископства, коли йому були запропонували його по Хазарській місії¹. Чоловік високого роду, близький до Візантійського двору, воєвода на княжінні, людина, що „измлада житииския саны начать приимати, на слоужьбѣ вьсѣмъ оугодьнѣ“ (Похвала К і М), Мефодій кидає зрадливий цей світ, йде до монастиря, але пробуває там як простий чернець, хоч міг би по силі своїй зайняти високе духовне становище. Переконавшись в великій ідеї, яку проповідував молодший брат його Костянтин, увесь віддається тій ідеї і йде за братом, „служачи йому, яко раб“ ЖМ⁴.

Сильний розумом, добрий знавець життя, Мефодій виробив собі й пророцький дух, — міг вгадувати будуччину. Про це свідчить нам ЖМ¹¹: „Була в ньому й пророча благодать, і збувалося багато його пророкувань“. Це був пророк — як каже Болгарська Легенда 6, — „якому Дух Святий дав передбачати будуче“.

Ось за все оце Мефодій заслужив собі велику повагу та любов серед тих, для кого він працював, і Життя Климента 5 поправді зве його: „Великий Мефодій“. За його невпинну працю на користь моравського та панноньського народу Служба йому зве Мофодія „оплотъ и твердь земли панноньской“, „стѣна твердая земли моравьской“.

ДЖЕРРЛА: ЖМ²⁻¹¹⁻¹⁴; Легенди: Болгарська 2, 3, 5, 6, Моравська 8, Чеська 3; Життя св. Наума 1, Служби й Похвала Кирилу й Мефодію.

1. Цікаво, що Життя Климента в 6 розділі твердить, ніби Мефодій помер, „блиставши архієрейством двадцять четвертий рік“, цеб-то, що Мефодій став архієреєм десь в 861 рік, цеб-то вернувшись з Хазарської місії.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ:

По смерті св. Мефодія.

XVI. Доля Кирило-Мефодіївської праці.

1. Події зараз по смерті Мефодія.

Не встигли поховати Мефодія, а боротьба розпочалася знову, боротьба ще заклятіша, як була, бо тепер воювали вже не на життя, а на смерть. Німецька партія з перед тим проклятим Віхінгом на чолі тільки чекала смерти Мефодія, щоби розпочати останній наступ на всю його працю. Тепер наступ цей повели вже на учнів Мефодія, як на спадкоємців його науки, як на найближчих його прихильників, що реально проводили до життя всю Кирило-Мефодіївську науку.

На чолі моравської церкви став Горазд, найчільніший учень Мефодія. На жаль, дуже мало знаємо про цього наступника Мефодія по моравській архієпископії, бо джерела нічого про нього не розповідають; знаємо тільки, що Горазд з походження був мораванин, як припускає В. Погорілов — словак¹, шляхетного роду, і рахувався мужем великої освіти, добре знав і мову латинську, як свідчить ЖМ¹⁷; а Життя Климентове в 12 розд. додає до того, що Горазд, котрий народився в Моравії, досконало знав дві мови — слов'янську та грецьку. Я припускаю, що Горазд

1. Див. „Bratislava“ 1927 р. т. I кн. 2 ст. 192-193.

вже перед тим був висвячений на єпископа¹, — може навіть і в Царгороді. Поміраючи Мефодій, поблагословив Горазда на моравського архієпископа, і той зараз же приступив до виконання своїх архипастирських обов'язків.

Німецька партія відразу не визнала Горазда за архієпископа, і розпочала проти нього запеклу боротьбу. Духовенство німецьке постійно воювало проти Мефодія, але боротьба їхня не приносила їм бажаних наслідків, бо ж старий архієпископ Моравії користувався великим авторитетом; тепер боротьба ця стала легшою, бо Горазд був людиною новою на архієпископії, а до того й сумнівного для німців свячення. І німецька партія порішила дати Гораздові та іншим учням Мефодія останній бій.

Політичний стан був тепер як ніколи на руку німецькій партії. Як ми бачили, в 884 році Святополк побив Арнульфа до останку, страшенно сплюндрував Баварію і навів на німців такий жах, що германський імператор Кароль Товстий кинувся просити Святополка помиритися, що й сталося в 884 році, а через рік, року 885-го помирився з Святополком і Арнульф. І не тільки помирився, а й знову почав приятелювати з моравським князем, а це знову широко відчинило двері німецькому духовенству до серця Святополкового. Можливо, що частина німецького духовенства змушена була й втікати з Моравії на час цієї війни 882—884 р. р., але тепер могла вона безпечно вертатися. Через цю війну останні роки Мефодія були спокійнішими, але тепер за всі страхіття 882—884 р. р. німецьке духовенство попилювало відплатити учням Мефодія. На папському престолі в Римі відбулась також поважна зміна. Папа Іоан VIII, що декільки разів шляхетно боронив Мефодія перед ворогами, помер ще в 882 році, а по його смерті наступним папам — Марину 882—884 та Адріяну III 884—885 — було не до слов'янських справ. Коли в серпні чи липні 885 р. помер Адріян III, за якого Рим терпів багато нещастя, порішено вибрати папою достойнішу людину, і вибір упав на священника Стефана, що й став

1. Грецький каталог перших болгарських єпископів, складений, на думку Е. Голубинського, в половині XII-го віку, свідчить про Горазда: *χριστοσυμφεῖς παρὰ Μεθοδίου, εἰθ' ἑστέρον ἐκδισυμφεῖς παρὰ τοῦ πνευματομάχου*, „Богосл. Вѣстн.“ 1911. III. 457.

в серпні або в вересні 885 р. папою Стефаном V (офіційно VI, був на престолі по 891 рік). Це був енергійний папа, що хотів у всьому наслідувати Миколаю I. Реакційна партія взяла тепер гору; папа позвільняв майже всіх попередніх урядовців, а набрав собі нових, які мало знали, що робилося по слов'янських справах за попередніх пап; а до того ще приклонники еп. Формоза викрали з папського архіву другу частину реєстра папи Іоана VIII і знищили всі документи, що стосувалися їх¹, а решту документів не захотіли вернути, бо були проти моравської політики Іоана VIII. Новий папа пішов проти Фотія, усіма силами боронив науку про Filioque, був завзятим триязичником.

Ось в таких обставинах розпочалася боротьба німецької партії проти Горазда, як архієпископа моравського, і взагалі проти учнів Мефодія. Пішли, звичайно, старою дорогою. Віхінг ще за життя Мефодія поводився на своїй Нитранській єпархії як завзятий триязичник і нищив слов'янське Богослуження, де тільки міг; тепер же, не визнаючи Горазда за наступника Мефодієвого, німецьке духовенство повело боротьбу проти слов'янського Богослуження по цілій Моравії. Крім цього, воно почало скрізь проповідувати, ніби Мефодіяне навчають неправдивої віри, бо не визнають науки „і від Сина“, не визнають поста по суботах і т. п. Звичайно, Горазд з своїми прихильниками не мовчали, але завзято боронилися, скрізь виявляючи баламутство німецького духовенства; як слов'янські патріоти, вони певне в своїй обороні порушали й національні питання, указуючи на те, поскільки це німецьке духовенство сприяло слов'янам, от хоч би в час остатньої! війни 882—884 р. р. Серед народу пішла бурхлива колотнеча, люде поділилися на гуртки, а слабодухі просто не знали, на чий бік пристати і як його там вірувати. Замішанина по цілому краю пішла справді велика.

Німецьке духовенство відразу вдарило! й на Святополка і прибрало його до своїх рук. Коли давніше не трудно було переконати цього маловченого князя, ніби Мефодій навчає неправдиво, то тепер це зробити було легше. На Святополка насіли, ніби учні Мефодія — то небезпечні

1. А. Врѣскнер не погоджується з цим твердженням Lapótre про знищення реєстра папи Іоана VIII, див. „Przegląd Historyczny“ 1908. VII. 166.

еретики, бо вони правлять Служби не дійсні, а варварською мовою, не визнають в Символі „і від Сина“, не постять по суботах і т. п. А це й для Святополка були не останні річі, бо й він хотів раз уже остаточно знати, коли саме має він постити. Не виключена можливість, що Мефодій прокляв і Святополка з прибічниками за потурання Віхінгові (див. ст. 60-61)—треба було очиститися від цієї анафеми. А тут до того пішли сварки та колотнечі, не стало спокою в церкві, обидві сторони турбували князя своїми скаргами. І Святополк надумав те, що в його стані було єдиним виходом: він послав до нового папи посольство на чолі з Віхінгом, щоб воно запитало, як же йому надалі вірувати, і щоб воно впросило папу прислати на Моравію своїх легатів, які раз уже дали б якийсь лад моравській єпархії.

Прибувши посольство до Риму, знайшло собі сприятливий ґрунт. Віхінг доклав усіх сил та старань, щоби виграти справу; ходив він певне не з порожніми руками, бо в Римі тоді нічого не робили задармо. Віхінг міг розповісти папі здалека, що Мефодій подорожував до Царгороду, висвятив там собі на єпископа Горазда, сам неправдиво вірив, — бо не визнавав римського Символу віри, — і неправдивої науки навчив і своїх учнів. А тепер ці учні баламутять нарід, вчать його тільки грецького обряду; латинські звичаї всі відкидають, латинською мовою поневіряють, бо правлять собі Служби своєю варварською мовою. Він, Віхінг, зо всіх сил боронив римську науку, а старий архієпископ Мефодій прокляв його за це, прокляв також і всіх, хто тільки додержувався латинського обряду. Ось так, приблизно, міг Віхінг представити новому папі моравську справу. А щоби більше переконати папу, міг показати йому й того листа папи Іоана VIII до князя Святополка, якого сам був сфальшував (див. про це вище ст. 58) і в якому той папа ніби забороняв Мефодію слов'янське Богослуження, а сам Мефодій ніби поклявся в храмі св. Петра, що більше вже „варварською“ мовою не служитиме.

Папа повірив усім наговорам Віхінга, бо й сам був уже іншої від своїх попередників думки на всі ці справи; повірив, бо певне Віхінг знайшов собі добрих заступників і в Римі. Та й політична ситуація була тепер такою, що папа мусів уважніше прислухатися до Віхінгових наговорів

Політичний Стан в Італії був таким, що папа дуже потрібував помочі, і тому запобігав ласки у німецької влади. Фотій в Царгороді сидів міцно і виступав проти Риму. Мефодій перед смертю відкрито став на бік Царгороду, туди хитилися й його учні, а це викликало в папи побоювання втратити Моравію, як втратив Рим Болгарію. Це все нахилило папу Стефана змінити церковну політику своїх попередників, що бажали тримати Моравську єпархію в своїх власних руках, і допустити німців до неї ближче.

І ото десь під кінець 885-го року, чи може на початку року 886, папа післав своїх легатів до князя Святополка, щоб дали лад Моравській церкві, а князя навчили правдивої віри; в склад делегації увійшли: єпископ Доминик та 2 священники: Іоан і Стефан. Написано особного листа до князя Святополка, а для самих легатів складено *Commonitorium* — Інструкцію, як мають вони поводитися в Моравії. Обидва ці документи дійшли до нашого часу.

Лист до князя Святополка дуже довгий, але цінний і цікавий, бо кидає світло на все те, що слалося зараз по смерті Мефодія. Папа розсипається похвалою Святополку і зве його гех; хвалить його за пильність у вірі та за відданність апостолу Петру і його намісникові; запевняє в своїй батьківській любові до Святополка і розповідає йому про першенство папи, додаючи, що тільки нерозумний може ганити віру св. Петра. Хвалить Святополка за те, що він не блукав по інших містах, і що він побажав навчитися віри від самої римської церкви. Папа й дає цю науку: довго розповідає йому про святу Тройцю, а головню — що Дух Святий походить від Отця й Сина. Ці догмати — навчав папа Святополка — ти повинен визнавати устами й вірувати серцем, але не досліджувати їх вище сил своїх, бо божественна велич — як той соняшний промінь: вона осліплює людський розум; ти повинен вірно триматися тільки того, чого навчає римська церква. Навчає папа й про піст, особливо про піст суботній.

„Ми переконалися — пише папа далі, — що Віхінг, високодостойний єпископ і любий собрат наш, у всій цій науці добре наставлений, а тому відпустили його до вас, щоби рядив від Бога доручену йому церкву, бо ми пере-свідчилися, що він тобі дуже відданий і у всьому про тебе

підкується. Прийміть, держіть і любіть його, як духовного батька й власного свого пастиря, і нехай він підкується всіма церковними справами у вас.

Ми дуже здивувалися, чуючи, що Мефодій віддається безвір'ю (*superstitioni*), а не навчанню, колотнечі, а не спокою; і коли тільки то так, як ми чули, то неправдиву науку його ми цілком відкидаємо. Анафема за додержання католицької віри нехай спаде на голову того, хто проголосив її¹; а ти та нарід твій перед судом святого Духа будете невинні, коли тільки вірно триматиметеся віри, якої навчає римська церква.

А божественні Служби й св. Таїнства та відправу Літургії, які той саме Мефодій відважився правити слов'янською мовою, — а більше цього не робити він був поклявся на найсвятіших мощах св. Петра, — нехай надалі ніхто не осмілиться правити, але нехай відвертається від кривої присяги Мефодія. Божою й нашою апостольською владою ми забороняємо це (слов'янське Богослуження) під загрозою прокляття, виключаючи те, що навчає простий і невміючий (латинської мови) нарід, — щоби люде вправні перекладали тою мовою Євангелію та Апостола. На це даємо ми свій дозвіл, а до того всовіщаємо та переконуємо, щоби було це найчастіше, — щоби всі народи хвалили Бога й визнавали Його. А свавольців та неслухняних, що викликають ворожнечу та спокусу, коли не послухаються по першій і другій острозі, наказуємо викидати з церкви, щоби одна хвора овечка не заражувала цілої отари, наказуємо задержувати (*refrenari*, арештовувати?) їх нашою владою та виганяти далеко з ваших країв“.

Такий зміст цього цікавого листа. Листа знайшов учений Ваттенбах в 1848 році, і з того часу не спиняється суперечка про нього. Головно сперечалися про те, чи лист цей правдивий, чи може сфальшований, бо знаємо напевне, що Вікінг підробляв папські листи, а до того лист цей дуже нагадує листа папи Іоана VIII з 880 р. до князя Святополка, тільки тут замість Мефодія згадується Вікінг, вза-

1. Це про ту анафему, яку кинув Мефодій. Це місце підтверджує, що Мефодій дійсно прокляв був не тільки Вікінга з його прибічниками, але й князя Святополка з народом (якоюсь частиною). Див. вище ст. 60-61.

галі все навиворіт. Учені католики, що бажають виставляти пап, як оборонців слов'янського Богослуження, звичайно твердили, що цей лист підроблений¹. Але в 1870 р. знайдено в Британському Музеї збірника папських листів, а серед них був і *Commonitorium* — Інструкція легатам від папи Стефана V (див. про це далі, в огляді джерел); в цій Інструкції не тільки повторювались деякі окремі місця з листа папи Стефана, але єсть згадка й про самий лист. Отож ясно, що лист папи Стефана, про якого я розповів, то реальний факт, а не підроблення, і тепер, по знайденні Інструкції, вже нема сумніву в правдивості його.

Нема ще єдності поміж ученими, коли саме написано цього листа: чи до смерті Мефодія чи вже по його смерті. Дослідників уводить в блуд те місце цього листа, де про Мефодія говориться в часі теперішньому, ніби як про живого: „*Methodium lamque superstitioni non aedificationi, contentioni non paci insistentem audientes, plurimum mirati sumus: ми дуже здивувалися, чуючи, що Мефодій віддається безвір'ю, а не навчанню, кототнечі, а не спокою*“. Але скоріше листа цього написано вже по смерті Мефодія, — уживання теперішнього часу тут тільки для більшого оживлення стилю. Що листа цього писано по смерті Мефодія, на це вказують: 1. В листі ясно говориться, що Вікінг має заступити Мефодія, звичайно ж не живого, а тому, що архієпископія осиротіла. 2. Папа, обвинувативши Мефодія, не кличе його до себе на суд і не згадує ні про яку кару на нього, — а це все можна пояснити тільки смертю Мефодія. 3. Інструкція безумовно писана по смерті Мефодія, а в ній же єсть згадка й про листа. 4. Кінцевий уступ листа ясно звернений проти учнів Мефодія, а це могло статися тільки по смерті архієпископа. Через усе це я рахую, що цей лист писаний одночасово з Інструкцією десь в кінці 885-го року. З слов'янського Життя Наума знаємо, що частину проданих до неволі жидам учнів Костянтина й Мефодія вивезено до Венеції, де їх одібрав „царів муж“ і відвіз

1. Такої ж думки був і *А. Воронов*; але пізніше, коли знайдено Інструкцію, зовсім змінив свій погляд і вже винуватив в знищенні праці св. братів на Моравах і папу Стефана V. Пор. „Странникъ“ 1885 р. т. I ст. 632.

в Костянтинопіль до цїсаря Василя I; Василь I помер 22 серпня 886 р., а все зазначене, на що треба було не мало часу, сталося ще за життя Василя I.

Цього листа мала вручити Святополкові особна делегація, а для її поводження видано їй дуже цікаву Інструкцію. На початку папа навчає, як послы мають вести себе серед цього „неотесаного“ народу (*rudus populus*), щд повинні говорити в перший день, прибувши до Святополка. Послы мають передати князеві привітання не тільки від папи, але й від усіх єпископів, пресвітерів та дияконів з рештою клиру св. римської церкви; крім цього, послы мали передати Святополкові, що „увесь найчесніший сенат богохранимого міста Риму зо всім римським народом бажають вам гаразду“. А коли б послів запитали про положення римської землі, то „відповідайте розумно, говоріть те, що може бути на славу християнської віри, на честь церкви та на повагу держави“. Далі папа навчає, як треба боронити науку про „і від Сина“, дає поради, щд говорити, коли там будуть боронити свою науку; видно, що в Римі передбачали можливість диспуту на тему добавки до Символу „і від Сина“, і до такого диспуту пильно готувалися. Дає папа раду, що треба говорити і про пости, — „про шанування постів міцно триматися того, що він — цеб-то папа — зазначив у своїм листі“. Завсіди похвально поститися по силах, але „річ природна, піклуватися й про тіло, і не буде гріхом по святах щедріше, але тверезо, підкріпляти своє тіло, коли тільки це підкріплення відбувається з подякою (Богові), а заздоровна чарка приймається з користю для душі“.

Про слов'янське Богослуження папа наказує: „Літургію та церковні Служби, що їх Мефодій відважився правити слов'янською мовою, — хоч за часу його попередника, цеб-то святішого папи Іоана, він і клявся надалі не робити того, — апостольська влада цілком забороняє, так щоби ніхто ні в якому разі не відважився на те. Але, коли б зцайшовся хто, котрий настільки знає слов'янську мову, що зміг би по відчитанні Євангелії та Апостола пояснити читане для науки тих, що не розуміють, то папа це похваляє, дозволяє й затверджує“.

В кінці Інструкції говорить про Горазда, котрого

Мефодій, уміраючи, поставив собі наступником: „Наступника, котрого Мефодій — всупереч наказів усіх св. Отців¹— відважився поставити собі, заборонити, щоби не правив він Служб церковних, аж поки особисто не стане перед нами й не розповість нам словами про свою справу“.

Таке було відношення нового папи Стефана V до слов'янського Богослуження. До того часу ще ніхто з пап так категорично не забороняв його. То папа Стефан V власноручно розбив усе те добре, що зробили його попередники — Адріян II та Іоан VIII. Папа твердить, ніби Мефодій клявся на мощах св. Петра, що більше не правитиме слов'янською мовою, клявся ніби папі Іоанну VIII. Це непорозуміння: такої клятви Мефодій не міг дати. Як я казав уже, це просто наклеп Вікінгів, — це він переконав папу, може показуючи йому якийсь сфальшований документ, ніби Мефодій клявся відцуратися слов'янської мови. Тут натяк певне на суд Мефодія в Римі 880 року; можливо, що Мефодій обіцяв тоді папі, що буде по церквах своїх читати Євангелію та Апостола перше латинською мовою, але виконати цього скрізь Мефодій не зміг, бо не всі його священники знали й мову латинську. Причипившись до цього, Вікінг міг скласти легенду про Мефодієву присягу та про Мефодія, як про кривоприсяжника.

Але мусимо вину складати не на самого тільки Вікінга, а й на папу Стефана V, бо ж він мусів більше знати про всю цю справу. Скажемо, коли Іоан VIII благословив в 880 р. слов'янське Богослуження, тоді Стефан був там іподіяконом і певне про все це чув, а між тим папа твердить, ніби Іоан VIII заборонив Мефодію правити слов'янською мовою. Отже треба визнати, що папа Стефан був завзятим тризичником і послідовно йшов проти слов'янського Богослуження, а тому всі підшепти Вікінгові знайшли для себе в папі чутливу душу. Папа бачив, що учні Мефодія продовжують науку старого архієпископа, не приймають нічого римського, а він вирішив златинізувати Моравію; перешкодою до цього була йому слов'янська Служба — і він її забороняє; були перешкодою й учні — він наказує вигнати

1. Див. 23 правило Антіохійського Собору: „Не подобаєть єпископоу, аще и коєць жития своего, яного оставляти наслѣдника въ себе мѣсто“.

їх за межі Моравії. Для кирило-мефодіївської праці на Моравах настали сумні години смеркання...

ДЖЕРЕЛА: Лист та Інструкція Стефана V; Болгарська Лег. XII

ЛІТЕРАТУРА: П. Лавровскій 1863 р. ст. 477-499. — Вороновъ „ТрКДАк“ 1881 р. т. II ст. 410-416. — А. Н.: Отношеніе папства къ дѣлу славянскихъ первоучителей во время блаженной кончины св. Мефодія, „Странникъ“ 1885 р. т. I ст. 614-633. — Мальшевскій: Судьба Славянской Церкви въ Моравіи и Панноніи при ученикахъ свл. Кирилла и Мефодія, „ТрКДАк“ 1886 р. т. I ст. 417-456. — *Lapôte* 129-170. — Н. Я в „ЖМНПр“ 1896 р. ч. 305 ст. 185-194, передача думок *Lapôte*. — Бильбасовъ в „ЖМНПр“ 1868 р. ч. 138 ст. 371-372. — *Pastrnek* 126-131. — V. Jagić: Entstehungsgeschichte § 14.

2. Погром учнів Мефодія.

Крім того, що читаємо в Листі та в Інструкції папи Стефана V, легатам безумовно дані були відповідні вказівки й на словах, що саме вони мають робити в Моравії; це був головно наказ усіма силами покінчити з учениками Мефодія та з слов'янською Службою і запровадити тут римський обряд. І легати виконали все, як їм наказано: вони довели до жорстокого погрому над учнями Мефодія.

За 16 років свого архієрейського служіння Мефодій зібрав багато учнів; головним чином були це мораване, але могли бути тут і інші слов'яне, напр. болгари, а особливо з тих країн, що належали тоді до Моравії, — Чехії, Паннонії, можливо навіть і з західно-українських земель; була, певне, частина учнів ще й Костянтинових, а серед них може не мало й слов'ян візантійських. Виучуючись, ці учні ставали священниками та дяконами, і по широких просторах Моравії та по сусідніх землях сіяли зерна кирило-мефодіївських ідей, а серед ідей цих головнішою була — Богослуження живою народньою мовою. Уміраючи, Мефодій „на роукахъ иерѣйскихъ почи“, розказує ЖМ¹⁷, а це вже свідчить, що Мефодій мав не мало учнів, які його любили й були близькими його прихильниками. Для найбільшої частини учнів уся наука Мефодія стала разом з тим і національною програмою, стала засобом визволення з німецького ярма і засобом стати народом самостійним. Звичайно, кирило-мефодіївські ідеї учні продовжували далі, давали їм

певну реальну закінченість, і вже такими ширили їх не тільки по Моравії, але й по сусідніх землях, де вони так само міцно приймалися.

Учнів Мефодій мав, уміраючи, багатенько, — БЛ⁶ (Болгарська Легенда) розповідає, що самих пресвітерів, дияконів та іподияконів було до двохсот по церквах епархії. Серед цих учнів головнішими були 5, а саме: Горазд, Климент, Наум, Ангелар і Сава (або Лаврін — це одна особа?). Горазд був словаком, мужем високої освіти, чому Мефодій і поставив його своїм заступником. Климент був родом болгарин, як свідчить Охридська Легенда 1; може й правдива думка Н. Туницького, що хоче бачити в Клименті „македонскаго славянина, жившаго гдѣ-нибудь вблизи Солуня, родини св. первоучителей“¹. БЛ¹² зве Климента пресвітером і мужем дуже вченим. Наймолодшим з по-серед головних учнів був Наум, що багато витерпів за ідеї своїх учителів². Ось цих п'ятьох учнів уже з глибокої давнини прираховано разом з св. братами до особливої святої дружини, котру названо седмичисленниками. Ці седмичисленники — Костянтин, Мефодій, Горазд, Климент, Наум, Ангелар і Сава — користалися й користуються великою пошаною у південних слов'ян. В 1211 році в Тернові в Болгарії був великий церковний собор, який склав синодика, а в нім є прославлення в неділю православія й наших седмичисленників: „Клименту, ученику его (Мефодія), епископу Великіє Моравы и ученикомъ его (Мефодія): Савѣ, и Горазду, и Науму, яко много и тѣм потрудышіимсе о словенскихъ книгахъ, вѣчнаа имь память“. Десь з половини XIII в. на 17 липня встановлено й особливе свято седмичисленників, а в першій половині XVIII в. складено їм осібну грецьку службу. В Болгарії від давнини зберігається багато образів седмичисленної дружини, багато збудовано й церков на їх честь. Треба ще додати, що учнем св. Мефодія був і Костянтин, перше пресвітер, а потім єпископ болгарський, відомий письменник, автор Азбучної Молитви³ та збірника проповідей 894 р.

1. „Богословская Энциклопедія“ 1910 р. т. XI ст. 141.

2. Про Наума див. далі в Огляді джерел: Слов'янське Життя св. Наума.

3. Див. в I т. ст. 313-314; див. ще про нього нижче в розділі XVI. 4.

Ось на цих учнів і прийшли папські легати, „яко вра-ни на сокола“, щоби змусити їх кинути кирило-мефодіївську науку. Звичайно, німецьке духовенство високо підняло тепер голову, і на чолі з Віхінгом залято кинулося на осиротілих учнів. Віхінг, авантюрист та пройдисвіт, котрого й німецькі джерела малюють дуже не добримися рисами, колопив тепер самовладно цілою моравською єпархією. Святополк, як і давніше, горнувся до німців та до німецького духовенства, в справах віри розумівся мало, але виразно хотів, щоб і в його землі церква була такою ж, як і в землі його панів — німців. З чого походило це малпування життя своїх панів, трудно сказати, бо наші церковні джерела звичайно дуже темними фарбами малюють Святополка і тут можлива перепада; але народні перекази зберегли про Святополка, як могучого князя, світлі спомини; Чеська Легенда 6, напр., зве цього князя „постільки ж релігійним, як і побожним, що був у той час наймогутнішим, яко імператор, що царював над великою державою“ (чи не змішано тут Святополка з Ростиславом?). Через це можна думати, що Святополк намагався збудувати свою державу на західний зразок, і тому так линув до того заходу та до його віри. Але у всякому разі Святополк виявив повне незрозуміння великих кирило-мефодіївських ідей, був зовсім байдужим до них, а це й стало одною з причин ослаблення та руїни його держави.

Прибувши до Святополка, відбувши положені церемонії, папські легати — єпископ Доминик та пресвітер Іоан і Стефан — відразу ж приступили до запровадження „ладу“ в моравській єпархії. Головних справ було три: 1. Скинути Горазда з архієпископства і поставити на цю гідність Віхінга, 2. знищити слов'янське Богослуження й впровадити на його місце Богослуження латинське і 3. вивести з Моравії грецький обряд і насадити римський, особливо Символ Віри з „і від Сина“. Звичайно, ані на одну з цих мір учні не погодилися добровільно, і тому розпочалася остання боротьба. Святополк певне був на стороні легатів, а тому Горазда відразу ж офіційно усунено з урядування. Що саме сталося, про це докладно розповідає нам повне Життя св. Климента (ЖКл) чи так звана Болгарська Легенда (ЛБ), головне джерело, звідки ми знаємо про долю учнів Мефодія; оповідає про це й слов'янське Життя Наума, хоч і дуже

мало ¹. „Надзвичайно нахабна товпа еретиків — читаємо в ЛБ⁷, — не перенесла того, щоби мати Мефодія й по смерті живим собі противником. „А ну-но ходімо, — казали вони, — знасилуймо Горазда та зробімо хитрість, бо життя його інше від нашого, інша стежка його, і він докоряє нам нашими гріхами (Прем. Соломона 2⁶·10·12·15); як що позоставимо його жити, то в нім оживе для нас Мефодій“. Таким чином позбавляють його єпископської влади, а якогось Віхніка — Вхумов, — що напився міцного вина ереси та спосібного й інших опоїти, і за це власне Мефодій і передав його анафемському сатані, разом з товпою людей, що біснувалися з ним,—оцього то Віхніка вони ставлять на престол“

Певне легати та німецьке духовенство мали диспут з учнями про Мефодієву науку; диспут був гарячий та бурхливий; про нього ЛБ⁸ оповідає так: „Таким чином Віхнік беззаконно захопив єпископство, на яке не мав жадного права, а покликаного від Бога (Горазда, Євр. 5⁴) відіпхнув силою грішної руки (Пс. 9³⁶). Єресь піднімає голову, і знущається над православним сонмом учнів Мефодієвих. І ото вони, піднявши крик і ставши проти вірних, говорять; „І чого ви й досі ще більше горнетесь до слів Мефодієвих, смердячих та мертвих, а не приєднуєтесь до живого архієпископа і не визнаєте Сина рождением з Отця, і Духа виходячим з Сина?“. А вони через Горазда й Кліма відповіли, що Мефодій ще живий, ми про це добре знаємо від Господа, котрий говорить, що хто вірує в Нього, коли й помре, то оживе (Іо 11²⁵). Чим же грішимо ми, коли маємо живого в Бозі учителя, що духовно перебуває з нами й бесідує та зміцняє проти вас? А що до вашої нової віри, ми не знаходимо підтвердження їй в св. Письмі, та й св. Отлі

1. Новознайдене слов'янське Життя св. Наума, що також говорить про погром учнів, розбиває твердження деяких учнях, ніби цього погрому не було. Так, Є. Голубинський писав про це: „Если бы действительно въ Моравіи случилось то, о чемъ баснословить авторъ житія Климента, то какъ бы не сдѣлалъ хотя бы какого-нибудь намека на это авторъ Мефодіева житія въ заключеніе своего повѣствованія?“ Автор ЖМ мав на увазі тільки свого героя, і поза його життя він ніде не виходив; але натяки на недолі учнів Мефодія все-таки знаходимо й тут, напр. в ЖМ¹⁷, де в молитовнім зверненні до Мефодія автор просить його: „избавляи отъ всякоя напасти оученикы своя“.

не прийняли її, тому боїмося стати проклятими. Щоби Дух походив і від Сина, того ми не визнавали й не визнаємо, не зречемося віри й не станемо гірше невір" (1 Тим. 5⁶). І вони докладно вияснили свою науку.

„При цих словах прихильники Віхніка не здержались і позатикали уші (Діяння 7⁵⁶), як колись ті, що побивали каміннями Стефана. Вони почали кричати й приводити все до безладу, і мало не підняли були рук на православних, стомленому язика додаючи на поміч руки“.

Звичайно, такі диспути не могли дати німецькому духовенству жадної перемоги, бо ж наука Мефодія була правдивою, і її завзято й уміло боронили ученики, а німці своїм „і від Сина“ заводили небезпечну новину. В кінці противна партія, не перемігши учнів Мефодія словом, вдалася до звичайного в таких випадках засобу — звернулися до Святополка з доносом: вони „оббріхують православних, ніби ті задумують переворот і можуть повстати проти його влади, коли не будуть одної науки з князем, бо ж держатися іншої науки — то й бунтувати“ (пор. середньовічну догму: *cujus regio, ejus religio* — чия влада, того й віра); говорячи сучасною термінологією, на учнів Мефодія зробили доноса в протидержавній зраді, що було справою завсіди не трудною... Святополк, роздратований цею безконечною колотнечою, і бачучи засліплено причину її тільки в учнях Мефодія, покликав їх десь р. 886-го до себе на суд. ЛБ 9—10 живими рисами описує нам цей цікавий суд. „Що це за розбрат поміж вами — накинувся гостро князь на учнів, як прибули вони до нього на суд, — і чого ви щоденно схвачуетесь між собою, як вороги? Та чи ж не брати ви всі, і чи не християне? Чому ви не згоджуєтеся один з одним та не пильнуєте про єдність“? В імені учнів виступали перед князем Горазд та Климент. „Князю, — казали вони, — довго б нам треба було говорити про це, бо ж не в маловажній річі і не в маловажній справі загрожує нам небезпека, а в догматі церковнім про св. Тройцю й душу, а це для нас ближче всього. Але через те, що твоя незнайомість з св. Письмом не дозволяє тобі сислухати довгі й глибокі пояснення, то на твоє питання відповімо просто“. І вони коротко, але виразно розказують Святополкові свою науку про походження Духа Святого тільки від Отця. А в кінці

додають: „Коли ж вони, — цеб-то противна сторона, — перемінять свої думки й погодяться з Євангелією та з св. Отцями, то ми прийдемо до них, як до братів, обнимемось й поцілуємось“. Так відповідало зібрання православних, доручивши говорити за них Горазду та Клименту.

„Але князь мало що зрозумів з того, що йому сказали, — каже далі ЛБ, — бо в пізнанні божественної правди він був цілковитим невігласом як через те, що вихований був більше по-варварському, чи просто мовити — скотоподібно, так і тому, що його розум був затуманений нечистими задоволеннями. Як же могла рішати про св. Трійцю людина, що зовсім не мала святости невинности, без якої ніхто не побачить Господа (Євр. 12¹⁴)? Але його навчили єретики, яким князь був цілком відданий, а тому він дав таку відповідь православним: „Признаю, що я чоловік зовсім невчений і в догматах невидючий, хиба тільки що грамотний; але я християнство приймаю, і буду його приймати. А цих ваших сумнівів, що ви їх піднімаєте, не можу вирішити доказами і відрізнити єретика від православного. Але я, яко християнин, розсуджу вас. Звичайно, і про цей догмат я порішу так само, як звик я рішати і в інших справах: Хто перший прийде й заприсягне, що він вірує правдиво й православно, той — по моему суду — ні в чім не грішить проти точности в вірі, — тому й церкву передам і віддам йому пресвітерство церковне“. Як бачимо, Святополк запропонував т. зв. суд Божий, що був дуже поширеним у той час. Чи могли учні пристати на таке непевне вирішення? Безумовно ні, бо ж вони добре знали всю безнадійність такого присуду, як знали й те, що Святополк про свій присуд давно вже умовився з ворогами. Але зібраний нарід дійсно хвилювався, в великому числі зійшовся на суд, а тому Святополк змушений був розіграти комедію прилюдно, бо на всякий кінець цього суду німецька партія була добре приготовлена. Звичайно, учні знали, що коли б навіть т. зв. „суд Божий“ випав і на їх користь, то противна сторона все одно не заспокоїлася б. На суді напевне був відділ наймленого німецького війська, що звичайно охороняло князя на випадок непорядків, а про них попереджав Святополка Віхінг з прихильниками в своїм доносі.

Суд покінчився так, як того й треба було чекати.

„Франки — розповідає БЛ¹¹, — з великою готовністю погодилися прийняти присягу. Вони навіть не дочекалися кінця княжого вирішення й одразу заприсягли, а тим затвердили свою нечестиву науку й поклали відповідний кінець неправдивому суду... При таких суддях ересь перемогла православіє, і здобула собі повну владу гнобити й мучити правдивих слуг Христових та Сторожів віри; бо — сказав князь — хто буде засуджений невірою по науці франків, той буде переданий їм, а вони можуть робити з ним, що хочуть“...

Так покінчився цей суд неправдивий. Але суд відбувся тільки про людське око, бо ж легати папські принесли з Риму вже готовим своє вирішення: в листі до Святополка, на кінці його, був папський наказ: „А свавольців та неслухняних, що викликають ворожнечу та спокусу, коли не послухаються по першій і другій осторозі, наказуємо викидати з церкви, щоби одна хвора овечка не заражувала цілої отари, наказуємо задержувати (geifgepagi, арештовувати?) їх нашою владою та виганяти далеко з ваших країв“...

Це був ясний натяк на учнів Мефодієвих, і цього наказу папського виконав тепер Святополк, бо ж учні ні на які уступки, звичайно, не пішли...¹

І настав відкритий погром учнів, а разом з ними погром цілої кирило-мефодіївської праці... ЛБ¹¹⁻¹⁴ докладно розповідає про цей сумний момент: „Яким словом можна змалювати, що зробила потому (по тім суді неправдивім) злоба, взявши владу? Це був правдивий огонь в лісі, що роздмухує його вітер: одні примушували пристати на їх лукавий догмат, а другі боронили віру батьків; одні готові були все зробити, другі — все перетерпіти... Одних мучили нелюдськи, у других грабували оселі, до свого нечестя додаючи користливість, інших голими тягали по тер-

1. Про це в „Przegląd Historyczny“ 1908. VI. 304 A. Brückner правдиво пише так: „Tragedya wielogrodzka wypędzenia Metodyan odegrała się jaknajściślej wedle zapowiedzianego przez papieża planu“. Там само VII. 164 Brückner знову підкреслює те саме: „Proces kanoniczny, potępiający Metodyan, odbył się ściślej według programu, jaki Szczepan V nakreślił, a bez wmieszania się Świętopelka, który tylko wyrok legatów papieskich wypełnił“.

ну, навіть людей старих, що переступили Давидову межу віку (Пс. 89¹⁰, цеб-то 70—80 літ)... А хто з пресвітерів та дияконів були молодшими, тих продавали навіть жидам (жиди в той час дійсно торгували невольниками)... А було їх зовсім не мало, але коло двохсот (самих тільки) служителів вівтаря“...

Це були перші наслідки неправдивого суду: тюрма, конфіскація майна і навіть продаж в неволю... Такою дорогою ціною платили перші вчителі слов'янські за додержання віри та за слов'янське Богослуження, за те, що відважилися й свій нарід зарахувати до тих „великих народів, що славлять Бога своєю мовою“ ЖК¹⁴.

Про катування учнів Мефодієвих розповідає також новонайдене слов'янське Життя св. Наума, тільки розповідає дуже коротенько. „І це нехай буде відоме всім читачам, — читаємо тут, — що оті еретики одних (учнів) багато мучили, а других продали жидам за гроші“ (продаше жидомь на цѣнѣ). І додається дуже цікава подробиця: „А ті жиди, узявши священників та дияконів, повели їх до Венеції“ і там продавали. Надзвичайно цінне свідощтво, що учнів дійсно продавали жидам, продавали навіть священників та дияконів¹...

Але це був тільки початок, бо погром продовжувався далі. „А тих, що були вчителями — Горазда, Климента, Лавріана (Саву), Наума і Ангеларія, — цих і багатьох інших славних мужів, закувавши в кайдани, запакували до в'язниці, де всяку втіху заборонили, бо ані родичі, ані знайомі жадним способом не сміли відвідати їх“. Заковані мученики, — читаємо далі, — молилися й співали церковні пісні — звичайно, мовою слов'янською, — і Бог після землетруса, і кайдани спали з арештованих. Населення, вражене чудом, вимагає звільнити арештованих, але вороги переконали князя, що то ворожбитство ув'язнених звільнило їх від кайданів, накладають на мучеників міцніщі окови, і знову вкидають їх до в'язниці. Так було до трох раз, — трус землі все звільняв ув'язнених. Певне, в цім легендар-

1. У той час венеціянці дійсно вели широкую торгівлю невольниками, продаючи їх мусульманам. Жиди часто займалися тоді перепродажею невольників, що їм було заборонене в Чехії тільки за Вацлава I (1230 — 1253).

нім оповіданні криється якийсь відгомін давнього переказу, що може справді нарід заступився був за засуджених і силою звільнив учнів Мефодія з ув'язнення.

Вкінці князю Святополкові обридла ця довга тяганина, і він дозволяє німцям поступати з засудженими так, як вони захотять. Тоді арештованих „виводять з в'язниці, б'ють та мучать нелюдськи, не щадячи ані сивини, ані хворости, в яку впали від утоми тіла святих“. Святополка в цей час випадково не було в Велеграді, і вороги могли робити дійсно, що їм як собі хотіли. „По таких нелюдських битті, еретики, — оповідає БЛ¹³, — не давши святим хоч трохи попоїсти, — бо вони нікому не дозволяли кинути ані шматка хліба слугам Христа, а вірніше — христам, — віддали їх воїнам, що би відвели їх в різні місця над Дунаєм, приговоривши горожан небесних на довічне вигнання з міста. Воїни, нарід варварський — власне німці — дикі з природи своєї, а до того збільшивши цю дикість на приказ, узявши святих, виводять із міста, роздягають і тягнуть голими. За одним разом завдавали їм подвійні муки: безчестя та муку від льодового повітря, що все буває на землях придунайських. Навіть прикладали мечі до горла їхнього, ніби наміряючись умертвити їх, а до боків їхніх підставляли списи, немов готуючись всадити їх, що би вони не одною тільки смертю вмірали, але стільки разів, скільки чекали... І все це наказали вороги воїнам. А коли вони були вже далеко від міста, то воїни, що вели, покинули їх, а самі вернулися до міста“...

Довічне вигнання учнів Мефодія з рідної землі сталося на ясний приказ папи Стефана V, що в листі до кн. Святополка писав - наказував, що би цих учнів „виганяти далеко з ваших країв“. Здається, уже до того часу учні звязалися були з болгарами, а тому багато з них впрост подалися до Болгарії. „А визнавці Христові — читаємо далі в БЛ¹⁴ — пам'ятаючи наказ Господа переслідуваним, — з одного міста втікати до другого (Матв. 10²³), — поспішали до Болгарії, думали про Болгарію, Болгарія, сподівалися, дасть їм заспокоєння. Але й в цім не мали вони певности, коли не сховають дороги своєї; тому вони й пильнували ховатися від усяких очей, терплячи нужду в їжі та в одежі, та всякі утиски. Через те вони змушені були страхом розстатися один з одним, і розійшлися по різних землях, з Божою на те волі, що би тим більше земель охопити Євангелією“.

Так засудили учнів Мефодія на довічну еміграцію, і так відбулося це історичне вигнання. Напевне, свої люде були б заступилися за патріотів-вигнанців, бо БЛ¹³ підкреслює, що ті воїни, що виганяли учнів з рідної землі, то були німці... Яка була найголовніша причина цього вигнання, про це замовчує автор БЛ, замовчує можливо й навмисне, бо це був грек, може й сам схильний до тріязичної ереси; але про причину цю виразно говорить нам лист папи Стефана V, — він наказував знищити слов'янське Богослуження, а неслухняних вигнати з рідної землі. Це за додержання найголовнішої ідеї кирило-мефодіївської — за Богослуження живою мовою — стільки нелюдських мук та страждань прийняли ці націоналісти-патріоти, вірні учні Мефодія... Не пішли вони на спокуси тріязичників, не зрадили своїй рідній слов'янській мові, за що й були вигнані навіки з рідної землі... Рідний край не зрозумів їхньої величної ідеї, не зрозумів їхньої високо патріотичної науки, і засудив цих ідеалістів на вічне вигнання... Бо „нема пророка без чести, хиба на своїй батьківщині та в родині своїй“ (Мт 13⁵⁷). Не знайшовши цієї чести серед рідного народу, учні Мефодія знайшли її на чужині—на болгарській землі. Загальна сумна доля ідеалістів усіх земель та віків...

Коли саме трапився погром учнів Костянтина й Мефодія, докладно цього не знаємо, але маємо докази, які виразно свідчать, що він наступив швидко по смерті Мефодія, цеб-то по 6 квітня 885 р. Кінцеву дату погрому дає нам слов'янське Життя св. Наума, — тут читаємо, що проданих жидам учнів в Венеції забрав і перевіз до Костянтинополя до царя Василя I „царів муж“. Василь I на престол сів, забивши Михаїла III, в ніч з 23 на 24 вересня 867 року, і, по свідоцтву літописця Никифора, царював 18 літ 10 місяців і 29 днів,¹ цеб-то помер десь 22 серпня 886 року. Отже, погром учнів трапився ще за життя Василя, цеб-то або десь в 886 році, може на початку його, або ще в 885 р., зараз по смерті Мефодія.

Треба згадати ще, що в цей саме час упав і патріарх Фотій в Царгороді. Упав він зовсім без вини: новий імператор Лев VI р. 886 захотів зробити патріархом свого 16 літньо-

1. „Извѣстія“ 1908 р. т. XII кн. 4 ст. 42.

го брата Стефана, а для цього на Фотія кинено обвинувачення в державній зраді і силою скинено з патріяршого престолу... Фотій помер в 891 р. 6 лютого, і скоро по смерті його кананізовано.

Мушу тут спинитися ще на одній справі. В нашій науковій літературі часом стрічаємо думку, ніби в цей саме час по смерті Мефодія в Моравії учні його склали осібну слов'янську азбуку, т. зв. глаголицю. Так, академик А. Соболевський твердить: „Мы считаемъ вѣроятною лишь одну догадку о творцѣ глаголицы и о времени ея появления: глаголица составлена ученикомъ (или учениками) первоучителя Меѳодія въ предѣлахъ его моравской епархіи во время поднятаго здѣсь латинниками (нѣмцами и ихъ сторонниками славянами) гоненія на славянское богослуженіе и славянскую письменность, ради спасенія этого богослуженія и этой письменности, такъ какъ главной причиною гоненія былъ явно греческій характеръ кирилловскаго письма, исчезнувшій при замѣнѣ кириллицы глаголицею. Объ этомъ гоненіи, принудившемъ часть учениковъ Меѳодія бѣжать изъ Моравіи, рассказываетъ намъ греческое житіе Меѳодіева ученика Климента Словенскаго“¹. Що ця думка А. Соболевського лише суб'єктивна гіпотеза, не підперта доказами, про це красномовно свідчить усе оповідання цього розділу: справа була зовсім не в азбуці, і не вона була „главной причиною гоненія“². Крім цього, погром кирило-мефодіївських ідей на Моравії наступив так швидко по смерті Мефодія: що учні не мали часу на перероблення кириллиці на глаголицю.

ДЖЕРЕЛА: Болгарська Легенда 7-14; слов'янське Життя св. Наума. ЛІТЕРАТУРА: П. Лавровскій ст. 459-465. — Бильбасовъ II ст. 201, 211-214. — Небожлоновъ 110. — Дриновъ в „ЖМНПр“ 1885 р. ч. 238 ст. 184-186, 196-197. — Малышевскій: Судьба славянской Церкви въ Моравіи и Панноніи при ученияхъ свв. Кирилла и Мефодія, „ТрКДАк“ 1886 р. т. II ст. 73-102. — Архангельскій 23. — Pastrnek 131-133. — Potkajski 116-119. — Булгаковъ: Судьба Моравской церкви послѣ смерти св. Мефодія, „Орлов. Епарх. Вѣдом.“ 1884 р. № 18 ст. 1145-1156 і № 19 ст. 1210-1224. — Bogustawski 131-135. — Fr. V. Sasinek: Osud Gorazda a soudruhů, „Sbornik Velehradský“, 1896 р., річник VI

1. А. Соболевскій: Кириллица и глаголица, див. „Богословская Энциклопедія“, издание А. Лопухина, т. X, 1909 р., ст. 226.

2. Докладно про це оповідаю в IV томі цієї праці.

вип. 1 ст. 133-141. — *И. С. Пальмовъ*: День блаженной кончины св. Мефодія и послѣдніе годы т. н. великой Моравіи въ современномъ славянскомъ сознаніи, „Славянскія Извѣстія“ 1890 р. — *П. Викулъ*: Моравская паства св. Мефодія послѣ его кончины, „Странникъ“ 1885 р. т. 2 ст. 7-19. — *V. Jagić*: Изгнаницы из Моравске после смерти Мефодіево, „Друштво св. Саве“ т. 17 ст. 19-36, 1923, Новый Сад. — *V. Jagić*: Entstehungsgeschichte § 15. — *Н. Туницкій* в „Богосл. Вѣстн.“ 1911. III. 154-161.

3. Знищення Велико-Моравської Держави і зник праці Костянтина й Мефодія.

По вигнанні учнів Кирила та Мефодія з рідного краю в 886 р. події швидко розвивалися в нещасній Моравії. Святополк усе приятелював з своїми німцями, і в р. 887-м допоміг навіть своєму кумові Арнульфові відняти в Кароля Товстого імператорський престол, на котрім Арнульф тепер і засів; в нагороду за допомогу Святополк отримав право на Чехію.

А Віхінг, вигнавши учнів Мефодія, панував тепер самовладно на Моравській єпархії. Всю працю Костянтина й Мефодія він погромив тут до останку: слов'янське Богослуження понищив, скрізь заводив римський обряд. Звичайно, де-не-де лишалася ще слов'янська Служба, бо ж певне не всі священники були вигнані, частина їх таки лишилася, місцево могла лишатися й слов'янська мова в церкві,—поки Віхінг не заглядав і сюди, і не заводив латинського Богослуження.

Але дружба Святополкова з Арнульфом не була міцною, — в 892 р. вони знову посварилися і схопилися за зброю. З великим військом Арнульф вдерся на Моравію і страшенно поплундрував та попалив усе, що було йому на дорозі, — вирубали навіть овочеві дерева... Деякі дослідники пишуть, ніби на допомогу собі Арнульф необережно запросив диких угрів, і вони оде руйнували Моравію. Війна точилася і в 893 р., але Святополка осилити не могли. Тепер тільки, під час цього передсмертного бою, переконався Святополк, який то приятель був йому Віхінг та все його німецьке духовенство: воно під час цієї війни

відкрито стало на німецький бік, а тому Святополк нарешті вигнав Віхінга з Моравії, чи може він сам утік до свого приятеля Арнульфа, а той зробив його своїм канцлером. Безумовно, починаючи з 892-го року національне духовенство відживає на Моравії, слов'янське Богослуження знову могло вільно відправлятися; але потрібного ладу та устрою не могло бути, бо не було єпископату. Що сталося з Гораздом по вигнанні, чи ходив він на суд до Риму, як кликав його папа, нічого не знаємо. Але колиб живий був Горазд, він міг би тепер, з 892-го року, вертатися на свою архієпископію.

Року 894-го, по 24 літнім правлінні, помер князь Святополк. Легенди розповідають, ніби перед смертю сховався він на одну гору до ченців, прийняв чернечий сан, і скоро там і помер. По Святополкові лишилося три сини: Моймир II, старший, і два молодших: Святополк та Святобой¹. Батько поділив владу поміж двома старшими синами, і це власне й було початком кінця: князі увесь час билися за першенство... І вже мало доброго зазнала при них Моравія, бо все котилася додолу. Року 895 від Моравії відпали Чехія та Бодричі, що добровільно піддалися Арнульфові, а в 896 р. частину долини Паннонії бере Арнульф, і таким чином Моравія зменшилася до своїх етнографічних кордонів. В р. 898 розпочалася домова війна Моймира II з братом Святополком за першенство, що так само ослабила Моравію; в кінці Святополк був переможений і Моймир один рядив в Моравії.

Наступного 899 р. помер запеклий ворог Моравії, імператор Арнульф, а з ним кінчилася кар'єра й злого духа Моравії—Віхінга; в 899 р. Арнульф призначив був його єпископом Пассавським, на місце єп. Енгільмара, що помер тоді; звичайно, Віхінга призначено єпископом Пассавським для того, щоби він і надалі колотив Моравською церквою, бо ж єпископ Пассавський уважав Моравію за свою дієцезію. Але таке призначення Віхінга самою світською владою було протиканоничним, чому Зальцбургський архієпископ Теотмар скликав церковний собор в тім же 899 році; собор за-

1. Інші джерела свідчать, що Святополк позоставив тільки двох синів — Моймира та Святополка.

судив Вікінга,—позбавив його єпископського сану, а єпископом Пассавським призначив Рихара¹. З того часу пам'ять про Вікінга назавсіди пропала... Хто знає, якою б дорогою пішла була історія західного слов'янства, колиб цей пройдисвіт, з дозволу легковажного й короткозорого Святополка, не знищив був на Моравії всеї праці Костянтина й Мефодія..

А Моравська церква не знала в неспокійний цей час жадного ладу, бо подбати про неї тепер не було кому: Моймир II зайнятий був безперестанними війнами чи то з німцями, чи з своїм братом, чи з іншими сусідами, а Римові так само було не до того,—там папи невпинно змінювали один одного, і вперта боротьба за папський престол не вгавала: папа Формоз 891—896, Бонифатій VI в 896 р. займав престол менше місяця, Стефан VI (чи VII) 896—897, помер задушений, Роман в 897 р. був папою 4 місяці, Хведір II—був 20 днів. На початку 898 р. став папою Іоан IX і був на престолі до липня 900 р.,—тільки за нього можна було подумати про впорядкування Моравської церкви, особливо ще тому, що цей папа був проти німців.

В 899 р. Моймир II порішив просити від папи окремої єрархії для своєї землі². Бачив він тепер ясно всі помилки, які накоїв його батько Святополк, і порішив латати справу хоч тепер: закласти на Моравії самостійну церкву, але церкву з слов'янською мовою, з своїм національним духовенством, котре б сприяло своєму народові і не було б йому ворожим. В церковній справі Моймир пішов слідами Ростислава, бо поділяв його думки: правдивість їхня тепер так виразно проявилася. Не виключено, що й сам папа Іоан IX бажав відновлення Моравської архієпископії; як ми бачили (див. I т. ст. 283—284), Рим уперто добивався взяти Моравію під свою безпосередню залежність, чому змушений був сперечатися з німцями. По смерті папи Іоана VIII-го, з 882 р. реальні звязки Ватикану з Моравією рвуться, тепер же і в інтересі Іоана IX-го було забрати знову цю слов'янську землю під свою безпосередню владу.

І Моймир вислав посольство до Риму, до папи Іоана IX, просячи собі окремої, тільки від Риму залежної єрархії.

1. Фульдський Літопис під 899 р.

2. Про перебіг усеї справи відновлення Моравської єрархії за Моймира II розповідає Скарга баварського духовенства з 900 р.

Посольство підкріпило своє прохання дуже добрими дарунками, і справа була виграною: в тім саме 899 р. папа післав на Моравію трох своїх легатів: архієпископа Іоана та єпископів Бенедикта й Даниїла, доручивши їм дати лад Моравській церкві і поставити для неї архієпископа та трох єпископів. Прибувши легати на Моравію, виконали бажання Моймирове, і висвятили архієпископа та трох єпископів, висвятили, треба думати, з природніх мораван, може й з колишніх учнів Мефодія. Якою мовою правилися тепер Служби церковні, не знаємо, але треба думати, що мовою слов'янською, бо певне рідного Богослуження добився собі Моймир II. Папа погодився на слов'янське Богослуження, але чи не поставив він тепер нової умови — служити його по обряду римському¹, відгомонам чого були б нам так звані Київські Глаголицькі Листки, пам'ятка X віку — це церковно-слов'янський Міссал по римському обряду; таке слов'янське Богослуження по римському обряду заведено і в Хорватії, про що посередньо свідчать нам Віденські Глаголицькі Листки. Те, чого досяг собі Моймир II, було дійсно величною подією в слов'янській історії: знову відновилося окрема Моравська єрархія, вона мала тепер навіть чотирох єпископів, відновилося слов'янське Богослуження; настала краща пора для Моравії: воскресла праця Костянтина й Мефодія, а разом з тим зачалася знову слов'янська література в Моравії. На жаль тільки — все це сталося занадто вже пізно, і не на довгий час, бо Велико-Моравська Держава стояла тепер на порозі смерті. Закінчивши легати свою працю в Моравії, написали баварському духовенству грізного листа з приводу тих їхніх несправедливостей, на які скаржилися мораване легатам.

Як і треба було сподіватися, баварське духовенство зняло голосний крик на це відновлення осібної, тільки від Риму залежної єрархії. В липні 900 р. відбувся з'їзд баварського духовенства та визначних світських осіб (може в м. Рисбаху), і на цьому соборі німецьке духовенство складо 13 липня протеста проти відновлення Моравської єрархії і відіслало його папі Іоану IX. Протеста підписав архієпископ зальцбургський Теотмар чи Дитмар і п'ять його єпископів.

1. Див. про це вище на ст. 37 — 40.

Протест в високій мірі цікавий не тільки тим, що розповідає про тодішні церковні події на Моравії, але головню тим, що дає нам можливість зрозуміти правдиве відношення німецького духовенства до моравського народу, цеб-то яскраво малює те реальне тло, на якому відбувалися всі події кирило-мефодіївської праці, з 863 року починаючи. По звичайних привітаннях на вступі єпископи пишуть, що папські декрети навчають їх звертатися до римського єпископа у всіх своїх важливих випадках та незгодах. А тепер вони щоденно чують, ніби від апостольського престолу йде неправда, хоч вони цьому не вірять. „Але оце явилися, — як самі вони звать себе — ваші легати, три єпископи, а саме: Іоан архієпископ, Бенедикт та Даниїл єпископи, до землі слов'янської, що зветься Моравією. Ця земля зо всіма своїми мешканцями належала нашим королям та нашому народові, також і нам, не тільки в церковнім відношенні, але й податками з свого майна, бо то ми їх просвітили і з паган зробили християнами. І тому єпископ Пассавський, що до його єпархії належать люде теї землі з самого початку навернення їх на християнство, їздив до теї землі (по десятину!), коли тільки хотів і коли знаходив те потрібним, і ніколи не стрічав там ніякого спротиву, скликав синоди і робив усе, що потрібне по його сану, і ніхто відкрито не робив йому спротиву“. Це все було аж доти, „поки диявол (кирило-мефодіївська наука?) не спокусив серця їхні (моравські), і вони почали кидати християнство (цеб-то німецьке духовенство), відвертатися від правди, вчиняти війну, вперто боронитися, так що єпископу та проповідникам стала закритою туди дорога, і там запанувала повна сваволя“... Це надзвичайно яскравий малюнок стосунків німецького духовенства супроти моравського народу, малюнок, де кожне слово найвиразніше показує правдивий реальний підклад усеї піввікової церковної боротьби. Єпископи кидають в бік Риму навіть підозріння в симонії: „А тепер вони — мораване, — що нам видається важним і неможливим, — збільшують свою несправедливість, хвалячись, ніби за гроші купили собі право так поступати... А ми ніколи не чули, щоби подібні річі виходили від апостольського престолу, як не чули й того, щоби каноничні постанови допускали таку схизму в якійсь церкві. Бо ж те-

пер одна єпископія поділена на п'ять. Згадані єпископи, прийшовши, як то самі вони кажуть, від вашого імені, поставили в однім і тім самім єпископстві одного архієпископа та трох єпископів, без відома архієпископа (зальцбургського) і без згоди того єпископа (пассавського), що в його єпархії були вони“.

Дуже цікаве те місце з протесту, де баварське духовенство виправдується в обвинуваченнях мораван. „І ще скаржаться мораване, що ми супроти них непримирені; так цього не можна не визнати, але не ми в тім винні, а їх власна неслухняність. Бо коли почали вони цуратися християнства (цеб-то німецького духовенства!), а до того відмовилися платити належну данину господарям, королям нашим та їх управителям, стали противитися зо зброєю в руках і непокоїти наш нарід, то серед них вчинилося повстання. Але наші зброєю вдержали їх для себе, і знову повернули їх в рабство, а тому законно мусіли й мусять мати їх своїми підданцями, і у всякому разі мораване будуть належати нашому королівству — чи хотять вони того, чи не хотять (*sive velint, sive nolint, regno nostro subacti erunt*)... Предки нашого найсвітлішого володаря Людовика — імператорі та королі, що повстали від християнського народу франків, а слов'яне моравські — від паган та язичників“... Що можна більше додати до цих відкрито глумливих слів? Надзвичайно характерне також і те, що в цім протесті про працю Мефодія вже не згадано ані одним слівцем: німці не визнали його за архієпископа ще в 870 р., не визнавали й тепер...

Від 900-го року зберігся до нас в цій саме справі ще й лист наймогутнішого на той час князя церкви, архієпископа кельнського Гаттона. Він також заступився за баварську церкву й писав папі: „Ми не можемо замовчати перед вашою святістю, що наші брати, єпископи баварські, дуже скаржилися нам на те, що мораване знову повстали проти їхньої церковної влади і за дозволом вашим заклали в себе осібну церковну провінцію. Я найпокірніше прошу вашу святість, чи не zvolите післати пораду мораванам, щоб вони відмовилися від своєї зарозумілості, і визнали тих, кому власне вони повинні належати. Бо коли вони не послухаються вашого слова, то їх навчатъ силою —

хотять вони того чи не хотять—хилити шию перед франками; але це, звичайно, не обійдеться без лиття крови“...

Так протестувало німецьке духовенство проти заведення осібної моравської національної єрархії. Два наведені документи в глумливих виразах відкрито говорять про мораван, як про німецьких рабів, а їхню вікову боротьбу за свою незалежність звать просто бунтом чи повстанням рабів... Народнє слов'янське Богослуження було для цих триязичників, звичайно, тільки ересею, тільки бунтом проти їхньої влади, було—як вони кажуть—цуранням християнства. Обкраяна й обезсилена, що мала робити тепер Моравія?

Які були наслідки баварських протестів, не знаємо; та цих протестів папа Іоан IX вже й не прочитав, — він помер перед тим; що робив в цій справі наступник його Бенедикт IV (900—903 р.), документи не розповідають. Але єсть підстави думати, що Моравія не скористала вповні з цього відновлення своєї від німців незалежної церковної єрархії. Політичний стан Моравії де-далі все гіршав, а тому Моймир змушений був миритися з німцями, і в Регенсбурзі в 901 році мирова була підписана. Але німці післали до Моймира своє посольство, а з ним і пассавського єпископа Рихара, — і Моймир поклявся виконати умови мирової. Можна думати, що єп. пассавський в складі посольства був як раз для того, щоби поладнати те, чого добивався баварський єпископат в своїй скарзі з 900 року, а це робить можливим, що відновлена моравська єрархія не проіснувала довго. Правда, Моравія в цей час наблизилася до такого стану, коли вона не мала вже рятунку. В Європі появилася тоді новий дикий нарід — угри чи венгри, що швидко посувався на захід. Як ми вже бачили в I т. цієї праці, ст. 132—133, Костянтин стрів був р. 861-го одну з угорських орд ще десь недалеко Херсонесу, а вже десь в 884 р. угри були на Дунаї. Новий нарід був сильним і добре озброєним, а тому легко й швидко посувався на захід, несучи з собою жах та руїну. Слов'янський нарід, що був на дорозі уграм, почасти втікав від них, а почасти корився; спротив був тим менший, що слов'ян не було тоді багато по Дунаю, а до того не були вони добре зорганізовані.

Арнульф перший зробив велику помилку супроти цього

непевного ворога, — він в 893 р. запросив венгрів собі до спілки, і разом з ними вдарив на Моравію. А в 894 р. угри перейшли за Дунай і пограбували Паннонію. Щоби ліпше боронитися від нового ворога, сини кн. Святополка спішать примиритися з Арнульфом, але це мало помагало, бо німці тоді ще не уявляли собі всеї небезпеки нового ворога і для себе самих. На якийсь час угри не нападають на Моравію. Але порядку тут вже не було: сини Святополкові билися між собою за першенство, а слов'янські народи, що входили до Великоморавського угруповання, потроху від нього відпадали... Сварка Моймира з Святополком привела знову німців на них: в кінці 898 р. баварці нападають на Моравію і сильно її пустошать; те саме роблять вони і в 899 р.

А угри тим часом розглядалися та готовилися до нових походів. В 899 р. вони перейшли Альпи і вдерлися до Італії, де й руйнували її в 899 та 900 роках. А вернувшись додому, угри в 900 році дошкульно пограбували Баварію. Тепер тільки німці зрозуміли небезпеку, і змушені були примиритися з Моймиром, щоби спільними силами відбиватися від лютого ворога; а угри нападали то на німців, то на Моймира і сильно пустошили їхні землі.

А в 904 р. трапився випадок, який сильно прискорив дальші події. Баварці запросили до себе на учту визначних угорських вождів з Хуссалем на чолі, — і всіх їх підступно перебили. Розгнівані угри постановили помститися за смерть своїх провідників. Щоби легше добратися до німців, угри в 905 році великими силами напали на Моравію і сильно її знищили. А Моймир десь в 907 році знову увійшов в спілку з німецьким королем Людовиком, щоби спільними силами бити венгрів. В серпні 907 року (під Пресбургом?) зійшлося спільне німецько-моравське військо з венграми. Бій був страшний, останній бій... Військо моравське та німецьке вибите було до останку, князь Моймир забитий... Дикі переможці, як та лава, посунули на Моравію, перебиваючи та палячи все на своєму шляху, не лишаючи галузки живої... Власне тепер Моравії був нанесений смертельний удар. Столиця Велико-Моравська, Велеград, була зруйнована, а її катедральна церква св. Богородиці, де був похований Мефодій, спалена... Сліди Велеграду по тому скоро зникають.

Переляканий нарід втікав на всі боки. Як твердить

Костянтин Порфиророджений в 41 розділі свого твору: „Про управління державою“, угри завоювали Моравію, а „рештки народу розбіглися й повтікали до сусідніх народів — до болгар, турків, хорватів та інших¹. Але не треба збільшувати цього втікання моравського народу, як то часто роблять учені, — маємо докази, що все таки в Моравії позосталося немало народу. В мадьярській мові дуже багато позичених з слов'янської мови слів, особливо в словнику культурніших розумінь; щоби ці позичення відбулися, мусимо допустити, що багато мораван позосталося на рідній землі і культурно впливали на побідників угрів.

Народні перекази зв'язали трагічну загибель Моравії з прокляттям старого архієпископа Мефодія, і в цьому була своя доля правди: знищення головної кирило-мефодіївської ідеї — Богослуження народньою мовою — було початком кінця для Моравії. Так, найстаріший літописець чеський Христіян в т. зв. Легенді Христіяна про прокляття Мефодія пише так: „Quapropter a pontifice beatae memoriae supra notato pagus ejus et rus cum habitantibus incolis anathemate percussa cum sulcis suis et fructibus diversis cladibus attrita usque in hodiernum diem deflent“,² цеб-то: „Через те країна його й земля, які прокляв вищезазначений святої пам'яті первосвященник (Мефодій), з мешкаючими там людьми, разом з своїми полями й овочами, знищені різними шкодами, плачуть аж до сьогоднішнього дня“³.

Про знищення Моравії так розповідає слов'янське Життя св. Наума: „А моравскаа земля, якоже бѣ прорекль святыи Меѳодіе архієпископъ, за безаконіа дѣлма дѣль ихъ, і ересы и за изгнаніе правовѣрныхъ отецъ, и за страсти, ихже пріеше от еретікъ, имже оны вѣроваше, вѣскорѣ мьсть пріеше от Бога. Не по мнозѣх же лѣтѣх пріидоше оугри пеонскіи езыкъ, и поплѣнише землю их; и опоусти-

1. „Καὶ οἱ ὑπολαβθέντες τοῦ λαοῦ διασκορπίσθησαν προσφυγόντες εἰς τὰ παρακείμενα ἔθνη, εἰς τε τοὺς Βουλγάρους καὶ Γούρκους καὶ Χρσβάτους καὶ εἰς τὰ λοιπὰ ἔθνη“; *Л. Я. Гротъ: Моравія и Мадьяры*, 1881 р., ст. 396. Під Хорватами деякі дослідники бачать тут Хробацію, цеб-то Краківську Польщу.

2. *Jos. Peřař: Nejstarší kronika česká, „ČSHist“ 1902 р. т. VIII ст. 404-406; Fontes Rerum Bohemiarum, 1873 р., I ст. 201-202.*

3. Див. про це вище на ст. 60-61, 137 і 144.

ше (опустошише?) ю; их же бо не поплѣнише оугри, то въ българи бѣжааше. И оста земля ихъ поуста оугромъ въ власть“. До цінної звістки, що частина мораван втікла до Болгарії, проф. П. А. Лавров робить таку правдиву примітку: „Вотъ какимъ образомъ можетъ обьясниться появленіе славянскихъ текстовъ съ слѣдами моравскаго происхожденія. Нашедшіе въ Болгаріи приютъ мораване могли тамъ принять участіе въ литературной дѣятельности“¹.

Разом з падінням Моравії, звичайно, завмерла на цій землі і вся апостольська праця Костянтина та Мефодія.

Хто ж був винен в цій страшній трагедії моравського народу? Хто підготував цю небувалу руїну цілого народу? Кого можна винуватити в зруйнуванні кирило-мефодіївської праці на моравських землях? Багато було для того причин, але безумовно одною з головних була—тодішня політика німецька супроти західно-слов'янських народів взагалі, а Моравії з окрема. Про цю німецьку політику розповідав я вище вже не один раз в своїй праці. Німці добре відчували в Моравії будучу грізну силу, а тому вживали всіх засобів, щоби не дати їй зорганізуватися; дивилися на неї лише як на завойований край, а тому силою глушили найменші прояви самостійного життя. Кирило-мефодіївська праця виразно допомагала Моравії стати на власні ноги, і це було головною причиною теї боротьби, яку так вперто провадило німецьке духовенство проти слов'янських апостолів.

І коли появилася над Дунаєм нова грізна сила, угри, ця вікова політика не дала змоги німцям відразу відчутти всю ту небезпеку, яку приніс з собою новий ворог. Німці не допомогли Моравії своєчасно оборонитися, в наслідок чого впала Моравія, але разом з тим впала й експансія німців на схід, пропали всі їхні вікові зусилля на своїх східних кордонах.

Це були перші причини знищення праці св. братів на моравських землях. Причини на той час стихійні, на які не було рятунку: німці так робили, бо так робити наказувало їм реальне життя та географічне положення.

Другорядних причин було багато, але щò вони зна-

1. „Извѣстія“ 1908 р. т. XII кн. 4 ст. 46.

чать в порівнянні з першою? Закріпленню праці братів на Моравії дуже пошкодила й відома підозрілість грецька. Ростислав просив в Царгороді єпископа, щоб-то хотів мати відразу певну церковну організацію. Греки післали тільки священника, а це не дало змоги Костянтину відразу ж зорганізувати Моравську Церкву. Німецькому духовенству, звичайно, легко було боротися з Костянтином священником, і було б значно трудніше, коли б греки були прислали його єпископом (див. т. I ст. 170 цієї праці).

Далі, у всьому цьому дуже завинив князь Святополк. За його часу Моравія була надзвичайно сильною та могутньою, і тоді була повна змога остаточно закріпити її самостійність. Але Святополк покладався тільки на свого залізного меча, забувши про сильнішого меча — духовного: він не зрозумів цементуючої сили самостійної єрархії, не оцінив безмежно великої ваги національної церкви, не збагнув непереможної сили Богослуження народньою мовою при творенні самостійної держави. Він не знав, що однаковість церкви у двох народів-сусідів неперемінно приведе слабший нарід під владу сильнішого, бо за владою церковною завше приходять і влада політична. Він усе приятелював з німцями та по-дитячому довірявся їм навіть тоді, коли хитрість німецька була аж занадто прозорою... Святополк не бачив ворога там, де він справді був, а через це держава його не стала міцною органічно. Він не зрозумів величезної ваги кирило-мефодіївської праці як раз для скріплення самостійности Моравії, дозволив пройди-світу Вікінгу, явному шпигові німецькому, самовладно колотити Моравською церквою і нищити всі добрі наслідки величної праці Мефодія. Це Святополк поруйнував усе те найкраще, що на його землі зробили Костянтин та Мефодій; він праці св. братів через короткозорість політичну не обернув на зміцнення своєї держави, а дозволив ворожій йому німецькій партії 24 роки колотити Моравську церкву, а тим самим обезсилювати свою державу. По смерті Святополка його держава, не сцементована всередині, почала раптово розпадатися, а коли прийшов грізний час, Моймир не зміг оборонитися, і Моравія, як держава, зникла з обличчя землі, а разом з нею зникла й неокріпла праця Кирила та Мефодія...

Багато спричинилося до упадку Моравії ще й те, що як раз в грізний час для неї, по смерті Святополка, на моравським княжеським престолі не знайшлося сильної й мудрої людини, яка б розумно орієнтувалася в тім положенні, в яке кинули Моравію Угри. Домашні колотнечі двох князів за першенство ослабили до краю нещасливу країну і віддали її в руки нового напасника, що сунув зо сходу.

Так упала Моравія, а з нею разом і вся велика праця Костянтина та Мефодія.¹

В якій мірі знищено працю слов'янських апостолів на Моравії? Чи всіх учнів вигнано за границі Моравії? Чи не настали на Моравії часи, коли можна було провадити хоч частинно кирило-мефодіївську працю? Чи могла розвиватися на Моравах бодай література слов'янською мовою? Усе це питання дуже важливі, але джерельної відповіді на них, на жаль, не маємо. Грецьке Життя Климента та слов'янське Наума дають підставу говорити, що вигнано всіх видатних прихильників кирило-мефодіївської ідеї, вигнано за царювання Василя I, що помер 22 серпня 886 року (див. вище ст. 150). Погром кирило-мефодіївської праці був надзвичайно сильним, про що свідчить Життя Климентове, а що його свідчення правдиві, про це говорить недавно знайдене життя св. Наума; ось тому я відкидаю припущення, щоби на Моравії учні св. братів склали глаголицю (див. вище ст. 151) або написали Життя Костянтина та Мефодія, — на це їм не було тут ані часу, ані потрібного спокою.

Але можна думати, що частина бодай таємних прихильників Костянтина та Мефодія таки осталася на Моравах. Життя Климентове в 13 розділі підкреслює, що погром учнів стався без відома князя: „Нічого цього (катування мефодіян) не знав князь, — він випадково був відсутнім; а як би він був присутнім, то еретики не зробили б того з визнавцями правди; бо князь, хоч він і в тисячу раз більше був схильний до франків, хоч і мав напівзвірячу й жорстоку натуру, проте боявся побожності св. му-

1. A. Brückner саркастично пише про цю катастрофу моравської праці св. братів: „Eksperyment grekosłowiański na ziemi Morawskiej — niepotrzebny, szkodliwy i dlatego słusznie przez naród i księcia odrzucony“, див. „Prz. Hist.“ 1908. VII. 168. „Eksperyment morawski zasłużony w całej pełni szwank poniósł“, ib. VI. 295.

жив, особливо коли Бог тричі вчинив чудо¹. Отож, дехто з кирило-мефодієвих прихильників міг зостатися, а по 892 році, коли Віхінг був вигнаний з Моравії, тут можлива була й слов'янська літературна праця. Так само треба допустити, що й по погромі Моравії в 907 р., коли її обсіли угри, все-таки частина народу лишилася на своїх місцях, а пізніше, коли настав спокій, могла тут творитися й своя література слов'янською мовою.

Питання про моравську помєфодіївську літературу не порішено ще остаточно в науковій літературі. Акад. А. Соболевський в своїй праці: „Церковно-славянські тексти моравскаго происхождения“¹ настоює на тому, що в Моравії, а потім в Чехії учні й прихильники слов'янських апостолів „въ теченіи значительнаго времени сохранили церковно-славянскій языкъ въ Богослуженіи и литературѣ“ (ст. 150). Але ми не знаємо, правдиво каже А. Соболевський, які власне з тих церковно-слов'янських текстів, що дійшли до нас, рахувати перекладеними чи написаними в Моравії; не відомо також, які особливості мала мова в текстах моравського походження.

Ось на ці питання й відповідає Соболевський і подає низку пам'яток, які, на його думку, можна назвати моравськими; критерієм для признання теї чи іншої пам'ятки за моравську служить для Соболевського не фонетика, але тільки словник; дійсно, в поданих пам'ятках дуже багато слів, що й сьогодні їх вживають в Чехії, чи взагалі у західних слов'ян; крім цього, в цих пам'ятках часто вживається латино-німецької християнської термінології.

Чи можна прийняти ці твердження Соболевського про „моравську церковно-слов'янську літературу?“ Що література подібна мусіла існувати, на те виразно вказують нам Київські Глаголицькі Уривки, які більшість учених (але не всі) визнають за пам'ятку моравського походження. Але чи були моравського походження інші пам'ятки, які подає Соболевський, сумнівно, — про їх західно-слов'янські ознаки говорить тільки їхній словник, а такий словник міг повстати й тоді, скажемо, колиб вигнаний з Мо-

1. „РФВ“ 1900 р. т. 43 ст. 150-217; рец. Ягіча в „Archiv“ 1902 р. т. 24 кн. 1-2 ст. 263-268.

равії прихильник кирило-мефодіївських ідей писав в якійсь іншій державі, напр. в Болгарії.

І зовсім слушно Г. А. Ільїнський („Извѣстія“ 1900 р. т. V кн. 4 ст. 1383-1386) рішуче не погодився з висновками Соболевського, не визнаючи поданих пам'яток за Моравські; проти признання їх моравськими говорить їхня фонетика. Характерно й те, що поміж цими пам'ятками нема Євангелійських текстів, що важніші з них—переклади з латинського (а ці переклади могли робити по замовленню західні слов'яне) або походять з України чи Білої Русі, де також були поширені т. зв. „моравські“ слова. Отож, як бачимо, питання про моравську церковно-слов'янську літературу лишається ще остаточно не вирішеним.

ДЖЕРЕЛА: Лист баварських єпископів та архієп. Гаттона з 900 р. до папи Іоана ІХ, див. далі в огляді джерел; Слов'янське Життя св. Наума; „Об управлінні державою“ Костянтина Порфирородженого розділ 41; Фульдський Літопис.

ЛІТЕРАТУРА: *Бильбасовъ* в „ЖМНПр“ 1868 р. ч. 238 ст. 372-375. — *Небосклоновъ* 110-116. — *Вороновъ* 95. — *Мальшевскій* в „ТрКДАК“ 1886 р. т. II. ст. 102-110, 198-230. — *Pastrnek* 133-136. — *Matěj Procházka: Zánik metropole sv. Methoda a jeho liturgie slovanské w bývalé říši Velkomoravské*, „Časopis katolického duchovenstva“ 1882 р. кн. 3 і 4. — *Matěj Procházka: Příčiny zániku metropole sv. Methoda a její slovanské liturgie v bývalé říši velkomoravské*, „Sborník Velehradský“ 1883 р., Прага, річянк III, ст. 107-137. — *Bogusławski* 143-163. — „Časopis Musea Českého“ 1897 р. ст. 352, тут матеріал для характеристики Вікінга. — *К. Я. Гротъ: Моравія и мадьяры*, 1881 р., ст. 327-409.

4. Закріплення кирило-мефодіївської праці у південних і східних слов'ян.

Учні й прихильники Мефодія, засуджені на вічне вигнання і при допомозі німецького війська відправлені в різні наддунайські місця, розійшлися тут, щоби не бути помітними, на різні сторони. Це мало велике значіння в християнізації слов'янського світу, бо ці наслідники Костянтина й Мефодія понесли великі ідеї їхні до всіх слов'янських народів.

Що сталося з головним учнем Мефодія, його наслід-

ником на Моравській архієпископії, Гораздом, пам'ятки нічого не говорять, але певне йому випала така сама доля, як і всім іншим, а може й гірша: він був свій, мораванин, а тому з ним розправилися сміліще, як з чужими. А Климент, Наум та Ангелар — здається, усі три слов'яне візантійські — подалися до Дунаю, і з великими перепонами та подіями добралися вкінці до Білгороду по той бік Дунаю. Тут прийняв їх болгарський намісник Боритакан, а довідавшись, хто вони такі, відправив їх до князя болгарського Бориса, „бо він знав, що Борис шукає таких людей“, додає БЛ¹⁶. Борис дійсно з радістю прийняв цих вигнанців з непривітливого краю, наказавши приймати їх з честю і дати їм всього потрібного, БЛ¹⁶. Мешканці болгарської столиці на перебій запрошували цих емігрантів жити до себе, відпочити від тяжкої дороги та перенесених страждань. Один з учнів, Ангелар не виніс усього пережитого, — і помер зараз по прибутті до Бориса; а Климент з своїм братом Наумом назавсіди позосталися в Болгарії.

Дуже цікаву звістку про долю вигнаних учнів подає ще слов'янське Життя св. Наума. Як я вище на ст. 148 розповідав, частину учнів продано жидам, а ті священників та дияконів повели в Венецію на продаж. „І коли їх продавали — розповідає ЖН — тоді з Божої волі прибув з Костянтинополя до Венеції, виконуючи цареве діло (царе дѣло дѣлає), царів муж. Довідавшись про них (учнів), він одних викупив, а других узявши так, повів їх до Царгороду і розповів про них царю Василю. І їх вернули знову „въ свое чины и саны презвітеры и діаконы“, як було до того, і дали плату на життя (оуроки). Ніхто (з них) в неволі не помер (никто же въ работоу не оумрѣ), а одні в Костянтинополі, приняті царем, знайшли собі заспокоєння, а другі прийшли до болгарської землі, і з великою почесстю тут знайшли собі спокій“.

Це надзвичайно цінна вказівка. Учнів Костянтина й Мефодія охоче й офіційно прийняли в Царгороді, а це свідчить, що ані цісар Василь I, ані Фотій не були тріазичниками, що вони ставилися прихильно до праці солунських братів на Моравії, — важлива вказівка, що до слов'янської політики Візантії. Вказівка ця кидає певне світло й на відомому подоріж Мефодія десь коло 884 р. до Царгороду;

старий архієпископ моравський, бачучи переслідування й каверзи німецького духовенства, певне вів розмови в Царгороді з впливовими людьми й про долю своїх учнів. Як знаємо, Мефодій позоставив в Костянтинополі священника та диякона з книжками. Не виключена можливість, що коли настав в Моравії погром учнів Кирила й Мефодія, хтось із цих учнів дав знати до Царгороду, звідки може й навмисне післано „царського мужа“ до Венеції (пор. в ЖН: *царе дѣло дѣлає*), щоби там відняв від жидів проданих учнів; не забудьмо, що Венеція в той час знаходилася під владою Візантії.

Як я казав уже (див. т. I стор. 194), цар болгарський Борис охрестився десь на кінці 864 чи поч. 865 р. і зараз потому розпочав дбати також і про розвиток освіти свого народу. Цілком можливо, що якийсь час працювали в Болгарії Костянтин і Мефодій, про що де-кільки джерел так настирливо свідчать нам; у всякому разі, кирило-мефодіївські ідеї дуже рано прищепилися в Болгарії і знайшли тут добрий ґрунт та відповідне зрозуміння. На початку не було в Болгарії слов'янського Богослуження, — греки й римляне принесли сюди свою мову, відкидаючи слов'янську. Але вже цар Борис пересвідчився, що грецьке Богослуження прив'язує його нарід до Греції політично, а греки ж були ворогами болгар, і тому Борис рано завів у себе Богослуження слов'янське по перекладу Кирила та Мефодія. Коли саме сталося це — не знаємо, але мусіло статися ще за життя св. братів; тоді ж мала початися тут і слов'янська література, що потім так пишню тут росцвіла.

Як прийшли учні Мефодія до Болгарії, вони застали вже тут де-не-де слов'янське Богослуження і початок літератури; звичайно, вони допомогли, щоби Богослуження це поширилося та закріпилося по всіх містах, бо в той час була ще в Болгарії й Служба грецька. Знаємо, напр., що в X в. боролися між собою слов'янська й грецька Відправи, але перемогла таки слов'янська (див. т. I ст. 235 — 236). Так само застали учні Мефодія в Болгарії й розпочату перекладчеську літературну працю, і вони теж пристали до неї.

Ще за життя свого цар Борис уступив престол свій старшому сину Володимиру (десь в роках 888—892), а сам побажав прийняти чернечий сан. Але Володимир був не-

здатний до управління, і тому Борис усунув його, а на престол посадив десь коло 892 р. молодшого свого сина Симеона. Симеон (помер в 927 р.) був найславнішим із усіх болгарських царів, прийняв титул грецького царя чи імператора — βασιλεύς - imperator, нещадно нападав на Візантію, а р. 913 зайняв був навіть сам Царгород і мало не зруйнував грецьку імперію. Молоді роки свої Симеон прожив в Царгороді при візантійському дворі як закладник, і тут був всебічно вихований; грецьку культуру він надзвичайно полюбив і так нею перенявся, що був названий півгреком. Вернувшись Симеон додому, пильнував пересаджувати кращі прояви грецької культури до себе, на рідний ґрунт; він добре знав також слов'янську мову, а що найважливіше — цілком розумів значіння Богослуження та літератури рідною мовою для зміцнення своєї держави.

Щоби виконати свої широкі освітні плани, Симеон почав гуртувати коло себе вчених людей, і в цій роботі учні св. Мефодія стали йому в великій пригоді. Симеон, видно, зібрав великий гурт цих учених, бо та праця, яку вони проробили під проводом ученого царя, була дуже великою. Треба думати, що за царя Симеона слов'янське Богослуження вже зовсім закорінилося в Болгарії, і не тільки закорінилося, але й зміцніло на якості.

Переклади богослужбових книжок, які зробили Костянтин та Мефодій, зараз по смерті їх викликали певну критику до себе; це були перші, чи правильніше — одні з перших перекладів, а тому й мали деякі ознаки таких перших праць; крім цього треба брати на увагу, що Костянтин та Мефодій все ж таки були греками, а тому могли часом і не знати досконально всіх відтінків слов'янської мови. Через усе це за царя Симеона розпочинається жвава праця над виправленням зроблених перекладів, про що свідчить нам, як ми бачили, чернець Хоробрий. Крім цього, в перекладах Костянтина й Мефодія було певне досить моравізмів, а це в Болгарії утрудняло зрозуміння Богослуження, і тому їх тепер замінювали на вирази болгарські; взагалі, за цей час богослужбові тексти помітно болгаризували, приспособляючи їх до місцевого зрозуміння. Не все потрібне для церкви зробили св. брати, — тепер робилися нові переклади: побільшилося число потрібних богослужбових книг. Не

виключена можливість, що підчас моравського погрому частину зроблених перекладів, особливо з тих, що закінчені перед смертю Мефодія, знищено зовсім, — доводилося перекладати тепер вдруге.¹

За царя Симеона пишно розцвіла вже слов'янська література, і до цієї праці учні Мефодія так само доклали своїх рук. Література ця так побільшилася і досягла такого високого розвитку, що час Симеона правдиво зветься золотим віком слов'янської літератури. В першу чергу звернено увагу на те, щоби подати болгарському народові найкращі та найпотрібніші твори грецькі, а тому перекладна література дійшла за Симеона до великих розмірів. Крім цього розпочиналася й своя оригінальна література вже в більших розмірах.

ЛІТЕРАТУРА про добу царя Симеона, подаю головніше. Болгарська Легенда 15-22, 28. — *Е. Голубинскій*: Краткій очеркъ исторіи православныхъ церквей: болгарской, сербской и румынской, М. 1871 р. ст. 165-170. — *П. І. Шафарикъ*: Расцвѣтъ славянской письменности въ Булгаріи, „Чтенія“ М. 1848 р. кн. 7 ст. 37-59, переклад О. Бодяньського. — *Палаузовъ*: Вѣкъ болгарскаго царя Симеона, Спб. 1852 р. — *Е. Голубинскій*: Исторія Русской Церкви, т. I ч. I. М. 1880 р. ст. 715-757. — *Д. Цухлеговъ*: Духовно-литературниятъ животь на българския народъ при царь Симеона, „Сборникъ за народни умотворенія“ т. XII ст. 561-615. — *Архим. Леонидъ*: Библиографическія размысканія въ области древнѣйшаго періода славянской письменности IX-X вв., „Чтенія“ 1890 р. кн. 3 ст. 1-19. — *Е. Пытуховъ*: Болгарскіе литературные дѣятели древнѣйшей эпохи на русской почвѣ, „ЖМНПр“ 1893 р. ч. 286 ст. 298-322, про Климента, Іоана екзарха і Костянтина Болгарського, тут і література; рец. Ягіча в „Archiv“ 1896. XVIII. 284-286. — *F. Dvornik*: Les Slaves 1926 р. ст. 282-322.

Звичайно, ми не знаємо всіх письменників золотої доби слов'янської літератури, бо давнина скупо зберегла нам відомості про них. Мало того—ще не знайдено ані одного оригіналу з того, що було написано за царя Симеона, бо все, що маємо, то пізніші відписи.

Одним з найбільших письменників золотої доби треба вважати учня Мефодієвого св. Климента, якого народня легенда вважає першим² єпископом болгарським БЛ²⁰

1. Як свідчить БЛ¹², учнів перед переправою через Дунаї роздягали до гола, див. вище ст. 149; звичайно, при такім стані учні не могли мати з собою книжок.

2. Може першим єпископом з посеред слов'ян, бо першим архієпископом болгарським був Йосиф; див. вище ст. 8.

і якому звичайно приписується заведення слов'янського Богослуження в Болгарії. Це був найенергічніший учень солунських братів, який для закріплення ідей своїх учителів зробив найбільше, а тому треба спинитися над його діяльністю трохи більше.

Про Климента знаємо не багато, а те, що знаємо, походить з джерел, які довгий час були в великому підозрінні, — це повне й коротке Життя Климента грецькою мовою; де-кілки цінних фактів дає до того слов'янське Життя св. Наума, брата Климентового. Походження Климента твердо не встановлено, — Міклошич зве його мораванином чи слов'янином паннонським, Шафарик та Ягіч — болгариним, Баласчев — греком, Лавров — слов'янином болгарським або македонським. Вондрак: Z обогу 1903 р. доводить, що Климент був південним слов'янином, з чим погодився й Лавров в „Archiv“ XXVII. 1905 р. Коротке ЖКл зве його мізом, а це й дає підставу бачити в Клименті болгарина. Найкращий дослідник життя й діяльності Климента, Н. Л. Туницький досить обгрунтовано твердить, що Климент походив із слов'ян візантійських. Дійсно, повне ЖКл²² виразно свідчить, що Климент „знав життя Мефодія, як ніхто інший, бо ще з молодих літ — èx véro èti — пішов за ним і на власні очі бачив всю працю вчителя“, а це дає змогу рахувати Климента земляком св. братів, — може жив він десь коло Солуня або в тім слов'янським княжінні, де Мефодій був воєводою. Як бачимо, Климент ще замолоду познайомився з солунськими братами, і напевне був в числі тих помішників Костянтина, про яких згадує ЖК¹⁴, був в числі тих, „иже бяху того же доуха, его же и си“ ЖМ⁵ (див. I т. ст. 188).

І Климент, можливо, не розлучався з слов'янськими апостолами, від Моравської місії починаючи. Я припускаю, що висвячення Климента на священника могло статися ще в Царгороді, так що до Моравії він поїхав з солунськими братами вже як їх ближчий помічник, бо ж трудно допустити (див. т. I ст. 193), щоби на таку велику працю Візантія послала в Моравію тільки одного священника — Костянтина; припускати, як то твердить Н. Туницький, що Климента висвячено на священника тільки в Римі в 870 р., міцних підстав нема, навіть в „Успінні“. Климент переніс всю

тяготу Моравської місії св. братів і був їм одним з найперших помічників. На Моравській праці був і молодший брат Климентів, Наум.

По погромі кирило-мефодіївської праці в Моравії, Климент з братом Наумом прибув в 886 р. до Болгарії, де прийняв їх цар Борис. На якийсь час Климент з Наумом поселилися, як свідчить ЖКл¹⁶, в домі болгарського сановника Ехача, який прийняв їх з любов'ю та честю. І з цього часу розпочалася невпинна культурна праця Климента серед болгарського народу, праця, яка дала йому правдивий титул патрона болгарської церкви та батька болгарської культури.

Скоро по тому цар Борис призначив Климента вчителем Кутмичевицької землі, цеб-то місіонером і взагалі провідником освіти в цій краї. Як твердить Н. Туницький, Кутмичевиця — це південно-західна частина Македонії й Албанії, від Солуня на захід аж до побережжя Адріатицького моря; до цієї землі відносять Охриду, Дівол і Главиницю. Тут і працював Климент, скрізь заводячи національні слов'янські школи і збільшуючи число своїх учнів. В 893 р., як свідчить слов'янське Життя Наума, з наказу царя Симеона висвячено Климента на єпископа Велики чи Дрембиці, чому Климента й звать єпископом велицьким¹.

Єпископом Велицьким позостався Климент вже аж до своєї смерті. Перед смертю просив Климент царя Симеона, щоби звільнив його від єпископських обов'язків, але цар на те не пристав. Климент оселився в монастирі, і скоро потому й помер в глибокій старості й був похований 27 липня 916 року.

Климент — найплодовитіший письменник початкової доби слов'янської літератури. Написав він дуже багато, тільки остаточно ми ще не знаємо, що саме можна з певністю приписувати Климентові. Праці Климентові розкидані по найрізніших збірниках, і більшості з них ми напевно не знаємо. Літературна діяльність Климента, що розпочалася ще в Моравії, проходила головню в південній Македонії,

1. Епархія Велицька має назву від річки Велики, що тече недалеко Охриди; до цієї епархії входили Дьбърца, Кичево й Палог, цеб-то центральна частина Балкан, населена слов'янами. Дпв. „Богосл. Енциклопедія“ 1910 р. т. XI ст. 150.

де він заводив школи і де потім працював як єпископ; ЖКл¹⁸ оповідає, що Климент мав 3500 учнів; а в Охридї збудував він монастир, який і став центром болгарської культури.

Літературна праця Климента була ріжноманітною, як це розповідає ЖКл²², — він дав „все, що стосується Церкви“. З цієї праці треба зазначити: 1. Напевне Климент допомагав Костянтину в його перекладах ще до Моравської місії, як то можна виводити з ЖК¹⁴ та ЖМ⁵, а особливо допомагав він в цій праці пізніше Мефодію. 2. Багато написав Климент Слів та Похвал на всі рокові свята, про що ЖКл²² так пише: „На всі свята склав Климент повчаючі Слова, прості та ясні, що не мали нічого трудного для зрозуміння, але були приступні навіть для найпростішого болгарина“. Ундольський, Лавров та Стоянович видали вже багато таких Слів та Похвал, з яких 16 безумовно належить Клименту. Між цими Похвалами єсть і Похвала Кирилу й Мефодію. 3. Охридський список ЖКл з XIV—XV в. дає дуже цінний варіант про літературну працю Климента: „І пісєними канонами щедро церкву зміцнив“, з чого Туницький виводить, що Климент переклав Тріодь Цвітну. 4. Як останній час вперто твердить багато дослідників, Климент склав і Життя своїх учителів — Костянтина та Мефодія (див. про це далі в огляді слов'янських джерел). Праці Климента були дуже поширеними, і їх охоче читали вдавнину. Треба ще додати, що т. зв. коротке ЖКл приписує нашому Климентові й заведення яснішої азбуки, певне кирилиці замість Костянтинової глаголиці, але про це розповідаю в IV т. цієї праці.

Великий культ Климента позостався в Мекедонії від давнини ще й досі, і з часом він зростає все більше та більше. Мощі Климентові зберігалися аж до 1408 р. в Пантелеймоновім монастирі; коли ж в тім році турки взяли Охрид, з того часу мощі перенесено в монастир св. Богородиці; правда, голову Климентову невідомо коли таємно „забрали“ з Охридської катедри ченці монастиря Івана Продрома (Предтечі) і сховали в себе, через що й тут повстав великий культ Климента. Тепер від Продрома позостався тільки руїни на березі р. Бистриці.

Ще Є. Голубинський не визнавав Климента за учня Мефодієвого; це положення широко розвинув в багатьох

своїх працях чеський учений о. Снопек, котрий твердить, ніби було два Клименти: один — учень Мефодія, другий — єпископ і письменник; цей другий Климент, автор ЖК та ЖМ, єсть та особа, що в літературі відома під прибраним ім'ям черця Хороброго. Але твердження Снопка, як не оперті на джерельних даних, наука не прийняла.

ЛІТЕРАТУРА про Климента дуже велика; подаю тут найголовніше, зазначаючи, що праці ці звичайно говорять і про Костянтина та Мефодія. Наукові досліди про цього славного письменника розпочав *В. М. Ундольскій*, але він не довів своїх праць до кінця, хоч і багато зробив; в Московському Рум'янцевському Музеї під № 1393 зберігаються матеріали Ундольського про Климента; лише по смерті цього вченого видрукувано його реферат: „Объ открытіи и изданіи твореній Климента, єпископа Словенскаго“, див. „Бесѣды въ Обществѣ Любителей Россійской Словесности“ М. 1867 р. вип. I ст. 31-38. — *Филаретъ*, архієп. Чернягівський: Святыя южныхъ славянъ, 1855 р., по вид. 4 Спб. 1894 р. ст. 149-158, про Климента та його помічників: Ангелара, Горазда, Наума й Саву. — *И. И. Срезневскій*: Дополненія къ повременному обозрѣнію древнихъ памятниковъ, „Извѣстія“ X. 541-547, три науки. — *А. Н. Поповъ*: Библиографическія матеріали, „Чтенія“ 1880 р. кн. 3 ст. 245-264, 157-172, видано дві Слові Климента: на Богоявленія й на Різдво Христове, по списку XIV в. — *Архимандритъ Леонидъ*: Наученіе на Богоявленіе Господне, современное паннонскимъ житіямъ свв. славянскихъ первоучителей Кирилла и Мефодія, приписываемое ученику ихъ св. Клименту, „Памятники Древней Письменности“, 1885 р. LX, Спб. — *Арх. Леонидъ*: Библиографическія разысканія, „Чтенія“ 1890. III. 13-15. — *Е. В. Пытуховъ*, див. вище, 1893 р. ст. 300-310. — *Новакович*: Први основи словенске книжености межу балканскимъ словенима, Београд, 1893 р. — *В. М. Ундольскій*: Климентъ, єпископъ словенскій, „Чтенія“ М. 1895 р. кн. 1 (172) ст. XLVI+82; передмову до цієї праці написав П. А. Лавров, а в ній розділи: I: О изданіи твореній Климента Словенскаго, єпископа Величьскаго, II: Литературная дѣятельность Климента Болгарскаго і III: Характеръ поученій Климента, ихъ источники; в додатку сім казань Климента. Рец. Ягіча, „Архив“ 1896. XVIII. 284-286, — Ягіч не вважає Климента за автора ЖК та ЖМ. — *Von-drák I.*: Frisinské Památky, Прага, 1896 р., багато про літературну діяльність Климента. — *П. А. Лавров* видав декільки Слів Климента з цінним коментарем, див. „Извѣстія“ 1898 р. т. III ст. 1086-1109, 1355-1336, 1901 р. т. VI кн. 3 ст. 236-280, 1906 р. т. XI кн. I ст. 443-448; „Архив“ 1905. XXVII. 373-380-382; рец. Л. Милетича в „Български Прегледъ“ V. 7. 141-142. — *А. И. Соболевскій*: Изъ области древней церковно-славянскої проповѣди, „Извѣстія“ 1904-1906 р. т. VIII кн. 4, IX. I, X. 2, XI. 1. 2. 4, тут 15 пам'яток. — *Г. Баласчевъ*: Климентъ, єпископъ словѣнски и служба му по старъ словѣнски прѣводъ съ една часть грѣцки паралеленъ текстъ и едно факсимиле, Софія,

1898 р.; рец. Г. Ільїнського в „Извѣстія“ 1899 р. т. IV ст. 1127-1129; П. Лаврова в „Визант. Врем.“ 1899 р. т. VI. ст. 542-547; Т. Флоринського в „Унив. Извѣст.“, Київ, 1899 р. кн. 9 ст. 251. — *Jagić V.*: Zur Entstehungsgeschichte, 1900 р. ст. 59 sq. — *Vondrák V.*: Studie z oboru církevněslovanského písemnictví, Прага, 1903 р, 180 ст., видрукувано в „Rozprawy České Akademie“ III № 20. Власне це праця про літературну діяльність Климента, еп. словенського. Рецензії: велика й цінна рец. П. А. Лаврова в „Archiv“ 1905 р. XXVII. 350-384: Die neuesten Forschungen über den slavischen Klemens; Г. Ільїнський: в „Виз. Врем.“ 1906 р. т. XIII ст. 643-644; Е. Е. Голубинський в „Извѣстія“ 1904 IX кн. 3 ст. 343-349; А. С. Соболевський, „ЖМНПр“ 1904 кн. 4; V. Jagić: Meine Zusätze zum Studium der Werke des slavischen Klemens, „Archiv“ 1905. XXVII. 384-412; Н. Туницький, в „Богосл. Вѣстн.“ 1913 р. т. III ст. 556-563. — Л. В. Стояновичъ: Новыя слова Климента словѣнскаго, „Сборникъ“ Спб. 1905 р. т. 80 № 1, 263 ст.; тут видрукувано 28 творів дійсно Климента або тільки приписаних йому; не зовсім прихильні рецензії: А. Соболевського в „ЖМНПр“ 1905 р.ч. 362 ст. 432-435; П. А. Лаврова в „Извѣстія“ XI кн. I ст. 441-448; Н. Туницького в „Богосл. Вѣстн.“ 1913 р. т. III ст. 553-556. — Fr. Šnorek: Studie Cyrillomethodějské, 1906 р.; єпископ Климент і учень Мефодія Климент — це, на думку Снопка, різні особи; еп. Климент — це чернець Хоробрий; він склав ЖК та ЖМ. — Е. Спротстрановъ: Невзвѣстна служба на Климента, єпископъ словѣнски, „Сборникъ въ честь на професоръ Л. Милетичъ“, Софія, 1912 р., ст. 347-351. — V. Jagić: Entstehungsgeschichte § 17 — про Климента та його літературну діяльність. — Н. Туницький: Св. Климентъ, еп. словенскій пли величскій, „Богосл. Энцикл.“ 1910 р. т. XI ст. 140-155, цінна коротка стаття. — Н. Л. Туницький: Обзоръ источниковъ для исторіи жизни и дѣятельности св. Климента Словенскаго, „Богосл. Вѣстн.“ 1910 р. II. 132-157, III. 79-102; 1911 р. I. 576-600. — Н. Л. Туницький: Св. Климентъ, єпископъ Словенскій. Его жизнь и просвѣтительная дѣятельность. Сергіїв Посад, 1913 р., 3+XI+290+II ст., 4 знимки. Дуже цінна монографія (з якої, на жаль, я не міг скористати для своєї праці), що складається з двох розділів: „Обзоръ источниковъ для исторіи жизни и дѣятельности св. Климента Словенскаго“ ст. 1-107, з „Богосл. Вѣстн.“ 1910-1911 р.р., та „Очеркъ жизни и дѣятельности св. Климента Словенскаго“ ст. 108-260. Єсть цінні рецензії: Н. Петровського в „ЖМНПр“ 1914 р.ч. 50 ст. 126-152; П. А. Лаврова в „ЖМНПр“ 1914 р. ч. 52 ст. 168-177; Ягича в „Archiv“ 1914 р. т. 35 ст. 577-585; С. І. Смирнова в „Богосл. Вѣстн.“ 1913 р. т. III ст. 129-135; М. Д. Муретова, *ibid.* ст. 136-143. — Н. Туницький: Св. Климентъ, єпископъ Словенскій. Рѣчь передъ защитой магистерской диссертации, „Богосл. Вѣстникъ“ 1913 р. т. II ст. 227-241, головно про літературну діяльність і значіння Климента. — Н. Туницький: Обзоръ разработки вопроса о литературной дѣятельности св. Климента, еп. Словенскаго, „Богословскій Вѣстникъ“ 1913 р. т. III ст. 533-566, і окремо; дуже цінний критичний огляд всього, що написано про Климента; вся література, навіть дрібна; зазначено всі ви-

дання праць Климента. — *А. Теодоровъ-Баланъ*: Свети Климентъ Охридски въ книжевния поменъ и въ научното дирене, Софія, 1919 р., 117 ст.; це академічна промова, читана на урочистих зборах Болгарської Академії Наук 27 липня 1916 р. в тисячеліття з дня смерті Климента. Тут добрий науковий перегляд писаних пам'яток та всієї літератури про Климента. Рец. Fr. Pastrnek'a в „Slavia“ 1922 р. т. I кн. I ст. 133-136. — *В. Н. Златарски*: Де се намирала епископята на св. Климентъ Охридски, „Македонски Прегледъ“ 1924 р. I. 1.

Другим письменником золотої доби був так само учень Мефодія — *Костянтин*, перше пресвітер, а пізніше єпископ невідомої катедри в Болгарії. Можливо, що він родом був мораванин. В 894 р. Костянтин склав збірника казань на всі неділі року числом 51, вибравши їх головним чином з Івана Золотоустого, почасти з Кирила Олександрійського, а де-що склавши сам; це його „Учительна Євангелія“, переклад з грецького. Десь коло 907 року з доручення князя Симеона він переклав чотири слові Афанасія Олександрійського проти аріянів. Він же склав „Азбучну Молитву“ (див. т. I ст. 313), уміщену в пролозі до „Учительної Євангелії“ 894 р. На основі аналізу „Учительної Євангелії“ А. Соболевський припускає, що Костянтин, коли був ще священником, жив в Солуні або коло нього; ставши єпископом, жив може в Брегалниці. Н. Туницький, не погоджуючись з цим, відносить діяльність Костянтина до Царгороду.

ЛІТЕРАТУРА: *В. М. Ундольскій*: „Учительное Евангелие Константина епископа болгарскаго“, з синодального рукоп. XIII в., але праця не вплишла в світ. — *А. Михайловъ*: Къ вопросу объ Учительномъ Евангелии Константина, епископа Болгарскаго, див. „Древности. Труды Славянской Комиссии“, М. 1895 р. т. I ст. 76-133. — *Соболевски А. И.*: Епископъ Константинъ, „Сборникъ за народни умотворения“ 1901 р. т. XVIII ст. 68-73. — *Той само*: Гдѣ жилъ Константинъ Болгарскій? Див. „Исследования и материалы“ 1910 р. ст. 127-131, або „РФВ“ 1902 р. т. 48 ст. 119-123.

Славним письменником золотої доби був також *Іоан*, пресвітер та екзарх Болгарський. Це був сучасник царя Симеона та його діяльний співробітник на праці для освіти болгарського народу; у свій час він був широко знаним. З літературних праць його відомі: 1. „Шестоднев“ або шість слів про творення світу; книга ця почасти самостійна, почасти складена на основі такої ж праці Василя Великого; цю книгу Іоан присвятив Симеону, на якого прохання певне

й написав її. 2. Крім цього, Іоан переклав „Богословіє“ Іоана Дамаскина, — це догматичне богословіє, переклав з нього лише половину на прохання Дукса, брата кн. Бориса; див. вище ст. 103-104. 3. Відомий Іоан і як проповідник, — до нас дійшло чотири його казані, але певне було їх більше.

ЛІТЕРАТУРА: К. Калитодовичъ: Іоаннъ ексархъ Болгарскій, М. 1824. — Dr. Václ. Ondrák: O mluvě Jana eřarcha Bulharského. Příspěvek k dějinám církevní slovanštiny, v Praze, 1896 р. 102 ст., — головно про мову творів Іоана Болгарського; рец. А. Соболевського в „ЖМНПр“ 1897 р. ч. 311 ст. 219-221.

Письменником золотої доби був і чернець Григорій, пресвітер за час царя Симеона. Дослідники вказують, ніби на поручення Симеонове Григорій переклав Хронографа, цеб-то історію від початку світа до імператора Юстиніана, працю грецького історика Іоана Малали; до свого перекладу Григорій додав, також в перекладах з грецької, Палею, чи то історію старозавітну, та Олександрію — легендарне оповідання про Олександра Македонського. Але таке твердження сумнівне. В Збірнику Архива Мін. Зак. Справ XV-XVI в., що складається з книг Мойсеевих, Ісуса Навина, Судей та Руфи, а також з оповідання про Мелхиседека та апокрифичних заповітів 12 патріархів, по книзі Руф уміщено таку приписку: „Книги завѣта Божіа ветхаго, сказающе образы новаго завѣта, истинну соушу, предложеныя от греческаго языка в' словен'скый при князи блѣгарстѣмъ Симеонѣ, сыне Бориши, Григоріемъ презвитеромъ мнѣхомъ всѣх црковник блѣгарскихъ церкви повелѣніемъ того книголюбца князя Семіона, истиннѣ рѣдци боголюбца“. Це єдине наше джерело, з якого знаємо про Григорія, але це місце вчені розуміють не однаково. А. Соболевський розуміє його так, що тут говориться про переклад Толкової Палеї, а не книг біблійних¹. Новий дослідник праці Григорія, И. Е. Евсѣевъ твердить, що Григорій перекладав книги Старого Завіту, а саме ті, що пророкують Новий Завіт, цеб-то т. зв. Восьмикнижжа: 5 книг Мойсея та книги Ісуса Навина, Судей і Руф.

ЛІТЕРАТУРА: А Соболевскій в Київ. „Унив. Изв.“ 1885 р. кн. 9 ст. 304, про мнѣха Григорія.—И. Е. Евсѣевъ: Григорій Пресвитеръ,

1. „Универс. Извѣстія“, Київ, 1885 р. кн. IX ст. 304.

переводчикъ времени болгарскаго царя Симеона, „Извѣстія“ 1902 р. т. VII кв. 3 ст. 356-366; тут і відповідна література.

Чернець Хоробрий так само жив десь під час доби Симеонової. Він написав Оповідання про письменна слов'янські — гаряча оборона слов'янської азбуки, літератури та перекладів Костянтина від нападків на них греків чи грекоманів. Писав і крім цього, але писання його ще не знайдені. Про цього письменника та про його Оповідання розповім докладно в IV т. цієї праці; тут див. Показчика.

Сам цар Симеон також займався літературною працею — склав книгу „Златоструй“; це збірник 135 слів, вибраних з Івана Золотоустого, збірник, що мав широку популярність в давній літературі.

На жаль, ми не знаємо всіх письменників золотої доби слов'янської літератури; а що їх було більше, на це вказує сам факт, що від того часу маємо ще твори невідомих авторів. Так, з наказу царя Симеона невідомий нам автор склав дуже цікавого збірника, — „Съборъ отъ многихъ отъць въкратъцѣ съложены, на память и на готовъ отъвѣтъ“; це рід підручної енциклопедії не тільки з богословія, але й зо всіх ділянок тодішнього знання. Цей збірник року 1073-го переписав в Києві з болгарського оригіналу дяк Іван для чернигівського князя Святослава, а тому він відомий в науці звичайно під назвою Збірника царя Святослава. Збірник 1073 р. має велику вагу, як перша значна пам'ятка давньої української літератури та мови; дяк Іван, переписуючи, наробиив багато цікавих помилок, які виразно показують, якою була в 1073 р. київська, по теперішній термінології українська мова.

За час царя Симеона в Болгарії зроблено ще одну висококультурну справу, — замінено азбуку, яку склав Костянтин, цеб-то глаголицю, на іншу, простішу — на т. зв. кирилицю; але про це буде мова в IV томі цієї праці.

Як бачимо, за царя Симеона дійсно пишню розцвіла слов'янська література і принесла великий врожай. Праця св. Костянтина та Мефодія, силою вигнана з Моравії, знайшла собі родючий ґрунт в Болгарії, особливо за царя Симеона, і дала тут несподівано величні наслідки. Ідеї св. братів не загинули, а були пересажені на болгарську землю, де міцно зацпилися й були збережені, як найцінніший скарб

для цілого слов'янського світу, бо вже звідсі скарб цей розносився по всіх слов'янських землях південних та східних.

Як я розповів уже (див. т. I ст. 148), перше хрещення киянам приніс був десь р. 861-го сам Костянтин, і з того часу в Київі заклалася більша християнська громада і може розпочалося слов'янське Богослуження. Християнська громада ця з часом все збільшувалася, і можна з певністю припускати, що частина вигнаних учнів Мефодія, з Моравії пішла й до Київа і тут працювала, готовлячи ґрунт для охрещення цілого східно-слов'янського народу. Час той настав вже за князя Київського Володимира Великого: року 990-го (не 988) він і охрестив перше киян, а потім усю свою землю. З Київа християнство понесено на північ, і з часом прийняв його увесь східно-слов'янський нарід. А разом з християнством затвердилося тут і слов'янське Богослуження.

Таким чином знищена та вигнана з Моравії праця слов'янських апостолів, Костянтина та Мефодія, перейшла до слов'ян південних та східних, і тут врятувалася на віки вічні для слов'янського народу. Врятувалася й велична ідея кирило-мефодіївська — Богослуження живою мовою, врятувалася, не зважаючи на всю запеклу боротьбу проти неї триязычників. Правда, з часом церковно-слов'янська мова старілася, ставала менше зрозумілою для народу і слов'янській церкві загрозувало самій стати на той шлях, проти якого так завзято боролися Костянтин та Мефодії, — цеб-то утворити собі науку про чотироязичну ересь. Але давня слов'янська церква мудро оминула цю небезпеку: вона увесь час невпинно дбала про наближення богослужбові мови до народнього зрозуміння, скрізь заводячи народню вимову богослужбових текстів та замінюючи давні малозрозумілі слова новими зрозумілими¹.

Врятувалася велична праця Костянтина та Мефодія, яко неоціненний скарб для цілого слов'янського народу. Глибокі ідеї св. братів не завмерли навіки, навпаки — з часом вони набірають нової сили та нового зрозуміння, і саме тепер слов'янські народи почали знову їх переглядати та пильно передумувати. І не тільки південне та східне сло-

1. Ширше про це розповідатиму в однім з дальших томів цієї праці.

в'янство наново передумує невмірущі ідеї Костянтина й Мефодія, — до них почало жваво прислухатися та по новому перецінювати їх і слов'янство західне, що втратило було на довгий час Богослуження живою мовою. І хто знає, може ще настане той час, коли увесь слов'янський світ таки зрозуміє величні ідеї своїх найперших апостолів, а зрозумівши, об'єднається в одну велику родину як своєю вірою, так і своїм життям, щоби справдилося й на нас слово євангельське: „І буде тоді одна громада і один провідник“...

XVII. Праця Костянтина й Мефодія у окремих слов'янських народів.

Головним завданням цілого життя солунських братів була християнізація усіх слов'янських народів. На величезний слов'янський нарід від давніх часів дивилися з острахом та тривогою два світи, — світ грецький і світ римо-німецький. Слов'яне були близькими сусідами цих двох світів, і обом їм добре далися в знаки своїми постійними нападами. І німці, і греки ще з часу першої своєї стичности з слов'янами відразу почули в них велику загрозу, а тому почали завзято боронитися від неспокоїного сусіда. Християнізувати слов'ян стало завданням і німців, і греків від давнього часу; звичайно, ані ті, ані другі не збиралися навчати слов'ян нової віри зовсім безкорисно, — навпаки, християнізація слов'ян приносила великі не тільки політичні, але й матеріальні користі тому народові, хто спричинився б до цього. Звідсі й вийшла така завзята боротьба за впливи на слов'янських землях церков грецької та римської.

У IX-м віці Візантія вже глибоко розуміла всю силу слов'янського народу, а тому розуміла й всю вагу охрещення цього народу грецькими місіонерами. Найглибше зрозумів цю справу патріарх Фотій. Широко освічений, один з найкращих політиків свого часу, Фотій правдиво передчував силу римської церкви, зрозумів її дійсні стремління, а тому ціле життя своє працював на поширення грецьких церковних впливів на слов'янських землях, затираючи тут

впливи римські. У той час (як почасти й тепер) церковний вплив постійно вів за собою й вплив політичний, а тому охрещення слов'ян Візантією відразу збільшувало й її політичні впливи серед них. Не говорю вже про впливи культурні: охрещена земля на довгі віки підпадала великому впливові власне того народу, який приніс їй нову віру. Візантія напевне не один раз посилала своїх місіонерів до різних слов'янських народів, не один раз намагалася охрестити той чи інший слов'янський нарід. Для зреалізування своїх далекосяглих планів Візантії, чи власне патріархам її, бракувало таких місіонерів, які віддали б для ідеї християнізації слов'янських народів усе своє життя, які працювали б незалежно від теї чи іншої політичної ідеї своєї батьківщини, і які б цю християнізацію зв'язали міцно з працею підняття освіти серед цих народів. В особах Костянтина й Мефодія патріарх Фотій і здобув собі власне таких місіонерів.

Костянтин і Мефодій ціле життя своє працювали для християнізації слов'янських земель, а тому тепер усі без виключення слов'янські народи так чи йнак зв'язують початок свого охрещення з солунськими братами. Традиція вперто це твердить, хоч важніщі джерела наші й не підтверджують того. Костянтин безумовно розпочав свою працю серед слов'ян македонських, що жили в Візантії; під час Сарацинської місії працював трохи й серед слов'ян малоазійських; зовсім не виключена можливість, що під час Хазарської місії Костянтин з Мефодієм не мало попрацювали серед східних слов'ян, по теперішній термінології—серед українців. Кінець життя свого Костянтин віддав західним слов'янам, мораванам та чехам, але не забув словінців і хорватів. Так само й Мефодій працював не тільки серед самих мораван, — він, як легат до слов'янських народів (див. вище ст. 6, 13, 60), ширив християнство чи то сам, чи при допомозі учнів своїх поміж всіма слов'янськими народами.

Найдавніші пам'ятки не багато говорять нам про Костянтина й Мефодія, як про апостолів всеслов'янських. Але з того часу, коли пам'ять солунських братів стала голосною й святою, з того часу кожний слов'янський нарід почав в той чи інший спосіб зв'язувати своє охрещення тільки з іменнями апостолів слов'янства. Коротенько розгляну тут працю Костянтина й Мефодія у окремих слов'янських народів.

Першим слов'янським народом, серед котрого працювали Костянтин і Мефодій, були напевно болгари. Про болгарську працю солунських братів я розповів уже в I т. ст. 193-198; тут тільки добавлю, що в останній час в науковій літературі зміцнюється все більше та більше думка про те, що болгари мають право рахувати Костянтина й Мефодія і своїми апостолами; до такої думки схиляється, напр. Шахматов¹, а боронить особливо Н. Л. Туницький². Дійсно, свідчення про працю Костянтина й Мефодія серед болгарського народу розпочинаються ще з XI-го віку і не припиняються аж до нових часів; вже сама кількість найрізніших джерел, що вперто говорять про болгарську працю або одного Костянтина чи Мефодія, або їх обох, вже ця кількість говорить, що вдавнину справді було якесь джерело, нам тепер не відоме, в яким докладно описувалося про апостольську працю солунських братів в Болгарії. Теперішній стан кирило-мефодіївської літератури дає вже певну змогу переглянути загадкове питання про працю Кирила й Мефодія в Болгарії і твердити про цю працю сміліше.

Можна твердити з певністю, що Костянтин і Мефодій чи їхні учні хоч трохи, але працювали серед сербського народу. Це могло статися, скажемо, десь на початку 863-го року, по дорозі солунських братів на Моравію. Як казав я в I т. ст. 194, не виключена можливість, що шлях на Моравію для св. братів ішов власне через сербо-хорватські землі; ось у цей час і могло відбутися перше ознайомлення слов'янських апостолів з сербським народом. Костянтин і Мефодій уже в цей час могли прищепити тут певне зацікавлення до слов'янського Богослуження та до св. Письма в слов'янській мові, зацікавлення, яке вже ніколи не припинялося на сербських землях.

1. Одинъ изъ источниковъ лѣтописнаго сказанія о крещеніи Владимира, див. „Почеть, Сборникъ статей по славяновѣдѣнію, посвященныхъ проф. М. С. Дринову“, Харків, 1908 р., ст. 62-74; тут же й свідчення деяких джерел крім тих, які я зазначив в I томі цієї праці на ст. 195-198; про ці джерела див. ще і в „Богосл. Вѣстникъ“ 1911 р. т. III ст. 149.

2. Обзоръ источниковъ для исторіи жизни и дѣятельности св. Климента Словенскаго, „Богосл. Вѣстникъ“ 1911 р. т. III ст. 148-154; див. ще рец. П. Лаврови в „ЖМНПр“ 1914 р. ч. 52 ст. 172-173, — він не визнає більшої праці К й М серед болгарського народу.

Перше охрещення сербського народу, як свідчить про те Костянтин Порфиророджений, сталося за імператора Іраклія (610-641), десь під кінець його царювання; через те, що сербські землі належали до римського діоцезу, сербів охрестили священники з Риму. Але це перше охрещення не пустило в Сербії міцного коріння; остаточно серби охрестилися тільки за цісаря Василя Македонця. В той час серби скинули були з себе візантійську владу; але коли в 867 р. на візантійський престол засів Василь Македонець, то серби порішили віддатися під його владу, а разом з тим і остаточно охреститися, для чого й попросили священників з Візантії. Звичайно, Василь охоче задовольнив бажання сербів і прислав їм священників. Безумовно, це охрещення сталося не без впливу солунських братів, а особливо Мефодія, якого широка єпархія сусідувала з Сербією.

По вигнанні з Моравії частина учнів Костянтина й Мефодія вдалася й до Сербії й позосталася тут працювати. Про це свідчить нам і Життя Климента, де в 16 розділі читаємо, що учні, переправившись через Дунай, прибули до „найславнішого з міст подунайських—до Білгороду“, де й прийняв їх болгарський намісник Боритакан.

Добрий знавець кирило-мефодіївських питань, П. Лавров так пише про працю слов'янських апостолів в Сербії: „Нельзя поєтому считать рискованнымъ предположеніе, что и въ сербскіе края могло проникнуть славянское Богослуженіе и славянская письменность на первыхъ же порахъ послѣ движенія изъ Моравіи на Балканскій полуостровъ приверженцевъ славянскаго Богослуженія. Другой путь, которымъ въ сербскія земли и особенно въ Зету могла скоро проникнуть славянская письменность, это черезъ посредство Далматин и Приморья опять таки во время самое близкое дѣятельности св. Кирилла и Мефодія“¹.

Народня традиція з давнього часу вперто говорить про діяльність Костянтина й Мефодія і в Хорватії. Звичайно зазначається, що солунські брати, по дорозі до Венеції, коли перебували в Паннонії, могли завітати й до Хорватів і закласти тут слов'янське Богослуження. Знаємо, що князь Коцел дав Костянтину коло 50 учнів, — частина їх

1. „Визант. Врем.“ 1903 р. т. X. ст. 531.

напевне працювала і в землях Хорватських. По смерті Костянтина Мефодій, яко легат папський на слов'янські землі, мусів працювати й для Хорватії чи то сам, чи скоріше через своїх учнів; не виключена можливість, що Мефодій мав певне число й учнів хорватів, на що вказували б і ті хорватські вирази („паннонізми“), яких не мало знаходимо в перших слов'янських перекладах. Але особливо сильно почало ширитися слов'янське Богослуження в Хорватії з того часу, коли вигнані з Моравії учні розійшлися по цілому слов'янському світові; прихильники цього Богослуження втікали до Хорватії також і в 907 році, коли венгри погромили Моравію, як про те свідчить Костянтин Порфиророджений (див. вище ст. 160).

Про кирило-мефодіївську працю в Хорватії легенда в запису XIV віку розповідає так: „В місті, що зветься Тессалоники, жив широкоосвічений чоловік Костянтин Философ; був це муж добрий і святого життя. Він завів священників і хорватське письмо, яке взяв з грецького; він переклав на хорватську мову Євангелії та всі церковні читання як Старого, так і Нового Завіту; з дозволу папи написав Книги й завів Богослуження та запровадив віру Христову до цієї землі. Він нахилив короля (Будимира) до віри; у все увірував король і охрестився зо всіма, хто ще не був охрещений в його королівстві“¹.

Маємо й історичні свідоцтва, що Мефодій працював в Хорватії; так, в 873 р. папа Іоан VIII писав сербо-хорватському князю Мутимиру і закликав його віддатися під церковну владу певне Мефодія, вернувшись до паннонської єпархії²; але праця Мефодія утруднялася тим, що хорватські правителі увесь час ворогували проти Святополка моравського і накладали з Арнульфом.

Слов'янське Богослуження ширилося в Хорватії ще

1. *И. Ягичъ*: История сербо-хорватской литературы, Казань, 1871 р., ст. 51.

2. Див. *Erben*: Regesta № 40. Friedrich № 16, датує листа 873 р., перед 14 травня. Ось уривок з цього тексту: „Quapropter ammonemus te, ut progenitorum tuorum secutus morem, quantum potes, ad Pannoniensium reverti studeas diocesis“. *Голубинскій* в „Краткій очеркъ“ 1871 р. ст. 551 рахує Мутимира князем сербським, а не хорватським.

й тому, що світська й духовна влада сприяли йому. В 879 р. папа Іоан VIII заложив осібну для хорватів Нинську епархію в м. Нин (італ. Nona) в Далмації при морі Адріатицькім, бо в той час Сплітська метрополія перейшла під владу патріярха Візантійського. Знаємо, що Іоан VIII дозволяв слов'янське Богослуження; дозволяв його, звичайно, і для хорватських земель. Перші нинські єпископи, а особливо Феодосій та Григорій Добрий, були горливими прихильниками народньої мови в Богослуженні.

Найдавніші джерела майже нічого не говорять про працю Костянтина й Мефодія серед чеського народу. Але праця така напевно почалася дуже рано, може ще за Костянтина. Як знаємо, солунські брати мали багато учнів, а серед них могли бути й чехи; це особливо треба сказати про Мефодія.

Найстаршу відомість про місіонерську працю Мефодія в Чехах подає чеський літописець XI-го віку Козьма Пращський в кн. I розділ 10: „Gostivit autem genuit Borivoy, qui primus dux baptizatus est a venerabili Methudio, episcopo in Moravia, sub temporibus Arnolfi imperatoris et Zuatopluk ejusdem Moraviae regis“¹.

Моравська Легенда в 14 розділі розповідає, як Мефодій охрестив чеського князя Боривоя та його жінку Людмилу; тут читаємо: „Трапилося, що на однім бенкеті король Святополк посадив був герцога Богемії Боривоя під стіл, брідячись його невірства; Святополк твердив, що людям християнської віри непристойно їсти разом з неохрещеним мужем. Св. Мефодій обіцяв Боривою пророцьким словом, що коли князь охреститься, то він сам і нащадки його будуть сильнішими за всіх князів і королів. Боривой погодився на ці слова і просив охрестити його разом з своїми, числом 30 люда. Охрестившись Боривой і набравши з собою священників, вернувся в Чехію і попильнував охрестити жінку свою Людмилу і багато чеського народу“. Звичайно, разом з християнством Мефодій запровадив в Чехах також і слов'янське Богослуження та Кирилову азбуку. Давній історик чеський Козьма Пращський відносить охрещення Боривоя на 894 р., — але тоді цього князя не було

1. Fontes rerum Bohemicarum 1874 р. II. 18.

вже в живих; другий історик, Далимил кладе це охрещення на 874 р., — як раз на час діяльності Мефодія.

Єсть давній переказ, що Мефодій дав князю Боривою священника Кайха, який і побудував перші в Чехах церкви, всі на честь св. Климента, — в Лютомишлю, в Празі на Вишгороді і коло Праги в Лівім Градку¹.

Певне, охрестив Мефодій і Словаків. Правда, джерела наші мовчать про це, але знаємо, що вони входили в склад володінь Святополка, цеб-то належали до єпархії Мефодія. Пізніше на Словакії зложено окрему єпископію в Нитрі і призначено єпископом Віхінга, вікарія Мефодієвого; цього б не робилося, коли б Мефодій не охрестив Словаків. Безумовно, частина учнів Мефодія була місцевого походження, цеб-то могла бути й з посеред Словаків; В. Цогорілов, напр., доказує, що головний учень Мефодія, Горазд був словацького походження².

Хто перший поклав початок християнства серед польського народу, що саме зробили тут Костянтин і Мефодій та їхні учні, — усе це надзвичайно цікаві питання, про які не мало писано в ученій літературі, але які осталися ще й тепер не вирішеними остаточно. Традиція з найдавнішого часу охрещення польського народу приписує звичайно солунським братам та їхнім учням. А що це було дійсно так, про це свідчить нам і ЖМ¹¹. Подаю це надзвичайно цінне свідчення: „Дуже сильний неохрещений князь, сидячи на Вислі, знущався над християнами і робив їм прикrostі. Мефодій післав до нього, переказуючи: ліпше б тобі, сину, добровільно охреститися на своїй землі, бо будеш полонений і силою охрещений на чужій землі, і згадаєш мене. Що й сталося“, добавляє автор. Як бачимо, свідчення цінне, але досить темне; що власне сталося? Своє оповідання автор ЖМ приводить на доказ того, що Мефодій мав і талан прокування, а це свідчить, що „поганьскъ князь сильнъ вельми въ Вислѣ“ не погодився на пропозицію Мефодія і не охрестився, через що був полонений і силою охрещений

1. *Ks. Wł. Szcześniak: Obrządek Słowiański w Polsce pierwotnej*, 1904 р., ст. 95.

2. „Bratislava“ 1927 р. кн. 2 ст. 192-193. Але не забуваймо, що відділити мораван від словаків в IX-м віці дуже трудно.

на чужій землі. Дехто з учених дивиться на це оповідання ЖМ¹¹ як на звичайну собі легенду; на це скажу, що з часом багато вже „легенд“ з ЖК та ЖМ в світлі новознайдених документів стали історичними фактами (пор., напр., „легенду“ про ув'язнення Мефодія), а тому не маємо підстав не вірити й зазначеному оповіданню ЖМ¹¹, тільки що, правда, оповідання це досить темне. Хто це був за князь і де саме він сидів, того не знаємо докладно. Можливо, що це був якийсь князь польської повислянської землі, що сусідувала з Велико-Моравською Державою. Держава Святополка, особливо в час свого найбільшого розвою, мусіла впливати на всі сусідні слов'янські землі, в тім числі й на польські не тільки політично, але й релігійно. Єсть переказ, що Святополк підбив собі частину польських земель, а власне Хробацію — землі Краківські і др., підбив десь між 877-879 р., цеб-то якраз за час праці Мефодія. Мефодій, як ми бачили, був легатом до слов'янських народів, а тому нема нічого дивного в тім, що він посилав своїх учнів до повислянського князя з пропозицією охреститися. Коли тільки дійсно частина польських земель належала була до Святополкової Держави, тоді ці землі в церковнім відношенні мусіли підпасти архієпископу Моравському.

В зв'язку з охрещенням польського князя звичайно ставлять і другий випадок, про який розповідає ЖМ¹¹. „Одного разу воював знову Святополк з нехрещеними, але безуспішно й мляво. Наближалася Мша чи то Служба св. Петра. Мефодій післав до Святополка, переказуючи: Як що обіцяєш мені відсвяткувати з військом день св. Петра в мене, то вірю Богові, що він скоро передасть тобі ворогів. Що й збулося“. Догадуються, що цим нехрещеним князем, з котрим воював Святополк, і був князь польський, з яким боротьба не була легкою. Крім цього відомо, що 29 червня 884 р. Мефодій святив в Брні нову церкву св. Петра і Павла, і на цьому святі був князь Святополк з численним народом¹.

Що початок християнства в Польщі дійсно зв'язаний був в якійсь мірі чи то з працею Мефодія, чи з працею його учнів, про це єсть багато найрізніших свідоцтв, тільки свідоцтва ці в більшості своїй дуже невиразні. Найріж-

1. П. Лавровскій, 1863 р. ст. 448-449.

ніші хроніки польські, особливо молодші, уперто твердять про працю солунських братів і на землях польських; безумовно, ці хроніки відбивають якусь стару традицію, що зв'язувала віддавна початок християнства в Польщі з працею Мефодія та його учнів.

Дуже багато вчених вірили й вірять у те, що в давній Польщі існував східний обряд, слов'янське Богослуження та слов'янська азбука, на доказ чого вони приводять багато найрізніших фактів; може докази їхні кожний зокрема й не завше переконуючі, але всі вони вкупі роблять сильне вражіння; одне безсумнівне: наука не знайшла ще таких переконуючих фактів, які остаточно засвідчили б численні окремі свідоцтва про слов'янське Богослуження на польських землях¹.

Кс. Wł. Szcześniak в 1904 р. випустив спеціальну працю про слов'янський обряд в давній Польщі, і в праці цій, докладно проаналізувавши всі доводи за східний обряд в Польщі, не знайшов серед них ані одного історично правдивого. Праця Щесняка занадто суб'єктивна, що правдиво відмітила йому критика; але за автором все-таки останеться незбитою заслуга, що він першим проаналізував це важливе питання в цілому, проаналізував не тільки критично, а часом може й гіперкритично, і дальшим дослідникам тепер легше буде шукати інших доріг до кращого вирішення цієї справи. Дуже влучно про працю Щесняка писав А. Wgückner, підкреслюючи, що Щесняк добре показав, що існуючі докази слов'янського обряду в Польщі малопереконуючі, але він не довів, що такого обряду тут не було².

Звичайно, не конче треба настоювати, що на польських землях працювали самі солунські брати, — могли зайти сюди скоріше їхні учні, напр. по погромі їх в 886 р., або по погромі венгерським десь в 907 р.³.

Український нарід також має право рахувати солунських братів і за своїх апостолів. Після праці Ламансь-

1. Див. ці свідоцтва, напр., у *А. Петрушевича: О введеніи... 1882 р.*, або у *кс. Вл. Щесняка: Obrządek słowiański... 1904 р.*

2. „Książka“ 1904 р. т. IV стр. 324; див. ще „ЖМНПр“ 1906 р. ч. 5 ст. 179.

3. Про долю слов'янського Богослуження на польських землях розповідатиму в однім з дальших томів цієї праці.

кого тепер можемо з більшою певністю твердити, що під час т. зв. Хазарської місії Костянтин і Мефодій проповідували й поміж південними племенами східних слов'ян, а може навіть і в Києві; взагалі, думка, що Хазарська місія — то була місія слов'янська, ця думка з часом набирає все більше та більше сили, а коли так, то тепер можна з більшою певністю твердити про діяльність св. братів серед українського народу, про що я розповідав в I т. цієї праці на ст. 147-149. Жаль тільки, що добрих творів з висвітленням цієї справи ми ще не маємо.

Як підкреслював я вище (т. I ст. 156, т. II ст. 36), в склад Велико-Моравської Держави входили також і західно-українські землі; східні кордони цієї Держави за Святополка тяглися аж по Стрий, а північно-східні аж по Буг¹. Ці західно-українські землі належали до єпархії Мефодія, який напевне сам чи через своїх учнів заводив тут християнство, що досить докладно висвітлив А. Петрушевич¹ і що визнає й такий сильний знавець кирило-мефодіївських питань, як П. Лавров, який твердить: „Частично проповіддю Кирилла и Мефодія были захвачены и поляки и, что возможно, русские в Прикарпатских краях“².

Висловлювалися думки й про працю слов'янських апостолів чи їхніх учнів навіть на Подоліі, але таке припущення не оперте на історичних свідоцтвах³.

Як бачимо, Костянтин і Мефодій та їхні учні несли свою працю для всіх слов'янських народів, чому й пам'ять про них позостала реальною на всіх слов'янських землях. Це були дійсно всеслов'янські апостоли, а їхня корисна праця скрізь стала тим родючим зерном, що з нього буйно

1. *А. С. Петрушевичъ*: Краткое историческое извѣстiе, Львiв, 1882 р. с. 44. Трохи пізніше в хрониках читаємо про східні кордони пражського єпископства: „Inde ad orientem hos fluvios habet terminos: Bug scilicet Ztir cum Krakova civitate“, див. *А. Bielowski*: Monumenta Poloniae Historica, 1864 р. т. I ст. 147.

2. „Известия“ 1924 р. т. 28 ст. 376. А кардинал Бартоліні в своїй праці „Memorie“ 1881 р. ст. 151-153 докладно розповідає, ніби Мефодій, або хтось з його учнів, заклав навіть єпископію в Галичу; як на доказ цього, Бартоліні посилається на традицію людности. Див. „Ateneum“, Варшава, 1882 р., III ст. 380-381.

3. Див. „ЖМНПр“ 1902 р. ч. 341 ст. 99-100, тут і література, яку подає М. Г. Попруженко.

виросла слов'янська культура¹. Ось тому в історії слов'янської культури ім'я солунських братів постійно займатиме найперше місце, тому найкращі сторінки в оповіданні про початок цієї культури так тісно зв'язані з життям та діяльністю Костянтина й Мефодія. З часу цієї діяльності проминуло вже більше тисячі років, але пам'ять про слов'янських апостолів скрізь позосталась найживішою, а наукове зацікавлення до них все росте та збільшується.

ЛІТЕРАТУРА: *М. Г. Попруженко* в „ЖМНПр“ 1902 р. ч. 341 ст. 96-100 подає старшу літературу про працю К й М у рідних слов'ян. — *М. Сазавскій*: Славянская письменность и литургия въ IX-XI вѣкѣ на западѣ, Нижній Новгород, 1914 р. — *Pesanto*: La liturgia slava, Parenzo, 1893. — *Jagić*: Entstehungsgeschichte § 8 i 11. — *Svatý Cyrill a Methoděj mezi Valacy*, часопис „Mír“ 1896 р, № 23. — *Fr. Hýbl*: Slovanská liturgie na Moravě v IX. věku, „ČČH“ 1908 р. т. XIV ст. 1-18, 153-171, 287-297, 406-416. — *F. Sasinek*: Sv. Method a Uhersko, v Turč. sv. Martině, 1884. — *A. С. Петрушевичъ*: Краткое историческое извѣстiе о введенiи Христiанства въ Предкарпатскихъ странахъ во времена св. Кирилла и Мефодiя тихже учениками и проповѣдниками, Львів, 1882 р.; в цій праці такі 4 розділи: I: Введеніє Христiанства у Словено-Чеховъ ст. 3-13; II: въ польско-привислянскої области 14-41; въ Галицко-Владимірскої Руси 41-71, і IV: О апостольскої дѣятельности св. Кирилла и Мефодiя въ отношенiи къ восточной кiевскої Руси 71 - 76. Реп. *Jagić*, „Archiw“ т. VII ст. 522. — *C. Höfler*: Bonifatius... 1887 р., див. далі в Літературі.

Початок христiянства у хорватiв. *П. Лавровскій*: 1863 р. ст. 365, 505-538. — *И. Ягичъ*: Историја сербо-хорватскої литературы, Казань, 1871 р. — *Ivan Bros*: Crtica iz hrvatske književnosti,

1. В численних своїх працях А. Врѹцкнер уперто проводить зовсім іншу думку, — ніби праця солунських братів була дуже шкідливою для слов'ян, бо відірвала їх від католицької церкви, а тим самим і від Європи. За мотто для своєї статті: „Cyril i Metody“ („Przeгляд Polski“ т. 149, 1903 р.) Врѹцкнер взяв „Timeo Danaos et dona ferentes“; особливо сильно нападає він на працю К й М в VIII розділі цієї статті, — зве її argyszkodliwа; а колиб і західні слов'яне прийняли були грецький обряд, то „bylibyśmy zgnili i strupieszeli, jakto na Wschodzie się stało“. В „Przeгляд Historyczny“ 1908. VI. 295 винуватцем поділу слов'ян на два світи зве Врѹцкнер К й М: „Losy słowiańszczyzny rozstrzygnęli dwaj Grecy, stwarzając rozłam, paralizujący do dziś dnia wszelką jej akcyę wspólną, choćby tylko kulturalną, i wyodrębnienie dwu światów, obcych sobie zupełnie, a zatem i nienawistnych sobie“. В цілій своїй праці я постійно пильнував об'єктивно показати як раз противне, — величезну заслугу солунських братів для всього слов'янського світу.

Zagreb, 1886. — *А Михайловъ*: Къ вопросу о литературномъ наслѣдїи свв. Кирилла и Меѳодїя въ глаголическихъ хорватскихъ миссалахъ и бревиарїяхъ, „РФВ“ 1904 р. т. 51 ст. 2-5, 22. — *Dr. Lukas Jelić*: Fontes historici liturgiae glagolito-romanae a XIII ad XIX saeculum, Veglae, 1906 р.; рец. *Г. Ільїнського* в „Визант. Врем.“ 1906 р. т. XIII ст. 649-650. — *А Липовскій*: Хорваты, Спб. 1900. — *Архим. Леонидъ*: О родинѣ и происхожденїи глаголицы, „Сборникъ“ 1892 р. т. 53 ст. 9. — *Murko*: Die slavische Liturgie an der Adria, „Oesterr.Rundschau“ 1904 р. — *И. Пташицкїй*: Славянскїй обрядъ въ Моравїи я Паннонїи и мнимое его существованїе въ древней Польшѣ, „ЖМНПр“ 1906 р. ч. 5 ст. 155-157, про початки христіанства в Хорватїи. — *А. Fekonja*: Razširjava kristjanstva med Slovenci, „Letopis Matice Slovenske“, Любляна, 1884, ст. 115-195.

Питання про східний обряд в Польщі: *Chr. G. von Friese*: Kirchengeschichte d. Königreich Polen, Breslau, 1786. — *W. A. Maciejowski*: Pamiętniki o dziejach, piśmiennictwie i prawodawstwie Słowian, Спб. 1839 р. (в 1859 р. цю працю внесено в Римі до списку заборонених книжок); російський переклад І-го тому — *Евсикїї*: „Исторїя первобытной христіанской церкви у славянъ“, Варшава, 1840 р. — *А. Матеcki*: Kościelne stosunki w pierwotnej Polsce, „Przewodnik naukowy i literacki“ 1875. I. 393 sq.—*Dr. Abraham*: Organizacja Kościoła w Polsce do XII w., Львів, 1893 р. — *Maks Gumpłowicz*: Zum Geschichte Polens im Mittelalter, Innsbruck, 1898. — *Dr. K. Potkański*: Kraków przed Piastami, „Rozprawy Akademji Umiejętności“ 1898 р. т. 35. — *W. Bogusławski*: Dzieje Słowiańszczyzny, т. III ст. 185-187, солідні докази, що в Польщі уживано слов'янського письма. — *Ossoliński*: Domysł, śledzeniu podany: Goście Piasta mogli być Cyryll i Metody, apostołowie Słowian, „Czas. Bibl. Ossol.“, 1828 р. II. 52-62. — *П. Лавровскїй* 1863 р. ст. 363-373. — *Ks Władysław Szcześniak*: Obrządek Słowiański w Polsce pierwotnej, rozważony w świetle dziejopisarstwa polskiego. Warszawa, 1904 р., 207 ст., „Biblioteka dzieł chrześcijańskich“ 1904 р., червень, вид. 42. Цінна рец. на цю працю: *И. П. Пташицкїй*: Славянскїй обрядъ въ Моравїи и Паннонїи и мнимое его существованїе въ древней Польшѣ, „ЖМНПр“ 1906 р. ч. 5 кн. 9 ст. 140-181. Рец. і зміст праць Щесняка і Пташицького дає *Dr. Fr. Kirdić*: Die slavische Liturgie in Polen, „Archiv“ 1906 р. т. 28 ст. 614-623. — *А. Parczewski*: Początki chrystyanizmu w Polsce i misya irlandzka, Poznań, 1902.—*T. Gromnicki*, „Rozprawy“ 1880. XII. 70-81.

XVIII. Канонізація Кирила й Мефодія.

Обидва солунські брати, Костянтин і Мефодій, як ми бачили вище, вели життя високо побожне, чому Церква й зарахувала їх до числа святих. Але коли саме відбулася

ця канонізація, того не знаємо точно; якогось спеціального про те матеріалу не збереглося, а те, що маємо, дуже протиречиве і справи остаточно не вирішує.

Костянтин зробив велику прислугу Західній Церкві вже самим тим, що відшукав і вернув до Риму мощі св. Климента, якого там шанували надзвичайно. Приняли в Римі на увагу й те, що Костянтин свою велику працю — переклади богослужбових книг та св. Письма віддав на благословення папи, а все це, разом з особистими рисами апостола слов'ян, викликало велику пошану до Костянтина ще за життя його. В передмові до справ царгородського собору 869-870 р. відомий папський секретар Анастасій зве Костянтина „*мужем великої святости — magnaе sanctitatis vir*“, а в листі до єп. Гавдерика 875-879 р. він зве його „*мужем великим і життя апостольського: vir magnus et apostolicae vitae*“.

Західна Церква визнала Костянтина святим зараз же по його смерті. Що шанування Костянтина розпочалося ще в Римі, про те виразно свідчить ЖК¹⁸; тут читаємо, що по похороні Костянтина в церкві св. Климента „*начяшя мѣнога чоудеса бывати, яже видѣвъше Римляне, боле приложишяся святыни его и чѣсти, и написавъше икону его надъ гробомъ его, начяшя свѣтити надъ нимъ дѣнь и ношъ, хваляще Бога, прославляющаго тако, иже Его славять*“.

Усі найдавніші джерела часто звать Костянтина святим; так, Римська Легенда зве його „*мужем великої побожности*“, а в 12 розділі, розповівши, як поховано Костянтина в храмі св. Климента, додає, що Бог „*in loco eodem multa et miranda operatur*“, — правда, трудно сказати, про кого саме тут мова. Як я розповідав уже (див. т. I ст. 300), при пошукуванні в храмі св. Климента знайдено образа X-го віку з написом: A(gios) Cirill¹, а Кирил тут з німбом, цеб-то вважається святим; бачимо німба й на інших тоді знайдених образах св. Костянтина². В Оповіданні ченця Хороброго Костянтин увесь час зветься святим. В Євангелії

1. Правда, в цім слові, тепер підмальованім, не всі букви можна було розібрати, напр. тут буква *r* зовсім неясна.

2. Тільки ще не доведено, чи на цих образах дійсно намальований Костянтин; див. про це далі в Джерелах матеріальних.

Остромира 1056 р. на л. 265 б під 14 лютого Костянтина названо преподобним: „прдбьнаго оца нашего. костантина философа. нареченаго въ чръньчство именемъ курила“. В Євангелії Асеманієвій, XI-го віку, під 14 лютого читаємо: „отца нашего Курила философа“. Святим зве Костянтина й повне життя св. Климента, пам'ятка чи не XI віку, коли не давніша. Служба св. братам відома також з XI-го віку. Діоклейський священник в половині XII в. зве Костянтина *vir sanctissimus*. Легенди Охридська, Чеська та Моравська так само звать Костянтина святим.

Усі ці свідоцтва виразно кажуть, що Західна Церква, а з нею й Церква Слов'янська, канонізували Костянтина скоро по його смерті. Звичайно, ця пошана йшла не тільки з внутрішнього переконання в Римі, а була також справою й політичною: канонізуючи Костянтина й переховуючи мощі його в себе, Рим хотів тим самим приваблювати слов'янство до себе. Коли саме наступила ця канонізація Костянтина, точно не знаємо, але напевне до падіння Велико-Моравської Держави, цеб-то до 907 р.; можливо, що це сталося десь в 899-900 р., коли папа Іоан IX відновляв Мораво-Паннонську Церкву¹.

Але шанування Костянтина скоро забулося в Західній Церкві: в 907 р. упала Велико-Моравська Держава, а разом з тим забувалася й пошана св. Костянтина в Римі. Можливо, звичайно, що ця пошана Кирила в Західній Церкві була місцевою й не виходила за мурн храму св. Климента.

Мефодій на початку не був канонізований ані в Церкві Західній, ані в Слов'янській. Коли відбулася його канонізація в Слов'янській Церкві, не відомо точно, але здається, що досить рано, — може десь в кінці X-го чи на початку XI-го віку. В ЖК Мефодія ані разу не названо святим; Іоан ексарх та чернець Хоробрий так само не звать Мефодія святим; взагалі, в давніших пам'ятках святим звать тільки Кирила, а не Мефодія. Але вже з XI-го віку в слов'янських пам'ятках під 6 квітня звичайно згадується й Мефодій і зветься святим чи преподобним; так, в місяцеслові Асеманієвої Євангелії під 6 квітня читаємо: „па(мя)т оусь-

1. *А. Петрова*, „Чтенія въ Общ. Люб. Дух. Пр.“ 1894 р., травень-червень, ст. 580.

нениъ прѣднаго о. н. Меѳодіа, архпа вышннѣ Моравы, брат Курила философа“. В повнім Житті св. Климента XI в. Мефодій зветься святым. Варто підкреслити, що в місяцесловах під 14 лютого звичайно зазначається один тільки Кирил, тоді як під 6 квітня згадується Мефодій неперемінно разом з Кирилом; цеб-то, що на канонізацію Мефодія вплинуло може й те, що він був братом св. Кирила, канонізованого до нього; не забудьмо, що окремої Похвали Мефодію не було, — була спільна Похвала для двох братів (хоч і говорить більше про одного М) і одна для Кирила.

Ото ж, як бачимо, братів солунських канонізовано не одночасно, а це відбитося відповідно й на наших давніх пам'ятках; для досліду кирило-мефодіївських джерел це твердження дуже важне, бо ж воно насовує нам думку, що в такім разі ЖК та ЖМ, а також Похвали та Служби св. братам повставали може не одночасно, а авторами їх були ріжні особи; що ЖК і Похвала Кирилу повстали перше, а вже потім повстали ЖМ та Похвала обом братам.

Церква Західна не канонізувала Мефодія, а це тому, що з часом вона змінила свій погляд на Богослуження слов'янською мовою. Папи почали рішуче забороняти слов'янське Богослуження, а в міру цієї заборони мінявся й погляд Західної Церкви на Мефодія та на його працю. Як знаємо, вже папа Іоан VIII обвинувачував Мефодія за те, що він править Служби Божі „in barbaro, hoc est in sclavina lingua“. Взагалі, Західна Церква не хотіла простити Мефодієві його „нової науки“, — Богослуження народньою мовою, — а тому не тільки не вважала його за святого, але звала навіть еретиком. Так, папа Стефан V в своїм листі 885 р. до Святополка (див. вище ст. 137) дуже гостро осудив Мефодія й кинув на нього підозріння в невірстві. Папа Іоан X в своїм листі з 925 р., борючися проти шанування Мефодія серед слов'ян, пише, що Мефодія нема ані в одному спискові серед святих отців: „In nullo volumine inter sacros auctores comprehensus...“ А на Сплітському соборі в 1059-1060 році Мефодія просто названо еретиком: „Dicebant enim gothicas litteras a quodam Metho'dio haeretico fuisse repertas, qui multa contra catholicae fidei normam in eadem sclavonica lingua mentiendo conscripsit“... А це тому, що на Заході запровадження слов'янського Богослуження приписали самому тіль-

ки Мефодію, — такий святий муж, як Костянтин, ніби не смів молитися Богові мовою „варварською“. Так само й зложення азбуки з часом перенесли на одного Мефодія; цеб-то, справа національного розвою слов'янства, така немила Церкві Західній, приписана була самому Мефодієві, а звідсі й постійні на нього нападки, звідсі мовчанка при тих нападках про Костянтина.

Мефодій був греком не тільки з походження, але й з своїх обрядових переконань, а це, як ми бачили, постійно кидало на нього тінь в Римі. Під кінець життя свого Мефодій взагалі пориває свої стосунки з Римом і вдається до Іларгороду. Поїздка Мефодія до Костянтинополя, здається, кинула на Мефодія велике підозріння в Римі, і була також одною з причин, чому Західна Церква канонізувала його так пізно.

Остаточна канонізація солунських братів в Західній Церкві наступила тільки за наших часів. А саме, року 1880-го 30 вересня папа Лев XIII видав відому енциклику „Grande typus“, котрою визнав Кирила й Мефодія святими для всієї Західної Церкви, а святкування пам'яті їх переніс з 9 березня на 5 липня.

Звичайно, такого погляду на Мефодія не поділяла Церква Слов'янська, — вона канонізувала Костянтина зараз же слідом за Церквою Західною, а Мефодія, — десь на початку XI-го віку, а може й давніше. Численні учні святих братів напевне дбали про те. Але незалежно від церковної канонізації, дуже рано розпочалося велике шанування св. братів поза церквою серед слов'янського народу, і шанування це з часом, коли ставала виднішою велика праця солунських братів, все більшало та більшало. У народів південно-слов'янських глибоке шанування Костянтина й Мефодія ніколи не припинялося від найдавнішого часу аж до часу теперішнього, причому звичайно в цім шануванні св. братів уважали за двійцю неподільну; загально шановано тут також і п'ятох чоловіх учнів, а всіх разом їх шановано під назвою св. седмичисленників. В короткім Житті Мефодія, що знаходиться в давнім сербськім Пролозі під 25 серпня, читаємо таку цікаву приписку в заголовку про шанування братів: „Творить же память ею (цеб-то Кирила й Мефодія) 6 априлѣ мѣсеца и вельми праздуєтъ въ день паметъ ею“.

Особливо сильним було шанування пам'яті св. братів на землях моравських та чеських. Св. брати довго працювали тут, позоставили по собі серед народу не тільки славу пам'ять, але й багато матеріяльних пам'яток, про які з часом склалися найрізніщі оповідання. Звичайно, на цих землях святкували не лише Костянтина, але й Мефодія, — він же так довго працював власне в Моравії. Про це в Службі Мефодію з рукопису XIII в. Григоровича в ірмосі на 9-й пісні читаємо: „Тя, блажене, поєть земѣ моравськаа, честно твое тѣло имящи, и паноньськаа, святителю, просвѣщена тобою; и людие єю (Моравії та Паннонії), съшедшеся, праздноуютъ твоя память“¹. Це надзвичайно цінне свідоцтво про пошанування Мефодія на тих землях, де він працював ціле життя своє. Така глибока пошана до св. братів на землях чехо-моравських в кінці привела таки й до офіційного церковного канонізування Мефодія і в Західній Церкві; спричинився багато до того Кароль IV, і канонізація відбулася чи не в 1349 році; у всякому разі, серед постанов Оломуцького собору 1349 р. єсть окремий розділ і про встановлення свят на честь Костянтина й Мефодія на 9 березня². В глаголицькій частині т. зв. Реймської Євангелії назначено читання св. Кирилу й Мефодію: „нь сго Курила и Метудіє“.

Взагалі треба зазначити, що на Моравії ніколи не припинялося шанування апостолів слов'янських; так, маємо багато доказів, що в XVII віці, на свято св. братів 9 березня, багато народу збиралося до Велеграду, де виголошувалися казання про Кирила та Мефодія³.

Досить рано шанування Кирила й Мефодія розпочалося й на землях польських, куди воно було занесене з Чехії. Пам'ять про солунських братів існувала в Польщі з найдавнішого часу, але більших розмірів вона прибрала тут тільки з кінця XIV-го віку, а особливо з першої половини віку XV-го. На поширення шанування Кирила й Мефодія в Польщі дуже вплинуло те збільшення цієї пошани

1. „Кирило-Мефодієвскій Сборникъ“ 1865 р. ст. 256.

2. Див. про цю постанову нижче, в огляді латинських джерел про св. братів.

3. Див. ще Пальмові в „Христ. Чтеніє“ 1835 р. т. I. ст. 758-759.

в Чехах, яке відбулося там в половині XIV-го віку за Кароля IV. Під чеським впливом польська королева Ядвига спровадила з Праги слов'янських бенедиктинів, оселила їх в 1390 р. в Кракові і почала будувати для них монастир на Клепару. Ці слов'янські бенедиктини розбудили в Польщі пошану до апостолів слов'янських, в наслідок чого вже з першої половини XV-го віку в краківських богослужбових книгах появляється молитва до Костянтина й Мефодія, занесена сюди з чесько-моравських Міссалів. Але пошанування св. братів на польських землях було, звичайно, більше церковного характеру, ніколи не переходячи до народніх мас¹.

Святкування св. братів на сході слов'янства, серед народу українського, білоруського та московського, не було особливо сильним. На початку це святкування, занесене на схід від слов'ян південних, було поширеним, на що вказують найдавніші східно-слов'янські пам'ятки. Але з кінця XI-го віку, цеб-то з того часу, коли до східного слов'янства приходить помалу ерусалимський устав, шанування св. братів по троху зникає; Служби св. братам припинилися на Сході чи не в XII віці. З другої половини XIV-го віку на Сході остаточно заводиться ерусалимський устав замість студійського, а він уже не знав пам'яті св. братів солунських. Правда, з початку XV-го віку, цеб-то з часу відновлення південно-слов'янського впливу, на східних слов'янських землях знову розпочинається святкування св. братів, але, здається, більше книжного характеру, — в уставах під 14 лютого появляється згадка про пам'ять св. Кирила в такій вже редакції: „Святаго отца нашего Кирила, епископа Катаоньска, учителя словѣномъ и болгаромъ, иже преложи русьскую грамоту с греческое и крести словѣны и болгары“. Але пам'ять ця трималася на Сході не довго: в 1682 р. в Москві видрукувано новий Типикон чи Церковний Устав, виправлений не по слов'янських книгах, а з грецьких оригіналів; в цім виданні викинено коло 50 святих, яких не було в грецьких книгах, а серед них викинено й пам'ять св. Кирила... Так завмерла на Сході слов'янства церковна пам'ять про

1. Про шанування Кирила й Мефодія в польській Церкві див. *Ks. Wł. Szcześniak: Obrządek słowiański w Polsce pierwotnej* 1904 р., ст. 9, 188-202.

братів солунських, замерла аж по 1863 р., — лише в цім році, коли святковано тисячеліття слов'янської азбуки, знову тут відродилося й церковне шанування св. братів. В православній Церкві загальну пам'ять Кирила й Мефодія перенесено на 11 травня.

Остаточне установлення церковного шанування Кирила й Мефодія у східних слов'ян припадає на 1863-1885 роки. В 1863 р. російський св. Синод постановив: „Въ память окончанія тысячелѣтія отъ первоначальнаго освященія нашего отечественнаго языка Евангеліемъ и вѣрой Христовой установитъ ежегодное, начиная съ сего 1863 года, въ 11-й день мая, церковное празднованіе преподобныхъ Меѳодія и Кирилла, отправляя всенощное бдѣніе, литургію и молебное пѣніе симъ преподобнымъ по составленной на сей случай службѣ“¹. А в 1885-м році, коли серед слов'янського світу скрізь святковано тисячелітній ювілей смерті св. Мефодія, св. Синод постановив: „Признавая необходимымъ навсегда запечатлѣть въ благоговѣйной памяти православныхъ чадъ русской Церкви имена славянскихъ первоучителей, святыхъ Меѳодія и Кирилла, св. Синодъ опредѣляетъ учинить для сего слѣдующее: 1. въ молитвахъ на литіи, по Евангеліи, на утрени передъ канонемъ, на отпустахъ, а равно во всѣхъ молитвахъ, въ коихъ поминаются имена святителей вселенскихъ и русской Церкви — поминать непосредственно послѣ имени святителя Николая, архієпископа мѣрлікійскаго чудотворца, имена „иже во святыхъ отецъ нашихъ Меѳодія и Кирилла, учителей словенскихъ“; 2. день блаженной кончины св. Меѳодія, архієпископа моравскаго, внести въ мѣсяцесловъ подъ числомъ 6-го апрѣля; 3. празднованіе памяти св. Меѳодія и Кирилла 11 мая отнести къ среднимъ церковнымъ праздникамъ, и для сего въ печатаемыхъ мѣсяцесловахъ означить это, какъ принято, крестомъ въ полукругѣ; 4. 14-го февраля, въ день блаженной кончины преподобнаго Кирилла, учителя славянскаго, и 6-го апрѣля въ день преставленія св. Меѳодія, архієпископа Моравскаго, отправлять полднелей“².

В Церкві Українській на початку московська зміна Уставу в 1682 р. не мала впливу, але пізніше змінений Устав

1. „ЖМНПр“ 1902 р. ч. 341 ст. 118.

2. „Стражникъ“ 1885 р. т. I ст. 702.

запанував і тут. Проте пам'ять св. апостолів слов'янських тут увесь час була більше живою, ніж у інших східних слов'ян, бо ж південно-слов'янський вплив тут постійно був більшим. Напр. в львівському виданні М. Сльозки Євангелії 1644 р. на л. 390 б під 14 лютого читаємо: „Иже въ святыхъ отца нашего Кѳрилла, епископа Катанскаго, оучителя словяномъ и бѳлгаромъ, иже преложи росскую грамоту з' греческія и крести словяны и бѳлгары“. Але в більшості церковних книжок пам'яті Кирила й Мефодія звичайно не зазначається.

ЛІТЕРАТУРА: П. *Лавровскій* 1863 р. ст. 465-476, 566-579. — *Иван Книголюбес*: О роѳатцѳхъ ѳсту ss. Cyrilla a Methodѳje na zapadѳ, „Sbornik Velehradskѳ“ 1880 р., Брно, рѳчник I ст. 163-181. — *И. С. Пальмовъ*: Кирилло-Меѳодіевская идея въ современномъ западномъ славянствѳ, див. „Странникъ“ 1885 р. кн. 4. — *И. Пальмовъ*: Кирилло-Меѳодіевскія преданія у юго-западныхъ славянъ латвпскаго обряда, „Христіанское Чтеніе“ 1885 р. т. I ст. 751-755. — *А. Н. Петровъ*: Чествованіе свв. славянскихъ апостоловъ Кирилла и Меѳодія въ древне-русской церкви (по служебнымъ Минеямъ и мѳсяцесловамъ, до 1682 года), „Христіанское Чтеніе“ 1893 р., травень-червень, ст. 526-547. — *Андрей Петровъ*: Пятидесятилѳтіе научной разработки прѳстрапнаго житія св. Константина философа, „Чтенія въ Общ. Люб. Дух. Прѳсв.“ 1894 р., травень-червень, ст. 573-593. — *Радонѳжскій А.*: Память о св. славянскихъ первоучителяхъ въ первой напечатанной въ Москвѳ азбукѳ, „Литовскія Епарх. Вѳд.“ 1885 р. № 15, передрук з „Москов. Вѳдом.“ — Див. ще дрібнѳшу літературу у Zibgt, 1902, II ст. 925, а на ст. 926 література про рѳжні оповѳданія про К і М, №№ 8594-8610. — *Лавровскій П.*: в „ЖМНПр“ 1885 р. ч. 238 ст. 173. — *Будиловичъ*: Нѳсколькѳ мыслей, ст. 87-98. — *Пальмовъ П.*: Къ вопросу о сношеніяхъ чеховъ-гуситовъ съ восточною церковью въ половинѳ XV вѳка, „Христ. Чтеніе“ 1888 р. кн. I ст. 74 і др. — *А. Вороновъ* 308-309, пошана св. братів на Заході. — *Кс. Czajkowski* 183-184.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА:
ЛІТЕРАТУРА ПРО ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ
КОСТЯНТИНА Й МЕФОДІЯ.

Бібліографічний огляд.

Слов'янознавство не знає другого такого питання, як питання про життя та діяльність солунських братів, про яке існувала б така величезна література. Можна без перебільшення сказати, що цілий слов'янський світ ніколи ані на хвилину не переставав цікавитися своїми апостолами, ще від самої смерти їх зачинаючи. За давні віки про слов'янських апостолів зложено дуже багато найрізніших оповідань та переказів, а в новий час про них повстала величезна література, яка тепер нараховує вже понад 2000 більш-менш помітних праць. Кожний з учених, хто працював на широкому полі славістики, уважав і уважає за свій невідмінний науковий обов'язок покласти й свою цеглинку на збудування того величного палацу, що зветься кирило-мефодіївською наукою. Наслідки праці солунських братів були такими величезними, що про них писали вчені всіх слов'янських народів, писали всіма слов'янськими мовами. Писали вчені великі й малі, так що можна твердити поправді, що кирило-мефодіївська наука — то спільний плід всеслов'янської, а навіть всеєвропейської науки. Кажу кирило-мефодіївська наука, бо по числу написаних праць та по силі великого зацікавлення питання життя й діяльності Костянтина й Мефодія, яке питання початків слов'янської культури, давно вже склалися на особну науку, яку читають не в одному університеті. Питання ці за останні 50 літ так сильно розрослися вгли-

бину й ширину, що їх знання тепер уважається за конечно необхідне для кожного, хто цікавиться слов'янознавством. Зрозуміти початки слов'янської культури без вирішення кирило-мефодіївських питань тепер рішуче неможливо.

Слов'янські народи проявляли ріжну зацікавленість апостолами слов'янства, а в міру цієї зацікавленности вони й працювали над вивченням життя та діяльності Костянтина й Мефодія. Перше місце по числу написаних праць займають безумовно чехи: вони не тільки донесли живим та свіжим аж до сьогоднішнього дня своє споконвічне надзвичайно сильне замилювання до слов'янських апостолів, замилювання найбільше серед усіх слов'янських народів, але вони й написали про них найбільше праць¹. Друге місце займають східно-слов'янські вчені; кажу східно-слов'янські, бо ж російською мовою висвітлювали кирило-мефодіївські питання не тільки росіяне, але українці й білоруси. Правда, треба підкреслити, що написане східно-слов'янськими вченими хоч і не займає першого місця по числу праць, але безумовно займає його по науковості та якості цих праць.

Третє місце безперечно займають хорвати — вони дали не мало для вивчення кирило-мефодіївських питань, а коли на їх рахунок поставити все те, що зробив І. В. Ягіч, хорват з походження, то можна навіть сказати, що хорвати дали дуже багато.

Цікаво, що навіть такий нечисленний слов'янський нарід, як словінці, і ті не мало внесли до загальної всеслов'янської скарбниці для вивчення кирило-мефодіївських питань; звичайно тому, що нарід цей пам'ять про солунських братів доніс живою аж до наших часів. Порівнюючи не багато працювали в кирило-мефодіївських питаннях серби, болгари та поляки; а писаного українською мовою, крім праць Франкових, власне нічого не маємо, — своєю рідною мовою українці найменше внесли до всеслов'янської науки про Костянтина й Мефодія. Яко належну данину до скарбниці Кирило-Мефодіївської науки від Українського Народу віддаю з найбільшим замилюванням ці два томи своєї монографії, вислід невпинної моєї праці за останні роки.

1. Чеську літературу про солунських братів найдокладніше подає Dr. Čepěk Zibrť: Bibliografie, 1902 р. т. II; див. про це далі, розділ X. з цієї частини.

Слов'янські народи, головню чехи, зацікавили кирило-мефодіївськими питаннями й не слов'янську Європу, а тому в теперішній час маємо багато праць, писаних не слов'янськими мовами, а найбільше — мовою німецькою.

На жаль тільки, серед великої сили написаного не багато знайдеться праць цілком об'єктивних, цеб-то таких, що спокійно аналізують давні кирило-мефодіївські джерела і роблять з них строго наукові висновки. Релігійні переконання автора часто надають його твору певних суб'єктивних привнесень, і тому часом одні й ті самі кирило-мефодіївські джерела вчені католики й православні читають не однаково. Православні звичайно змальовують Костянтина й Мефодія як чистих греків по вірі, і в цьому на своєму боці мають виразні свідоцтва головніших джерел; католики ж усе намагаються довести, піби св. брати тягли до Риму з переконання і що вони були власне тогочасними католиками. А за останні роки, коли уніонні намагання Риму стали серед католицького світу модними й актуальними, пам'ять св. апостолів слов'янських ще більше прив'язано до цих уніонних ідей, а це внесло до праць католицьких учених ще більше суб'єктивности. Взагалі можна сказати, що в кирило-мефодіївській літературі дуже часто аж занадто виразно знати національні та релігійні переконання автора.

В цім моім Бібліографічнім Огляді кирило-мефодіївської літератури подаю лише такі праці, що займаються оглядом більш-менш цілого життя та діяльності слов'янських апостолів; праці ж спеціальні, присвячені вивченню лише одного якогось кирило-мефодіївського питання, я подав уже вище в I та II томах цього твору в кінці відповідних розділів; усі ті праці, що стосуються вивчення джерел, подаю далі в Огляді джерел, в частині п'ятій.

Популярні праці, що появилися в величезному числі на ювилейні 1863, 1869 і 1885 роки на всіх слов'янських мовах, а головню мовами чеською та російською, тут не подаю; не подаю також і популярних статей по різних журналах, що з'являлися в той час¹.

1. Досить докладну бібліографію подібних праць дає Zibrt 1902 р. в II томі.

Загально вживані журнали та деякі збірники подаю скороченно так: „Виз. Вр.“ — „Византійській Временикь“; „Еп. Вѣд.“ — „Епархіальныя Вѣдомости“; „ЖМНПр“ — „Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія“; „ЗНТШ“ — „Записки Науковаго Товариства ім. Шевченка“ у Львові; „Извѣстія“ — „Извѣстія отдѣленія Русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ“; „Изв. Сл. Бл. Об.“ — „Извѣстія Славянскаго Благотворительнаго Общества“; „К-МСб“ — „Кирилло-Мефодіевскій Сборникъ“ 1865 р.; „МСб“ — „Мефодіевскій Юбилейный Сборникъ“, Варшава, 1885 р.; „РФВ“ — „русскій Филологическій Вѣстникъ“; „Сборникъ“ — „Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ“; „ТрКДАК“ — „Труды Кіевской Духовной Академіи“; „Чтенія“ — „Чтенія въ Имп. Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ“; „Archiv“ — „Archiv für slavische Philologie“; „ČSN“ — „Český Časopis Historický“; „ČMC“ — „Časopis Musea Kralovství Českého“; „ČMM“ — „Časopis Matice Moravské“; „Sb. Vel.“ — „Sbornik Velehradský“. — Такого скорочення уживано і в інших місцях в літературі в I-II томах цієї праці

1. Найдавніші праці XVII-XVIII віків і початку віку XIX-го.

Більше літературне зацікавлення працею й життям апостолів слов'янських розпочалося ще з початком XVII-го віку; кажу більше, бо зацікавлення до Кирила й Мефодія ніколи не спинялося в тисячелітній слов'янській літературі. Перед в цім зацікавленні увес час вели чехи, переважно їхні священники та ченці, які постійно трактували солунських братів як „nostros apostolos et patronos“, як заступників Чехії та Моравії; вони то й склали багато праць про них мовами латинською та німецькою.

Про найдавніші праці див. *Viktor Bezděka: Starši zpravy o ss. Cyrillu a Methodu*, в „Sbornik Velehradský“ 1885 р. річник V вып. I ст. 39-67, а також *Zibrť: Bibliografie*, 1902 р., II, № № 7653-7677; *Ks. Szcześniak: Obrządek słowiański*, 1904 р. ст. 5-21.

Спис праць подаю в хронологічнім порядку.

1. Література XVII-го віку.

Mauro Orbini: Il regno degli Slavi hoggi corrottamente detti schiavoni historia, Pezaro, 1601 р. Ця книжка „переведена со італіанскаго на російскої яз.“ в 1722 р., про К та М тут на ст. 36 sq. Про цю книгу див. у Пекарського: *Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великому*, Спб. 1862 р. т. II ст. 575-577; див. ще літературу про неї у Попруженка в „ЖМНПр“ 1902 р. ч. 341 ст. 108. — *Pontanus*

a Braitenberg: Hymnorum sacrorum libri tres, Прага, 1602 р., на ст. 179-187: De s. Cyrillo et Methudio. — *Solimann Jul.*: Boemia exoriens, Прага, 1627 р., єсть розділ: Camerarii regii ss. Cyrillus et Methudius, Boemiae patroni. — *Usterius Jacob*: Veterum epistolarum Hibernicarum sylloge, Dublinii, 1632, про Кирила й Мефодія. — *Jan Dubowicz*, архимандрит Дерманського монастиря: Hierarchia abo o Zwierzchności w Cerkwi Bożey, Львів, 1644 р. ст. 168-170, — про побут К в Рямі, з давньої хроніки. — *Hirschmentzel Christ.*: Vita ss. Cyrilli et Methudii, archiepiscoporum Moraviae, sive Vetus Welehrad, Pragaе, 1667, 4^o; див. „Sbornik Velehr.“ II. 49-52 зміст цього Життя; тут же на ст. 275-277 опис Тез, намальованих до цієї праці, які боронив автор в Празі в 1668 р. *Того ж автора*: Sacri cineres martyrum et confessorum Velehradensium. — Acta Sanctorum, під 9 березня, т. II: De sanctis episcopis Sclavorum Cyrillo et Methodio, Антверпен, 1668 р. — *Stirzenwager G. W.*: Discursus praedicabiles in honorem sanctorum Moraviae apostolorum Cyrilli et Methudii ac s. Bernardini, Olomucii, 1675 р., 4^o. — *Bohuslaus Balbinus*: Epitome regum Bohemiarum, Прага, 1677 р.; тут подано докладно життя св. Костянтина, див. вище т. I ст. 308-309. — *Pfaltz Chr. Aug.*: Lobpredigten „Teatrum Gloruae“, von denen heiligen Patronen des Königreichs Bohemia, Прага, 1691 р., — слово на день пам'яті Кирила й Мефодія, чеський переклад див. в „Sbornik Velehradský“ 1885 р. річник V випуск I ст. 54-65.

2. Література XVIII-го віку.

Димитрій Туптало, архієп. Ростовський: Минея Четія. Київ, 1700, тут під 11 мая життя солунських братів. Св. Димитрій для своєї праці користався не тільки з давніх ЖК та ЖМ, але й з багатьох інших джерел, особливо з Прологів та з Хронографів, звідки він чимало підозрілих фактів. Н. Туницький („Богосл. Вѣстн.“ 1910 р. т. III ст. 90-91) твердить, що Д. Туптало покористувався й грецьким Хиландарським Оповіданням. Але взагалі треба підкреслити, що, на жаль, ще не маємо докладного досліду про джерела Д. Туптала, якими він користувався для своїх Житій К й М; Йор. Іванов, напр., твердить, ніби Аф. Пароський брав у Д. Туптала, а не навпаки, як доказує Туницький. Праця Туптала довго була головним джерелом для наших перших авторів, що писали про К та М. Цю працю приймали за головне джерело слов'янське, а це й кинуло тінь підозріння на довгий час на всі слов'янські джерела. Див. далі в розділі п'ятім в джерелах Хиландарське Оповідання, а в літературі про нього говорить й про твір Д. Туптала. Н. Петровський в „ЖМНПр“ 1907 р. ч. 9 ст. 145-154 рівняє Життя

Д. Ростовського з ЖК й ЖМ та з Хиландарським Оповіданням. — *Rozenburg Ign.*: Nábožné putování k sv. Cyrillovi a Strachotovi neb krátký výťah jejich života, Оломуц, 1709 р. 48 ст. 8°. — *Středowsky J. G.*: Sacra Moraviae historia sive Vita ss. Cyrilli et Methudii, Solisbachi, 1710 р., 628 ст. 4°. Це солідна праця, яка сильно впливала на дальших дослідників. — *Opus novum tripartitum concionum*, Brunae, 1712 р. Тут на ст. 295-323 уміщено 9 казань, в яких, особливо в I, дається багато відомостей про Костянтина та Мефодія. Див. *Al. Hlavinka*: Kterak slavili koncem 17. století naši předkové svátek sv. věrověštův, „Sborník Velehradský“, 1883 р. річник III ст. 284-293, тут в перекладі на чеську мову і перша казань. — *Felseneger*: Rede von hl. Cyrill und Method, Відень, 1715 р. 4°. — *Rothe*: Cyrillus und Methudius, zwei Kirchenlehrer, Відень, 1716 р., 4°. — *Magerl Ant.*: Cyrillus und Methudius als zwei gewaltige Donnerkeil verehrt von denen Donners Kindern aus Mähren... Відень, 1717 р. 4°. — *Carol Kolčava*: Elogia Sanctorum, Прага, 1720 р., — вірші про Кирила й Мефодія: DD. Cyrillus et Methudius, Episcopi, Apostoli Marcomanniae, передруковано в „Sborník Velehradský“ 1885 р., річник V вип. I ст. 49-50. — *Mauro Orbini*: Il regno degli Slavi, Pesago, 1601. Перекладено на мову російську в 1722 р., Спб. з додатком Феофана Прокоповича: „Разсмотрѣніе сея повѣсти“, ст. 4-11. — *Fritz Gr.*: Vor Zeiten... zweien grossen Aposteln und Lehrern Cyrill und Methudii, Відень, 1725, 4°. — *Frisch J. L.*: De historia linguae slavonicae, 1726, головно по Стредовському. — *Hansizius M.*: Germania sacrae tomus I, 1727 р., багато про Кирила й Мефодія, див. у Zibrt № 1867. — *Bilovský Bohumír*: Coelum Vivum, збірник чеських казань, Опава, 1734 р. ст. 114; витяг з казання в день св. Кирила й Мефодія видрукувано в „Sborník Velehradský“ 1885 р. т. V вип. I ст. 52-53. — *Táborský Chr.*: Tria tabernacula .. in moravico idiomate, Оломуц, 1738 р., — тут єсть промова чеською мовою про апостолів слов'янських; див. витяги з неї в „Sborník Velehradský“ 1885 р. річн. V вип. 1 ст. 50-52. — *Gundling H. N.*: Diskours, 1747 р. ч. I § 12: Von Methodio und Cyrillo, den Böhmischen Aposteln. — *Schmidt Ant.*: Rede, wie die zwei heiligen Gebrüder Cyrillus und Methudius ein in dem Heidenthume schlafendes Mährenland aus ihrem Irrthum erweckt, Відень, 1748 р. 8°. — *Donnsagmiller J.*: Ehrenrede von denen guten Hirten und Aposteln eines hochlöblichen Marggrafthums Mähren, denen zweien heil. Gebrüdern Cyrill und Methodius, Відень, 1751 р., 8°. — *Methodius archiepiscopus, sanctae fidei in Bohemiam illatae autor primus, Reginae Hradecii*, 1754, in f°, 4 л. — *Asseman Jos. Sim.*: Kalendaria Ecclesiae universae, т. III, 1755 р., 4°, Рим; ч. I: De sanctis Cyrillo et Methodio, Slavorum apostolis, deque Cazaris, Bulgaris et Mora-

vis ad Christi fidem conversis; в розділі 2: Latino, non Graeco ritu Methodius Slavicam linguam in sacris celebrandis apud Moravos induxit. — Germaniae annales ecclesiastici, opera *Sig. Calles*, 1757 р., т. III, есть про Кирила. — *Dupeni Carl.* Rede über Cyrill und Method, Відень, 1758 р., 8°. — *Pittrof Carl.* Lobrede auf die heiligen Cyrillus und Methudius, Apostel und Beschützer des alten Markgrafthums Mähren, Відень, 1768 р. 4°. — *Strobl P.*: Lobrede auf die guten Hirten des edlen Markgrafthums Mähren Cyrillus und Methodius bei Gelegenheit des jährlichen Gedächtnissfestes einer ansehnlichen Mährischen Landesgenossenschaft, in der kaiserl. Hofpfarrkirche zum St. Michael, der regulirten Versammlung des heiligen Apostel Pauls den 9. Aprilmonats und 2-ten Sonntag nach Ostern 1769, Wien, 12 л. in 4°. — *Wurz Jgn.*: Lobrede auf die heiligen Cyrillus und Methodius Erzbischöfe, 1772 р., Відень, 4°. — *Pochlin J.*: Lobrede auf die heiligen Erzbischöfe Cyrillus und Methodius, Відень, 1774 р., 4°. — *Salagius*: De statu ecclesiae Pannonicae libri VII, 1777 р. — *Durich F.*: Dissertatio de Slavo-Bohemica sacri codicis versione, Прага, 1777 р. — *Wokaun*: Chronol. Verzeichniss der berühmten Männer Böhmens, Прага 1777 р., ст. 9-29. — *Kautschitschek*: Lobrede auf Cyrillus und Method, Відень, 1780 р., 8°. — *Procházka F.*: Constantinus et Methodius. De saecular. liberal. artium in Bohemia et Moravia fatis, Прага, 1782 р., ст. 40-48. — Исторія во кратцѣ о болгарскомъ народѣ славенскомъ, сочинися и списася въ лѣто 1792 Спиридономъ іеросхимонахомъ. В 1900 р. в Софії цю працю видав В. Н. Златарський. Багато відомостей про К й М.

3. Література початку XIX-го віку.

Schiffner: Lebensgeschichte der zwei heiligen Brüder Cyrill und Methudius, ersten christlichen Religionslehrer der Mähren und Böhmen, Landenspatronen, Прага, 1801 р., 80 ст. 3-29. — *Афанасій Пароський*: *Образъ крѣпк.*, Липськ, 1805 р., друге видання там само 1807 р., третє 1850 р., Афіни. Тут уміщено життя Климента Болгарського, а в нього вставлено відомості про Костянтина й Мефодія; відомості взято з т. зв. Хиландарського Оповідання (див. далі джерела грецькі), з якого брав і Дмитро Туптало для своїх „Читаних Миней“, чому в них часом дослівні збіги текстів. Про цю дуже важливу книгу див. літературу далі в грецьких джерелах, в огляді Хиландарського Оповідання. — *Ueber Cyrill und Method, Mähr. Wanderer*, 1812. — *Cyrill und Method, Moravia*, 1815 р. — *Richter Fr. X.*: Cyrillus a Methodius. Reč k slavnosti pamětní dedičů země Moravské, v Brně, 1816, 8°. 16 ст. Те саме й по-німецькому: *Cyrill und Method, eine Rede zur Gedächtnissfeier der mährischen Landespatronen*,

Brünn, 1816. 8°, 16 ст. — *Еп. Діонісій Поповичъ*: Истинная повѣсть о Кѳриллѣ и Мефодіи и о изобрѣтеніи богоданныхъ кѳриллическихъ и словенскихъ называемыхъ писменъ, преведена нѣкоимъ Родолубцемъ на простый славно-сербскій языкъ, въ Будинѣ Градѣ, 1823 р. 67 ст. in 12°. Див. далі в джерелахъ грецькихъ Хиландарське Оповідання.

II. Початки наукового вивчення.

Наукове вивчення життя й діяльності св. братів розпочалося лише з ХІХ-м віком, але напочатку йшло воно дуже мляво та піняво, бо потрібних для того джерел тоді ще не було. Праць виходило мало, джерел знано не багато. Але з часом наукове зацікавлення починає все більше та більше зосереджуватися власне на Костянтині та Мефодії. Кожна нова праця будила велике зацікавлення й проторювала дальший шлях до нових дослідів.

Наукові досліді над життям та діяльністю св. Костянтина та Мефодія розпочав патріярх слов'янської філології *н. Йосифъ Добровський* своєю працею: *Cyrill und Method, der Slawen Apostel. Ein historisch-kritischer Versuch*, Прага, 1823 р. 133 ст. Праця Добровського дала надзвичайно добрий початок для дальших наукових дослідів, бо з життєпису св. братів вона викинула чимало казкового, що було до того часу, а разом з тим дала й багато нового. В Москві, на кошти гр. Румянцева твір цей переклав на мову російську й видрукував М. П. Погодин: „Кирилл и Мефодій, словенскіе первоучители. Историко-критическое изслѣдованіе“. М., 1825 р., з додатками, VII+156 ст.

Праця Добровського розбудила наукове зацікавлення до життя та діяльності слов'янських апостолів, головню серед чеських учених; взагалі, Чехія на довший час стає на чолі кирило-мефодіївських студій. Зацікавлення до цих питань у східногò слов'янства було на початку дуже малим. Праця Добровського була найціннішою серед усього, що тоді писано про солунських братів, і не страчала своєї наукової вартости аж до 1843 р., цеб-то до часу появи праці прот. А. Горського.

З цієї доби варто зазначити такі праці: *Blumberger Fr.*: „Cyrill und Method, див. 26 том „Jahrbücher der Literatur“, Vi-

день, 1824 р., ст. 211-235.—*Richter Fr.*: Cyrill und Method, der Slaven Apostel und Märens Schutzheilige, Olmütz, 1825 р. 76 ст.—*K. J. Mirovit*: Vypsání života svatých dvou bratří, biskupů a apoštolů Crhy a Strachoty, v Kral. Hradci, 1825, 72 ст. in 8°. — *Евгеній* митр. (Болховитиновъ): Словарь историческій о бывшихъ въ Россіи писателяхъ духовнаго чина греко-россійской церкви, т. II ст. 56 sq., Спб. 1827 р. — життя й праця К та М. — *W(agilewicz) J.*: Sw. Metody, „Dziennik Literacki“, Львів, 1832 р. — *Šafařík P. J.*: Slovanské Starožitnosti, 1837 р. — тут єсть розділ, присвячений Кирилу й Мефодію; розділ цей вийшов і окремою книжкою під назвою: Svatý Konstantin a Method, učitelé Slovanův, Прага, 20 ст. — *Maciejowski W. A.*: Pamiętniki o dziejach, piśmiennictwie i prawodawstwie Słowian, I, Спб. і Липськ, 1839 р., на ст. 61-103 про Кирила й Мефодія. Ця ж праця в 1840 р. вийшла в Липську по-французськи, а в Варшаві по-російськи, в перекладі Євещького: „Исторія первобытной христіанской церкви у Славянъ“, 1840 р. — *Hanka*: Životové slovanských učitelův Kyrilla i Methoda, „ССМус“ 1841 р. ст. 464-467, головно за Добровським та Погодиним. — *Tuszynski Al.*: Rys historyczny oświeceniа Słowian, „Biblioteka Warszawska“ 1841 р. II. 108-127; про цю працю див. тут само II. 258-265, уваги P. Dubrawskiego.

III. Збільшення наукового зацікавлення до кирило-мефодіївських питань.

Але правдивий поступ в справі наукового вивчення історії Костянтина й Мефодія розпочався лише з 1843-го року, з славної для свого часу праці ректора Московської Духовної Академії протоієрея А. Горського. Проф. Горський знайшов в Бібліотеці своєї Академії Життя св. Костянтина та Мефодія й на основі їх умістив (без свого підпису) в журналі „Москвитянинъ“ за 1843 р. № 6 ст. 405-434 свою цінну статтю: „О св. Кириллѣ и Меѳодіѣ“. Це була вже строго наукова праця, що створила цілу добу в нашій науці; головна її заслуга полягала в тому, що Горський перший правдиво оцінив значіння слов'янських джерел — ЖК та ЖМ, і поклав їх в основу свого твору. В. Ганка в 1845-м році переклав працю Горського на чеську мову: „O sv. Kyrille i Methodiu“, і видрукував в „ССМ“ 1846. XII. 5-53.

Праця А. Горського показала нові шляхи, якими треба було йти в кирило-мефодіївських дослідженнях, — передо всім аналіз ЖК та ЖМ, як головних джерел в цій справі.

І з того часу аж до наших днів східно-слов'янські вчені вже не помітують слов'янськими джерелами, як то було звичайним до того часу.

Горський розбудив велике наукове зацікавлення до студіювання життя та діяльності слов'янських апостолів, і слідом за його твором стали появлятися праці за працями, які піднімали все нові та нові кирило-мефодіївські питання і давали їм нове освітлення. Серед цих праць особливо виділяється своєю науковою об'єктивністю праця еп. Филарета:

Филаретъ, Епископъ Рижскій: Кириллъ и Меѳодій, славянскіе просвѣтители. „Чтенія“ Московскі 1846 р. IV, 1-28. Для свого часу надзвичайно цінна праця; в дуже короткій формі автор подає, перевіривши науково, головніші факти з життя та діяльності солунських братів, слідом за Горським — головню на основі ЖК та ЖМ. В тім же році твір цей перекладено на німецьку мову, що вийшов в 1847 р. в Митаві окремою книжкою: *Cyrillus und Methodius, die Apostel der Slaven*. В 1860 р. в „Българска книжница“ III кн. 11, 12, 14, 17 видрукувано працю Филарета по-болгарськи. Передруковано в „Кирилло-Мефодіевскій Сборникъ“ 1865 р. ст. 43-80. В 1885 р. цю працю випущено новим виданням. Книжка еп. Филарета багато спричинилася до поширення правдивих думок про Костянтина й Мефодія, і тим самим будила наукове зацікавлення до них. — Згадаю ще: *Макарій архим.*: Історія христіанства въ Россіи до равноапостольнаго князя Владиміра, Спб. 1846 р. ст. 188-259. — *А. Розовъ*: Слово Кирилла Философа на соборъ Архистратига Михайла, М. 1847 р. 21 ст.

Нові напрями в дослідженні кирило-мефодіївських питань скоро перенеслися з Росії на Захід, але там не знайшли співчуття: західні вчені ще дуже довго вперто не визнавали, а часом і тепер не визнають, слов'янських джерел за джерела історичні. Роспочинається з цього приводу наукова полеміка, яка не припиняється аж до наших днів. Крім цього, вчені католики вносять до своїх праць виразне католицьке забарвлення, як, напр., прелат Штульць; більшою критичністю та об'єктивністю визначається праця Шафарика.

V. Štulc, pralat: *Vypsání života svátých bratří Cyrilla a Methoda*, Прага, 1847 р. 96 ст. відбитка з „*Blahověst*“ I. — *Šafařík*: *Rozkvět slov. liter. v Bulgarsku*, „*ČČM*“ 1847 р. ст. 1-32; або російський переклад: *П. І. Шафарикъ*: Разцвѣтъ славянскої письменности въ Българіи, „Чтенія“ 1848 р.

№ 7 ст. 37-59, переклав О. Бодянський. Зміст: I. Св. Перво-вчителі 39-44, II: Інші седмичисленники 44-49, III: Учні й на-слідники седмичисленників 49-59. — *Wilhelm Wattenbach: Beiträge zur Geschichte der christlichen Kirche in Maehren und Boehmen*, Відень, 1849. Для свого часу дуже цінна й солідна праця. Змість її такий: I: Вступ. II: Костянтин і Мефодій: 1: Джерела. 2: Походження братів, їх побут в Костянтинополі і подоріж Костянтина до хазар. 3: По-кликання до Моравії 863 р.; побут у болгар; подоріж до Риму; 867 р. 4: Прибуття до Риму; смерть Костянтина 868 р. 5: Відновлення Паннонського архієпископства 868 р. 6: Соль-ногородські скарги; слов'янська Літургія; Мефодія кличуть до Риму; 7: Мефодій оправдується в Римі; слов'янська Лі-тургія дозволена 880 р. 8: Суперечка Мефодія з Вікінгом. 9: Стефан V рішає на користь Вікінга; Мефодій умирає 892 р. і кінець Вікінга. 10: Дальша доля Паннонської ді-ецезії. Додаток про т. зв. паннонську легенду. — *Vaclík* дає життя К й М в „*Zlaté Zapisky*“ 1853 р.

В кінці цеї доби, в 1855 р. появилася праця, що на довгі десятиліття стала підручною книжкою для кожного славіста, — це: *Бодянській О.*: О времени происхождения славянскихъ писменъ, М. 1855 р. III+381+CXV ст., в окремім додатку 19 знімків. Праця багата головним чином рясними бібліографічними вказівками по найріжніших кирило-мефо-діївських питаннях, а також численими виписками з най-ріжніших джерел.

IV. Ювильна 1863 р. література.

Те зацікавлення життям та діяльністю Костянтина й Мефодія, яке ясно зазначилося в першій половині ХІХ-го віку, з бігом часу зростало непереривно. Але це зацікав-лення не захопило тоді широких мас, не захопило й біль-шого кола читачів, бо лишалося головно серед тісного кру-га вчених.

Але наближалися тисячелітні кирило-мефодіївські юви-лей: десь в 1862 р. кінчалася тисяча літ — як тоді думали — з часу зложення слов'янської азбуки та початку перекла-дів, а в 1863 р. — з часу прибуття солунських братів на Моравію; в 1869 р. наступало тисячеліття з дня смерти Ко-стянтина, а в 1885 р. — з дня смерти Мефодія. Ці тисяче-літні спомини про св. братів захопили потроху всіх сло-в'янських народів, зацікавили найширші кола громадянства, а це все надзвичайно корисно відбилося на вивченні життя та діяльності апостолів слов'янських. Найширші кола вче-

них потроху втягувалися до вияснення найріжніших кирило-мефодіївських питань, а через це відповідна література відразу росла та росла¹. Здається, ні в якому іншому питанні ювілеї не принесли стільки безсумнівної користі, як то бачимо по кирило-мефодіївських ювілеях.

Під час цих ювілеїв появилось ще одне явище, яке доти не ставилося так широко, і яке теж в кінцевих своїх вислідах корисно вплинуло на розміри та на зміст кирило-мефодіївської літератури. Маю на увазі завзяту боротьбу вчених католицьких та православних за право рахувати солунських братів своїми. Річ у тому, що якраз з другої половини ХІХ-го століття помічається велике оживлення уніонних стремлінь Риму; щоби повести ширшу пропаганду приєднання православних до Західної церкви, католики дуже влучно почали використовувати для цього кирило-мефодіївські ювілеї. Появляється чимало літератури, в котрій католицькі вчені силкувалися довести, ніби Костянтин та Мефодій були не тільки прихильниками Риму, але й просто католиками (див. т. I ст. 259-269); роля папства в заснуванні слов'янського Богослуження переоцінювалась занадто суб'єктивно. Звичайно, проти таких тверджень мусіли виступити вчені православні й дошукуватися наукової правди; ці вчені також часом аж занадто вносили свої релігійні переконання до наукових праць, на що негайно відповідали вчені католицькі. Так потроху повставала велика кирило-мефодіївська література, в якій загадкові питання з бігом часу висвітлювалися все більше та ясніше. В цім власне й була користь завзятої православно-католицької полеміки по кирило-мефодіївських питаннях.

Наближались 1862-1863 рік, деб-то тисячеліття з того часу, коли Костянтин та Мефодій, упорядкувавши слов'янський алфавит та розпочавши переклади, прибули на Моравію. Слов'яне католики своєчасно згадали про цей ювілейний рік і почали запопадливо готуватися до нього. Перед в слов'янській філології у той час взагалі вели західні вчені, а тому природним було, що повели вони цей перед і в ки-

1. Детальний показчик навіть дрібної літератури за 1862-1863 р. див. у Zibr 1902 р. т. II ст. 893—898; огляд цієї літератури див. ще в „Sbornik Velehradský“ 1885 р. річч. IV ст. 257-288.

кирило-мефодіївських дослідях. Появляються праці Штульца, Гінцеля, Рачкого, Білого, Вюрфеля і др.; появилoся у західних слов'ян дуже багато й популярних брошур про життя солунських братів для широкого громадянства. По головних центрах католицького слов'янства закладаються різні Кирило-Мефодіївські братства, які ведуть широку пропаганду, на що збиралися великі кошти.

Звичайно, очі цілого слов'янського світу звернулися до Велеграду, як ніби до місця вічного спокою архієпископа моравського Мефодія; через те найбільшу увагу звернено на відповідний стан велеградських святинь; почали реставрувати та поновляти велеградську катедрu та кирилівську церковцю, т. зв. „Кирилку“, що була тоді неможливо запушеною (власне — обернена в станю).

Настав ювілейний 1863 рік. Ще до свят, в 1862 р. папа Пій ІХ призначив 5 липня за день вічної пам'яті Кирила та Мефодія (до того часу ця пам'ять була 9 березня), і день цей оголосив як „festum duplex primae classis cum octava“. Усім, хто прибуде під час ювілею 5-13 липня до Велеграду, папа обіцяв повне відпущення гріхів. Через усе це ювілейне кирилівське свято пройшло з великою урочистістю та з правдивим захопленням; так, в Велеграді тоді побували: 1 кардинал, 1 архієпископ, 3 єпископи, 12 прелатів, 1758 священників і 500.000 прочан¹. Звичайно, відповідно відсвяткували ювілей і в Римі та по всіх католицьких слов'янських землях. На жаль тільки, на заході скрізь надали святу виразний підкреслено-католицький характер, а це довело лише до недобрих наслідків: слов'яне православні не взяли в цьому святі офіційної участі².

Православні слов'яне не мали свого Велеграду, а тому святкували ювілей в різних місцях. У східних слов'ян головні свята відбулися в 1862 році.

Але треба було відповідати католицьким ученим на їхні — часом аж занадто су'б'єктивні — твердження, і тому

1. „Sbornik Velehradský“ 1880 р. I ст. 83.

2. Про святкування 1863 р. див. статтю: *Русскій Славянствъ*: Кирилло-Мефодієвская идея въ современномъ западномъ славянствѣ, „Странникъ“ 1885 р. т. I ст. 634-649; в тім же журналі, т. II ст. 401-403 література про те, як святковано в Росії. Детальну літературу дає Zibrt 1902 р. II ст. 896-897.

й вчені православні, головню східні, приступають до праці над вивченням кирило-мефодіївських питань. Появляються такі помітні твори, як праці Біляєва, Лебединцева, Платонова, Лавровського і др. Звичайно, для православних не було великих підстав святкувати тисячеліття прибуття св. братів на Моравію, — святковано в 1862 році тисячеліття зложення слов'янської азбуки. Детальний опис ювілею 1863 р., але головню на заході, подає праця: *Andrejev J.: Zpomínky na cyrillo-methodějský rok, 1863, „Sborník Velehradský“ 1880 р. I. 26-154 і IV. 98-292.*

1. Підготовлення до ювілею.

Католицькі вчені заздалегідь почали старанно готуватися до великого ювілею, наслідком чого появилoся декільки солідних праць, а серед них такі цінні (але часом дуже суб'єктивні), як, напр., каноніка Гінцеля та прелатів Рачкого й Штульца. Праці ці на довгий час стали на Заході основними, і своє суб'єктивне забарвлення передавали' наступному поколінню вчених.

Треба зазначити такі праці: *Dr. I. A. Ginzcl: Zur Geschichte der Slavenapostel Cyril und Method, „Zeitschrift für die gesammte katholische Theologie“, VII. 345-380, Відень, 1856 р. — Dr. I. A. Ginzcl, canonicus: Geschicthe der Slavenapostel Cyrill und Method und der slavischen Liturgie, Leitmeritz, 1857, XI + 174 + 132; друге видання вийшло в Відні 1861 р. В додатку Гінцель дає всі важніші джерела; ЖМ перекладено тут на латинську мову. Праця дуже суб'єктивна; слов'янські джерела тут зветься просто „схизматичькими видумками“. Але ця праця довго уважалася за останнє слово науки. — *Štulc Václ., pralat: Život svatých Cyrilla a Methodia, apoštolů slovanských, Брно, 1857 р. ст. 495. — Prof. Dr. Franjo Rački, pralat: Viek i djelovanje sv. Cyrilla i Methoda, slovjenskich apoštolov, Загреб, 1857 р. XII + 420 ст.; відбитка з „Arkiv za povjestnicu jugoslovensku“ кн. IV. Зміст: Історичний вступ. Чи дійсно підроблений лист Адріана II до Ростислава (проти Гінцеля). Костянтин і Мефодій в неслов'янськiм і слов'янськiм освітленні. Мефодій на паннонськiй метрополитанськiй катедрі. Доля слов'янськiх учнів і паннонськiй митрополії по смерті Мефодія. Рец. L. Leger в „Revue des cours littéraires“ 1867 р. 7, грудень.**

З дрібніших праць варті уваги такі праці, з них дві з Любляни: *Trstenjak Dav.: Ali majo tudi Slovenci obhajati tisočlico Cirila in Metoda? „Novice“, Любляна, 1857 р., 379-392. — Jireček: Chronologické sestavení zprav o sv. Cy-*

villu a Methoději, „Světozor“ ve Vídni, 1857, 19. — *Majar Matija*: Slava Círilu in Metodu, „Novice“, Любляна, 1860, I.— *Lepař J.*: Cyril a Methoděj, svatí apoštolové naši, „Opavský Besedník“ 1861, I № 1-3; на основі праці Г. Іречка.

Учені з православного слов'янського світу не проявляли особливої зацікавленості, і до ювілею готувалися мляво. З російської літератури можна зазначити хіба такі видання: Житіє и труды преподобныхъ отецъ нашихъ Мефодіи и Константина, нареченнаго Кирилла, епископовъ моравскихъ, учителей словенскихъ. Заимствовано изъ Миней Четви. Спб. 1856 р. 68 ст. — Житіє преподобныхъ Кирилла и Мефодія, просвѣтителей Славянъ, „Житія св. Росс. церкви“, лютий, ст. 137-220, 1857 р.; з рукописних Миней Сергієвої Лаври.— *Е. К.*: Замятка (про тисячелітній ювілей), „Руководство для сельскихъ пастырей“ 1860 р. т. I № 2 ст. 56-58.

2. Література 1862 року.

З наближенням ювілейного року помітно заворушилися й православні вчені, особливо російські. Ювілей відсвятковано 11 травня 1862 року в різних місцях православного слов'янського світу¹. Російська вчена література з цього часу проявляє велике заінтересування кирило-мефодіївськими питаннями, заінтересування, яке тут вже не спиняється, але зростає все більше та більше, особливо в перше чверть-століття по тому. Серед літератури 1862 р. особливо цінні праці І. В. Платонова та А. Гильфердинга.

И. Аксаковъ: О Кириллѣ и Мефодіѣ, „День“ 1862 р. № 29. — *И. Бяляевъ*: Святые Константинъ (нареченный Кириллъ) и Мефодій, учителя славянские, „Душеполезное Чтеніе“ 1862 р., серпень, ч. II кн. 8 ст. 331-363. — *А. Гильфердингъ*: О Кириллѣ и Мефодіѣ и тысячелѣтней ихъ годовщинѣ. Письма къ редактору. „День“ 1862 р. №№ 25, 28-31. Передруковано в „Кир.-Меф. Сборникъ“ 1865 р. ст. 145-208, а також в його „Собраніе сочиненій“ Спб. 1868 р. т. I ст. 297-340. Цю працю Гильфердингову Ф. І. Єзбера переклав на чеську мову: Listy o působení apoštolův slovanských Kyrilla a Methoda, Прага, 1864 р., 72 ст. Див. ще F. J. Jezbera: Hilferding o Kyrillu a Methodu a jich tisícleté slavnosti, „Словѣникъ“, Прага, 1865 р. № 3 ст. 49 sq. — *Ө. Лебединцевъ*: О жизни и трудахъ св. Кирилла и Мефодія, первоучителей славянскихъ, „Кіев. Еп. Вѣд.“ 1862 р. № 16. — *И. В. Платоновъ*: Жизнь и подвиги первоучителей славянскихъ

1. Літературу про те, як святковано цей ювілей, подає Zibrť 1902 р., II, ст. 894.

Кирилла и Меѳодія. Въ память тысячелѣтія славянскоѣ грамоты и перевода Библии на славянскій языкъ. „Духовный Вѣстникъ“ 1862 р. т. II № 6-8 ст. 281-310, 311-356, 545-611, Харків. Окрема відбитка: Кирилль, апостоль славянъ. Жизнь и подвиги первоучителей славянскихъ Кирилла и Меѳодія. Сочиненіе, написанное въ честь и похвалу блаженнымъ изобрѣтателямъ славянскоѣ грамоты по поводу истекающаго въ настоящемъ 1862 г. тысячелѣтія совершеннаго имъ изобрѣтенія, равно и перевода книгъ св. Писанія на славянскій языкъ. Харків, 1862 р. 76 + 58 ст. — *Е. И. Ткалацъ*: Приглашеніе славянскихъ ученыхъ на собраніе по случаю тысячелѣтія проповѣди славянскихъ апостоловъ Кирилла и Меѳодія въ 1863 р. „День“, р. 1862, № 38. — Жизнь и труды преп. отецъ нашихъ Меѳодія и Константина, нареченнаго Кирилла. М. 1862 р., 56 ст. Синодальна друкарня. З Читаних Миней. — *Ks. P. Pckalski*: *Żywot św. Cyrylla i Metodiusza*, див „*Żywoty św. Patronów Polskich*“, Краків, 1862 р. ст. 64-87.

3. Література 1863 року.

Ювілейний 1863 рік глибоко зацікавив життям та діяльністю К й М увесь слов'янський світ. Появилось велике число найрізнішої літератури, правда, головно популярної для широкого громадянства.

Як і треба було сподіватися, перед в кирило-меѳодієвській літературі повели *чехи*, і дали дуже багато найрізніших праць, серед яких особливо цінна праця доктора Білого. Ось головне з чеської літератури за 1863 рік. *Dr. Jan Ev. Bílý*: *Dějiny svatých apoštolů slovanských Cyrylla a Methoda*, Прага 1863 р. 139 ст. з 20 малюнками. Німецький переклад: *Geschichte der heiligen Slaven-Apostel Cyrill und Method. Zur tausendjährigen Jubelfeier der Christianisirung von Mähren und Böhmen*, Прага 1863 р. 144 ст. Словінський переклад: *Zgodovina svetich apostolov slovanskich Cirila in Metoda*, переклав J. Majciger, 1863 р., Maribor, 163 ст. — *Hajek Tom.*: *Stručný náskres života sv. Cyrylla a Methoda, apoštolů slovanských, v Olomouci*, 1863 р. 46 ст. Те ж по-німецьки: *Kurzgefasster Abriss des Lebens der heil. Slavenapostel Cyrill und Method*, Olmütz, 1863 р. 52 ст. — *Jana Hollého Spisy básnické*, 1863 р., ст. 159-227: *Cyrillo-Methodiada, Vít'azská báseň v 6 spěvoch.* — *Kubiček F. a Kříž M.*: *Slavnostní Album: Cyrill a Methoděj, v Brně*, 1863. — *Würfel Adolf*: *Život a působení svatých apoštolů slovanských Cyrylla a Methoděje, k slavnosti tisíciletého jubilea*, Прага, 1863, 24 ст. in 16°, „Blahověst.“ Те ж по-німецьки: *Das Leben und Wirken der heiligen Slaven-Apostel Cyrill und Method*, Прага, 1863 р. 23 ст. — *Vítak A. K.*:

Slavnostní almanach učitel'ský na jubilejní rok 1863, k oslavě sv. apoštolů slovanských Cyrilla a Methoda, v Brně, 1863.

Слідом за чеськими вченими пішли й вчені *східно-слов'янські*, і тепер вже зовсім достойно стрінули 1863 р. Появилось декільки цінних праць, а між ними й такі, як праця П. А. Лавровського, що дав добрий перегляд цілої діяльності К і М.

З видатнішого зазначаю: *Безсоновъ П. А.*: Въ память первоучителей славянскихъ, „День“, 1863 р. №№ 24-27, 31-33. Передруковано потім в „Кир.-Мее. Сб.“ 1865 р. ст. 449-509. — *Буслаевъ Ѡ. И.*: По поводу памяти Кирилла и Меѳодія, „Моск. Вѣдомости“ 1863 р. № 101. Передруковано потім в „Кир.-Мее. Сб.“ 1865 р. ст. 510-525. — *В. Г.*: Празднованіе тысячелѣтія въ честь свв. Кирилла и Меѳодія славянами западными, „Полтав. Еп. Вѣд.“ 1863 р. т. I № 10 ст. 411-416. — *Лавровскій П. А.*: Кириллъ и Меѳодій какъ православные проповѣдники у западныхъ славянъ, въ связи съ современною имъ исторіею церковныхъ несогласій между Востокомъ и Западомъ. Харків, 1863 р. VII + 588 ст. Відбитка з „Духовный Вѣстникъ“ за 1863 р. т. V. кн. 5-8 ст. 83-141, 155-252, 315-422, 475-579; т. VI кн. 8-11 ст. 1-86, 135-270. Це дуже цінна праця, в котрій про всі питання поставленої теми розказано докладно; це, власне, ґрунтовна відповідь православного вченого на суб'єктивні писання католицьких учених: Гінцеля, Штульца, Рачкі, Білого і др. Автор занявся головним чином питанням про відношення солунських братів до Риму. Рец. О. Бодянського в „Отчетъ о 7-мъ присужденіи наградъ гр. Уварова“ ст. 56-91, Спб. 1764 р. — *Погодинъ М.*: Святыя Кириллъ и Меѳодій, славянскіе первоучители, „Русскіе Вѣдомости“ 1863. №№ 1, 3, 4, 7. — *Прот. М. Раевскій*: Слово къ славянамъ въ день празднованія тысячелѣтія пришествія Кирилла и Меѳодія въ землю славянскую, произнесенное въ церкви Россійскаго посольства въ Вѣнѣ 11 мая. „Кіев. Еп. Вѣд.“ 1863, № 12. 347-353; те саме в „Правосл. Обозр.“ 1863 р. т. XI № 5 ст. 1-7. — *Сушковъ Н.*: Духовная новостъ: Изданіе Службы свв. Кириллу и Меѳодію, „Душеполезное Чтеніе“ 1863 р. ч. I, березень, відділ 2 ст. 105. — Православні *болгари* та *серби* зробили зовсім мало, і понад популярні статті не вийшли. Зазначу працю: *Шафарик Янко*: Житіє светогъ Меѳодія, „Гласник дружства“, Београд, 1863. XVI. 31-41.

На ювілей в міру сил своїх відгукнулися й *хорвати* та *словінці* і дали низку праць, серед яких появився й цінний збірник: *Tisučnica slovjenskih apostolab sv. Cirilla i Metoda*, Загреб, 1863, XLIV + 84 ст. Зміст: *Kukuljević-Sakcinski Ivan*: Uvod. *J. T.*: Sveta priča s solunskoj braći, slovjenskim apostolima sv. Cirilu i Metodu, basen. — *P. P.*: Sla-

venski Dioskuri.— *Rački Fr.*: Književan rad sv. Cirila i Methoda, izvodak iz većega rukopisa.— *Jagić V.*: Evangjelije u slovênskom prievodu ст. 31-66.— *Mesić M.*: Služba sv. Cirila i Metoda.— *Tkalčić J.*: Na uspomenu tisuću-godišnjice sv. Cyrilla i Methoda, Zagreb, 1863.— *Umek A.*: Okiški.Slovan-ska blagovestnika sv. Ciril in Metod, Celovec, 1863, 53 ст.

Певне зацікавлення кирило-мефодіївським ювілеєм проявили й *поляки*, але головно з церковного католицького погляду. Польська вчена література не дала в той час якоїсь поважної праці для вивчення життя й діяльності К та М; те, що появилося, це популярна література для широкого вжитку. Зазначу такі видання: *Chociszewski Józef*: Żywot św. Cyryla i Metodego. Książka dla ludu polskiego. 1863 р., 90 ст.— *Kotkowski J.*: Błogosławeni Cyryl i Methodyusz, apostołowie Słowian, „Tygodnik Illustr.“ 1863 VIII 316, 326, 338.— *Ks. Koszutski H.*: Święci Cyryl i Metody, pierwsi Apostołowie słowiańscy. Gniezno, 1863, 118 ст. in 16°.— *Tworzymirz*: Żywot śś. Cyryla i Metodego. Książka dla ludu polskiego, Leszno, 1863.— *Cyryl i Metody*, „Przegląd Katolicki“, Warszawa, 1863 № 27. 419-429, № 28. 437, 442.

З католицьких праць зазначу ще: *Мартиновъ И.*: Кирилло-Мефодіевскій сборникъ, вип. I-II, Париж-Лейпциг, 1863-1867 р. Обидва випуски присвячені М. Смотрицькому, про Кирила й Мефодія нічого нема. Рец. в „Правосл. Обзорѣніе“ 1863 XI 164-173.— *Slavicola J.*: Cyrillus ac Methodius, apostoli Slavorum post mille annos celebrati hac biographia, Leopoli 1863.

4. Література поювілейна.

Наукове зацікавлення до життя й діяльності К та М, викликане ювілеями 1862 та 1863 років, було надзвичайно корисним, бо це зацікавлення не спинялося в науці вже ніколи. Від того часу до наукового вивчення кирило-мефодіївських питань пильно приступили східно-слов'янські вчені, і в р. 1865-м дали такий коштовний твір, як „Кирилло-Мефодіевскій Сборникъ“ 1865 р. Збірник цей для свого часу мав величезне наукове значіння, якого почасти він не втратив в багатьох питаннях ще й тепер. В тій науковій боротьбі, яку вели тоді вчені католицькі та православні, перемогли без сумніву вчені східно-слов'янські: для цілого слов'янського світу „Кирилло-Мефодіевскій Сборникъ“ став надовго останнім словом науки.

„Кирилло-Мефодіевскій Сборникъ, въ память о совершившемся тысячелѣтїи славянскої письменности и христіан-

ства въ Россіи, изданный, по опредѣленію Московскаго Общества Любителей Русской Словесности, М. Погодинымъ". М. 1865 р. 555—II ст. Це надзвичайно цінний збірник, де уміщено ось такі праці: 1. *А. В. Горскій*: Житія св. Кирилла и Меѳодія ст. 5-42; 2. *Архіеп. Филаретъ Черниговскій*: Кирилль и Меѳодій, славянскіе просвѣтителі 43-80; 3. *М. П. Погодинъ*: Рѣчь въ память о св. Кириллѣ и Меѳодіѣ 81-144; 4. *А. Ѳ. Гильфердингъ*: О Кириллѣ и Меѳодіѣ и тысячелѣтней ихъ годовщинѣ 145-208; 5. *К. И. Невоструевъ*: Записка о переводѣ евангелія на славянскій языкъ, сдѣланномъ св. Кирилломъ и Меѳодіемъ 209-234; 6. *В. И. Григоровичъ*: Древне-славянскій памятникъ, дополняющій житіе славянскихъ апостоловъ, святыхъ Кирилла и Меѳодія 235-270; 7. *А. В. Горскій*: О древнихъ канонахъ святымъ Кириллу и Меѳодію 271; 8. Служба св. Кириллу и Меѳодію, по Синодальному списку 285-296; 9. *И. С. Казанскій*: Сравнительное достоинство списковъ службы св. Кириллу, принадлежащихъ Г. Григоровичу и моск. Синодальной Библіотекѣ 297-308; 10. Память и похвала св. Кириллу и Меѳодію (изъ рук. *П. И. Севастьянова*) 309-312; 11. Похвала св. Кириллу, соч. еп. Климента, по рук. *П. И. Савваитова*. 313-318; 12. Слово о перенесеніи мощей св. Климента Римскаго (изъ Мак. Четь-Миней) 319-326; 13. Vita cum translatione s. Clementis, з перекладом на рос мову 327-342; 14. *А. Е. Викторовъ*: Кирилль и Меѳодій. Новые источники и ученые труды для исторіи Славянскихъ Апостоловъ 343-440; 15. *А. В. Горскій*: Слово на день памяти св. Кирилла и Меѳодія 441-448; 16. *П. А. Безсоновъ*: Въ память первоучителей славянства 449-509; 17. *Ѳ. И. Буслаевъ*: По поводу памяти св. Кирилла и Меѳодія 510-525; 18. *С. А. Соболевскій*: О притчахъ св. Кирилла Философа, учителя Славянскаго 528-533; 19. *И. С. Аксаковъ*: 11 мая въ Москвѣ 534-538; 20. *М. Н.*: Другое извѣстіе о томъ же 539-541; 21. *М. П. Погодинъ*: Окружное Посланіе къ Славянамъ 1862 г. Марта 25, въ день Благовѣщенія 542-549; 22. *А. И. Арсеньевъ*: Варианты къ службѣ св. Кириллу, изъ списковъ Московской Типографской Библіотеки 550-555. Де-які з надрукованих тут праць відомі були й до того, їх тут передруковано. Рец. в „Вѣстникъ Европы“ 1866 р. № 2 ст. 19-25.

З дрібнішої літератури зазначу: *Бяляевъ И. В.*: Жизнь св. Кирилла и Меѳодія, М. 1865 р. Рец. И. Э. в „Руков. для сельск. паст.“ 1868 р. 334 ст. — *Филаретъ*, архіеп. Чернигівський: Святыя южныхъ славянъ, 1865 р.; по 4 вид., Спб. 1894 р., ст. 72-82. Коротенький життєпис, з цінними примітками. — *Князевъ А. С.*: Святыя равноапостольные Кирилль и Меѳодій, просвѣтителі славянъ, и вліяніе ихъ подвиговъ на народное образованіе какъ всего славянскаго міра вообще, такъ и Россіи въ частности. Спб. 1866 р. V+68

†VIII ст., з 18 гарними малюнками Ф. Бронникова. В кінці III—VIII: „Начертаніе правой вѣры“ в російськiм перекладі. Було багато рецензій, напр.: „Недѣля“ 1866 р. № 34; „Вѣстн. Евр.“ 1866 р. кн. 4 ст. 28-80; „Дух. Бесѣда“ 1867 № 11; „Странникъ“ 1866. № 12. 13-19 і др. Тепер книжка зовсім застаріла. — *Štastný: Naši apoštolové. Uvahy Cyrillo-Methodějské*, „Moravan“, 1865. 65-86. — *Dümmler F.: Geschichte des ostfränkischen Reichs*, Berlin, 1862-1865 р. I. 620-627, 699-703, 814-821, 864-869, 871, II. 192-198, 254-259.

V. Ювильейна 1869 р. література.

Надходив 1869 рік, — тисяча літ зо дня смертн св. Кирила. Православні слов'яне діяльно готувалися до цього ювильею її відсвяткували його дуже врочисто; у католиків, навпаки, це свято пройшло блідо в порівнянні зо святом 1863 р. Зацікавлення кирило-мефодіївськими питаннями дуже зросло, відповідно до чого зростала й література¹. Релігійна за-краска літератури цього часу часом ще досить помітна, хоч вчені звертаються вже до глибшого студіювання кирило-мефодіївських питань.

У цей час виразно намітився в науці вже новий методологічний шлях, — дійти до правди глибоким аналізом відповідних кирило-мефодіївських джерел. Центр уваги по-троху переноситься власне на студіювання потрібних джерел. Першим, хто присвятив цьому багато уваги, був проф. Петроградського університету В. А. Бильбасов (1838-1904), і його твір — найцінніша праця цієї доби.

1. Праці 1868 — 1872 років.

Бильбасовъ В. А.: Кирилль и Меѳодій. Часть I: Кирилль и Меѳодій по документальнымъ источникамъ. Критика документовъ. Римскіе папы и славянскіе первоучители. Monumenta diplomatica, Спб. 1868 р. XII+165. Головна частина цієї праці видрукувана була перед тим в „ЖМНП“ 1868 р. кн. 5 ч. 138 ст. 327-377: Римскіе папы и славянскіе первоучители. Изъ лекцій, читанныхъ въ С. Петербургскомъ университетѣ. Для свого часу праця Бильбасова, як оперта на самі джерела, була дуже цінною; особливо цінні тут *Monumenta diplomatica, in quibus de ss. Cyrillo et Methodio agitur*, з перекладом важніших місць на російську

1. Під час свята виголошено багато Слів, бібліографію їх подає Zibrt II 900-901.

мову. Друга частина цієї праці вийшла в році 1871: „Кирилль и Меѳодій по западнымъ легендамъ“, Спб. 1871 р. 389 ст.; книжка з 3 частин: 1. Критика легендъ, — тут аналізовані легенди: Солунська, Італійська, Моравська, Успіння св. Кирилла, Чеська, Життя св. Мефодія, Сербське Життя, Болгарська Легенда, Охридська і Мекедонська. 2. Легендарный образъ Кирилла и Меѳодія ст. 135-214, — це властиво повний огляд життя й діяльності Кирила та Мефодія, заснований на джерелах — і в цім його сила. Великий недостаток праці — автор не вірить ЖК та ЖМ, а тому йому доводиться робити найрізніші суб'єктивні припущення. 3. *Codex legendarum de ss. Cyrillo et Methodio*, — тут видруковано всі вище зазначені Легенди з перекладом їх на російську мову. На жаль, проєктована III частина цієї праці, де мали бути „російські Легенди“, через смерть автора († 1904 р.) не вийшла. Року 1901-го в Спб. деякі праці Бильбасова передруковано в виданні: „Историческія монографіи“, том I, Кирилль и Меѳодій ст. 45 sq. На цінну працю Бильбасова було багато рецензій, напр.: П. Мельгуновъ в „Чтенія“ 1868. № 2. 215-228; Е. Дылевскій в „Странникъ“ 1869 р. кн. 5 т. II ст. 15-38; М. Погодинъ в „Русскій Архивъ“ 1868. № 50; „Голосъ“ 1868. № 244, 1871. № 143; „Кіев. Телеграфъ“ 1868. № 93; „Всемирный Трудъ“ 1868. № 10; И. Л. в „Критико-біографическій Словарь русскихъ писателей и ученыхъ“ Спб. 1892 р. т. III. 279-280, тут же й біографія Бильбасова та огляд його наукової діяльності.

Важніші праці цієї доби: *Leger Louis: Cyrille et Methode. Études historiques sur la conversion des Slaves au Christianisme*. Париж, 1868 р. XXXV + 227 ст.; змістовна рецензія на цю працю П. Лавровського в „ЖМНПр“ 1869 р. ч. 141, ст. 203-233; також „Rad“ V. 229. — *Воскресенскій А.*: Слово въ день памяти первоучителей славянскихъ, „Душеполезное Чтеніе“ 1869 р. II (травень) ст. 54-60. *Григоровичъ В. И.*: Нѣсколько словъ по поводу празднованія тысячелѣтія со времени кончины св. Кирилла, „Записки Новоросс. Унив.“, Одеса, 1869 р. т. III ст. 7-20. — *Янишевъ прот.*: Отчего въ нашемъ обществѣ еще недостаточно распространено чествованіе памяти св. Славянскихъ первоучителей, „Воскресное Чтеніе“ 1869 р. № 4. — Празднованіе тысячелѣтней памяти просвѣтителя славянъ св. Кирилла 14-26 февраля 1869 г. въ С. Петербургѣ и Москвѣ, Прага, 1869 р. 121 ст. Передрук з „Православное Обозрѣніе“ т. I, 1869 р., кн. 2 ст. 163-189. Тут слова: І. Янишева, Н. Сергієвського, А. Іванцова-Платонова і Н. Протопопова. — Празднованіе тысячелѣтней памяти св. Кирилла въ разныхъ мѣстностяхъ Россіи, „Православное Обозрѣніе“ 1869 р. т. III № 4 ст. 129-134. — *Hakl Bohumil: Život svatých apoštolů slovanských Cyrilla a Methodia*, Hradec Kralové, 1870, 212 ст. Цю пра-

що переробив J. M. Prager: *Leben der heil. Slavenapostel Cyrill und Methud*, 1870, Königgrätz, 210 ст. — *В. И. Кельсієв*: Просвѣтителі славянъ св. Кирилль и Меѳодій, „Нива“ 1870 р. № 5, 6 і 8. — *Ginzel Jos.*: *Historicko-kritické příspěvky k dějinám sv. apoštolů slovanských Cyrilla a Methoděje*, „Čas. Kat. Duch.“ 1871 р. ст. 18, 137. — *Rettel Leonard*: *SS. Cyril i Metody. Streszczenie najnowszych poszukiwań*. Париж, 1871 р. ст. 216+8. Рец. в „Przegląd Lwowski“ 1871. XXI. 416. — *Zenefels J.*: *Das Leben der heiligen Landespatrone Böhmens*, Прага, 1871, 76 ст. — *Свящ. А. М. Иванцовъ-Платоновъ*: Память святыхъ равноапостольныхъ просвѣтителей славянскихъ Кирилла и Меѳодія. Рѣчь, читанная въ годичномъ Собраніи Славянскаго Комитета. „Православное Обозрѣніе“ 1871 р. т. I № 5 ст. 617-628. — *В. Кельсієв*: Кирилль и Меѳодій, „Семейные вечера“ 1871 р. № 6 ст. 69-80 і № 7 ст. 48-60. — *А. Хойнацкій*: Память святыхъ и равноапостольныхъ Кирилла и Меѳодія въ предѣлахъ юго-западнаго края Россіи, „Руковод. для сельскихъ пастырей“, 1871 р. т. II № 18 ст. 10-20, № 19 ст. 58-68 і № 20 ст. 90-97. — *П. А. Лавровскій*: Рѣчь въ день 11 мая, „ЖМНПр“ 1871 р. ч. 156 ст. 1-9. — *П. А. Лавровъ*: Рѣчь въ день св. Кирилла и Меѳодія 11 мая 1872 г. „ЖМНПр“ 1872 р. ч. 161 кн. 6 ст. 111-119. — Славянскіе проповѣдники св. Кирилль и Меѳодій (переклад з журналу „Revue Chrétienne“ 1871 р. № 10), „Духовная Бесѣда“ 1872 р. № 11, 13-16. — *Успенскій Ѳеодоръ*: Первыя славянскія монархіи на сѣверо-западѣ, Спб. 1872; у вступі дає географію Моравіі й Панноніі, розд. II: Великая Моравія ст. 19-104, тут добре змальовано політичне й церковне тло для діяльності К і М; про св. братів ст. 47-94.

2. Поглиблення кирило-мефодіївських дослідів.

Три відбуті ювілеї — 1862, 1863 і 1869 р. спричинилися не тільки до того, що вчений світ і широке громадянство зацікавилось кирило-мефодіївськими питаннями, але й привело, як ми бачили, до глибшого студіювання кирило-мефодіївських джерел. Широко закроена праця В. А. Бильбазова хоч і йшла ще крутими стежками, але проте вона допровадила до другої подібної, але ціннішої, праці, — праці А. Воронова, що для свого часу була працею епохальною. А в 1879 р. вже знайдено в Британськiм Музеї збірку панських листів, що кинула багато нового світла на вивчення діяльності Мефодія.

Зазначу такі праці цього часу: *Небосклоновъ А.*: Начало борьбы Славянъ съ Нѣмцами за независимость въ средніе вѣка, „Ученыя Записки Казан. Унив.“ 1874 р. кн. I,

В цій праці, в розд. II: „Государство Великоморавское“ добре змальовано історію Моравії, християнство в ній до св. братів, а на ст. 61-116 про Костянтина й Мефодія та про їхню епоху. — *X. W. K.*: *Cyril i Metody*, „Encyklopedja Kościelna“, Варшава, 1874 р. т. III ст. 566-568. — *Dudík B. Dr.*: *Dějiny Moravy*, ч. I. вид. 2, Прага, 1875 р., ст. 99-199 про діяльність Костянтина й Мефодія. — *Каравеловъ Л.*: Кирилъ и Методій, българи просвѣтителі, Букурешт, 1875 р. 74 ст.; рец. М. С. Дринова в „Период. Спис.“ 1876 р. I кн. XI-XII. ст. 205-207. — *Блудовъ А. Д.*: Воспомианіе пути къ св. мѣстамъ дѣятельности св. Кирилла и Мефодія, „Семейные Вечера“ 1876 р. № 3 ст. 111-136, № 4 ст. 239-264 і № 5 ст. 1-20. — *Вороновъ А. Д.*: Памяти Кирилла и Мефодія, „Руковод. для сельскихъ пастырей“ 1876 р.

Вороновъ А.: Кирилъ и Мефодій. Главнѣйшіе источники для исторіи св. Кирилла и Мефодія. Київ, 1877 р. ст. IV + 331 + XXII. Відбитка з „ТрКДАк“ за 1876 р. т. IV кн. 10 ст. 118-225; 1877 р. т. I кн. 1 ст. 76-149, т. II кн. 4 ст. 143-202, т. III кн. 8 ст. 435-478 і кн. 9 ст. 666-731. В книжці 4 розділи: 1. Паннонскія житія. 2. Греческіе и греко-славянскіе источники. 3. Славянскіе источники і 4. Латинскіе источники. В додатку—глаголицькі Служби св. братам. Це ще й тепер найцінніший труд для вивчення кирило-мефодіївських джерел, хоч деякі частини його вже застаріли, особливо по знайденні т. зв. Британського Збірника папських листів та листа бібліотекаря Анастасія до еп. Гавдерика. В додаток до цієї праці див. ще: „Докторскій диспутъ экстраординарнаго профессора Кіевской Академіи А. Д. Воронова (8 декабря 1877 года), в „ТрКДАк“ 1877 р. кн. 12 т. IV ст. 781-790, тут промова Воронова та головні тези до його дисертації; тут же на ст. 791-799 лист проф. *Ів. Малшиевського* до проф. А. Д. Воронова: „Вопросы критики относительно некоторыхъ источниковъ для исторіи свв. Кирилла и Мефодія“. Відповідь А. Воронова на це запитання: „Къ вопросу объ источникахъ для исторіи свв. Кирилла и Мефодія“ в „ТрКДАк“ 1878 р. кн. I ст. 220-245. Див. рецен. на працю А. Воронова (1838-1883): 1. Ягіча в „Archiv“ 1879. IV. 97-128.: Die neuesten Forschungen über die slavischen Apostel Cyril und Methodius. 2. Попруженка в „Лѣтопись истор.-филол. Общ. при Новорос. Унив.“ 1892. II. 43-44. 3. „Руковод. для сельскихъ пастырей“ 1877. № 47. 395-440, № 56. 519-526. 4. „ЖМНПр“ 1879 р. кн. 11 ст. 1-2. 5. Е. Голубинського в „Отчетъ о 22-мъ присужденіи Уваровскихъ наградъ“.

Зазначу ще такі праці: *Еп. Порфирій Успенскій*: О св. Кириллѣ, просвѣтителѣ Славянъ Моравскихъ. Отрывокъ изъ путешествія въ Аѳонскіе монастыри и скиты въ 1846 году, „ТрКДАк“ 1877. IV. 79-110, передається зміст

ЖК по рукопису з „Читаних Миней“ Хиландарського монастиря на Афоні; пояснення тепер застаріли. — *Jul. Bartoszewicz: Historia Pierwotna Polski*, Краків, 1878 р. ст. 64-113. — *Косолаповъ: Мѣсяцесловъ православной католической церкви*, Симбирск, 1880 р., під 14 лютого і 11 мая.

VI. Ювілейна 1885 р. література.

Наступав новий ювілейний рік, — 6 квітня 1885 р. минало рівно тисяча літ зо дня смерти св. Мефодія. Усе слов'янство задалегідь почало пильно готуватися до цього великого свята. Кирило-мефодіївську ідею через ту літературу, що повстала в попередні роки, познано вже глибоко, чому всі слов'яне більш-менш правдиво оцінили значіння праці солунських братів. За попередні роки полеміка поміж ученими католиками та православними прибрала вже виразних ознак, а тому до нового ювілею почали ґрунтовно готуватися обидві церкви, — західна й східна.

Західна церква задалегідь почала готуватися до великого свята, — ще 1880 р. появилася відома булла папи Льва XIII, в якій накреслено католицький погляд на братів солунських. Ці погляди підхопили католицькі вчені і стали їх доводити в своїх працях. Західна церква порішила всебічно використати наступаюче свято в своїх спеціальних цілях, — в цілях пропаганди унії східної церкви з західною. В більших католицьких містах, напр., в Празі, Кракові, Загребі і др. поутворювалися святкові Комітети, які діяльно готувалися до ювілейного 1885 року; на чолі цілого цього руху став хорватський єпископ Штроссмаєр. Православна церква також стала ґрунтовно готуватися до великого ювілею. Література кирило-мефодіївська почала сильно зростати не тільки на кількості праць, але й на їх якості.

1. Полемічна література, що повстала з приводу енциклики папи Льва XIII з 1880 р.

Увесь слов'янський світ почав залопадливо готуватися до пам'ятної днини. Особливо заходилися католики, і 30 вересня 1880 р. — в річницю тисячеліття відомого листа папи Іоана VIII з 880 р. з дозволом слов'янського Богослуження — папа Лев XIII видав енциклику „*Grande munus*“ (склав енциклику Бартоліні?). Цею енцикликкою св. брати Кирил та

Мефодії остаточно канонізувалися для всієї західної церкви і встановлялося їм свято на 5 липня. В буллі цій дано й огляд життя св. братів, але мало критично; звичайно, К і М змальовані тут як послушні сини папи, що виконали велику місію освіти слов'ян з доручення Риму. В кінці папа закликав усіх слов'ян об'єднатися коло одної „правдивої“ церкви—церкви римської¹. Про цілі Риму використати Мефодіївський ювілей див. багато заміток в „Извѣстія Слб. Слав. Общ.“ за 1885 рік.

Хорватський дяковорський єпископ *Штросмаєр* зараз же розпочав вказану буллою працю і почав випускати свої „Пастирські Листи“, див. про них в „Харк. Еп. Вѣд.“ 1883 р. № 19 ст. 293. Видав він і працю про св. братів: *Die heiligen Cyrill und Method*, Відень, 1881 р.

Скоро появилася й праця, що мала служити за науковий фундамент папської енциклики, — це праця кардинала *Domenico Bartolini*: *Memorie storico-critiche archeologiche dei santi Cirillo e Metodio e del loro apostolato fra le genti slave*, Рим, 1881 р. XXIX + 254 ст. Звичайно, *Bartolini* всіма силами намагається довести, ніби св. брати були правдивими католиками; багато ненаукових непорозумінь. Про цю працю див. „Харк. Еп. Вѣд.“ 1883 р. № 19 ст. 293; „Странникъ“ 1885 р. кн. IV ст. 627-628 в статті: „Отношеніе папства къ дѣлу первоучителей“; А. А. Кочубинській: *Добрий сѣятель и добрая нива*, Одеса, 1885 р. ст. 6; не зовсім прихильна рецензія *T. Wierzbowskiego* в варшавським „*Ateneum*“ 1882 р. кн. 8 ст. 378-383; *М. Попруженко* в „Лѣтоп. Истор.-фил. общ. Новорос. Ун.“ кн. II ст. 46-48. Переклад книги *Бартоліні* на польську мову зробив *dziekan Marcin Chwaliszewski*, Познань, 1885 р., а на хорватську о. *І. Данило*, у *Zadru*, 1885 р. XLVII + 177 ст. На основі праці *Бартоліні* склав свою працю про св. братів німець єзуїт *D. Rattinger*, яку видрукувано в XXII томі „*Stimmen aus Maria-Laach*“. Про цю працю див. „Странникъ“ 1885. т. I. 628-630.

Патер *Pressuti* в 1880 р. випустив в Римі дві свої праці, де проводить ідеї, намічені в буллі папи Льва XIII: 1. *Il papato e la civiltà degli slavi meridionali*, та 2. *Dei papi e dell' apostolato slavo dei ss. Cirillo e Metodio*. Див. „Странникъ“ 1885. I. 627.

1. Зміст булли див. в чеській перекладі в „*Sb. Vel.*“ 1880 I. ст. I-VIII; в російським в „Чтенія въ Общ. Люб. Дух. Просв.“ 1885 р. кн. 3-4 ст. 290 і далі; також в „Лѣтоп. ист.-фил. общ. при Нов. Унив.“ 1892 р. кн. 2 ст. 45-46. Детальний показчик викликаної цєю буллою літератури дає *Zibrt* II. ст. 903-904.

Апологию для західної церкви проводить і *P. Balan* в своїй праці: *Delle relazioni fra la chiesa cattolica e gli Slavi della Bulgaria, Serbia, Bosnia ed Erzegovina*, Roma, 1880 р. Розказано про відносини римської церкви до слов'ян. Книжку цю еп. Штадлер переклав на хорватську мову: *Katolicka crkva u Sloveni i Bulgarskoj, Srbij i Herzegovini*, Загреб, 1881 р., в збірнику: *U slavu slavenskih apostolu sv. Cirila i Metoda*. Див. ще „Харк. Еп. Вѣд.“ 1883 р. № 19. Про працю Балана див. „Странникъ“ 1885. I. 630-632.

Звичайно, на папську енциклику та на викликану нею літературу мусіли відповідати православні вчені. Достойну відповідь дав *И. В. Платоновъ* в своїй праці: „Анти-енцикліка или братское слово православнаго славянина къ славянамъ католикамъ, по поводу изданія папою Львомъ XIII буллы о празднованіи памяти свв. Кирилла и Меѳодія, Харків, 1882 р. З великим запалом автор вияснює тут дійсні відносини поміж папством та св. братами. Про цю Анти-енциклику див. „Харк. Еп. Вѣд.“ 1883 р. № 26; Пальмов „Извѣстія Слав. Благ. Общ.“ 1884 р. № 11 ст. 27-29; „Странникъ“ 1882, травень і 1885 р. кн. IV ст. 700. Цю анти-енциклику переклав на болгарську мову *П. Драганов*, а митрополит *Мелетій* додав до неї свою передмову і видав її в Софії 1884 р. XXIX + 119 ст., рец. на це видання дав *П. Сырку* в „Изв. Слав. Благ. Общ.“ 1885 р. ст. 95. На Анти-енциклику Платонова відповів еп. *Штроссмайер*, котрому Платонов знову дав „Отвѣтъ автора Анти-енцикліки на послѣдовавшее противу нея возраженіе“, в „Харк. Еп. Вѣд.“ за 1883 р. №№ 35-52, — тут розказано про відносини католицької церкви до пам'яті св. братів; рецензія *Г. Пальмова* на „Отвѣтъ“ в „Извѣс. Слав. Благ. Общ.“ 1884 р. № 11.

Всі слов'янські православні народи протестували проти занадто тенденційної буллы папи Льва XIII. Так, в кінці року 1881 появилася добра праця архимандрита-серба *Никодима Милана*: *Славенски апостоли Кирил и Методије и истина православља, поводом римског покрета у 1880-1881 противу православне цркве*, Задар, 1881 р. 27 + 387 ст. Див. рец. в „Странникъ“ 1882 р. кн. 5; „Харк. Еп. Вѣд.“ 1883 р. № 26. Переклад на італійську мову вийшов в Трієсті в 1886 р. XXXII + 458 ст.

Виступили й греки. Так, з постанови св. синоду царгородської церкви, відомий учений никомідійський митрополит *Филофей Вривиті* випустив книгу: *Πόλα Λέοντος ἐν ἑγκυλίῳ ἐπιστολῆς Ἐλεγκος*, Константинопіль, 1882 р. 174 ст.; див. рецен. Пальмова в „Изв. Слб. Славян. Общ.“ 1885 р. ст. 162-164. Див. ще: *И. С. Пальмовъ*: *Окружное патриаршее и синодальное посланіе константинопольской патриархії по поводу енциклики папы Льва XIII*, „Церк. Вѣстникъ“ 1895 р. №№ 44-45 і окремо; переклад з новогрецького.

2. Література перед ювілейним роком.

Наближався 1885 рік. Взори цілого слов'янського світу звернулися до Велеграду, де був похований Мефодій. На жаль тільки, ювілейне свято не вийшло таким, яким сподівалися його бачити. Католицька церква, проголосивши в 1880 р. солунських братів за святих католицької церкви, при допомозі відповідної літератури намагалася зробити Костянтина та Мефодія святими виключно католицькими. Деякі католицькі вчені, супроти правди наукової, почали те саме твердити навіть в своїх наукових працях. Із Велеграду, де мали 6 квітня 1885 р. відбутися ювілейні свята, західна церква зробила новий Вифлеєм, звідки мав засясти світ „правдивої“ віри і для „схизматиків“, цеб-то для православних слов'ян. Святковий комітет випустив відповідні відозви до цілого слов'янства, закликаючи всіх до Велеграду. Але всі православні слов'яне, ображені невідповідним поставленням справи з боку католицького духовенства, одностайно відмовилися від жадної участі в велеградських святах. Це було непотрібне розбиття великого свята, розбиття, що його викликала головно католицька церква. До цього треба ще додати, що в той час навіть католики вже твердили, що сучасний Велеград, — це не давній Велеград, і що сучасна велеградська церква — це не місце поховання Мефодія.

Православні слов'яне, а також греки та румуни, так само запопадливо готувалися до великого свята, але вирішили святкувати не в однім якимсь центрі, а на місцях, — по цілій православній землі, де тільки для того буде можливість. Святкували 6 квітня 1885 р. по старому стилю, тоді як слов'яне-католики відсвяткували по стилю новому (25 березня по старому). Перед в святі вела Росія, де це свято пройшло дійсно надзвичайно велично, бо святкували не в однім якимсь місці, але святкувала на правду вся східно-слов'янська земля. З приводу свята видано мільон примірників відповідних брошур, які дійшли до найглухіших закутків. З того часу солунські брати та їхня праця стали остаточно загально-відомими серед східного слов'янства в найширших його колах.

Звичайно, великий ювілей в високій мірі корисно впли-

нув не тільки на числове збільшення кирило-мефодіївської літератури, — вона з цього часу майже подвоюється — але вплинув він і на якісне її поліпшення. Появилися не тільки окремі солідні наукові монографії, але появилися вже й поважні дослідження навіть окремих питань в кирило-мефодіївській науці. Появляється навіть особний журнал, присвячений вивченню кирило-мефодіївських питань, це — „Sborník Velehradský“, що виходив в Берні з 1880 по 1890 рік, чеською мовою, т. т. I-VI, редагував Josef Vukydal, пробощ і декан Велеградський. Головну участь в Збірнику брало моравське духовенство, а тому більшість праць мала богословський характер і католицьку закраску; солідних наукових праць в Збірнику мало¹.

Напряма праця, взятий під час ювілейного 1885-го року, продовжувався довго ще й по тому.

Перед в цих працях, звичайно, вели чехи. Ось головні чеські видання. — „Sborník Velehradský“. Redaktor Josef Vukydal, děkan a farář na Velehradě, ročník I, v Brně, 1880 p., VIII + 308 st. Зміст: Redakce: Úvod, енциклика папи Льва XIII в чеськім перекладі. Jan Soukop: Mohyla Methodova st. 1 вірші. J. Vukydal: Pravda-li, že církev a pa-pežství vědu a pokrok ohrožují? 2-25. J. Andrejev: Zpomínky na cyrillo-methodějský rok 1863 st. 26-154, докладне оповідання про святкування 1863 р. у всіх слов'ян. M. Halabala: Legenda petrohradská ze života ss. Cyrilla i Methoděje, apoštolův Slovanstva 155-162, — переклад на чеську мову теї Служби латинської, яку видрукував в 1879 році Beda Dudík. Ivan Knigoljubec: O počátcích úcty ss. Cyrilla a Methoděje na západě 163-181. Ivan Knigoljubec: Dvojí služba obřadu římského na počest' sv. Cyrilla a Methoději 182-195, — переклад на чеську мову т. зв. глаголицьких Служб. M. Procházka: O starožitných obrazech s cyrillskými nápisy v Římě se nacházejících 196-201, з малюнком. Dr. Josef Jireček: Náboženské názvosloví slovanské 202-205, передрук із „Světozor Videňský“ 1859 р. Його ж: Památka Svitavská 206, із „Světozor“ 1858 р. ст. 28. Dr. H. Jireček: Kaple a kostely sv. Klimenta 207-213. J. Havelka: O některých památkách cyrillo-methodějských 214-225, з 6 малюнками. A. Jiráek: Očistec v církvi řecké 226-256. M. Halabala: Pravoslaví svatých Cyrilla

1. На пам'ять ювілею в Варшаві навіть вибито медалю: на передній стороні — Кирил та Мефодій, а на задній такий напис: „Господи, погуби триязычную ересь и вся въ единодушие съвокупль, сътвори изрядны люди“, див. „Странникъ“ 1885. II. 180-181.

i Methoděje 257-265. Jan Soukop: Opravme chrámovou hudbu! 266-271. Dr. Jul. Pelesz—Ign. Wurm: Úvaha o dějích sv. Unie 272-286. J. Vykydal: Tři listy papeže Jana VIII. 287-291. J. Andrejev: Na posvátný Velehrad! 292-296. Jan Vychodil: Jubilejní pomníky cyrillo-methodějské 297-304. Jak oslavíme jubilejní rok 1885? 305-306.

„*Sborník Velehradský*“, ročník II, v Praze 1881 p. 322 st. Zміст: Redakce: Úvod, про слов'янську делегацію у папи 5 червня 1881 р., промова еп. Штроссмаера ст. 5-20. Fr. Kyselý: Velehradský chrám 21-22, вірш. Jan Vychodil: Velehradský kostel a klášter 23-85. Fr. Snopek: Nauka Církeve a učení sv. Cyrilla a Methoděje 86-140, зміст: 1. Církev a primát, 2. Filioque a Fotius, 3. Sv. Cyrill a Methoděj pravověrní, 4. Věrovyznání připisované sv. Konstantinu-Cyrillu. Jan Soukop: Vzbuzení víry 141-142, вірш. M. Procházka: Vznik a zánik metropole sv. Methoda, apoštola Slovanův 143-176, ч. 1: Vznik metropole té. V. Zelený: O počátcích křest'anství v Čechách 177-191, переклад чеський з латинської праці автора 1855 р. H. Jireček: Příspěvky k dějepisú Cyrillo-Methodějskému 192-202, a same: 1. Охрещення Моравіі, 2. Заснування паннонсько-моравського єпископату, 3. Велеград і охрещення Боривоя, 4. Моравська архієпископія і 5. Пізніший Велеград і цистерцієнський монастир. H. Krch: O působení sv. Methoděje v Čechách 203-208. Jos. Souhrada: Památky cyrillo-methodějské v Čechách západních 209-214, з 2 мал. H. Krch: Ještě něco o křížích ve Stebně a Malměřicích 215-218. J. Frajer: Kostely sv. Klimenta v Čechách 219. A. Jiráek: Filioque 220-264. M. Procházka: Kde odpočívá nyní tělo sv. Cyrilla, apoštola Slovanů? 290-291. M. Procházka: O posvátných obrazech v Římě s prastarými nápisy slovanskými 292-295. J. Havelka: O některých památkách cyrillo-methodějských 296-301. H. Krch: Kříže cyrillo-methodějské 302-308, з 3 мал.

„*Sborník Velehradský*“, v Praze, 1883, ročník III, st. XX+308. Redakce: Úvod V-XX. Fr. Kyselý: Dar apoštolů 1 вірш. Jan Vychodil: Cyrillka na Velehradě 2-48. Fr. V. Sasinek: Církev cyrillo-methodějská 49-106, — коротка історія життя й діяльності К й М. M. Procházka: Příčiny zániku metropole sv. Methoda a její slovanské liturgie v bývalé říši Velkomoravské 107-137. Dr. A. Jiráek: Artomachie 138-172. J. Martinov, з франц. мови на чеську переклав A. Hlavinka: Svatý Method, apoštol slovanský, a papežské listy, zachované ve Britském museu 173-196. A. Jiráek: Jan VIII 196-216. J. Havelka: O některých památkách cyrillo-methodějských 217-224, з 9 мал. J. Havelka: Na obranu křížů cyrillo-methodějských 225-235. H. Krch: Svatá Ludmila 236-248. M. Růžička: Naznačuje-li starobylost' vesnice Nákla směr cesty apoštolské ss: Cyrilla a Methoda z Olomouce do severní Moravy

a z Moravy do Čech? 267-281. J. Sankot: Cyrillo-Methodějské pomníky v Telči na Moravě 282-283. A. Hlavinka: Kterak slavili koncem 17. století naši předkové svátek sv. věrověstův? 284-293. Fr. Snopek: Mše ve slavnost' sv. Cyrilla a Methoděje 294-295, текст з „Missale Olomucenum“ 1505 p.

„*Sborník Svato-Methodějský*“. Přípravne poučení k roku jubilejnímu 1885, sepsané od rozličných spisovatelů. Nákladem „Dědictví ss. Cyrilla a Methoda“ na rok 1884. V Brně, IV+393 st. Зміст: Dr. M. Procházka: Proslov I-IV. Jan Soukop: Jubilejní píseň Svatomethodějská na rok 1885, ст. 1-4. Dr. Matěj Procházka: Život svat. Methoděje, apoštola říše Velkomoravské a Slovanů vůbec 5-232. Jakub Proházka: Ovoce víry křesťanské v Čechách a na Moravě 233-265, про чеських святих. Václav Beneš-Třebízský: Cyrillka na Hané. Povídka z časů Rastislavových 267-309. Vinc. Brandl: Posloupnost' nejdůst pp. biskupův a arcibiskupův na Moravě od roku 1063 ст. 311-380.

Крім Збірника вийшли: *Sasinek Fr. V.*: Sv. Method a Uhersko, v Turč. sv. Martině, 1884 p., — всі народи Австро-Венгрії, також і мадяри повинні святкувати 1000 ліття смерті Мефодія; рец. *M. C.* в „Извѣстія Слав. Благ. Общ.“ 1884 p. № 8 ст. 27-28, також „Čas. Ol. Mus.“ 1884. I. 131.

Праць східно-слов'янських поки-що появилoся мало. Зазначу такі: *Гротъ К. Я.*: Моравія и Мадьяры съ половины IX до начала X вѣка, „Записки Истор.-филол. фак. Спб. унив.“ 1881 p. ч. IX, ст. XXIV+436; в цій праці ст. 97-141 присвячені історії Велико-Моравської Держави і праці Мефодія в ній; для нас цікаві ще ст. 327-409, де розказано історію знищення цієї Держави. — *Целевичъ Юліянъ*: Жите просвѣтителѣвъ славянъ святихъ рѣвноапостольныхъ Кирилла и Методія, Львів, 1881 p. 12^o. 56 ст., „Просвѣта“ 1881 p. кн. 3. — *Барсуковъ Н.*: Источники русской агиографии, Спб. 1882 p. ст. 291 sq. — *Архим. Димитрій*: Св. равноапостольные просвѣтителы славянъ Кириллъ и Меѳодій, Воронеж, 1882 p. — *Кояловичъ М.*: Предстоящее тысячелѣтіе славянскаго апостола Меѳодія, „Церковный Вѣстникъ“ 1884 p. № 49.

З польських праць треба підкреслити не злу для свого часу працю: *Ks. Tadeusz Gromnicki*: Święci Cyryl i Methody, „Rozprawy wydziału historyczno-filozoficznego Akademji Umiejętności“ X. 281-354, XI. 80-188, XII. 25-81, 1879-1880 p., окремо 239 ст. Краків, солідна праця. Рец. *B. Макушева* в „ЖМНПр“ 1881 p., березень, 180-184. — *Zieliński Wład.*: Apostolstwo św. Cyryla i Metodego, oraz początki chrześcijaństwa w Polsce, Венеція, 1882 p. ст. 79.

З цієї доби треба зазначити ще працю єзуїта з росіяни: *Martinof*: Saint Méthod, apôtre des Slaves, „Revue des questions historiques“ 1880 p. т. 28.

3. Література 1885 року.

Сам ювілейний 1885 рік приніс надзвичайно багато найрізніших праць; ні один рік чи перед тим, чи потому ніколи не давав і третини того, що дав сам 1885 рік. Правда, величезна більшість написаного в 1885 р. були популярні видання, але все-таки тоді появилися й дуже цінні твори.

Чеська література дала дуже велике число різних видань, як того й треба було сподіватися. Зазначаю тут головніше. Одною з ліпших праць була книга М. Прохазки.

„*Sborník Velehradský*“, ročník IV, 1885 v Brně, st. XI+328. зміст: Redakce: Idea cyrillo-methodějská VII-XI. Jan Soukop: Jibilejní píseň Svatomethodějská na rok 1885, вірш 1-3. Dr. M. Procházka: Papež Rehoř VII. a zánik slovanské liturgie v Čechách i na Moravě 4-44. Fr. V. Sasinek: Církev cyrillo-methodějská 44-68, це закінчення, див. початок в III томі. K. Eichler: Císařské silnice na Moravě 69-73. J. Havelka: Na obranu křížů cyrillo-methodějských 74-82. J. Havelka: O některých památkách cyrillo-methodějských 82-88, з 11 мал. хрестів. Dr. M. Procházka: Velmi závažný důkaz katolických Rusinů pro tvrzení, že slovanská liturgie sv. Cyrilla a Methoda byla překladem řecké 89-93. Fr. Kyselý: K jubileu Methodějovu 94-97, вірш. J. Andrejev: Zpomínky na cyrillo-methodějský rok 1863, st. 98-292, це II частина, на ст. 258-278 перегляд літератури за 1863 р. P. Zavřel: Slavnost' jubilejní cyrillo-methodějská r. 1863, a bohoslovci českoslovanští 293-323. — „*Sborník Velehradský*“, ročník V seš. I, v Brně 1885, IV+71 st. Зміст: Jan Vychodil: Svatomethodějský rok jubilejní 1885 na Velehradě 1-28. Slavnostní kázání 29-38. V. Bezděka: Starší zprávy o ss. Cyrillu a Methodu 38-67.

„*Růže Sušilova*“. Almanach bohoslovců v seminářích českých i brněnském... v Brně, 1885 p. Про К й М: Tenora J.: Primát a slovanští apoštolové Cyrill a Method. Hlavinka A.: Proč apoštolská stolice dovolila sv. Methodu liturgii slovanskou. Kovář Fr.: K čemu nás povzbuzuje památný rok svatomethodějský. — *Halabala M.*: Svatí Cyrill a Method, věrozvěstci, učitele i apoštolové slovanští, v Brně, 1885, 61 st. — *Krkonošský K.*: Životopis sv. Cyrilla a Methoda, v Brně, 1885, 84 st. — *Lauček D.*: Sv. Cyrill a Method, apoštolové, slovanští, jich význam v církvi křesťanské vůbec a v Slovanstve zvláště, Turč. sv. Martin, 1885, 72 st. Рец. „*Čech*“ 1885 № 122; „*Hlidka liter.*“ 1885. II. 98. — *Pok-Poděbradský V.*: Apoštolů slovanských sv. Cyrilla a Methodia životopis, na základě historických pramenů, v Praze, 1885, 56 st. — *Procházka Matěj*: Život sv. Methoda, apoštola říše Velkomoravské a Slovanů vůbec. Druhé obšírnější, kritickými do-

klady a ozdobnými nákresey opatřené vydání na důstojnou oslavu r. 1885, v Brně, 1885 p. 247 st. Рец. „Vlast“ II 63-64; „Hlidka liter.“ 1885. II. 85-86; „Cas. Kat. Duch.“ 1885 p. 299. Перше видання 1884 р. див „Sborník Svato-Methodějský“ 1884 р. — *Sasinek F. V.*: Život sv. Cyrilla a Methoda, apoštolův slovanských, v Trnavě, 1885, 44 ст. — *Svoboda Jan*: Cyrill a Methoděj. Život a význam jejich; Král. Vinohrady, 1885 р., 168 ст. Рец „Hlidka liter.“ 1885 р. II. 68-69.

Східно-слов'янські вчені, переважно російські, дали надзвичайно багато праць, серед яких не мало дуже помітних та цінних. Хоч „Меєодієвскій юбилейный сборник“ і не дорівнявся старому „Кирилло-Меєодієвскому“, проте це був цінний вклад в наукову літературу.

„Меєодієвскій юбилейный сборник“, изданный Имп. Варшавским Университетомъ къ 6 апрѣля 1885 года подъ редакціею орд. проф. А. Будиловича“. Варшава, 1885 р. Це дуже цінний збірник, в котрім видрукувано такі праці: 1. *Лавровскій Н. А.*: Кирилль и Меєодій и начало христіанства въ Россіи, ст. 1-20; 2. *Будиловичъ А. С.*: Нѣскольکو мыслей о греко-славянскомъ характерѣ дѣятельности свв. Кирилла и Меєодія 1-117; 3. *Первоульфъ О. О.*: Словѣнскій языкъ и его судьбы у народовъ славянскихъ 1-126; 4. *Лулаковскій П. А.*: Очеркъ истории попытокъ рѣшенія вопроса объ единомъ литературномъ языкѣ у Славянъ 1-56; 5. *Гротъ К. Я.*: Взглядъ на подвигъ Славянскихъ Первоучителей съ точки зрѣнія греческаго ихъ происхожденія 1-22; 6. *Зигель Э. Э.*: Общественное значеніе дѣятельности свв. Кирилла и Меєодія 1-49. На цей Збірник було чимало ґрунтовних рецензій, напр.: М. С. в „Извѣстія Спб. Слав. Благотв. Общества“ 1885. 296-301; проф. Т. Флоринскій в „ЖМНПр“ 1885 р. ч. 240 кн. 8 ст. 325-343; В. Ягіч в „Archiv“ 1887. X. кн. 1-2 ст. 296-303; J. Polívka в „Slov. Sborník“ 1885. IV. 387-388; проф. А. Соболевскій в „Универс. Извѣстія“, Київ, 1885 р. кн. 9, — на працю Будиловича; Pastrnek Fr., „СММ“ 1891. XV. 130-131; Д. Иловайскій в „Русская Старина“ 1885 р. кн. 11; передруковано в книзі автора: Дополнительная полемика по вопросамъ варяго-русскому и болгаро-гунскому, М. 1886 р. ст. 113-122.

„Кирилло-Меєодієвскій сборникъ въ память 1000 лѣтія блаженной кончины св. Меєодія, архієпископа мораво-паннонскаго, 6 апрѣля 885 года. Рязань, 1885 р. 137 ст. Видання популярне. — Вѣнокъ на память святымъ равноапостольнымъ Кириллу и Меєодію, первоучителямъ славянскимъ, отъ Волини. Почаевъ, 1885 р. ст. 26 in 16°. Відбитка з „Волин. Еп. Вѣд.“ 1885 р. № 4. Видання популярне; згадується про працю учеників Кирила й Мефодія на Волині.

Ювильейні збірники в 1885 році випустили й різні видання та товариства. Так в „ТрКДАк“ в кн. IV-V за 1885 р.

вміщено урочисті промови Малинина, Златоверховникова, Булашева. Див. ще Попруженко в „Лѣтоп. истор.-фил. общ. Новоросс. Унив.“ 1892 р. кн. 2 ст. 53-54.

„*Православный Собесѣдникъ*“, кн. IV за 1885 р., ст. 333-494 уся присвячена тисячеліттю смерті Мефодія; тут на початку ст. 333-336 Посланіє св. Синода, а потім уміщено урочисті промови архієп. Палладія 337-343, свящ. Д. Бѣликова 344-350, архим. Антонія 351-356 і П. Знаменського 357-404, в останій — цінний огляд праці св. братів; крім цього: А. Царскій: Значеніє просвѣтительныхъ трудовъ святыхъ Кирилла и Меѳодія въ славянорусской жизни и исторіі ст. 405-452; Н. Красносельцевъ: Церковъ св. Климента въ Римѣ и соединенныя съ нею воспоминанія о славянскихъ апостолахъ ст. 461-488; Н. Р.: Празднованіє въ Казани 1000 лѣтія 489-494.

„*Извѣстія Спб. Славянскаго Благотворительнаго Общества*“ вже в 1884 р. умістило деякі статті з приводу ювілею 1885 р., напр.: К. *Бестужевъ-Рюминъ*: По поводу тысячелѣтняго чествованія памяти св. Меѳодія № 11 ст. 2-3; статті в журналах 20-23. А. *Будиловичъ*: Замятка о празднованіи тысячелѣтія со дня кончины св. Меѳодія № 12 ст. 34-38. А в 1885 р. в цім місячнику видрукувано багато заміток та статей по кирило-мефодіівськихъ питаннях; подаю головніше: И. *Пальмовъ*: Папско-славянскія демонстраціи по случаю предстоящаго тысячелѣтія со дня кончины св. Мефодія 4-7. И. С. *Пальмовъ*: Отзывъ о сочиненіяхъ, представленныхъ на конкурсъ Кирилло-Меѳодіевской преміи 42-48. И. *Пальмовъ*: Объ историческомъ значеніи нынѣшняго Велеграда 63-74. М. С.: Служба св. Кириллу и Мефодію 75-77. П. *Лавровскій*: По поводу замятки г. Будиловича о празднованіи тысячелѣтія со дня кончины св. Меѳодія 87-90. Д. *Никольскій*: Музыкальныя издѣнія къ 1000-лѣтнему юбилею св. Константина 145-147. М. В.: Приготовленія къ церковно-народному торжеству 6-го апрѣля 147-162. М. *Соколовъ*: Св. Кириллъ и Меѳодій 173-186. Святкування в Петрограді 186-223, в Москві 223-224, в Київі 224-228, 283, в Одесі 228-238, Ніжині 238-239, в Черногоріі 239-243, в Галичині і Сербіі 243-244, в Болгаріі 244-245, Велеграді 271-273, Софіі 273-276, Варшаві 276. В. И. *Ламанскій*: Кирилло-Меѳодіевская идея 208-212. К. *Бестужевъ-Рюминъ*: Рѣчь 206-208. М. О. *Кояловичъ*: Нѣсколько данныхъ изъ литературной исторіи Паннонскихъ житій св. Кирилла и Меѳодія и церковно-славянской грамоты 212-215. О. *Миллеръ*: Послѣ великаго дня 215-220. *О. И. Успенскій*: Рѣчь 230-238. *И. Первольфъ*: Рѣчь 281-283. Див. ще ріжні замітки, вірші, бібліографіі і др. 3-4, 7-10, 91-93, 220-223, 301-304, 314, 316, 336-337.

„*Православное Обозрѣніе*“ М. 1885 р. т. I, дало мало. С.:

Паннонскія житія, какъ источникъ для біографіи свв. Кирилла и Меѳодія 267-294. Про К.-М. видання 622-640. Слова: Прот. Иванцова-Платонова 773-786 і Прот. В. Добровторського 787-794. До кн. 3 в додатку: Святые Кирилль и Меѳодій, апостолы славянскіе 1-68.

„Прибавленія къ изданію *Твореній Святыхъ Отцевъ въ русскомъ переводѣ*“ за 1885 р. М., ч. 36. Слово 147-159. *Е. Голубинскій*: Святые Константинъ и Меѳодій, первоучители Славянскіе 160-228. *Г. Воскресенскій*: Кирилло-меѳодіевскій славянскій переводъ Библии 229-252.

В петроградськѣм журналі „*Странникъ*“ за 1885 р. уміщено багато праць, присвячених Кириллу та Меѳодію; правда, більшість праць — без науковї вартости. Тут уміщено: *В. Лебедевъ*: Къ исторіи Кирилло-Меѳодіевскаго славянскаго перевода Библии на Руси, том I ст. 3-29, 201-230, 393-411, 584-589. Церковная жизнь у славянъ: Наканунѣ предстоящихъ Кирилло-Меѳодіевскихъ празднествъ, I. 132-148, 494-512, 676-686. Рѣчь проф. Бестужева-Рюмина (передрук з „Извѣстія Спб. Слав. Благод. Общ.“ 1884 р. № 11), I. 149-152. Приготовленія къ празднеству шестого апрѣля, I. 544-551. А квітнева книжка вся присвячена юбилею: Отъ редакціи I. 557-562. *Свящ. Вл. Марковъ*: Жизнь и апостольски-подвижническіе труды св. Кирилла и Меѳодія I. 563-579. *А. П.*: Послѣднія минуты жизни св. Кирилла Философа и брата его св. Меѳодія, предсмертная молитва и прощальная „бесѣда - завѣщаніе“ I. 580-583. *В. Лебедевъ* и *А. П.—въ*: Кирилло-Меѳодіевскій переводъ Библии на славянскій языкъ и что отъ насъ требуется въ отношеніяхъ къ нему I. 584-589. — Слово похвальное св. Кириллу и Меѳодію, по списку Макаріївськихъ „Читанихъ Миней“ I. 590-600. *Н. П.*: Просвѣтителі славянъ и славянское Богослуженіе, I. 601-613. *А. Н.*: Отношеніе папства къ дѣлу славянскихъ первоучителей во время блаженной кончины св. Меѳодія, I. 614-633. *Русскій Славянинъ*: Кирилло-Меѳодіевская идея въ современномъ западномъ славянствѣ, I. 634-649. *А. Пономаревъ*: Преподобный Несторъ Лѣтописецъ о св. Кириллѣ и Меѳодіи I. 650-660. Къ предстоящему тысячелѣтію I. 661-675. Обзоръ журналовъ: Славяно-русская печать юбилейнаго кирилло-меѳодіевскаго года, I. 687-694, II. 141-157, 347-349. Новыя книги: Юбилейныя Кирилло-Меѳодіевскія изданія I. 695-701, 702-715, II. 361-375. Посланіе св. правительствующаго Синода II 3-5. *П. Викуль*: Моравская паства св. Меѳодія послѣ его кончины, II. 7-9. *Архіеп. Димитрій*: Поученіе въ день св. равноапостольныхъ Меѳодія и Кирилла, просвѣтителей славянскихъ, II. 20-24. Церковно-народный праздникъ 6 апр. 1885 р. II. 104-126. *А. Пономаревъ*: Вопросъ о языкѣ въ дѣлѣ св. Кирилла и Меѳодія II. 158-163. Къ Кирилло-Меѳодіевскимъ празднествамъ II. 164-181. *Проф. А. С. Буди-*

ловичъ: Свѣточи восточнаго православія II. 195-208, промова. *Архіеп. Тихонъ*: Слово въ день тысячелѣтія, II. 209-222. *Пошхроній Сырку*: Служба святителю Меѳодію, учителю славянскому, въ малоизвѣстномъ Болгарско-Леонскомъ спискѣ XIV-XV в. II. 223-230. Торжество 6 апрѣля у насъ въ Россіи и въ земляхъ славянскихъ II. 337-346. *Н. Шляковъ*: Македонія въ годину тысячелѣтія памяти св. Меѳодія, рецен. на книгу Офейкова II. 360-375. Книжная Лѣтопись: Указатель главнѣйшихъ изслѣдованій и статей, относящихся къ исторіи и дѣятельности св. Кирилла и Меѳодія II. 400-407, 600-603, складено на основі „Кирилло-Меѳодіевская Библіографія“ (додатокъ до „Бібліографъ“). *Еп. Никаноръ*: Поученіе на день тысячелѣтія, II. 450-458. Кирилло-Меѳодіевскія празднества у славянъ-католиковъ, III. 104-107. „Чтенія в Обществѣ Любителей Духовнаго Просвѣщенія“, М. 1885 р. *Н. Серебрянниковъ*: Отношеніе свв. Кирилла и Меѳодія къ западной Церкви, кн. III-IV. 287-330, V-VI. 467-503, X. 309-347, XI. 478-526. *Г. Смирновъ*: Жизнь и дѣятельность святыхъ Кирилла и Меѳодія, просвѣтителей славянъ, V-VI. 367-398. *Г. Воскресенскій*: Кирилло-Меѳодіевскій славянскій переводъ Библии, 399-416. *Корсунскій И.*: Значеніе святыхъ Кирилла и Меѳодія, какъ учителей народа русскаго, 417-466. *Малиновскій Н.*: Пропаганда папства въ наши дни среди славянъ 504-532. *А. Д-й*: Рѣчь 315-342. *А. В-въ*: Газетные толки по поводу 1000-лѣтняго юбилея свв. Кирилла и Меѳодія 343-376. *Н. Малиновскій*: Латинское прославленіе первоучителей славянскихъ 377-393. Журнальное обозрѣніе — огляд статей про св. братів по журналахъ 394-418. *Ив. Токмаковъ*: Библіографическій указатель. Литература о свв. Кириллѣ и Меѳодіѣ, просвѣтителяхъ славянскихъ 75-98.

Крім збірників та журнальних статей, в 1885 р. вийшло дуже багато й окремих видань; багато журналів випустили цінні праці й окремими відбитками. Подаю тут видатніщі з цих праць, серед яких треба зазначити, як дуже помітні та цінні, праці А. Будиловича, В. Бильбасова, Є. Голубинського і др.

Аванасъевъ Г. Е.: Моравія и свв. Кириллъ и Меѳодій, „Одесскій Вѣстникъ“ 1885 р. № 77. — *Барсовъ Е. В.*: Рѣчь, читанная въ торжественномъ соединенномъ собраніи Московскаго Университета и Общества исторіи и древностей Россійскихъ 6 апрѣля 1885 г. М. 1885 р., ст. 1-31. Цінна праця. — *Будиловичъ А. С.*: Нѣсколько мыслей о греко-славянскомъ характерѣ дѣятельности свв. Кирилла и Меѳодія. Відбитка з „Меѳодіевскій юбилейный сборникъ“ Варшавскаго Университета, 1885 р., ст. 1-117. Цінна й цікава праця, що складається з таких розділів: I. Солунь ст. 1-5, II. Цареградъ и Олимпъ 5-19, III. Миссія сарацынская 19-24,

IV. Миссія хазарская 24-33, V. Солунцы и патріархъ Фотій 33-47, VI. Сложеніе письменъ и переводъ книгъ 47-77, VII. Велико-Моравская миссія 78-91, VIII. Поѣздка въ Римъ 91-102, IX. Паннонско-моравская архіепископія 103-117. Солідну рецензію на цю працю дав проф. А. Соболевскій в Київ. „Универс. Извѣстія“ 1885 р. кн. 9 ст. 57-309: „Кирилло-Меѳодіевскіе вопросы“, а такожъ Д. Иловайскій в „Дополнительная полемика“ М. 1886 р. ст. 113-122; Jagić, „Archiv“ X. 297-299. — *Будиловичъ А. С.*: Рѣчь о славянскихъ первоучителяхъ Кириллѣ и Меѳодіи, произнесенная на юбилейномъ актѣ Варшавскаго Университета 6 апрѣля. Варшава, 1885 р. 22 ст. Ця промова передрукована у Відні німецькою мовою, див. „Parlamentär“ 1885 р. № 21. — *Бильбасовъ В. А.*: Кириллъ и Меѳодій, славянскіе первоучители, „Новь“ 1885. т. III № 11 за квітень, ст. ст. 398-440. Тут передруковано працю автора з 1871 р.: „Легендарный образъ Кирилла и Меѳодія“ з опущеннямъ цитат із джерел. З висновками автора — через його оригінальний погляд на джерела — погодитися не можна. — *Голубинскій Е.*: Святые Константинъ и Меѳодій, первоучители Славянскіе. Рѣчь, произнесенная въ торжественномъ собраніи Московской Духовной Академіи 6-го апрѣля 1885 г. Див. „Прибавленія къ изданію Твореній святыхъ Отцевъ“ за 1885 р., ч. 36 ст. 160-228. Дуже цінна праця, оперта головню на ЖК та ЖМ, про які Голубинскій дає цінні вказівки. Виклад стислий, конспективний. Рец. Ягіча в „Archiv“ 1887. X. кн. 1-2 ст. 293-295; I. I. Срезневського в „XII присужденіе уваровской преміи“ ст. 227-233; Fr. Pastrnek, „СММ“ 1891 XV. 131-132. Е. Голубинскій написав такожъ більший твір про К і М, але він „къ великому ущербу для науки не появился въ печати“ („Богосл. Вѣстн.“ 1911. I. 581), це: „Св. Константинъ и Меѳодій, апостолы славянскіе“. — *Иловайскій Д.*: Кирилло-Меѳодіевское тысячелѣтіе, „Русская Старина“ 1885 р. кн. 5; передруковано в книзі автора: „Дополнительная полемика по вопросамъ варяго-русскому и болгаро-гунскому, М. 1886 р. ст. 99-112. — *Кочубинскій А. А.*: Въ виду тысячелѣтнихъ поминокъ славянскаго самосознанія, „Одесскій Вѣстникъ“ 1885 р. № 13; *Його ж.*: Тысячелѣтіе славянскаго самосознанія, „Историческій Вѣстникъ“ 1885 р. т. XIX ст. 608-618, березень; *Його ж.*: Ко дню тысячелѣтней памяти св. Меѳодія. Карта разселенія славянъ въ IX ст. во время свв. Кирилла и Меѳодія, Одеса, 1885 р.; *Його ж.*: Добрый сѣятель и добрая нива. Промова в Одескѣмъ Университеті. Одеса, 1885 р. 45 ст., „Записки Новороссійскаго Универс.“ т. 42 ст. 397-441. Рец. Ягіча в „Archiv“ X. 311, а такожъ „Истор. Вѣстникъ“ 1885 р. кн. VIII ст. 402. — *Арс. Маркевичъ*: Свв. Кириллъ и Меѳодій, ихъ жизнь, дѣятельность и заслуги. Симферополь, 1885 р. 52 ст. — *Ор. Мил.*

лець: Даръ пятидесятницы и наши первоучители, „Кіевская Старина“ 1885 р. кн. 9, 20 ст. — *Миллеръ Ор.*: Первоучители славянъ, историческая замѣтка, „Новъ“ за 1 квітня 1885 р. ст. 459-477. — *Науменко В. П.*: Кириллъ и Меѳодій, просвѣтителі славянъ, „Кіевская Старина“ 1885 р. кн. 4. — *Соколовъ М.*: Св. Кириллъ и Меѳодій, „Извѣстія Спб. Благ. Слав. Общ.“ 1885. 173-186 і окремо. — *Успенскій Ѡ. И.*: На память тысячелѣтней годовщины славянскихъ просвѣтителі, *Ibid.* 230-238, огляд життя й праці св. братів з цікавими думками. Стаття ця перше появилася в „Неворосс. Телеграфъ“, потім передрукована в „Кіевская Старина“ 1885 р. XII. — *Флоринскій Т. Д.*: Св. Кириллъ и Меѳодій, просвѣтителі славянъ, „Кіевлянинъ“ 1885 р. № 78. — *Ягичъ И. В.*: Вопросъ о Кириллѣ и Меѳодіи въ славянской филологіи, 1885 р.; див. I т. ст. 100-101; рец. *Pastrnek Fr.* в „СММ“ 1891. XV. 133. Див. про цю працю далі в Бібліографіі. Дуже цінний перегляд кирило-меѳодіївських питань. Праця вийшла й по-сербськи, в перекладі Лилера, в „Наставник“ 1890 р. Рец. *Пастрнка* в „СММ“ 1891. XV. 132-133.

В польській науковій літературі 1885 рік не приніс чогось видатного, — тут появилися переважно популярні видання. З помітніших праць зазначу: *Chotkowski: Żywot śś. Cyryla i Metodego, apostołów słowiańskich*, Краків, 1885 р. 80 ст. — *Kantecki A.*: *Święci Cyryl i Metody, apostołowie Słowiańszczyzny*, Познань, 1885 р. 63 ст. Популярне видання з приводу енцикликки папи Льва XIII з 30 вересня 1880 р. — *Olechnowicz T. I.*: *Apostołowie Słowian. Szkic historyczny*. „Prz. Powsz.“ 1885. VI. 163 sq. — *Ks. Polkowski Ignacy*: *Cześć śś. Cyryla i Metodego w Polsce, według ksiąg liturgicznych i legend od końca XIII w.* Краків, 1885 р., 64 ст.; про пошанування К й М в польській церкві, з текстами з Брєвіаріїв, а на ст. 37-49 коротке життя їх. — *Prószyński L.*: *Apostołowie Słowian śś. Methodyusz i Cyryl. Opis życia i działalności tych świętych, oraz rzut oka na rozwój i upadek stworzonego przez nich dzieła*. Warszawa, 1885, 81 ст. — *Zaleski St.*: *Przed 1000 laty*, „Przegląd Powszechny“ 1885. VI.

Зазначу ще південно-слов'янські праці: *Срећковић П. С.*: Беседа на дан хиљадугодишње светковине словенских апостола св. Ђирила и Методија, „Гласник српског ученог друштва“, 1885, Београд, кн. 63 ст. 295-311, — стан слов'янства в IX в. та короткий огляд діяльности К й М. — *Dr. Fr. Kos*: *Spomemica tisočletnice Metodove smrti*, Любляна, 1885 р. 174 ст.; рец. *Ягича* в „Archiv“ 1887. X. 295-296; тут добрий перегляд життя та праці К й М на підставі джерел. — Сбирка отъ рѣчи и скаски, нарочито прилотовени и сказани при уречени случаи прѣзъ тържеството отъ 6 априлий 1885 въ Софія, додаток до „Периодич. Спис.“ т. 14, Срѣдецъ. 1885.

4. Література по ювілеї. 1886 — 1889 роки.

З поювілейної літератури найважлишою була праця проф. Київської Духовної Академії Івана Ігн. Малишевського (1828-1897). Праця належить, власне, до літератури 1885 р., бо друкувалася в „ТрКДАк“ за цей рік, тільки окремою відбиткою появилася вона вже в 1886 р. Це дуже цінна праця,—найцінніша з усього, що приніс 1885 рік. Малишевський в своїй праці головно дав підсумок всьому тому, що зроблено до нього, а деякі окремі питання дуже докладно розробив самостійно. Кидається в вічі тільки недокладність та несамотійність опису праці солунських братів до Моравської місії.

Малышевскій И. И.: Свв. Кирилъ и Меѳодій, первоучители славянскіе, Київ, 1886 р. 483 ст. Відбитка з „ТрКДАк“ за 1885 р. т. II. 84-121, 149-208, 380-419, 526-581, т. III. 49-105, 275-310, 424-469. Доповненням до цієї дуже цінної праці появилися праці того саме автора в „ТрКДАк“ за 1886 р.: „Судьба Славянскої церкви въ Моравіи и Панноніи при ученикахъ свв. Кирилла и Меѳодія“ т. I. 417-456, т. II. 73-110, 198-230, а також: „Олимпъ, на которомъ жили свв. Константинъ и Меѳодій“ іб. т. III. 549-586; „ТрКДАк“ 1887. I. 265-297: „Логоетъ Феоктистъ, покровитель Константина философа“. Праця Малишевського не втратила своєї вартости ще й до нашого часу, — ще й тепер це найповніший огляд цілого життя й діяльности К та М, в більшості опертий на джерельних даних. На працю Малишевського було чимало рецензій, а деякі з них дуже цінні; напр. солідні рецензії дали: проф. И. С. Пальмов в „Христ. Чтеніе“ 1888 р. кн. VII-VIII; проф. А. Будилович в „ЖМНПр“ 1887 р. ч. 251 кн. VI ст. 373-385; V. Oblak, „Archiv“ XII. 216-221; Fr. Pastrnek в праці: *Novější práce o slovanských apoštolích*, „СММ“ 1891. XV. 133-138, 207-215; „Историческій Вѣстникъ“ 1887 I. 703; Бараць: *Замѣтки диллетанта на сочиненіе проф. Малышевскаго*, „ТрКДАк“ 1889 р. кн. 3 і 1891 р.; V. Vondrák, „СМMus“ 1897. 324-352.

Изборникъ. Службы, житія, слова похвальна и акадеістъ святымъ учителямъ словенскимъ Кириллу и Меѳодію, Спб. 1886 р., видання св. Синоду. — *Барсовъ Е.*: Кирилъ и Меѳодій въ ихъ апостольскої дѣятельности, „Историческая хрестоматія“ В. Покровського, М. 1887. II. 3-11. Короткий огляд життя й діяльности.

З інших літератур зазначу ще такі праці: *Kalousek Jos.*: *O kontroverzách Cyrillo-methodějských*, „Athenaeum“ 1886. III. № 1 ст. 1-9. — *Zlogar Ant.*: *Zbornik cerkevnych govovov na slavo sv. Cirila in Metoda*, Любляна, 1886

XII + 286 ст. — *A. d'Avril*: Saint-Cyrille et Saint-Méthode, Paris, 1886, 272 ст. — *Höfler C.*: Bonifatius, der Apostel der Deutschen, und die Slavenapostel Konstantinus (Cyrillus) und Methodius. Eine historische Parallele. Прага 1887 р., 64 ст.; відбитка з „Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen“ т. XXV вип. 3; тенденційне, з німецького погляду; рец. Wojciechowski T., „Kwart. Hist.“ II. 150-153. — *Broz Ivan*: Prvi prosvjetitelji slavenski. Crtica iz hrvatske književnosti, 1888. II. 1-54, Загреб.

VII. Поглиблення наукових дослідів. 1890—1900 роки.

Минули свята ювілейні, стала минати потроху й та боротьба поміж ученими католицькими та православними, що викликана була бажаннями кожної церкви рахувати солунських братів за святих виключно своїх. Суб'єктивна закрутка стала помалу зникати з наукових праць, учені дослідники почали шукати самої тільки правди; в основу наукових праць тепер кладеться лише аналіз відповідних джерел. Обсяг кирило-мефодієвських питань поширився надзвичайно, так само збільшилося й саме число таких питань. Подаю літературу в хронологічному порядку.

Бараць Г. М.: Кирилло-Мефодієвські вопросы, „ТрКДАк“ 1891 р. кн. 6 ст. 233-333, кн. 8 ст. 606-670. Рец. „Archiv“ XII. 216-221. — *Будиловичь Антонь*: Общеславянскій языкъ, т. II, Варшава, 1892 р., ст. 29-42, огляд діяльності К та М в зв'язку з повстанням азбуки та перекладів. — *Boguslawski W.*: Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej, т. III, Познань, 1892; тут маємо § 38: Apostolstwo śś. Cyryla i Metodego (863-870), § 39: Walka Morawianów za niepodległość, a Metodego w obronie kościoła narodowego (870-882), § 40: Państwo Wielkiej Morawii i los kościoła słowiańskiego w latach 882-894, § 41: Upadek państwa Morawskiego (894-907) i § 42: Wpływ apostołstwa śś. Cyryla i Metodego na cywilizację Słowian, ст. 73-192. Цікава, об'єктивно написана праця, але автор не використав всієї потрібної літератури, так що в багатьох місцях він подає застарілі думки. — *A. Lapôtre*: L'Europe et le Saint-Siége à l'époque carolingienne. 1. Le pape Jean VIII (872-882). Paris 1895 р. 367 ст. Для нас цікаві 3 розділи: 1. Histoire du Registre ст. 1-29, 2. des Bulgares 29-90 і 3. Les Moraves 90-170. Праця цінна й цікава. Дуже добрий реферат з неї дає *Н. Я.* в „ЖМНПр“ 1896 р. май ч. 305 ст. 163-195. Рец. V. Vondrák, „СМČ“, 1897. LXXI. 343-348; Pastrnek, „СČН“ 1897. III. 1-12; „Revue des questions histor.“ 1896 XV. 180-186 — *Б(арсо)въ Н.*: Кирилль и Мефодій, стаття в „Енциклопедическій Словарь“

Брокгауза і Ефрона, 1895 р. півтом 29 ст. 116-119, багато літератури. — „*Sborník velehradský*“, ročník VI sv. I, v Olomouci, 1896. XVI+182. Зміст: Redakce: Úvod, булла папи Льва XIII з 1880 р. чеською мовою. Fr. Snopek: List Hadriana II. v pannonské legendě a bulla Jana VIII. Industriae tuae 1-105, Svatý Methoděj a Pseudoisidorovy dekretaly 106-121, Přílohy 122-131. Fr. V. Sasinek: Osud Gorazda a sou-druhů 133 - 141. Fr. Snopek: Hrob a ostatky sv. Cyrilla, apoštola slovanského 142-151. — Г. Воскресенский: Характеристическія черты четырехъ редакцій славянскаго перевода Евангелія отъ Марка, М. 1896, тут на ст. 208-213 огляд життя та перекладчеської діяльності К й М, але огляд дуже поверховий і неправильний. — Marković G.: Glis lavi ed Papi, 1897, I, Zagabria, ст. 94-159: Cirillo e Metodio.

Goetz Leopold Karl, altkatholisch. Pfarrer in Passau: Geschichte der Slavenapostel Konstantinus (Kyrillus) und Methodius. Quellenmässig untersucht und dargestellt. Gotha, 1897 р. VIII+272 ст. Праця ділиться на 2 частині: в I. 11-111 дається огляд джерел, а в II. 115-240—огляд життя св. братів на основі цих джерел. Джерела автор ділить на головні, другорядні й пізніші. Головні джерела: листи бібліотекаря Анастасія, Легенда Римська, папські листи (листи Адріяна II з 869 р. та Іоанна VIII з 880 р. рахує підробленими), записка про охрещення баварців і лист баварських єпископів 900 р.; другорядні джерела: ЖМ, ЖК; джерела пізніші: Життя Климента і молодші Легенди. В III частині, ст. 243-270, передруковано джерела: Лист Анастасія до Гавдерика, Легенда Римська та ЖМ в перекладі латинським. Автор скептично поставився до праць своїх попередників, але сам—особливо через те, що слов'янських мов зовсім не знає (про що автор заявляє на ст. 8)—нічого нового не дав, хоч і заповів, що він, як протестант, буде вільний від теї суб'єктивности, яку вносять до своїх праць православні, а особливо католики. На твір цей маємо багато рецензій: 1. Pastrnek, „*ČSN*“ 1897. III. I. 10-12; 2. V. Vondrák, див. „*СМС*“ 1897 р. вип. IV ст. 348-352, стаття: Novější práce o činnosti Slovanských apoštolů sv. Cyrilla a Methoda; 3. R. Nachtigal, „*Archiv*“ XX, 124-140. 4. П. Лавровъ в „*Виз. Вр.*“ 1900. VII. 113-134; це, власне, не тільки рецензія, але й цінний перегляд кирило-мефодіївських джерел та їх дослідів. Відповідь автора на сувору рецензію Лаврова, див. в „*Виз. Врем.*“ 1902. IX. 618-621. 5. А. Б(улгако)въ: Къ исторіи просвѣщенія славянъ свѣтомъ Христіанства, див. „*ТрКДАк*“ 1897 р. кн. 6 т. II ст. 296-306, — дано лише короткий зміст праці Goetz'a, без критичного аналізу. 6. М. Кордуба, „*Зап. Наук. Тов.*“, Львів, 1899, т. XXVII. 7. А. Brückner, „*Kwart. Hist*“ 1899 XIII. 830-832. 8. „*ЖМНП*р 1897 р. кн. 5 ст. 256.

Лавровъ: Свв. Кирилъ и Меѳодій, первоучители сла-

вянськіє, див. „Книга для чтенія по исторіи средних вѣковъ“, ред. П. Виноградова, М. 1897. II. 133-220; тут уміщено в перекладі на російську мову ЖК, ЖМ, Болгарську та Італійську Легенди; до перекладу дано примітки, правда, в більшості—з старшої літератури.—„*Sborník Velhradský*“, гоґнік VI sv. II, 1899 р., в Olomouci, ст. 183-315. Зміст: F. Kyselý: Velehrad 183-185, вірш. Jan Vychodil: Zkáza posv. Velehradu 186-247. Jan Vychodil: Staré obrazy velehradské 273-278. Jan Vychodil: Hrob s. Methoděje, apoštola slovanského 291-307. Dr. Ant. Cyr. Stojan: O hrobě s. Methoděje 307-315.—*Pastrnek Fr.*: Apoštolové slovanští Cyrill a Method. Nástin života a působení, jakož i význam jejich v dějinách osvěty slovanské; в Karlině, 1900, 28 ст.

На закінчення цього розділу треба поставити надзвичайно великої цінні працю, в котрій дано підсумок всьому тому, що до того часу писано про солунських братів. Маю на увазі працю: *Jagić Vatroslav*: Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache, Відень, 1900, 1-2 часті з „*Denkschriften der K. Akad. der Wissenschaft. in Wien, Philos.-histor. Classe*“ band XLVII. Надзвичайно цінна праця, з котрою мусить бути знайомим кожний, хто займається кирило-мефодіївськими питаннями; Ягіч не тільки дав підсумок всьому до нього зробленому, але й дав свій власний погляд на найважливіші питання. П. А. Лавровъ в „*Извѣстія*“ 1901. VI кн. I ст. 242-324 дав дуже докладний реферат з цієї праці першого видання; короткі, але цінні реферати дали також: С. Кульбакинъ в „*ЖМНПр*“ 1901 р. ч. 334 кн. IV, ст. 468-478; Т. Д. Флоринскій в „*Унив. Извѣстія*“ Київ. 1901 кн. 4 ст. 1-14; Pastrnek Fr. „*Věstník Slov. Filol. a Starož.*“ 1901. I. 33; Е. Карскій, „*РФВ*“ 1901 р. т. 46 кн. 3-4 ст. 282-293. В „*Извѣстія*“ 1901 р. т. VI кн. 4 ст. 312-339. В. И. Ламанскій умістив статтю: „*Появление и развитие литературныхъ языковъ у народовъ Славянскихъ*“, в котрій виступає проти гіпотез Ягічевих (відповідь Ламанському дає А. Вгюкнер, „*Rozzniki*“ Познанські, р. 1904. XXX. 43-44). Видання 2-е праці Ягічевої, значно побільшене й змінене, вийшло в 1913 році, під тею саме назвою (тільки без Zug), Берлін, див далі, ст. 246-247.

VIII. Нова література. Перша чверть ХХ-го століття.

За першу чверть ХХ-го століття кирило-мефодіївська література надзвичайно поглибилася, учені поставили на розрішення дуже багато таких питань, яких перед тим ніколи не ставлено, а старі питання вирішуються зовсім поновому. Що найважливіше, — багато вчених почали пильно студіювати кирило-мефодіївські джерела, і це студіювання

принесло нове освітлення багатьох темних питань, як то бачимо, напр., в працях Ламанського, Брюкнера, Туницького і др. На жаль, нових матеріалів знайдено мало, але прибуло таки й тут: знайдено нове слов'янське життя св. Наума; праці Туницького дуже впорядкували грецькі джерела. Глибока критика джерел, напр. у Ламанського та Брюкнера, дала привід до нового перегляду багатьох питань та вироблення більш наукових методів праці. Для поглиблення кирило-мефодіївської науки працює багато слов'янознавців, а між ними знаходимо й такі заслужені імена, як В. Ламанський, V. Jagić, A. Brückner, Лавров П. А., Fr. Pastrnek і інші; цікаві й цінні праці дали: Fr. Snorek, Hůbl, Potkański K., Франко Ів., Г. А. Ільїнський і др.

Кирило-мефодіївська література невпинно збільшувалася аж до початку Світової Війни, що перервала її надзвичайно дошкульно. І треба підкреслити, що наша наука з цієї війни помітно підупала, а то головню тому, що від неї майже відійшли всі східно-слов'янські вчені...

Подаю праці першої чверти ХХ-го століття в хронологічному порядку.

Pastrnek František Dr.: Dějiny slovanských Apoštolů Cyrilla a Methoda. S rozbohem a otiskem hlavních pramenů. Прага, 1902 р. XV+300 ст. Праця вийшла, як XIV число *Spisův roztěných jubilejní cenou Král. České Společnosti Náuk v Praze*. Праця, крім Вступу ст. 1-3 та Показчика ст. 287-300, складається з 3 частин: 1. Перегляд і аналіз джерел ст. 4-36, 2. Нарис життя та діяльності обидвох апостолів ст. 37-150 і 3. Головні джерела, подаються в оригіналах, ст. 151-286. Праця цінна тим, що подає стислий підсумок всьому головному, що зроблено для вивчення Кирила та Мефодія по 1902 рік; на жаль тільки, Життя св. Костянтина та Мефодія Пастрнек подає в штучно архаїзованій по взірцях Зографської Євангелії формі. *Královská Česká Společnost Náuk* постановила видрукувати працю Пастрнека своїм коштом. Чеська критика прийняла працю дуже прихильно, бо дійсно для чеської літератури це був цінний вклад; критика ж російська прийняла її стримано або й незаслужено неприхильно. Праця склалася з університетських лекцій Пастрнека. Цінна, місцями сувора, рецензія П. Лаврова в „Визант. Врем.“ 1903. X. 517-532. Про штучну форму ЖК та ЖМ Лавров пише на ст. 531-532: „Къ удивленію авторъ, поставивъ своей задачей возстановить первоначальный текстъ Житій, взялъ за образецъ правописание и грамматику Зографскаго Евангелія, сообразно

котрымъ и передѣлалъ текстъ Житій. Благодаря этому мы получили фикцію, такъ какъ фактически ничѣмъ нельзя подтвердить, чтобы Житія имѣли именно эту внѣшнюю форму. Для филологическихъ цѣлей изданіе Ф. Пастрыка такимъ образомъ является непригоднымъ, послѣ того какъ сглажены особенности списка. Для историковъ же изданіе напрасно затруднено арханческимъ правописаніемъ и формами“. Рец. Н. Я(стребовъ) — С. К. в „ЖМНП“ 1902 р. кн. 8 ст. 454-470, рецензенти занадто гостро нападають на автора, підкреслюючи його непослідовність, та що він, автор, занадто тримається Ягіча; Sporek Fr. „СММ“ 1902. XXVI. 269-273 дає пересказ праці; A. Brückner, „Kwartalnik Historyczny“ 1903. XVII. 422-425.

Ламанскій В.: Славянское житіе св. Кирилла какъ религиозно-эпическое произведение и какъ историческій источникъ. Критическія замѣтки. „ЖМНП“ за 1903 р. кн. 4 ч. 346 ст. 345-385, гл. I-V; кн. 5 ч. 347 ст. 136-161, гл. VI-XII; кн. 6 ч. 347 ст. 350-388, гл. XIII-XVII; кн. 12, ч. 350 ст. 370-405, гл. XVIII-XXIII; за 1904 р. кн. I. ч. 351 ст. 137-173, гл. XXIV-XXV; кн. 4 ч. 352 ст. 215-239, гл. XXVI-XXVIII; кн. 5 ч. 353 ст. 131-168, гл. XXIX-XXXIV; див. ще „Отчетъ“ II отд. за 1906 р. ст. 23 sq. Окрема відбитка, 1915 р., 262 ст. Дуже цінна праця (див. про неї далі в слов'янських джерелах), на жаль, не закінчена; короткий зміст її подав Ягіч в „Архив“ т. 25 ст. 544-553 та т. 28 ст. 162-186, 1903 і 1906 р. Не яскрава відповідь Є. Голубинського на цю працю: „По поводу перестроя В. И. Ламанскимъ истории дѣятельности Константина философа, первоучителя Славянскаго, „Извѣстія“ 1907 р. том XII кн. 2 ст. 368-380; див. ще „Исторія Русской Церкви“ т. I пол. 2 вид. 2 ст. 910 і далі; рец. Франка в „Зап. Наук. Тов.“ т. 80 ст. 204-207. Замітка R. в „Rocznik Slavistyczny“ 1908 р. т. I ст. 284-285.

Відомий берлінський професор *Aleksander Brückner* написав про Костянтина й Мефодія не мало цінних і дуже цікавих праць, а саме: 1. *Mystifikationen. I. Die Wahrheit über die „Slavenapostel“ und ihr Wirken* коротка стаття в додатку науковим до монахійської газети „Allgemeine Zeitung“ за 22 і 23 липня 1903 р. № 163 ст. 145-149, № 164 ст. 156-159; неприхильні рец. в „Новое Время“ за 10 серпня 1903 р., також J. P(ekař) в „СРН“ 1903. IX. 474-475; „СРН“ 1904. X. 103; E. Bogusławski, „Światowid“ 1905. VI. 203; „Głos Narodu“ 1903 р. т. XI № № 251-254; Ил. Свѣнцицкій: Кирилло-мефодіевскій вопросъ, „Живая Мысль“ 1903 № 2. Цю ж працю, трохи перероблену, в чеськім перекладі Т. Г. Масарика: *Pravda o „slovanských apoštolech“ a jich působení*, вміщено в журналі „Naše Doba“ 1903 р. т. XI ст. 189-194, 254-259, 349-353, 434-437. 2. *Cyril i Metody*, „Przegląd Polski“ за вересень 1903 р. т. I. ст. 427-474 (том 149).—3. О praw-

dzie, Sprawy Cyryla i Metodego, „Słowo Polskie“ 1903 р. №№ 465-471. — 4. Walka o apostołów słowiańskich, „Słowo Polskie“ 1903 р. №№ 588, 590, 594. — 5. Thesen zur Cyrillo-Methodianischen Frage, „Archiv“ 1906 р. т. 28 ст. 186-229, тут 12 тез і доповнення. Ягич в цім же томі „Archiv“ не погоджується з тезами Брюкнера. — 6. Legendy o Cyrylu i Methodym wobec prawdy dziejowej. Szkic z dziejów chrześcijaństwa u Słowian, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego“, Познань, 1904 р. т. XXX ст. 1-49; окрема відбитка 1903 р. 49 ст. — 7. Próbkі najnowszej krytyki historycznej, „Przegląd Historyczny“ 1906. III. 5-21, 147-161, з приводу праці Потканського Брюкнер знову вияснює тим, що писали проти нього, свою позицію в кирило-мефодіївських питаннях і знову коротко повторює все, що писав до того; це короткий огляд життя солунських братів в освітленні Брюкнера. 8. Cyryl i Metody. Nowe źródła i opracowania, „Przegląd Historyczny“ 1908 VI. 295-305, VII 159-168, коротка рецензія на праці 1906-1908 р.: П. Лаврова про Життя Наума, Вільперта, Франка, Снопка і Гібля. 9. Co sądzić o „Żywotach Cyryla i Metodego?“ див. „Kwartalnik Historyczny“ XXII. 1-15. 1908 р., рец. на „Св. Климент“ Ів. Франка. 10. Яко завершення усіх праць Брюкнера про Костянтина й Мефодія вийшла його праця: Die Wahrheit über die Slavenaposteln, Tübingen, 1913 р., III + 127 ст., в котрій автор боронить свої попередні твердження. Зміст праці: I: Вступ. II: Джерела. III: Початки діяльності слов'янських апостолів. IV: Їхня Моравська місія. V: Паннонський епізод. VI: Моравський архієпископ. VII: Катастрофа в Моравії і наслідки в Болгарії. VIII: Закінчення. На цю працю було багато рецензій, але в більшості неприхильних, напр.: J. Bidlo в „СММ“ 1914 р. т. 28 ст. 101-107, V. Novotný в „Listy Filologické“ 1914 р. т. 41 ст. 304-308, Pastrnek в „Deutsche Literaturzeitung“, Берлін, 1915 р. т. 36 ст. 1122-1127, Fr. Hübl в „СОН“ 1914. XX. 83-84, A. Naegle в „Theologische Revue“ 1913 р. XII. 437-441, J. P. в „Vlast“ 1913. XXX 104-107 і др. Усі ці праці Брюкнера надзвичайно суб'єктивні; скрізь в них проглядає несхована неприхильність до всього православного. Автор не вірить в правдивість тих звісток, які подають ЖК та ЖМ, і подає своє суб'єктивне та гіперкритичне розуміння їх. Св. брати у Брюкнера не просвітителі слов'ян, а їх містифікатори; Мефодій — чи не злочинець: фальшував папські листи, склав завідомо неправдиве Життя свого брата, грав подвійну роль супроти Риму та Візантії; Костянтин був таким самим. Наука не прийняла цих суб'єктивних тверджень Брюкнера, і однодушно виступала проти них, а це змусило шановного вченого бережніше висловлюватися про слов'янських апостолів. Про це в „Die Wahrheit“ 1913 р. сам

автор розповідає так: „Мене попрікають за тенденційне перекручення, перебільшення, незнання чи незрозуміння джерел, езуїти та панслависти осудили мене однозгідно, філолог російський Щепкин попрікав Лескина за те, що він рахувався зо мною, а дехто писали проти мене цілі книги, як Потканський та Снопек. Попрікали мене також за не досить поважний тон, яким я говорю про слов'янських апостолів. Але мені й на думку не приходило зменшувати їхні заслуги, принижувати їх значіння: в теперішній час це було б безнадійним. Ніхто не буде сумніватися в серйозній повазі, відсутності егоїзму, безконечній відданості ідеї цих суворих аскетів; але треба менше говорити про їх любов до слов'ян, а замість того треба тим більше говорити про їхню любов до грецької церкви і не перебільшувати їх пошани до Риму“. Про корисний вплив праць Брюкнера на розвиток кирило-мефодіївської літератури див. далі в огляді слов'янських джерел. Крім уже зазначених див. ще реценції: 1. Володимир Коцовський: Нові погляди на діяльність св. Кирила і Methodia, „Літературно-Науковий Вістник“ 1904 р. т. XXV ст. 7-31, 85-106, з приводу „Mystifikationen“ 1903 р. 2. Іван Франко: Нові польські Cugullo-Methodiana, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка“ у Львові т. 66 за 1905 р. ст. 3-11 (по окремій відбитці); 3. Ks. K. Czajkowski T. J.: Z powodu nowego poglądu na apostołów słowiańskich, „Przegląd Powszechny“ за 1903 рік том 80 кн. 4 ст. 182-206 (листопад) і 388-412 (грудень), і за 1904 р. т. 83 кн. 3 № 248 ст. 213-237, № 249 ст. 395-422; 4. Fr. Snopce: Konstantinus-Cyryllus und Methodius, 1911 р., найсолідніша праця проти А. Brückner'a; 5. В багатьох місцях в Entstehungsgeschichte 1913 р. Ягіч не погоджується з твердженнями Брюкнера; 6. П. А. Лавровъ в „Извѣстія“ 1924 XXVIII 388-389.

*Ks. Władysław Szczęśniak: Obrządek Słowiański w Polsce pierwotnej, rozważony w świetle dziejopisarstwa polskiego, Варшава, 1904 р. ст. 1-207, див. „Biblioteka dzieł chrześcijańskich“ том 42. Крім головної теми — слов'янського обряду не було в Польщі — автор заторкує багато кирило-мефодіївських питань; але при вирішенні опирається тільки на застарілу літературу; освітлення часто дуже суб'єктивне, тільки з римо-католицького погляду. Цінна рецен. І. Пташицького: Славянскій обрядъ въ Моравіи и Панноніи и мнимое его существование въ древней Польшѣ, „ЖМНПр“ 1906 р. ч. 5 (вересень) ст. 140-181; згоджуючись з тим, що нема міцних доказів на існування греко-слов'янського обряду в Польщі, Пташицький дуже ґрунтовно доводить, що обряд Кирила й Мефодія був східний. Друга рец. Брюкнера в „Książka“ 1904 р. т. IV ст. 324.— *Tkalčić Iv.: Slavensko bogoslužje u Hrvatskoj, Zagreb, 1904 р. 124 ст. В першій розділі цієї**

праці автор дає короткий огляд діяльності К та М, нічого самостійного тут нема; працю братів розглядає з католицького погляду. — *Potkański Karol*: Konstantyn i Metodyusz Краків, 1905 р. 146 ст. Цінна праця, в котрій автор об'єктивно, з широким історичним освітленням, розглядає працю св. братів, починаючи головно від місії Моравської; праця написана проти праць Брюкнерових. Рец. І. Франка: „Нові польські Cyrillo-Methodiana“ в „Записках Наукового Товариства ім. Шевченка“ у Львові т. 66 за 1905 р., в окремії відбитці ст. 11-16; А. Брюкнера в „Archiv“ 1906. XXVIII. 222-229, його ж стаття в „Przegląd Polski“ 1905. IV. 111-144, в „Książka“ 1905. V. 347-348, в „Przegląd Historyczny“ 1905. I. 5-21, 147-167. — *Д-р Іван Франко*: Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди, Львів, 1906 р., ст. XVIII+307. Відбитка з „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка“ 1902-1905 р. р. з томів 46, 48, 56, 59, 60, 66 і 68. Цінна праця, де багато цікавого й про Костянтина та Мефодія, особливо в розділі X ст. 178-241. Тільки треба підкреслити, що в багатьох місцях автор вже занадто скептичний, а його гіперкритичність часом дійсно переходить міру, що позбавляє книжку цінности; крім цього, Франко часто оперує гіпотезою, не опертою на трівкому матеріалі. Рец. С. Шестакова: Къ історіи текстовъ житія св. Климента, папы римскаго, пострадавшаго въ Херсонѣ, „Визант. Врем.“ 1907 р. т. 14 ст. 215-226; також в „Очерки по історіи Херсонеса въ VI-X вѣкахъ по Р. Х., див. „Памятники християнскаго Херсонеса“ М. 1908 р. вип. III. Друга неприхильна рец.: А. Brückner: „Co sądzić o Żywotach Cyryla i Metodego“? див. „Kwartalnik Historyczny“ 1908 р. т. 22 ст. 1-15; коротенька рец. Brückner'a в „Przegląd Historyczny“ 1908. VI. 300-301. Про це саме Д-р І. Франко розповідає також в „Archiv“ 1906 р. т. 28 ст. 229-255, стаття: Beiträge zur Quellenkritik der cyrillo-methodianischen Legenden. Цінна рец. П. Лаврова в „ЖМНПр“ 1907 р. ч. 10 ст. 391-401. — *X. W. Szcześniak*: Cyryl św., див. „Podgęczna Encyklopedia Kościelna“, 1906 р. т. 7-8 ст. 257-258, Варшава, слабеньке. — *Fr. Šnopenek*: Studie Cyrillomethodějské. Rozšířený otisk z „Hlídky“ 1904-1906 р. V Brně, 1906, 170 ст. В цій праці кс. Снопек, архієпископський архивар в Кромерижу, зібрав свої попередні статті; більша частина праці — про правдивість Мефодія в догматі Filioque, звичайно — з католицького погляду. Багато про ЖК та ЖМ, автором їх ніби був єп. Климент (але не учень Мефодія), що писав під прибраним іменням черця Хороброго. Цінна рецензія П. А. Лаврова в „ЖМНПр“ 1907 р. ч. X кн. 8 ст. 383-391; А. Brückner'a в „Przegląd Historyczny“ 1908. VI. 301-303. Частину цієї праці Снопек випустив в латинській мові:

Methodius, Slavorum apostolus, quo sensu orthodoxus declaratus sit, historico dogmatice... disquisivit, Прага, 1908 р. 28 ст. — *Dr. František Hýbl*: Slovanská liturgie na Moravě, v IX věku, „ČSN“ 1908 р. т. XIV ст. 1-18, 153-171, 287-297-406-416. Тут дано історію моравської церкви за часів Мефодія; ґрунтовний, але суб'єктивний, аналіз відповідних папських листів; рец. А. Brückner'a в „Przeglad Historycznyll 1908. VI. 303-304, 165-168. — *Snopek Fr.*: Konstantin-Cyrié a Methoděj, slovanští apoštolé. Slovo na obranu historyckr pravdy jejím přátelům. V Olomouci, 1908 р. 154 ст. Автоє скрізь проводить яскраво католицький погляд, часами дуж суб'єктивний. Праця проти тверджень Брюкнера; має XV_a розділів (див. ці самі розділи I-XVI в німецькій праці Снопкк, 1911 р.). Рец. Hýbl, „ČSN“ 1908. XIV. 329-330; Fr. Rypáče „СММ“ 1908. 433-447; А. Brückner, „Przeglad Historycznyll 1908. VIII. 159-165. — *A. Leskien*: Grammatik der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache, Heidelberg, 1909 р. Тут в §§ II-XIII коротко розказано про життя й діяльність К й М; в деяких місцях помітний вплив праць Брюкнера. — *Г. Воскресенский*: Св. Кирилль Философъ, див. „Богословская Энциклопедія“, Спб. 1909 р., том X ст. 285-325, — дуже добрий стислий огляд життя й діяльності св. Костянтина, подано головнішу літературу, єсть і про джерела. — *Проф. И. Пальмовъ*: Лекції по історії Славянскихъ Церквей, Спб. 1909 р., 333 ст., видання літографоване. Короткий науковий огляд життя й діяльності К й М; цінна праця; на жаль, не видрукувана. — *Dr. Ritig Svetozar*: Povijest i pravo slovenštine u crkvenom bogoslužju, sa osobitim obzirom na Hrvatsku. I. svezka od 863-1248. Zagreb, 1910 р., ст. 224+X. Автор розповідає про життя й діяльність К та М з Моравської місії починаючи, а також про долю слов'янського Богослуження в Хорватії по 1248 рік. Рец. Fr. Snoprek „СММ“ 1912 р. т. 36 ст. 11-30, 167-183; Fr. Pastrnek, „Archiw“ т. 33 ст. 556-558. — *Н. Л. Тунницький*: Обзоръ источниковъ для історії жизни и дѣятельности св. Климента Словенскаго, „Богослов. Вѣстникъ“ 1910 р. т. II-III, 1911 р. т. I і III, — тут проаналізовано дуже багато найріжніщих відомостей з життя й діяльності К та М.

Fr. Snoprek: Konstantinus-Cyryllus und Methodius, die Slavenapostel. Ein Wort zur Abwehr für die Freunde historischer Wahrheit, „Opuscula Academiae Velehradensis“, т. II, 1911 р. Kremsier, 471 ст.; в три рази побільшена й перероблена праця чеського видання 1908 р. та Studije 1906 р.; більша частина праці—проти тверджень А. Brückner'a в кирило-мефодіївських питаннях. Праця складається з таких 20 розділів: I: Відношення паннонських Легенд між собою ст. 6-9. II: Достовірність паннонських Легенд взагалі 10-22. III: Життя Костянтина-Кирилла і його достовірність 23-33. IV: Життя

Мефодія і його достовірність 34-51. V: Посольство Ростислава до Костянтинополя і початки Моравської місії 52-66. VI: Юрисдикція духовенства моравського, особливо в роках 863-867, ст. 67-79. VII: Привилей архієпископства Мефодієвого 80-117. VIII: Причини, чому Адріян II дозволив слов'янське Богослуження 118-133. IX: Причини, чому Іоан VIII підтвердив слов'янське Богослуження 134-142. X: Нова боротьба Мефодія з німецькими ієрархами 143-155. XI: Одне слово про правовірність Мефодія 156-203. XII: Фальшування Вікінга 204-218. XIII: Засудження Святополка і церковне право 219-252. XIV: До питання про популярність слов'янської Літургії в Моравії 253-273. XV: Непослідовність берлінського вченого (Брюкнера) 274-285. XVI: До питання про правовірність учеників Мефодія 286-312. XVII: Кінцеві висновки 313-327. XVIII: Достовірність листа Іоана VIII „*Industriae tuae*“, проти якої виступають Dr. Goetz та Hůbl 328-390. XIX: Про два нові писання болгарського єпископа Храбра-Климента 391-423. XX: Моя точка погляду на нововідкриту Легенду про Наума 424-454. Снопек довгі роки (з 1881 р.) працював перед тим над кирило-мефодіївськими питаннями, студіюючи їх особливо з боку богословського; на жаль тільки, об'єктивності в працях Снопка мало, — скрізь знайти бажання підтягнути все під католицький погляд. Грунтується Снопек головню на догматиці та каноничнім праві. Рец.: 1. V. N. в „*Časopis pro moderní filologii*“ 1911р. т. I ст. 275; 2. Рурáček в „*СММ*“, Берн, 1911. XXXV. 265-267; 3. А. Brückner боронить свої погляди в „*Göttingische gelehrte Anzeigen*“, Берлін, 1911 р. т. 173 кн. 10 ст. 593-609, він же в „*kwartalnik Historyczny*“, 1911 XXV. 487-500; 4. Pastrnek в „*Archiv*“ 1911. XXXIII. 553-556; 5. Hůbl в „*ССН*“ 1911 XVII. 257-258. 5. Ягіч, *Entstehungsgeschichte* 1913 р. — *Václav Novotný: České dějiny*, т. I. ч. I. Прага, р. 1912, ст. 311-436, стислий науковий огляд життя й праці К й М від Моравської місії почавши; скрізь зазначається головна література, а оповідання ведеться на широкім історичнім фоні. — *Кс. М. N.: Metody, „Podręczna Encyklopedia Kościelna“* 1912 р., Варшава, т. 27-28 ст. 29-30, слабеньке. — *В. II. Щепкинъ: Исторія Южныхъ Славянъ*, М. 1913 р., на ст. 111-146: Кирилъ и Мефодій, курс літографований, — стислий огляд важніших моментів життя Кирила. — *Jagić V.: Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Neue berichtigte und erweiterte Ausgabe.* Berlin, 1913, XII+540 ст. Перероблене й значно доповнене, особливо в II частині, видання 1900 р.; правдиво пише П. А. Лавров про цю працю: „Нельзя не пожалеть, что эта книга написана по-немецки, а не по-русски; в последнем случае она нашла бы у нас несравненно большее число читателей“ („*Известия*“ 1924. XXVIII. 384). Рецензії: 1. W. Vondrák в „*Rocznik Slavisty-*

czny* 1913 VI. 236-247. 2. Pastrnek, „Archiv“ 1914 р. т. 35 ст. 202-206; 3. Pastrnek, „Časopis pro moderni filologii“ 1913 III. 64-70; 4. Meillet, „Bulletin de la Société de linguistique de Paris“ 1913 р. т. 18 ст. 317-319; 5. Novotný, „Listy Filologické“ 1914 р. т. 41 ст. 304-308; 6. Pastrnek, „Deutsche Literaturzeitung“ 1915 р. т. 36 ст. 1122-1127; 7. Brückner, „Göttingische gelehrte Anzeigen“, Берлін 1915 р., т. 177 ст. 13-20; 8. П. А. Лавров „Известия“ 1924 р. т. 28 ст. 379-384. — *Н. Л. Туницький*: Св. Климентъ, епископъ Словенскій, его жизнь и просвѣтительная дѣятельность, Сергіїв Посад, 1913 р. 290 ст., — дуже цінна праця, в якій обговорюється багато кирило-мефодіївських питань; див. про неї вище на ст. 174. — * * * Кирилъ и Мефодій, „Новый Энциклопедический Словарь“ наслідників Брокгауза. Спб. 1914 р. т. 21 ст. 624-629. Стислий, але змістовний, дуже обережний огляд життя й праці К й М; анонімний автор добре знайомий з кир.-меф. питаннями; тут і показчик головнищої літератури, але зовсім малий. — *Б. Цоневъ*: Слава Кириллу и Методию, Софія, 1915 р., 15 ст. Рец. Páta в „СМС“, 1916 р. т. 90 ст. 373-374. — *H. Schubert*: Die sogenannten Slavenapostel Konstantin und Methodius. Ein grundlegendes Kapitel aus den Beziehungen Deutschlands zum Südosten. „Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften“, фид. - іст. відділ, 1916 р. кн. I ст. 1-32. Рец. А. Brückner'а в „СН“ 1916 р. т. 22 ст. 452-456. — *Fr. Šnopsk*: Die Slavenapostel, „Operum Academiae Velehradensis“ t. V, 1918 р., Kremsier. — *Miloš Weingart*: Cyrill a Methoděj, zakladatele slovanského písemnictví; národní čítanka, Прага, 1918, „Коці“ ст. 37-44. — *Šnopsk Fr.*: Cyrill a Methoděj, „Bohovědný slovník“, відбитка, Прага, 1920. — *А. Теодоровъ-Баланъ*: Кирилъ и Методи, „Университетска Библиотека“ № 1, Софія, 1920 р. ст. 7-21 популярні загальні відомості про К й М. — *V. Jagić*: Константин (Кирил) и Методіје, Београд, 1921, т. 27 „Друштво св. Саве“ ст. 1-18. — *Hugo Richter*: Slovanské kapitoly z české historie, П. Оломуц, 1922. — *В. С. Киселков*: Славянските просветители Кирил и Методий. Живот и дейност, Софія, 1923 р. Популярний нарис. — *F. Grives*: Viri Ciril-Methodove teologie, „Slavia“ 1923 р. річник II кн. 1 ст. 44-60. Цінна розвідка, в котрій коротенько вияснені джерела богословських переконань Костянтина й Мефодія, як про те можна судити по ЖК та ЖМ. — *M. J. Rouët de Journel*: L'oeuvre de Saints Cyrille et Méthode et la bibliothèque slave, „Revue des études slaves“ 1923 р. т. III ст. 90-104, — про К і М тут, власне, мало — тут про осіб, що працювали над уніонними церковними ідеями, напр. о. І. Мартинов і др. — *Dr. F. Dvorník*: Les Slaves, Byzance et Rome au IX-e siècle, Париж, 1926 р.; зміст праці див. нижче, в огляді джерел. Дуже багато про працю св. братів, див. ст. 147-183, 196-214, 259-281 і др.

IX. Ювілей 1927 року.

В 1927 р. 14 лютого минало рівно одинадцять віків з дня народження св. Костянтина. Наближався знову великий ювілей, але не помітно було ніяких більших підготовлень до нього. Проте частина славістів таки не забула цього великого спомину.

Проф. І. Огієнко в Варшавському Університеті ще з місяця березня 1926-го року став читати на Православнім Богословським виділі осібний курс: „Костянтин та Мефодій, їх життя та діяльність“; курс цей щорічно читається й тепер. Літографовано курс цей вийшов під тим самим заголовком в вересні 1926 року, 426 ст. in f^o. День 14 лютого 1927 р. відмітив я відповідною лекцією в своїй аудиторії.

Крім цього, в ріжних виданнях умістив я декільки статей, в яких підкреслював вагу кирилівського ювілею, а саме: 1. Великі роковини. 827-1927. Значіння праці св. Костянтина й Мефодія, „Українська Нива“ №№ 1-6 за 17 і 24 грудня 1926 р. і за 7 січня 1927 р.; стаття вийшла й окремою відбиткою ст. 1-8, Варшава, 1927 р.; статтю цю передруковано в деяких газетах і журналах. 2. Св. Мефодій у в'язниці. Історичний нарис з часу боротьби триязычників проти Богослуження живою мовою, „Духовний Сіяч“ за 1927 р. №№ 13 і 14, і окремо, Варшава, ст. 1-19; передруковано також в „Православний Вістник“, що виходить в Вінніпегу в Канаді, №№ 38-41, травень-серпень 1927 р., редакція виправила мою мову на т. зв. „галицьку“. 3. Костянтин Філософ. Спроба характеристики на основі історичних матеріалів, „Духовний Сіяч“ 1927 р. № 20, і окремо, Варшава, ст. 1-8. 4. Триязычна ересь за часів Костянтина й Мефодія. Історично-літературна розвідка про боротьбу живої мови за право бути мовою церкви в IX віці. „Духовний Сіяч“ №№ 28-35 за липень-серпень 1927 р., окрема відбитка ст. 1-45, Варшава. 5. „Руські“ переклади в Херсонесі в 860 р., „Юбілейний Збірник на пошану академіка Д. Багалія“, Київ, 1927 р., ст. 358-378, і окремо. Усі ці п'ять статей увійшли також до I тому цієї моєї праці, що вийшов у світ 27 жовтня 1927 р.

В 1927 р. 13 лютого папа Пій XI видав спеціальний Пастирський Лист: „Quod s. Cingillum“ до архієпископів королівства Сербо-хорато-словенського і республіки Чехо-словацької про святкування пам'яті св. Кирила й Мефодія, апостолів слов'янських¹. Лист нагадує архієпископам, що

1. Листа цього в „Католицький Провід“ № 3 за 1 жовтня 1927 р. вміщено в українським перекладі; звідсі й цитую його.

„усі ваші повинні йти за проводом Костянтина й Мефодія до задержання чи то до осягнення добродійств католицької єдності... Для святих братів ніщо не було більше певним, бажаним і здавна усталеним, як тісна злука з Римською Церквою... Багато людей намагається задержати й поширювати блуди тих, що відступили від віри, прийнятої від Кирила й Мефодія... Треба, щоби люде, котрі шанують і славлять тих двох святих мужів, хоч самі й не належать до католицької єдності, притяглися до згоди й злуки з Апостольською Столицею, бо ж то непослідовно зрікатися єдності з Столицею, яку шанували, як матір і учительку, ті мужі, яких вони самі уважають за своїх наставників у вірі“. Як бачимо, і цей Лист так само, як і попередні, рахує солунських братів за святих тільки одної католицької церкви, ніби забуваючи, що в половині IX-го століття, коли жили та працювали слов'янські апостоли, поділу церков ще не було.

В Пастирськiм Листі папи Пія XI єсть декільки цікавих і з наукового погляду моментів. Мефодія тут названо двоюродним (?) братом Костянтина, — новина, якої наука досі не знала. Причина прибуття св. братів до Риму пояснюється так: вони „не хотіли пасти слов'янського стада, поки не дістали пастирської влади від наслідників Петра, тому вибралися до Риму“; старе пояснення. Але цікаво, що тут же в Листі знаходимо й суперечність такому поясненню: „Літургія, яку обидва завели в краях, приєднаних до Христа, була одобрена й затверджена“, — а це сталося, як знаємо, в 868 р. в Римі, цеб-то св. брати пасли слов'янське стадо ще до прибуття до Риму. З великим задоволенням треба прийняти те, що папа Пії XI-ї стверджує нарешті, чого багато з католицьких учених досі не приймали, а саме, — що св. брати запровадили слов'янську Літургію ще до своєї подорожі в Рим. Єсть ще одне наукове досягнення: наука міцно встановила, що в Римі лише Мефодій висвячений був на єпископа, а Костянтин прийав тут тільки чернецтво; але вчені католицькі увесь час уперто твердили, ніби в Римі став єпископом і Костянтин. Тепер папа в своїм Пастирськiм Листі кладе край хитанням католицьких учених, ставючи на бік поширеного в науці погляду: „Один з братів — читаємо тут — недовго перед смертю зложив в Римі чер-

нечі обіти, а другий (Мефодій) висвятився в Римі на єпископа". Ще одна характерна замітка: в Пастирському Листі цитується передсмертна Молитва Кирилова, але славно-звісне місце: „погуби треязычную ересь“ опущено.

Папа Пій XI своїм Пастирським Листом закликає „подбати, щоби хоч у цю річницю писанням та словом розвинути перед очима вірних святе й повне труду життя обох мужів“, і цей заклик безумовно голосно відіб'ється в католицькій науці і корисно вплине на збільшення кирило-мефодієвської літератури. Наслідки цього заклику уже єсть.

З наказу папи Пія XI ювілей відсвятковано і в самім Римі, — 6, 7 і 8 травня в церкві св. Єронима відбулися урочисті архієрейські Служби на честь св. Кирила й Мефодія, — правлено кожного дня по-грецьки, латинськи й слов'янськи; по-слов'янськи правив гр.-кат. єпископ Діонисій Ніярадї з Крижевців, співав хор української колегії.

У Велеграді 20-24 липня 1927 р. відбувся V Уніоністичний Конгрес, на якій з'їхалося багато учасників, а серед них більше 20 єпископів. З'їзд пройшов під знаком ювілею 1100 річниці з дня народження Костянтина. На з'їзді, між іншими, прочитано такі реферати: 1. *Проф. Д-р Вашица* з Оломуца: *De momento ss. Cyrilli et Methodii in unitate Ecclesiae restituenda*, 2. *Д-р Ф. Дворник* з Праги: *De Slavorum Apostolis in luce historiae apud ss. Patres Orientis et Occidentis*, 3. *Ред. о. Ємелжа*: Про апостольство св. Кирила й Мефодія.

Із окремих праць про К й М за 1927 р. зазначаю такі: *Miloš Weingart*, проф. Празького Університету, 10, 17 і 24 листопаду та 1, 8 і 15 грудня відчитав в Празі 6 викладів на тему: „Cyrill a Methoděj, a počátky slovanské kultury k 1100 výročí“.—*Prof. Valerij Pogorëlov*: О národnosci apoštolov slavianstva, „Bratislava“ 1927 р. річник I кн. 2 ст. 183-193: обстоює слов'янське, власне — болгарське походження солунських братів. Пиcано з нагоди одинадцятивікового ювілею. — *Dr. Fr. Grivec*: Ob 1100 letnici sv. Cirila, „Bogoslovni Vestnik“ вип. 3-4.—*Dr. Fr. Grivec*: Slovanska apostola sv. Ciril in Metod; видання „Apostolstvo sv. Cirila in Metoda“, Любляна, 1927 р., 180 ст. з 42 малюнками. Добрий короткий популярний перегляд життя й діяльності К й М, але з надто помітними римо-католицькими тенденціями. Ред. Фр. Пастрика в „Slavia“, 1927. VI. 493-495.—*О. Петро Хомин*: Ювілей 1100-літніх уродин св. Константина-Кирила, апостола Словян, „Богословія“ 1927 р. т. V кн. 4 ст. 257-267, Львів. Популярна стаття, не без помилок, з католицького погляду.

Х. Кирило-Мефодіївська бібліографія.

Література про св. братів Кирила та Мефодія в теперішній час вже постільки велика, що відповідно орієнтуватися в ній дуже трудно. Добрі покажчики цієї літератури стали дошкульною потребою для кожного, хто працює в ділянці кирило-мефодіївських питань, але, на жаль, таких покажчиків ми ще не маємо. Добре зложений покажчик, який унаочнив би нам, що вже зроблено, а чого ще бракує, безумовно приніс би користь кирило-мефодіївській науці, бо заохотив би до праці не одного дослідника.

Зазначаю тут головніше з тих праць, що досі заступали нам такого покажчика:

1. Окремі праці, багаті на бібліографію.

Подаю перше окремі праці, в яких знаходимо багато бібліографічних вказівок по кирило-мефодіївських питаннях: *О. Бодянский* в своїй праці: „О времени происхожденія славянскихъ письменъ“ М. 1855 р. подає докладно всю літературу по 1855 р. — *Dr. Fr. Pastrnek: Dějiny slovanských apoštolů Cyrilla a Methoda*, 1902, — подається головна література по 1901 р. — *Н. Б(арс)овъ: Кирилъ и Мефодій, „Энциклопедическій Словарь“ Брокгауза й Ефрона*, півтом 29 ст. 116-119, 1895 р., подано найголовнішу літературу; в Словнику нового видання, 1914 р. т. 21 ст. 628-629 єсть новіша література. — *Г. Воскресенскій: Кирилъ Философъ*, в „Богословская Энциклопедія“ 1909 р. т. X ст. 285-325 подає важнішу літературу про Костянтина й Мефодія. — Праці з багатою бібліографією по окремих питаннях подано в I і II томах цієї праці в кінці відповідних розділів.

2. Бібліографічні перегляди окремих діб чи окремої літератури.

Německá literatura o ss. apoštolech Cyrillu a Methodiu, „Mor. Nár. List“ VII. 235, 1857. — Література з „Епарх. Вѣдом.“ за 1862-1863 р. див. в „Странникъ“ 1885 р. т. II. ст. 401-403, а за святкування 1869 р. там само ст. 600-601. — Мѣсяцесловъ святыхъ, вып. III. Тамбов, 1880 р. Додаток до „Тамб. Еп. Вѣд.“, тут на ст. 295-314 література про ювілей 1863 р. і далі. — *Andrejev J.: Spisy jubilejní k r. 1863*, „Sbornik Velehr.“ IV. 257-91, 1885. — *Котляревскій А. А.: Успѣхи славистики въ Россіи въ послѣднее время, 1860-1872*, див. „Сочиненія“ т. IV ст. 507 sq. — *Vejschodsky J. J.: Naše písemnictvo a rok svato-Methodějský*, „Hlídka Liter.“ II. 6-8, 17-18, 1885. — *Ягичъ И. В.: „Вопросъ о Ки-*

риллъ и Меѳодіи въ славянској филологіи“, „Записки Имп. Акад. Наукъ“ т. 55 кн. I ст. 1-60, Спб. 1885.; повторена в „Сборникъ“ т. 38. за 1885 р. Цінний перегляд Кирило-Мефодіївських питань, а в примітках до цієї праці на ст. 35-60 подано головнішу Кирило-Мефодіївську літературу по 1885 рік, з цінними замітками про неї. Див. П. А. Лавров, „Известия“ 1924 р. т. 28 ст. 379. — Так само подає всю важнішу літературу й *А. С. Архангельскій* в статті: „Библиографическія замѣчанія къ рѣчи: Свв. Кириллъ и Меѳодій и совершенный ими переводъ св. Писанія“, див. „Ученныя Записки Казанскаго Университета“ за 1885 р. ст. 121-164; тут на ст. 3-43 і сама промова: „Свв. Кириллъ и Меѳодій и совершенный ими переводъ св. Писанія“. — Славяно-русская печать юбилейнаго кирилло-меѳодіевскаго года, „Странникъ“ 1885 р. т. I ст. 687-694, II 141-157, 347-349. — Літературу з усіх „Епархіальныхъ Вѣдомостей“ за 1885 р. подано в „Извѣстія“ Спб. Славянскаго Благотворительнаго Общества“ за 1885 р. ст. 314-316; звідси передрукував її також Zibrt, див. далі. — Обь изданіяхъ св. Синода ко дню тысячелѣтія блаженной кончины первоучителя славянъ, „ЖМНПр“ 1885 р. ч. 238 ст. 97-100, передрук з „Церковный Вѣстникъ“. — *Dr. Fr. Pastrnek: Bibliografische Übersicht über die slavische Philologie 1876-1891*, „Archiv“, Supplement-Band, Берлін, 1892 р. 415 ст. Цінний бібліографічний показчик літератури слов'янської філології за 1876-1891 рр., яко показчик до I-XIII т. т. „Archiv“, але дуже неповний; це, власне, продовження показчика Ягіча за 1870-1876 р., що виданий був в I томі „Archiv“. Про Кирила й Мефодія тут див. ст. 158-161, але зовсім мало. Рец. (неприхильна) і доповнення *А. Соболевського* див. „Славянское Обзорѣніе“ 1892 р. травень-липень, т. II ст. 192-193. — *А. Степовичъ*, „Филолог. Записки“ 1893 р. кн. 5-6 ст. 103-105. — *Karl Krumbacher: Geschichte der byzantinischen Literatur*, München, 1897 р., вид. 2, ст. 1101-1102, показана припадкова література про К й М.

3. Огляди-рецензії.

Rettel Leonard: Cyrill i Methody. Streszczenie najnowszycch poszukiwań, Париж, 1871 р. in. 8°, 205 ст. — *P. P. H.: Letoši literatura Cyrillo-Methodějská*, „Hlídka Liter“. II. 65-69, 85-86, 97-98, 119-120, 130-131, 148-149; 1885 р. — *Polívka Jiří: Naše nejnovější literatura Cyrillo-Methodějská*, „Athenaeum“ 1885-1886 р. III. 9-18. — *Pastrnek Fr.: Novější práce o slovanských apoštolích Cyrillu a Methodovi*, „СММ“ 1891 р. XV. 129-138, 207-215. Це перегляд головніщих праць, що появилися в 1885-1886 р., а саме: „Sborník Velehradský“ 129-130, Fr. Kos 130, Архангельського 130, Кочубинського 130, „Ме-

еодіевскій Сборникъ“ 130-131, Голубинського 131-132, Ягіча 132-133 і Малишевського 133-138, 207-215. Крім праці Малишевського, якій уділено, власне, цілу статтю, все інше розглянуто поверхово 129-133.— *Vondrák Václav: Novější práce o činnosti slovanských apoštolů sv. Cyrilla a Methoděje.* „СМС“ 1897 р. ст. 324-352. Рец. на праці Фридриха, Ляпотра і Гетца.— *Josef Vašica: Přehled novější literatury cyrillo-methodějské,* „Hlídká“, річн. 40 ст. 385-392, 433-438, 488-497, 1922.— *П. А. Лавров: Кирилло-мефодіевскіе вопросы в трудах Ягича,* „Известия“ 1924 р. т. XXVIII т. 375-393. Автор в теплих словах переглядає те головніше, що дав Ягіч для вивчення кирило-мефодіївських питань; на жаль тільки, автор не перерахував усього, що написав Ягіч в цій ділянці, а з другого боку — багато дає такого, що до поставленої теми відношення не має.

4. Спеціальні покажчики кирило-мефодіївської літератури.

Добре зложених повних бібліографічних покажчиків не маємо ще й досі, — маємо лише невдалі спроби таких покажчиків, які склали нефахові люде.

Токмаковъ Ив. Библиографическій Указатель. Литература о свв. Кириллѣ и Меѳодіѣ, просвѣтителяхъ славянскихъ. Съ приложеніемъ перечня историческихъ матеріаловъ, хранящихся въ правительственныхъ и общественныхъ архивахъ и библиотекахъ. М. 1885 р. 28. ст. Дуже злий, неповний і невірний покажчик. Негативна рецензія А. Соболевського в „Извѣстія Спб. Славянскаго Благотворительнаго Общества“ 1885 р. ст. 314. Покажчик складається з III частин: 1: Рукописи, 2 ст. 2: Книги на рускомъ языкѣ і 3: Опытъ иностранной библиографіи, 1 ст. Покажчик був видрукуваний в „Чтенія въ Общ. Люб. Дух. Просв.“ 1885 р. кн. V-VI ст. 75-98. — *Лисовскій) Н. М.:* Библиографическій указатель книгъ и статей о славянскихъ первоучителяхъ св. Кириллѣ и Меѳодіи. Видання редакціі „Библиографъ“, Спб. 1885 р. 22 ст. Рец. А. Соболевського в „Извѣстія Спб. Слав. Благотв. Общ.“ 1885 р. ст. 366. — Головніші місця цього Покажчика передруковано в журналі „Странникъ“ 1885 р. т. II ст. 400-407, 600-603. Багато недокладностей. — *А. В. Мезієръ:* Русская словесность съ XI по XIX столѣтіе включительно. Библиографическій указатель, ч. I, Спб. 1899 р. На ст. 61-63 №№ 1630-1677 подано кирило-мефодіївську бібліографію, але дуже коротко. — *Попруженко М. Г.:* Замѣтки по Кирилло-Меѳодіевскому вопросу, „Лѣтопись истор.-филол. общ. при Новороссійскомъ универс.“ т. II ст. 43-64, Одеса, 1892 р. Це добрий перегляд головніщої кирило-мефодіївської літератури за 1877-1891 р. р., а особливо лі-

тератури 1880-1885 р. р.; автор підкреслює також потребу досліджувати епоху, коли працювали св. брати. — *Попруженко М. Г.*: Матеріали для бібліографії по Кирило-Мефодієвському вопросу, „ЖМНПр“ 1902 р. ч. 341 кн. 5, травень, ст. 87-125. В покажчику цьому дано багато рідної літератури, але він несистематичний. Головним чином тут література на такі питання: 1: Походження св. братів. 2: Хазарська місія. 3: Моравія, праця св. братів в Моравії й інших слов'ян. 4: Джерела для вивчення життя К й М; праці, що охоплюють ціле життя або висвітлюють добу К й М. 5: Шанування св. братів у слов'янських народів, ювілеї 1862, 1863, 1869 і 1885 років. Автор часто звертає увагу на те, щоби дати не головну літературу, але другорядну.

І тільки в р. 1902 дочекалися ми докладного покажчика по кирило-мефодіївських питаннях. Це була відома чеська праця: „Bibliografie České Historie“, склав *Dr. Čeněk Zibrt*; в праці цій, в томі II, Прага, 1902 р. ст. 885-929, №№ 7557-8669, уміщено літературу про Костянтина й Мефодія по 1901 рік. На сьогодні це найцінніший покажчик потрібної нам літератури. Покажчик дуже докладний, уміщено найдрібніші замітки. Правда, як і кожний покажчик, покажчик Зібрта часом не точний, особливо в цифрах; часто тут під певним заголовком знаходимо праці, що не сюди стосуються (пор., напр., на ст. 916 під титулом: *Mládí Cyrilla a Methoděje*). Рец. *Jar. Goll*, „ČČHist“ 1902. VIII. ст. 325-327; *В. А. Францевъ*, „Извѣстія“ 1902 р. т. VII кн. 4 ст. 420-422; *А. Вгückner*, „Przegląd Historyczny“ 1905 р. т. I. ст. 116-118, дуже хвалить; він же в „Kwartalnik Historyczny“ 1903 р. т. 17 вип. 2.

ЧАСТИНА П'ЯТА:

ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНОСТІ СВ. КОСТЯНТИНА ТА МЕФОДІЯ.

Історично-бібліографічний огляд.

Широка й різнорідна діяльність солунських братів Костянтина¹ та Мефодія свої головні наслідки принесла не за життя їх, а вже значно пізніше. Розмах праці св. братів і значіння цієї праці для цілого слов'янства ще не видні були в дійсних розмірах за їхнього життя; припускаю, що й самі Костянтин та Мефодій не уявляли собі всеї величі своєї праці та своїх історичних завдань. Велич праці св. братів потомство зрозуміло значно пізніше, зрозуміло головню тоді, коли та праця принесла великі наслідки для цілого православного світу, а це сталося вже в віках XI-XIV-м. І з бігом часу розуміння праці слов'янських апостолів росло все більше та більше, і вся велич та широта її стала ясною лише за нових часів. Ось одна з причин, чому про діяльність Костянтина та Мефодія так вперто мовчать їхні су-

1. Я постійно вживаю форми „Костянтин“, а не „Константин“, бо так було в нашій письменстві з найдавнішого часу починаючи. Пор., напр., в Остромировій Євангелії 1056 р. л. 265б: Константина; в Успенському Збірнику XII ст. в ЖМ скрізь тільки Костянтинъ, Костянтиноу; в Іпатському Літопису під 898 р. тільки Костяньтинъ, Костянтина і т. п. Думаю, що подібна форма так само брєніла і в новогрецькій народній вимові, звідки її прийшла до нас. Народня вимова на Україні й досі тільки Костянтин або Костян, а форми Константин чи Константин — форми не живі, етимологічні.

часники, — історики грецькі та латинські; мовчать, бо для їхнього часу діяльність солунських братів на т. зв. місійних землях не уявляла чогось важливого та великого, і вони про неї своєчасно нічого не знали. Кожна праця ціниться переважно по своїх наслідках, а ці наслідки звичайно приходять значно пізніше.

Отож, цілком історичних, документальних джерел про життя й діяльність Костянтина та Мефодія маємо дуже мало, — це тільки латинські джерела, — листи папські та інших осіб про діяльність св. братів в Моравії. На основі цих документальних джерел повного образу слов'янських апостолів скласти ніяк не можна, — вони освітлюють лише деякі окремі моменти в житті цих великих братів головню в Моравії.

Визнання праці рідко буває за життя працівників, — воно звичайно наступає пізніше. І коли праця Костянтина та Мефодія стала ясною й дала вже величезні наслідки, кинулися тоді збирати відомості про основоположців цієї праці; але було трохи запізно, — реальний образ св. братів та їх діяльності зблід, а тому замість документальних джерел стали являтися джерела „легендарні“, цеб-то писані на основі переказів — людей близьких до св. братів чи далеких переказів свіжих або вже пофарбованих суб'єктивними привнесеннями та патріотичними або побожними додатками.

Критика джерел, критика того матеріялу, на основі якого пишемо будь-яку наукову працю, — це найперше й найважливіше завдання кожного вченого. Мусимо перше докладно проаналізувати кожне джерело, мусимо детально ствердити згідність його з історичною правдою; мусимо в кінці поставити ці джерела одне супроти одного, чи немає в них суперечностей. Лише від доброї наукової критики джерел та від їх відповідного зрозуміння в першу чергу залежить наукова цінність нашої праці.

Для вивчення життя й діяльності Костянтина та Мефодія маємо переважно „легендарний“ матеріял, цеб-то такий матеріял, що його авторі не ставили собі завданням давати голу історичну правду і тільки правду; ні, — вони мали на увазі переважно побожне навчання та побожну лектуру. Але в основі своїй усі ці „легенди“ звичайно мають факти історичні, факти правдиві, тільки з добавкою

до них моралізуючого та патріотичного зафарбування; на жаль, розрізнити в таких оповіданнях історичну правду від побожного привнесення все буває трудно, і ця трудність — це характерна риса в критиці джерел кирило-мефодіївських питань. Не забуваймо тільки, що тут під „легендою“ розуміємо щось інше, ніж в буденнім житті; легендою в нашій науці традиційно зємо кожне оповідання побожного змісту, хоч би було воно в своїй основі й історичною правдою.

Відсутність потрібних історичних джерел, неповнота тих джерел, які маємо, недосить критичне відношення до них, — усе це ґрунт, на якому легко повстають найрізніші гіпотези та найбуїніші припущення. І це характерна риса нашого предмету, — з мого попереднього оповідання можна було переконатися, як багато маємо найрізніщих, одна одній суперечних, гіпотез в кирило-мефодіївських питаннях. Але гіпотеза — тільки гіпотеза, і ми не один раз уже бачили, що й наймудріші з них легко рушаються до останку при світлі новознайденого правдиво-історичного матеріалу.

Про велику суперечність наших джерел правдиво писав ще А. Е. Вікторов: „Чтобы представить въ ясномъ видѣ, какъ далеко расходятся другъ отъ друга источники въ полномъ ихъ объемѣ, а вмѣстѣ съ тѣмъ и разнятся мнѣнія изслѣдователей, укажемъ нѣсколько тому примѣровъ. По однимъ источникамъ Кириллъ и Меѳодій были греки, по другимъ — славяне; по однимъ старшій изъ братьевъ былъ Меѳодій, по соображенію съ другими — Кириллъ; по однимъ только послѣдній путешествовалъ къ Хазарамъ, по другимъ оба. Изобрѣтеніе славянскої грамоты одни источники приписываютъ Кириллу, другіе Меѳодію, третьи обоимъ, и при томъ самыя свидѣтельства объ этомъ, при своей неопредѣленности, даютъ возможность подъ именемъ славянскихъ письменъ разумѣть однимъ изслѣдователямъ — азбуку Кирилловскую, другимъ Глаголитскую. Мѣстомъ изобрѣтенія славянскої азбуки одни источники назначають Царьградъ, другіе Моравію, третьи Болгарію, четвертые наконецъ Херсонъ, гдѣ будто бы Кириллъ нашелъ уже готовыя письмена, и т. д.“¹ Правда, це малюнок ще з 1865 р. і зазначені

1. А. Е. Викторовъ: Кириллъ и Меѳодій, див. „Кир.-Меѳ. Сб.“ 1865. 351-352. Г. Воскресенскій помилково подає це речення Вікторова без лапок в „Богосл. Вѣстникъ“ 1894. VI. 540.

питання вже докладно вирішені, але загальний стан нашої науки змінився з того часу не так вже багато.

Треба ще додати, що й сталих поглядів на наші джерела звичайно не маємо; західні вчені часто переоцінюють вагу джерел латинських перед джерелами слов'янськими, зводячи останні на посліднє місце; слов'янські вчені, навпаки, боронять цінність слов'янських джерел, підкреслюючи їхню давність, напр. таких, як ЖК та ЖМ.

Із сказаного ясно, яку велику вагу має добре критичне вивчення джерел для вирішення кирило-мефодіївських питань. Ось тому я хоч коротко розповім тепер про всі джерела, на основі яких ми досліджуємо життя й діяльність слов'янських апостолів та повстання слов'янської церковної й літературної мови. Мій виклад буде скрізь короткий, — я пильную головно лише показати, як стоїть ця справа в нашій науці, а не подати закінчений дослід; скрізь пильную також подати коли не всю літературу, то бодай головнішу; про деякі з зазначених тут праць говорю більше в огляді Літератури.

При працях над дослідженням життя та діяльності Костянтина й Мефодія надзвичайно болюче відчувається відсутність окремої строго наукової критичної повної збірки всіх джерел, що стосуються св. братів; таке видання — *Monumenta Cyrillo-Methodiana* — не тільки значно облегчило б працю дослідників, але може повело б їх на нові шляхи. Повної Збірки видань усіх цих джерел з добрим критичним аналізом та з науковим історико-літературним коментарем власне не маємо, а те, що єсть, задовольняє наукові вимоги лише почасти¹.

Більш-менш повних видань кирило-мефодіївських джерел дуже мало. Це будуть: 1. *J. A. Ginsel: Geschichte der Slavenapostel Cyrill und Method und der slavischen Liturgie*, Leitmeritz, 1857 р. В додатку до цієї праці видрукувано всі головні джерела під заголовком: *Codex Legendarum et Monumentorum de ss. Cyrillo et Methodio*, 132 ст. 2. *Бильбасовъ В. А.: Кирилъ и Мефодій по документальнымъ источникамъ*, Спб. 1868 р., і 3. *В. А. Бильбасовъ: Кирилъ и Мефодій по западнымъ легендамъ*, Спб. 1871 р. Оці два томи своєї праці Бильбасов присвятив аналізу „західних“ (цеб-то не російських) докумен-

1. Нові збірки кирило-мефодіївських джерел готують: П. А. Лавров — збірку всіх слов'янських джерел, М. Weingart — в чеській перекладі і І. Огієнко — збір усіх джерел, яко III том цієї праці.

тів та легенд; мав бути ще й III том, — аналіз легенд східно-слов'янських, але смерть автора припинила працю; поділ автора — цілком штучний; ЖК та ЖМ Бильбасов не довіряє, і це поклато негативне забарвлення на цілу його працю. Добра риса цієї праці, — автор дає цілий кодекс джерел з перекладом їх на мову російську; дає й незлий коментар до цих джерел; див. вище ст. 218-219. — 4. *Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých*. Том I: *Životy svatých*, Прага 1873 р. На ст. V-XI перегляд Йосифа Первольфа всіх головніших джерел, а на ст. 1-108 уміщено ці джерела з перекладом їх на чеську мову; скрізь зазначено важвіщі варіанти. — *Dr. František Pastrnek: Dějiny slovanských apoštolů Cyrilla a Methoda*, Praha, 1902 р.; тут на ст. 161-284 видрукувано всі головні джерела, а на ст. 4-36 перегляд та аналіз їх; див. вище ст. 240. — 6. *Н. В. Ястребовъ: Сборникъ источниковъ для исторіи жизни и дѣятельности Кирилла и Меѳодія, апостоловъ славянскихъ*, Спб. 1911 р. 151 ст. Тут передруковані всі найважвіщі джерела.

Ось короткий спис праць, в яких аналізуються всі кирило-мефодіївські джерела: *О. Бодяискій: О времени происхожденія славянскихъ писемъ*, М. 1855 р.; тут на ст. 7-140 розділ I.: Обзоръ источниковъ, ст. 141-170: Разборъ свидѣтельствъ. Бодяискій одним з перших критично переглянув усі головні джерела, дає з них багато виписок, подає добрий критичний аналіз; див. вище ст. 209. — *П. Лавровскій* 1863 р. ст. 3-38: аналіз усіх головних джерел. — *А. Е. Викторовъ: Новые источники и ученые труды для исторіи Славянскихъ Апостоловъ*, „Кир.-Меѳ. Сборн.“ М. 1865. 343-440. — *Fr. Rački: Najpovija izdanija izvoga za život sv. Cirila i Metoda*, „Rad Jugoslav. Akademije“, Загреб, кн. XV ст. 166-178; перегляд праць Fontes rerum, Dümmler'a, Міклошича і Куника. — *А. Вороновъ: Кирилъ и Меѳодій. Главнѣйшіе источники для исторіи свв. Кирилла и Меѳодія*. Київ, 1877 р. — це ще й тепер цінна праця для вивчення наших джерел; про неї див. вище ст. 221. — *Е. Голубинскій: Святыя Константинъ и Меѳодій*, „Прибавленія“ 1885 р. ст. 211-216, коротенький огляд і аналіз головних джерел; див. вище ст. 204. — *А. С. Архангельскій*, в „Ученія Записки Казан. Унив.“ 1885 р. на ст. 212-231 дає короткий огляд джерел і літератури (Британського Збірника не знає). — *L. Goets: Geschichte der Slavenapostel*, 1897 р.; в I ч. праці ст. 11-111 дається (суб'єктивний) огляд усіх джерел, а три з них — Лист Анастасія до Гавдерика, Легенда Римська та ЖМ (в латинськй перекладі) передруковуються; про працю див. вище ст. 238. — *П. Лавровъ* в своїй рецензії на працю L. K. Goetz'a дає цінний критичний перегляд джерел, див. „Виз. Врем.“ 1900 VII 113-134. Вія же в „Виз. Врем.“ 1903. X. 517-520 дає коротесенький перегляд усіх джерел з цінними замітками. — *Др. Іван Франко: Свв. Климент у Корсуні*, Львів, 1906 р.; в цій книзі в розділі X на ст. 178-252 дається критичний перегляд головних джерел для вивчення історії Кирила й Мефодія; правда, у Франка критика часто переходить в гіперкритику, а це часом позбавляє цю працю цієї уваги, якої вона безумовно заслуговує; див. вище ст. 244; див. ще Франка: Beiträge zur Quellenkritik der Cy-

rillo-methodianischen Legenden, „Archiv“ 1907. XXVIII, рец. П. Лаврова в „ЖМНПр“ 1907. ч. X. 391-401. Добру відповідь Франкові дає С. Шестаковъ: Очерки по исторіи Херсонеса, М. 1908 р. ст. 14-25. — Г. Воскресенскій в „Богословская Энциклопедія“ 1909 р. т. X ст. 313-323 дає короткий огляд джерел і літературу про них.

Джерела кирило-мефодіївські дійшли до нас (правильніше — знайдено їх, бо ще не все знайдено) в трох мовах: слов'янській, латинській та грецькій; для ліпшого орієнтування в цих джерелах ділю їх на три групи відповідно до їх мови, хоч це й не важлива ознака для наукового поділу їх.

І. Джерела слов'янські.

Короткий огляд джерел розпочинаю з писаних мовою слов'янською, — таких джерел маємо найбільше. Збереглися вони до нашого часу в найрізніших списках, з XII-го віку починаючи. Складання цих джерел розпочалося може ще з віку IX-го, але, на жаль, ані одного давнього пам'ятника не маємо в оригіналі, — дійшли вони до нас лише в пізніших списках, а давні оригінали або загублені чи понижені, або ще не знайдені. Найважливіші й найдавніші пам'ятки складено, звичайно, в Болгарії, цеб-то на тій землі, де головню працювали учні св. апостолів слов'янських. Серед багатьох слов'янських пам'яток не всі мають однакову наукову вартість, — пізніші з них звичайно менше або й мало цінні, — але між ними маємо й такі перлини для історії Костянтина та Мефодія, як, напр. ЖК та ЖМ. Зпосеред усіх слов'янських джерел ЖК та ЖМ мають безперечно найбільшу історичну вартість, бо всі інші джерела звичайно базуються більше на цих Життях; відомості цих Життів в більшості приймаємо за правдиво історичні. Серед слов'янських джерел маємо навіть один акт офіційного характеру, — це лист папи Адріяна II, що зберігся тільки в слов'янських перекладах. Ставимо слов'янські джерела¹ на перше місце, бо воно по заслuzі належить життям Костянтина й Мефодія; на жаль, треба зазначити, що в західній науці ще й тепер часом стрічаємо застарілий, зовсім ненауковий пересуд — принципово не вірити всьому, що написане кирилицею².

1. Заслужений російський словіст П. А. Лавров готує наукове видання повної збірки всіх слов'янських джерел; початок праці вже видрукуваний.

2. Свідчення Ягіча в „Сборникъ“ 1893 р. т. 54 ст. 32.

1. Життя свв. Кирила й Мефодія.

По джерелах документальних (мовою латинською, їх дуже мало) Життя Костянтина й Мефодія (скрізь зазначаю їх скорочено ЖК та ЖМ) займають найперше місце серед інших джерел про солунських братів. Але це першорядне значіння Життя здобули собі лише за останній час, бо в науці, особливо західній, дуже довго найціннішим джерелом уважали т. зв. Італійську Легенду.

Життя св. братів відомі в слов'янській літературі з найдавнішого часу. Так, ще в Збірнику Святославовім 1076 р. в похвалі книжній науці згадується вже про якесь Життя Кирила Філософа в цім реченні: „Послушаи ты житья святааго Василя и святааго Іоанна Златоустааго и святааго Кирила Філософа и инѣхъ многъ святыхъ, како и ти съпърва повѣдають о нихъ, рекоуште, измлада прилежаахоу святыхъ книгъ, тоже и на добрая дѣла подвигнушася“. Зміст цього уривку дає нам можливість твердити, що тут мова власне про ЖК, — бо ж Костянтин з молодих літ, як свідчить про те ЖК, дійсно кохався в книжках і провадив побожне життя. Крім цього, аналіз показує, що Початковий Київський Літопис, під 898 роком, розказує про святих братів, користаючись відомостями ЖМ. В кінці XVII віку св. Димитрій Туптало (Ростовський) склав повного життєпису св. братів для своїх славнозвісних „Читаних Миней“ (під 11 травня) головно на основі цих давніх Житій; але до свого життєпису Туптало вніс багато й легендарних вісток (див. вище ст. 203).

І ось цей життєпис св. Д. Туптала 1700 р. надовго заступив самі Життя. Пізніше славний *Йосип Добровський* в своїй праці про Кирила та Мефодія 1823 р. поставився до Житій дуже критично, не визнав за ними ніякого історичного значіння для досліду життя св. братів; а то через те, що він знав життєпис солунських братів головно з праці Туптала. Великий авторитет *Й. Добровського* на довгі роки вбив інтерес до Житій св. братів, — учені перестали надавати цим пам'яткам наукового значіння. І лише в 1843 р. відомий учений, професор і ректор Московської Духовної Академії протоіерей *А. В. Горський* знайшов в Архиві Моск. Дух. Академії обидва Життя св. братів — Костянтина й Ме-

фодія, і на основі цих Житій видав в 1843 р. надзвичайно цінну для того часу працю: „Житія св. Кирила и Меѳодія“ (див. вище ст. 207-208)¹. Горський звернув увагу на велику цінність Житій цілого вченого світу; він твердив, що обидва Життя написано зараз по смерті св. братів, писав їх може один автор. Праця Горського, в якій він доводив, ніби Життя повстали в землі Коцела, в Паннонії, спричинилася до того, що ці Життя скоро назвали Паннонськими, — таку назву першими пустили в 1854 р. вчені Dümmler та Міклошич. Міклошич був панноністом, цеб-то доводив, ніби старо-слов'янська мова, то мова паннонська, тому він і наші Життя рахував за пам'ятки паннонськ. Назва „Паннонські Життя“ міцно втерлася в нашій науці і непотрібно тримається ще й досі. Але паннонська теорія походження старо-слов'янської мови давно вже повалена, заступлена теорією болгарською, а тому тепер не маємо підстав ці Життя звати Паннонськими. Звуть їх ще Просторими чи Докладними Життями, щоби тим відрізнити їх від коротких проложних Житій. Пам'ятки ці найліпше звати впрост Життя Костянтина та Життя Мефодія.

З часу праці А. Горського (її передруковано в „Кир.-Меѳ. Сборн.“ М. 1865. 5-42), цеб-то з 1843 р. змінилося відношення вчених до Житій, — їх потроху вводять до наукових дослідів, і вже р. 1854-го німецький учений *Ernst Dümmler* дає про них наукову працю: *Die pannonische Legende vom heiligen Methodius*, див. „Archiv für Kunde österröichischer Geschichts-Quellen“, т. 13, ст. 145-199, Відень, — тут на ст. 156-163 текст ЖМ в перекладі Міклошича на латинську мову; р. 1857 цей латинський текст перевидав Ginzler в своїй праці про Кирила й Мефодія. А р. 1870-го цей же Dümmler разом з Міклошичем, випускає нову працю: *Die Legende vom heiligen Cyrillus*, „Denkschriften der kais. Akad. Wiss.“ XIX. 214-276, Відень, в котрій Міклошич видрукував для вжитку вченого світу свій переклад ЖМ на латинську мову. Року 1865-го в „Кир.-Меѳ. Сборн.“ А. Е. Вікторов умістив свою працю: „Кирилль и Меѳодій.

1. Стаття А Горського стала основою для праці преосв. Филарета Чернігівського про К й М, для преосв. Макарія в „Історія христіанства въ Россіи до св. Владіміра“, Шевирева в „Історія русской словесности“ і для багатьох інших.

Новые источники и ученые труды для истории Славянскихъ Апостоловъ“, а в ній дав добрий науковий аналіз ЖК та ЖМ, — автор твердить, що обидві ці пам'ятки „не могли принадлежать одному и тому же автору“, але цілком визнає їхню давність. Таким чином потроху розпочинається науковий аналіз цих Житій, а з часом вони займають першорядне місце серед джерел для історії Костянтина та Мефодія. Правда, Життя ці звать часто „легендами“, але це легенди з тих, про які один учений висловився, що часом така легенда має в собі більше правди, ніж т. зв. історичне свідоцтво¹. Року 1877 вийшла докторська дисертація проф. Київської Духовної Академії *А. Д. Воронова*: „Кирилл и Мефодій. Главнѣйшіе источники для истории свв. Кирилла и Мефодія“ (див. вище ст. 221), в котрій автор занявся докладним аналізом ЖК та ЖМ; з того часу ці джерела остаточно визнані за джерела першорядні.

Оригіналів Житій св. братів до нашого часу ще не знайдено, — маємо тільки списки, і то пізні, — ЖМ маємо в списку XII ст., а ЖК — другої половини XV віку. ЖК знайдено більше як в 35 списках, з них найстарші з XV віку, а ЖМ — в 8 списках². Звичайно, нема підстав думати, ніби ці списки Житій зберегли нам Життя такими, як вони вийшли з під рук автора, — можливі деякі вставки та пропуски (ці останні особливо в ЖМ), на що вчена критика давно вже звернула увагу. Списки ці часом подають досить значне число варіантів, напр. список український — львівського св. Онуфрійського монастиря, з XVI чи XVII віку: тут єсть вставки якогось тогочасного українського патріота, котрий навіть і князя Ростислава моравського зробив князем „руським“ (Воронов, 68-69)³.

Багато питань можна поставити до цих ЖК й ЖМ, та, на жаль, на ці питання наша наука ще не в силі дати остаточної відповіді через брак потрібних додаткових джерел. Але з часом відповіді ці стають все більше та більше задовольняючими.

1. *Др. Іван Франко*: Св. Клімент у Корсуні ст. 1.

2. Короткий опис частини цих списків див. в „*Fontes rerum Bohemicarum*“ I ст. V-VII, у Воронова ст. 65-66, у Пастрнека ст. 5-10.

3. Шукав я цього списка, але він, на жаль, пропав з монастиря, чи певніше — Міклошич не вернув його по використанні; де він тепер?

Хто був автором наших Житій? Чи Життя скла-дали два автори, чи їх можна приписати одному? Уже пер-ший дослідник Житій, А. Горський схилявся до думки, що обидва Життя написав один автор. Дійсно, кидається в вічі, що ці два Життя якби доповнюють одно одне, — кожне з них говорить тільки про свого святого, промовчуючи про дру-гого. Крім цього, в Життях єсть місця дуже подібні, а то й однакові (напр. вступ до Житій); мова Житій так само говорить про подібність їх. На основі цього А. Воронов,

ПОСЪ ЛАСТА НЗ МОРА ВЪКЪ
ЦРЮ МНХА НЛОУ ГЛЮЩА
ТАКО. ТАКО БЖНЮЮ МЛТН
ЮСЪ ДРАВНЕСЛЪ. НСОУТЬ
ВЪНЗІ ВЪШЬ ЛНОУЧИТЕЛЕ
МНОЗН КРЪСТНІА НН. НЗВЛА
ХЪ ННЗГРЬКЪ. ННЗНЪ МЪЦЬ.
ОУТАЩЕНЪ РАЗАНТЬ. АМЪ
СЛОВЪ ННПРОСТАТАДЪННЕ
НМАМЪ. НЖЕБЪНЪНА
СТАВНАЪНА НСТННОУНРА
ЗОУМЪСЪКАЗАЛЪ. ТОДО
БРЪНВЛДКОПОСЪАНТАКЪ
МОУЖЪНЖЕНЪНСПРАВН

Найстарший список Життя Мефодія з XII-го віку, що переховується
в Успенському соборі в Москві, л. 105.

проаналізувавши Життя, прийшов до висновку, що їх склав один автор. П. Лавров, Вондрак, Туницький і др. цим автором Житій рахують св. Климента, учня Мефодієвого.

Але добре вчитавшись в ці Життя, бачимо між ними все-таки так багато ріжного, що це дає змогу говорити про двох авторів. Кожне з Житій має такі ріжниці в деталях та в загальнім трактуванні справи, що вже саме це не дає змоги признавати спільного для них автора (пор. напр. місця про висвячення учнів, про час побуту в Моравії і т. п.). Сам характер ЖМ значно відрізняється від характеру ЖК, — автор ЖМ скрізь виставляє Мефодія на перше місце, тоді як автор ЖК перше місце відводить своєму святому, — цього не міг би робити один автор. Крім цього, автор ЖК скрізь являється прихильником східної церкви, тоді як в авторі ЖМ помічаємо значно більше нахилу й лояльності до церкви західної. Це все приводить мене до думки, що Життя повстали самостійно, незалежно одне від одного, що складали їх два автори, а пізніший автор добре користався твором свого попередника, чому й повстала в ЖК та ЖМ подібність. Ми вже бачили вище, що канонізація Кирила й Мефодія не відбувалася в один час, — Мефодія канонізовано пізніше навіть в церкві східній (див. вище ст. 193), а це також могло бути причиною¹, що перше повстало ЖК, а трохи пізніше ЖМ.

Хто саме були ці автори, — трудно сказати, але одне несумнівне — були вони слов'яне, а не греки. Так, в ЖК¹ читаємо: „Богъ въздвигъ намъ оучителя сего, иже просвѣти языкъ (= нарід) нашъ“, так само і автор ЖМ² признається до слов'янського народу як свого: „Богъ милостивый въ наша лѣта языка (народа) ради нашего, о немъ же ся не бѣ никъто же николиже попеклъ, на добрый чинъ въздвиже нашего оучителя, блаженаго оучителя Мефодія“. Що це не був латинник, ясно знати з теї завзятої боротьби, яку автор веде проти німецького духовенства. Крім цього, автор був людиною, добре успособленою до слов'ян південних, — і це треба сказати про них обох. Вони з пошаною ставлять-

1. Звичайно, я не відкидаю можливости, що Життя повстали ще перед офіційною канонізацією їх. Але кидається в вічі, що в ЖК Мефодія аві разу не названо святим.

ся до Візантії, від якої „на вься страны всегда добрый законъ исходитъ“. Догматичні погляди авторів так само виразно говорять про їхню належність до східної, а не західної церкви. Правда, в Життях, — особливо в ЖМ, — часом маємо ознаки прихильності до західної церкви, але подібні ознаки цілком нормальні для того часу, коли автори складали свої Життя, — десть в кінці ІХ-го чи на початку Х-го віку, — різкого розриву церков тоді ще не було, а пошанування авторитету пап на сході було довго ще й по розриві¹.

Проф. Є. Голубинський, коротко проаналізувавши Життя, приходять до висновку, що ЖК написане ще за життя Мефодія, а ЖМ склав один з його учнів, але не мораванин, а болгарин². Чеський учений Вондрак також доводить³, що ЖК та ЖМ повстали в Болгарії, а автором їх був еп. Климент: перше склав він ЖК, а пізніше ЖМ. Навпаки, П. Лавров виступає з теорією про моравське походження Житій. „Мы положительно настаиваемъ — пише Лавров⁴ — на томъ, что не въ Болгаріи были писаны Житія. Было бы совершенно невѣроятно, чтобы въ памятникѣ, написанномъ въ Болгаріи, не было никакихъ указаній на славянскій югъ, и это въ то время, когда такъ жива должна была быть признательность къ памяти святыхъ братьевъ какъ среди славянъ македонскихъ, такъ и среди болгаръ. Стоитъ только сравнить Житіе Климента, не говорю уже о другихъ болѣе позднихъ легендахъ съ болгарскою окраскою, чтобы видѣть разницу. Въ Житіяхъ на первомъ мѣстѣ Моравія и ея интересы“. Докладніше цю думку розвиває Лавров в „Archiv“ 1905. XXVII — стилістичні чехизми ЖК та ЖМ говорять йому про моравське походження їх.

Думаю, що певний піетет до Моравії могли внести в Життя учні св. братів як раз пробуваючи поза нею, в данім разі в Болгарії. Вигнання учнів наступило зараз по смерті Мефодія (див. вище ст. 150), вигнано всіх помітних прихильників солунських братів; коли ж і кому було писати Життя на Моравії? Учні св. братів, як то можна вивести

1. Про віби західні риси в Життях див. у Воронова ст. 74-80.
2. Св. Константинъ и Мефодій, 1885 р. ст. 211.
3. Studie z obocu, 1903 р.
4. „Византійській Временникъ“ 1903 р. т. X ст. 519.

з слов'янського Життя св. Наума, вже в 886 р. були в Болгарії. Під впливом усього, що сталося, а також і для того, щоби викликати й серед болгар більшу пошану до своїх учителів, а разом з тим і до своєї праці, хтось з учнів, може й Климент, написав ЖК, а трохи пізніше — й ЖМ. Не думаю, щоби праця учнів, вигнаних з Моравії, проходила гладенько в Болгарії: тут теж були свої триязичники, що нападали на кирило-мефодіївські ідеї, про що найвиразніше свідчить Оповідання про письмена ченця Хороброго; тут нападали на переклади Костянтинові, „яко нѣсть устроилъ добръ“, та на його глаголицьку азбуку. Грекофіли та триязичники були дуже сильними, — азбуку Костянтинову таки змінено на чисто грецьку, а переклади стали виправляти¹. Отож була потреба боронити й глорифікувати пам'ять апостолів слов'янських і серед болгар.

Таким чином повстали Життя скоріше там, де працювали учні св. братів, — в Болгарії². Самі Життя свідчать, що автори їхні були люде високої освіти, — певніше особи духовні. Хто саме були ці автори — нам не відомо те докладно. За останній час в науці шириться припущення, що ЖК складено ще за життя Мефодія, складено при його участі, а може й ним самим (Pastrnek, 69⁶⁰); але що це не твір Мефодія, на це виразно вказує сам автор ЖК¹⁰, де він зве Мефодія „учитель наш“ і тим відділяє себе від нього; крім цього, колиб Мефодій приймав участь в написанні ЖК, то напевне він би до нього значно більше подробиць, ніж скільки ми їх там маємо. Аналіз мови ЖМ та ЖК приводить Вондарка, Туницького, П. Лаврова і др.³ до висновку, що склав їх еп. Климент. Звичайно, це тільки припущення, хоч і досить правдоподібне: перше склав він ЖК, а трохи пізніше (Климент помер в 916 році) склав і ЖМ. Через те, що в Життях ніде не згадується про зруйнування Велико-Моравської Держави венграми, що трапилося в 907 р., звичайно твердять, що Життя повстали до цього часу. Трудно сказати, чи то так. Зруйнування Моравії було фактом

1. Про все це докладніше мова в т. IV-м цієї праці.

2. Болгарське походження Житій добре доказує V. Vondrák в своїй праці: Studie z oboru církevněslovanského písemnictví, 1903 р.

3. З старіших письменників уважали Климента за автора ЖК та ЖМ напр. Шафарик, Ундольський, Бодянський.

загальновідомим, про який можна було й не писати (а з політичних мотивів писати про те може було й не вказаним); кориснішим було вказати царю Борису та його помічникам, що коли моравський князь Святополк жив в згоді з Мефодієм, тоді „тольми паче и Моравьска область пространити начать вься страны и врагы своя побѣжати и съ непогрѣшениемь, яко и сами повѣдають присно“ ЖМ¹⁰.

З досить оригіальною думкою про автора Житій виступає у всіх своїх численних працях чеський учений о. *Fr. Šnorek*. Склав Життя ніби не учень Мефодія Климент, а зовсім інша особа — єпископ Климент, що написав „Оповідання про письмена“ під прибраним ім'ям черця Хороброго. Єп. Климент і чернець Хоробрий — це ніби одна особа. Автор Житій не був учнем Мефодія, бо в своїм ЖК та ЖМ подає багато неправдивих відомостей. Взагалі ЖК та ЖМ — каже Снопек — дуже тенденційні; у всьому, що не носить в Життях католицької ознаки, Снопек вбачає Фотіянську тенденційність автора, цеб-то Климента-Хороброго.

Детальний аналіз Житій, які зробив А. Воронов (82-107), дали йому можливість ствердити, що Життя повстали в половині X-го віку. Дійсно, трудно погодитися, ніби Життя написано зараз по смерті св. братів, бо ж в Життях цих уже виразно помічається певна віддаль від часу св. братів, де-що з подробиць забуто, авторі де-що вже й переплутали, а де-що стало вже легендою; багато деталей промовляють нам власне скорі за початок X-го віку, як за вік повстання наших житій.

Якою мовою писали авторі свої Життя? Проф. Воронов виставив припущення, ніби початкову редакцію Життя написано грецькою мовою, а з цього грецького оригіналу повстала, — через вільний переклад, з деякими ухиленнями від нього та доповненнями, — слов'янська редакція. Воронов досить влучно боронив свою гіпотезу (див. ст. 47-64), показуючи, що багато темних місць в Життях стають ясними, коли мати на увазі грецький текст. Ягіч приєднався до тверджень Воронова („Archiv“ IV. 97 sq.), приєднався до них і Н. Туницький. Але єсть не мало доказів, які можна поставити й проти припущення Воронова. І коли проф. Ів. Малишевський виступив проти такої гіпотези Воронова,

(„ТрКДАк“ 1887 р. кн. 12 ст. 791-792), то в своїй відповіді (там само, 1878 р. кн. I ст. 220-245), Воронов, боронячи свою думку, все-таки трохи змінив її: „Полагая, — каже він — что можно оспаривать мысль о букввальномъ переводѣ пространныхъ житій съ греческаго, думаю, что по крайней мѣрѣ основѣ этихъ житій была греческая, что они составлены по греческому житію“ (ст. 229, підкреслення авторіві).

На мою думку, немає потреби виставляти гіпотезу про грецький оригінал для наших Житій. Досить буде припустити, що автор їх досконало знав грецьку мову, знав її так, що легко й думав нею; літературна слов'янська мова в той час лише вироблялася, і тому нема нічого дивного в тім, що авторі Житій часом вживали грецького звороту, — подібних випадків повно в початковій слов'янській літературі. Авторами Житій були, певне, болгаре, — а вони ж в той час грецьку мову знали часом ліпше, як свою літературну слов'янську¹.

З ґрунтовними доказами проти припущення Воронова про грецький оригінал ЖК та ЖМ влучно виступив П. Лавров², котрий докладно проаналізував проповіді св. Климента і вказав на багато однакових місць їх з Життями, — звідсі його висновок, що Життя склав св. Климент. Ті вирази, які Воронов рахує за доказ грецького оригіналу, Лавров подає і з других пам'яток і приходить до такого висновку: „Встрѣчающіеся въ Житіяхъ грецизмы не такого рода, чтобы дѣлали неизбѣжнымъ предположеніе о греческой редакціи Житій: въ однихъ случаяхъ они указываютъ на греческій источникъ, которымъ пользовался авторъ, въ другомъ является результатомъ культурнаго вліянія греческой письменности и языка“³.

1. Думка Г. Бараца в „ТрКДАк“ 1891 р. т. II про те, ніби частина ЖК, а власне хазарські диспути, написана жидівською або арабською мовою, міцних підстав не має.

2. Припущень Воронова про грецький оригінал не приймає й А. Соболевський, що про ЖК та ЖМ заявив: „Нѣтъ ни малѣйшаго основанія считать ихъ (или которое либо изъ нихъ) за переведенныя съ греческаго“, див. „РФВ“ 1900 р. т. 43 ст. 172.

3. Передмова П. Лаврова до праці В. М. Ундольського: „Климентъ епископъ Словѣдскій“, див. „Чтенія“, М. 1895 р. кн. I (172) ст. XVI-XXXI.

Автор, що писав ЖК, безумовно користався й творами самого Костянтина; в багатьох містах ЖК написане по-стільки жваво та реально, з такими подробицями, які автор міг взяти тільки з творів самого Костянтина (див. про це в I томі ст. 50, 59-60, 139, 258, 306-308 і др.). Це головню були полемічні твори Костянтина; цього полемічно-апологетичного елемента в ЖК так багато — він складає більше половини цілого Життя, — що А. Brückner влучно назвав наше ЖК за „podręcznik apologetyki wschodniej“ („Przegląd Historyczny“ 1906. III. 9).

Зазначу ще такі думки про походження цих наших Житій. *Шафарик* в 1848 р. (Rozkvět slov. liter. v Bulharsku“) твердив, що ЖК написав св. Климент, а ЖМ — другий учень, Горазд. *О. Бодянский* („О времени...“ 1855 р. 42-46) приписував обидва Житті одному авторові, Климентові. В. „ТрКДАк“ 1886. III. 585-586 до цих думок приєднався й *Малишевський*. Увесь фактичний зміст Житій, каже Малишевський, то історична правда; писані Життя кожне скоро по смерті св. брата. Як і Голубинський, Малишевський твердить, що ЖК написане ще за Життя Мефодія і під його керівництвом; а ЖМ написане теж зараз по смерті його, склав його один з учнів Мефодія. Ті самі думки в новий час, р. 1902-го повторює *Pastrnek* ст. 15, те саме твердить і Brückner в „Prz. Polski“ 1903 р. т. 149 ст. 430. Давність написання Житій підкреслює й *Ягіч* („Сборникъ“ т. 54 за 1893 р. ст. 25): „Авторъ Кирилловой легенды принадлежалъ къ числу лицъ если не лично знавшихъ Мефодія, то по крайней мѣрѣ узнавшихъ очень многое о жизни первыхъ учителей изъ показаній поколѣнія, жившаго вслѣдъ за ними“.

Але не бракувало й тепер не бракує таких учених, котрі не визнають за нашими Життями жадної історичної ваги. Це переважно вчені західні, що взагалі до слов'янських джерел ставляться часом занадто вже суб'єктивно; так *Ginzl: Geschichte der Slavenapostel Cyrill und Method*, 1857 р. про ЖМ писав, що воно — пізніша „фабрикація грецького схизматика“. *Friedrich*, 1892 р., не рахує відомості Житій правдивими, і вважає, що ЖК брало їх з Римської Легенди (відповідь йому Ягіча в „Сборникъ“ т. 54 ст. 28-39). З російських учених можна зазначити *В. Бильбасова* (в його

працях 1868 і 1871 р.р.), що на ЖК та ЖМ дивився лише як на народні легенди, і тому не надавав їм жадного історичного значіння і відомості їх уважав неправдивими.

В нові часи, коли ЖК й ЖМ заслужено заняли першорядне місце в історії слов'янських апостолів, пролунав знову скептичний голос що до історичної вартости цих Житій. Це був тверезий голос академіка *В. І. Ламанського*, що випустив оригінальну й дуже цінну працю: „Славянское житіе св. Кирилла какъ религиозно-эпическое произведение и какъ историческій источникъ“, в „ЖМНПр“ за 1903-1904 р.р. Автор радить довіряти ЖК в цілому, а не в деталях. „Въ самомъ дѣлѣ—пише він,—мы имѣемъ здѣсь передъ собою не простую хронику, гдѣ знающій современникъ, „не мудрствуя лукаво“, заносить по годамъ извѣстныя ему, имъ самимъ пережитыя или видѣнныя, происшествія, или слышанныя отъ знакомыхъ ему очевидцевъ. Это не хроника и лѣтопись, а литературный, частью художественный, частью дидактической памятникъ. Это житіе святого, читаемое въ церквахъ и въ монастыряхъ въ поученіе. Есть религиозная лирика, религиозная драма (мистеріи), есть и религиозная эпическая поэзія, словесность. Къ ней относятся религиозныя повѣсти и романы—житія святихъ. У авторовъ житій иная совсѣмъ задача, чѣмъ у лѣтописцевъ. Взаимныя ихъ отношенія очень сходны съ отношеніями романистовъ и драматурговъ къ историкамъ. Читатель и критикъ не можетъ предъявлять къ авторамъ историческихъ романовъ и драмъ такія же требованія, съ какими онъ можетъ и долженъ обращаться къ историкамъ. Точно также и къ старому, нѣкогда очень распространенному виду литературныхъ произведений—къ житіямъ святихъ нельзя предъявлять требованій, какія предъявляются къ лѣтописцамъ. Добросовѣстный лѣтописецъ старается съ возможною ему точностью отмѣчать и даты и мѣста упоминаемыхъ происшествій. Составители житій часто на мѣрною избѣгають упоминанія многихъ такого рода, хотя бы и извѣстныхъ имъ, подробностей, боясь такимъ образомъ отвлечь вниманіе читателя и слушателя отъ своего героя, отъ назидательнаго созерцанія его нравственнаго образа. Возбуждая въ писателѣ восторгъ и благоговѣніе, герой житія долженъ возбуждать и въ читателѣ или слу-

шателѣ тѣ же чувства. Такова главная задача и цѣль авторовъ житій святыхъ, потому точности въ указаніяхъ мѣстностей, датъ и строгаго соблюденія послѣдовательности рассказываемыхъ событій также нельзя искать въ житіяхъ святыхъ, какъ въ историческихъ романахъ и драмахъ. Итакъ, нельзя относиться съ полнымъ довѣріемъ ко всѣмъ подробностямъ житій, будь онѣ и не изъ міра чудеснаго. Во всякомъ случаѣ пора и давно пора относиться съ большею критикою къ показаніямъ такъ называемой паннонскоі легенды о Константинѣ философѣ. Къ нѣкоторымъ изъ нихъ нельзя не примѣнять русской поговорки: „И такъ, да не такъ, и то, да не то“¹. Навмисне роблю велику виписку з цього тверезого застереження, — приймаючи Життя в цілому, Ламанський критично ставиться лише до деяких деталей².

Щоби покінчити з скептичними голосами, що до історичної вартости Житій, повинно ще зазначити гіперкритичний погляд відомого берлінського вченого *A. Brückner'a*. Багато писано про Костянтина та Мефодія, — каже Брюкнер, — але „wszyscy się mylą, nawet najznakomitsi historycy, przysięgając bez krytyki wiadomości, podawane przez nasze legendy, z błędów w błędy wpadając jak zahypnotyzowani, jakby zmysłu krytycznego pozbawieni“³. Життям св. братів Брюкнер не вірить. З великою суб'єктивністю, а часом і з незахованим скептицизмом до всього православного, Брюкнер подає багато прикладів своєї гострої критики, часом може цікавої й влучної, та не скрізь об'єктивної і дуже часто ні на чім не опертої. Але чогось зовсім нового подає він мало — скептики попередніх поколінь задовго до Брюкнера писали вже про все те. ЖК, на думку Брюкнера, написав сам Мефодій, або хтось з учнів по його вказівках; склав ніби дуже тенденційно, а де-що й сфальшував; ЖМ склав якийсь учень його ще перед вигнанням з Моравії, може й в 885 р.; ЖМ написано яко pendant до ЖК, але матеріял до ЖМ приготував... сам Мефодій⁴. Проте мушу підкре-

1. „ЖМНПр“ 1903 р. кн. 4 ч. 346 ст. 346-348.

2. Проти гіпотези Ламанського виступав Є. Голубинський („Извѣстія“ 1907. XII. кн. 2 ст. 368-380), але блідо й невдало.

3. „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego“ 1904. XXX. 7.

4. „Przegląd Historyczny“ 1906. III. 14.

слити, що своїми може й гіперкритичними увагами Брюкнер дуже корисно вплинув на розвій кирило-мефодіївських студій: він змусив учених переглянути й передумати багато питань на ново, він найвиразніше від усіх інших підкреслив потребу здорової критики до ЖК та ЖМ. Сам Брюкнер може й не виконав тих завдань, які він поставив, але його основна думка — не все приймати за правдиве, що знаходимо в Життях, глибоко вірна. В цім власне немала заслуга Брюкнера в ділі вивчення ЖК та ЖМ. Про праці А. Брюкнера й критику на них див. вище ст. 241-243.

ВИДАННЯ ТЕКСТУ ЖИТІЙ. *P. I. Šafařík: Památky děvniho písemnictví Jihoslovanův*, Прага, 1851 р.; 2-е вид. 1873 р., — тут текст ЖК та ЖМ з варіантами; рец. І. Срезневського в „Извѣстія“ старої серії 1851 р. т. I. ст. 293-301. — *Fr. Miklosich: Chrestomathia palaeoslovenica*, Відень, 1861 р. на ст. 55-78 передруковано ЖК з Шафарика; *Vita sancti Methodii russico-slovenice et latine*, 29 ст. Відень, 1870 р.; *Die Legende vom hl. Cyrillus*, 1870 р., див. „Denkschriften“ Віденської Академії Наук, філософ.- іст. виділ, т. 19, — тут передрукований львівський список ЖК, а кінець, розд. 16-18, з списку рияльського. — *О. Бодянский: Кириллъ и Меѳодій. Собрание памятниковъ, до дѣятельности св. первоучителей и просвѣтителей славянскихъ племенъ относящихся. Памятники отечественные на славянскомъ языкѣ. Паннонскія Житія. Житіє Ковстантина Философа*, „Чтенія“ 1863 р. кн. 2 ст. 1-224, тут 7 списків ЖК, в „Чтенія“ 1864 р. кн. 2 ст. 225-398 ще 5 списків; в „Чтенія 1865 р. кн. I ст. 399-534 ще 4 списки, а разом 16 списків; в „Чтенія“ 1865 р. кн. I ст. 1-98 дано ЖМ по 8 списках. Бодяньський обіцяв був: „Сводное обоихъ братьевъ Житіє по всѣмъ спискамъ послѣдуетъ въ заключеніе“ („Чтенія“ 1865 р. кн. I), але, на жаль, обіцянки своєї не додержав. — *A. Bielowski: Monumenta Poloniae Historica*, Львів, т. I, 1864 р., — тут на ст. 85-122 видрукувано Життя св. Мефодія з вступом, добрими примітками й перекладом на польську мову Вагілевича; текст з рукописів Московської Синодальної Бібліотеки № 175 і 993; подано й варіанти. — *В. А. Бильбасовъ: Кириллъ и Меѳодій*, ч. II. Спб. 1871 р. ст. 249-273 дано ЖМ з видання Шафарика 1851 р. та з варіантами з видання Бодяньського; тут і латинський переклад Міклошича з праці *Dümmle'r'a: Die Pannonische Legende*, 1854 р.; на ст. 330-340 російський переклад ЖМ. — *Frant. Palacký: Fontes rerum Bohemicarum*, т. I, Прага, 1873 р.; ст. V-VII, 1-52, з цінними примітками, варіантами і чеським перекладом проф. І. Первольфа, ЖК по 17 списках, а ЖМ по 8 сп. — Житіє св. Мефодія, Спб. 1885 р., видання св. Синода, видання по відомих давніх списках, але „съ упрощеніемъ древняго языка примѣнительно къ современному, употребляющемуся въ богослужебныхъ книгахъ, церковно-славянскому языку“ (див. „Странникъ“ 1885. I. 697), цеб-то давню мову наближено до російської. —

Сборникъ XII вѣка Московскаго Успенскаго Собора, вып. I, изданъ подъ наблюдениемъ *А. А. Шахматова* и *П. А. Лаврова*, „Чтенія“ М. 1899 р. т. 189 кн. 2, тут на ст. 148-158-167 видрукувано ЖМ та Похвальне Слово К ѿ М з варіянтами текстів, що їх видрукував Бодянський. — *Лавровъ П. А.*: Житіє св. Меодія и похвальное слово св. Кириллу и Меодію по списку XII в., М. 1898 р., відбитка з деякими змінами з „Чтеній“ 1899 р. кн. 2 т. 189 ст. 148-158-167; реп. Т. Флоринського в „Унив. Изв.“, Київ, 1899 р. кн. 9 ст. 250. — *J. Vajs*: Pannonský životopis sv. Methoda, „Čas. Kat. Duch.“ 1901. XLII, — ЖМ латинською транскрипцією з чеським перекладом. — *Pastrnek*: Dějiny, 1902 р., ст. 154-238 подає тексти ЖК і ЖМ в штучно архаїзованій формі, з латинським перекладом їх; див. вище ст. 240-1. — *А. Теодоровъ-Баланъ*: Кирилъ и Методи. I: Жития на Кирила и на Методия и похвални тѣмъ слова, „Университетска Библиотека“ № 1, Софія, 1920 р. ст. 7-105: вступ, текст ЖК і ЖМ з поясненнями, словником і головнішими варіянтами. Рец. *Fr. Pastrnek* в „Slavia“ 136-137, 1922 р.; на рец. автор відповідає окремою статтею: Към тѣмъ наречените Пононски Жития, Софія, 1923 р., ст 1-31, див. „Годишник на Софійския Университет историко-филологически факултет“, кн. XIX, — тут Балан подав критичний огляд деяких виразів із ЖК та ЖМ. — Див. ще вище на ст. 258-259 видання Гінцеля 1857 р. та Ястребова 1911 р.

СПИСКИ ЖК. Списків ЖК досі знайдено більше 35, як свідчить *П. Лавров*¹; з них найстарший—тільки з XV в. Ось список більше відомих видань ЖК. О. Бодянський в вищезазначеній праці видав оці 16 списків: 1: Рукопис Бібліотеки Моск. Дух. Академії № 19 л. 365-389, XV віку, у Бод. ст. 3-38; про цей рукопис *П. Лавров* в „Виз. Врем.“ 1907. XIV. 163 пише: „Судя по бумажному знаку, списокъ Бодянского № 1 относится къ половинѣ XV в.“; цей список передруковано в „Fontes rerum Bohemicarum“ I. 1873 р. ст. 1-38; список з південно-слов'янськими ознаками. 2: Рукопис Новгородської Софійської Бібліотеки № 478 л. 25-83, XV в., у Бод. ст. 39-66; 3: Ркп. Моск. Дух. Акад. № 63 л. 99-120, XVII в., у Бод. ст. 67-96, початок дописаний іншою рукою. 4: З Великих „Читаних Миней“ Макарія, Моск. Синод. Бібл., під 14 лютого, л. 900-922; у Бод. ст. 97-129. 5: Звідти ж, л. 881-909, під 14 жовтня; у Бод. ст. 130-161. 6: Ркп. Волоколамської Бібліотеки, тепер Мос. Дух. Акад. № 593 л. 307 і далі; у Бод. ст. 162-191. 7: Ркп. XVIII в. Ундольського № 161; у Бод. 192-224; список з рукоп. вище поданого під № 2. 8: З Великих „Читаних Миней“ Макарія, Спб. Дух. Академії № 1318, л. 284-293, 7049 (1541) р.; у Бод. 225-257. 9: „Миней“ Кирило-Білозерської Бібліотеки, тепер Спб. Дух. Акад. № 14 (1253), XVII в.; у Бод. 258-291. 10: „Читана Миней“ Троїцької Сергієвої Лаври № 874 (411) л. 108-140, коло 1630 р.; у Бод. 292-327. 11: Список Великих „Читаних Миней“ Макарія, писаних коло р. 1553 з наказу царя Івана Грізного, ркп. Моск. Синодаль-

1. Див. „Виз. Врем.“ 1903 X. 517. Дуже варто було б зібрати докладні відомості, які саме рукописи ЖК та ЖМ маємо тепер, скільки їх і де вони знаходяться.

ної Бібліотеки № 179 л. 624-636, під 14 лютого; у Бод. 328-362. 12: „Читана Миней“ Моск. Чудовського Манастиря № 311(9) л. 368-409, 7108 (1600) р.; у Бод. 363-398. 13: „Читана Миней“ Соловецького Манастиря, тепер Казанської Дух. Акад. № 509 л. 1-12 під 14 лютого; у Бод. № 14 ст. 434-466. 14: Ркп. Барсова, першої половини XVI-го в.; у Бод. № 15 ст. 467-497. 15: Ркп. св. Дим. Ростовського, Моск. Синод. Бібл. № 472 (1603) л. 183-198; у Бод. № 16 ст. 498-532. 16: Ркп. граматика Володислава, написаний коло Чорної Гори в 1469 р., видав Daničić в 1869 р., див. нижче. 17: Ркп. Рильського болгарського манастиря, написав граматик Володислав в 1479 р.; в 1845 р. В. Григорович з цього рукопису зробив список, якого й видав Шафарик в 1851 р.; в „Чтенія“ 1873 р. кн. I ст. 399-433 видав цього списку й Бодяньський, зазначивши відміни від видання Шафарикового; див. в мене т. I ст. 172. 18: Ркп. Львівський з другої половини XV-го віку; митрополит сучавський Дорофей, виемігрувавши з Молдавії, жив в Жовкві в манастирі Василян, яким і подарував рукопис; пізніше цей рукопис достався до св. Онуфрійського манастиря у Львові, звідки зник (я його не знайшов); тут ЖК не повне, тільки 1-15 розділи; видали в 1870 р. Dümmler і Miklosich. 19: Ркп. манастиря св. Онуфрія у Львові з к. XVI—п. XVII в., на ЖК єсть примітка: „Списано з бібліотеки Хиляндарської лаври сербської“; ЖК тут з вставками та перерібками; користався цим списком Шафарик, в якого рукописах зберігається відпис; див. вище ст. 15. 20: Ркп. Ватиканський XVI чи XVII в., див. Fontes I ст. VII, Pastrnek 6; див. в мене т. I ст. 243. 21: Ркп. Хиляндарського манастиря на Афоні, 1623 р., „Читана Миней“, під 14 лютого; уривки видав єпископ Порфирій Успенський в „ТрКДАк“ 1877. IV, 92-109.

СПИСКИ ЖМ, які видав О. Бодяньський: 1: Ркп. Успенської катедри № 175(8) л. 102-109, XII в., у Бод. ст. 1-14; ліпше видання Шахматова й Лаврова 1898 р. 2: З „Читаних Миней“ Макарія, Моск. Синод. Бібліотеки, під 6 квітня, л. 173-181, у Бод. 15-26. 3: З „Читаних Миней“ домакаріївських, Моск. Синод. Бібл. № 91 л. 158-170, половина XVI в., у Бод. 27-39. 4: „Читані Миней“ Милютина 1646-1654 р., Моск. Синод. Бібл. № 804 л. 269-281, у Бод. 40-47. 5: Сборник Моск. Дух. Акад. № 63 л. 120-128, XVII в., у Бод. 48-60. 6: „Читана Миней“ Моск. Дух. Акад. № 94 л. 209-230, XVI в., у Бод. 61-72; у Шафарика: Раматку 1851 р. 7: „Читана Миней“ Моск. Дух. Акад., з Волоколамського манастиря № 569 л. 36 і далі, к. XV в., у Бод. 73-84. 8: „Читана Миней“ Моск. Чудова манастиря № 313 (11) л. 135-145, 7108 (1600) р., у Бод. 85-97.

ОПИС ДЕЯКИХ СПИСКІВ: *G. Daničić*: Rukopis Vladislava gramatika, pisan godine 1469. I: Pregled. II: Život sv. Ćirila. III: Pohvala sv. Ćirilu i Metodu, „Starine“, Загреб, 1869. I, 44-85. — *М. Стефанський*: Загребскія рѣкописѣ на Владислава граматика, „Минист. Сб.“ 1900 XVI-XVII. 325-338; рец. Г. Ільїнського, „Извѣстія“ 1900 р. т. V кн. 3 ст. 1052. — Codex Cremnicensis, „Slov. Letopis“ 1876. I. 111-120, тут ЖК й ЖМ. — *Викторовъ*: Житіє св. Кирила, по рукоц.

XVII в., „Записки Одесск. Общ. ист. и древн.“ XII. 49-59.— Про львівський список див. „Русалка Дністровая“ 1837 р. ст. 124, 126.

ПЕРЕКЛАДИ ЖИТІЙ. *Латинський* переклад ЖМ дав Міклошич в праці: Dümmler: Die pannonische Legende, 1854 р. ст. 156-163; цей переклад ЖМ передрукували: Ginzel 1857 р., Dümmler і Miklosich 1870 р., Вильбасовъ 1871. II. 330-340, Goetz 1897 р. ст. 255-270, Pastrnek: Dějiny 1902 р. ст. 216-238. Латинський переклад ЖК дав той же Міклошич в 1870 р., передрук у Pastrnek 154-215, з поправками.— *Чеський* переклад: 1. Fontes rerum Bohemicarum, I. 1873 р., переклад Первольфа: ЖК ст. 1-38, ЖМ ст. 39-52; 2. J. Vajs: Pannonský životopis sv. Methoda, „Čas. Kat. Duch.“ 1901. XLII.— *Російський* переклад: В. Вильбасовъ, 1871. 330-340; П. А. Лавровъ в „Книга для чтенія по исторіи среднихъ вѣковъ, составленная кружкомъ преподавателей подъ редакціей проф. П. Г. Виноградова“ вип. II, ст. 133-180, М. 1897 р., дає переклад ЖК та ЖМ на російську мову з добримі історичними поясненнями; рец. в „Истор. Вѣст.“ 1898 р. кн. I ст. 363.— *Болгарський* переклад ЖК та ЖМ дає Н. А. Начовъ: Пространнитѣ Житія, див. „Църковенъ Вѣстникъ“ 1912 р. т. XXI ст. 45-84.— *Польський* переклад Вагілевича дав А. Bielowski: Monumenta 1864. I. 93-113.— *Український* переклад (або оригінал) потрібних кусків з ЖК та ЖМ та їх аналіз подав я вище в I і II т. т. цієї праці, а саме (арабська цифра визначає сторінку, а римська розділ Життя): ЖК див. I т.: II 14. 15. 18. 30. 34, III. 15. 19. 217. 308. 316. 321, IV 30. 31. 42. 43. 44. 316. 317. 320, V 48. 50. 51. 306. 307. 317, VI 18. 49. 51. 61. 306-9, VII 72. 73. 75. 316. 321, VIII 62. 78. 79. 85. 86. 91. 95. 96. 99. 100. 102. 108. 110. 112. 114. 116. 120. 130. 131. 134. 141. 146. 185. 212. 304. 318-20, IX 133. 134. 306-8, X 83. 135. 137. 139. 141. 306-8, XI 138. 145. 146. 306-8, XII 140. 141, XIII 151-4. 170, XIV 155. 164. 168. 175-9. 186. 188. 189. 191. 192. 199. 237. 278. 291. 295. 303. 320. 321, XV 62. 198-200. 204. 206-8. 216. 218. 243. 245-9. 315, XVI 107. 113. 146. 173. 179. 218. 251. 258. 271, XVII 265. 270-2. 278-9. 289-90. 312, XVIII 14. 218. 240. 268. 271. 292-4. 296-8. 308. 318-9; в II томі: VII 25, VIII 68-9. 113. 130, X 82, XIV 148. 170. 172, XVI 129, XVII 14, XVIII 191. ЖМ див. I том: II 18. 35. 155. 183-4, III 35. 75, IV 84-6. 124. 151-2, V 15. 17. 18. 162. 165, 168-70. 172. 177-9. 188-9. 192-3. 199. 201. 243-4. 269-70, VI 265. 270. 271. 275. 278. 279. 280. 287, VII 76. 271. 293. 295-6, VIII 163. 269. 283, X 217, XI 206, XIII 237, XV 302; в II томі: II 128. 130-1, IV 14. 127. 130-1, V 170. 172, VII 129, VIII 6. 7. 12. 13. 15. 74. 128, IX 23. 33. 129. 130, X 30-1. 34-6, XI 131. 185-6, XII 45. 60, XIII 63-7, 130, XV 18. 73-5. 77. 78. 80. 81. 99. 286, XVI 68. 69. 130, XVII 121-4. 141. 144. Про згадані тут праці див. вище, де їх подано докладно.

ЛІТЕРАТУРА про Життя, крім згаданого вище. *Jos. Kolai*: Über altslavische Method's Legenden, „Sitz. ber. Böhm. Gesell. Wiss.“ 1864 р., 81 ст.—*Dr. Fr. Rački*: Najnovija izdanja izvora za život sv. Cirila i Metoda, „Rad Jugoslavenske Akademije“ 1871 р. кн. 15 ст. 166-172; тут рец. на видання 1870-1871 р.: Fontes rerum Bohemicarum, Die Legende vom h. Cyrillus von E. Dümmler і Vitas. Methodii, edidit Fr. Miklošić.—*О. Існенскій*, 1872 р. ст. 49-51.—*F. V. Sasinek*: О „pannonske“ legende sv. Methoda, k pramenům dějin slovanských I, „Vlast“ I. 26-29, 111-115 — *F. V. Sa-*

sinek: Z legendy o sv. Cyrillu a Methodovi, „Sloven. Letopis“ 1877. II. 275-276. — С.: Къ празднованію тысячелѣтней памяти славянскихъ первоучителей: Паннонскія Житія, какъ источникъ для біографіи свв. Кирилла и Меѳодія, „Православное Обозрѣніе“ М. 1885. I. 267-294. Добрий огляд поглядів учених на Життя до 1885 р. Зміст: Час повстання Житій 268-277; мова їх 277-280; автор і місце написання 280-283; аналіз деяких сумнівних місць в Життях 283-289; Життя й Італійська Легенда 286-294. — *Šnopek Frant.*: Pannonské legendy a mnich Chrabr. Pokus rozřešiti otázku, kdo sepsal pannonské Životopisy ss. Konstantina-Cyrilla a Methoděje, „Sbornik Historický“ prof. Rezka, 1886. IV. Šnopek доказує, ніби автором ЖК та ЖМ був чернець Хоробрий, а Хоробрий—це єп. словенський Климент (тільки цей Климент — не не учень Мефодія). Цей же погляд Šnopek розвиває й по всіх інших своїх працях, але наука не прийняла його. — *Šnopek Fr.*: Mnich Chrabr a pannonské legendy, „Čas. Ol. Muz.“ 1886 р. III. 40 sq. — *Мальшевскій И. И.* 1886 р. ст. 477-479. — *Pastrnek Fr.*: Nový pramen o svatém apoštolu slovanském Cyrillovi, „ČMM“ 1893 XVII. 32-38, коротенький огляд. — *А. Н. Петровъ*: Пятдесятилѣтіе науочної разработки пространнаго житія св. Константина Философа (1843-1893), „Чтенія въ Общ. Люб. Дух. Просвѣщенія“ 1894 р., май-червень, відділ I, ст. 559-614; рец. А. Соболевського в „ЖМНПр“ 1894 р. кн. X ст. 428-429, також в „Виз. Врем.“ I. 732-733, 1894 р.; Г. Воскресенського в „Богосл. Вѣстн.“ 1894. IV. 539-547: Послѣднія новости въ кирилло-меѳодіевской литературѣ. — *В. М. Ундольскій* и *П. А. Лавровъ*: Климентъ, епископъ Словѣнскій, „Чтенія“ 1895 р. кн. 1 (172),—тут багато пояснень до ЖК та ЖМ. — *Šnopek Fr.*: O některých nesrovnalostech v pannonských legendach, „Vlast“ 1896. V. 157-168; Šnopek в своїх писаннях уважає ЖК та ЖМ дуже тенденційними, пересякнутими „фотіянським“ світоглядом. — *Goetz*, 1897 р., ЖМ ст. 77-87, ЖК ст. 87-106. — *П. А. Лавровъ* в „Виз. Врем.“ 1900. VII. 120-131, цінні замітки дає він і в „Виз. Врем.“ 1903. X. 517-520. — *J. Vajs*: Pannonský životopis sv. Methoda, „Čas. Kat. Duch.“ 1901. XLII. 384-475. — *V. Vondrák*: Studie z oboru církievně-slovanského písemnictví, Прага, 1903 р. див. „Rozpravu české Akademie“ třída III ч. 20, 180 ст.; дуже цінна рецензія П. А. Лаврова в „Archiv“ 1905. XXVII. 350-384. — *В. Ламанскій* в „ЖМНПр“ 1903 р. кн. 4 ст. 372. — *Д-р. Іван Франко*: Свв. Климент в Корсуні, 1906 р. занадто гостро критикує ЖМ 194-199 та ЖК 219-236, з цього останнього дає й переклад розд. 8 на укр. мову; див. ще ст. 240, — ЖМ написав може Клим Болгарський; ЖК молодше; авторі цих Житій були ріжні. — *L. Pintar*: Berichtigende Bemerkungen, „Archiv“ 1908. XXX. 470-472. — *Н. М. Петровскій*: Къ історіи сказаній о свв. Кириллѣ и Меѳодіи, „ЖМНПр“ 1908 р. кн. IX ст. 138-158, замітка *Н.* в „Rocz. Slav.“ 1908 р. т. I. ст. 288. — *Fr. Šnopek*: Konstantinus-Cyrillus und Methodius, 1911 р.; тут перші IV розділи (див. їх заголовки вище на ст. 245-6), ст. 6-51, присвячені ЖК та ЖМ; Šnopek аналізує ЖК та ЖМ, стоячи головню на ґрунті догматики та канонічного права; в багатьох місцях рахує ні джерела „тенденційно-фотієвими“. Про свій метод праці автор пише в „ČMM“ 1911. XXXV. I: „Jem uhodil na

cestu pravou v podrobnostech, kterych si prve nikdo ani nevšimal". За автора ЖК та ЖМ Снопек уважає ченця Хороброго; це саме твердив Снопек ще в своїй статті: „Pannonské legendy a mnich Chrabr“, „Sborník Historický 1886. IV та в „Studie Cyrillo-metodějske“ 1906 р. (поширена відбитка з „Hlidky“ 1904-1906 р. р.). — *Н. А. Начовъ*: Пространнитѣ или така наречени Павонски жития на свв. Кирила и Методія, див. „Библиотека“ в додатку до „Църковенъ Вѣстникъ“ 1912 т. XXI ст. 34-44, а на ст. 45-84 тут подано переклад на болгарську мову ЖК та ЖМ. — *Инна Попова*: Паннонское Житіе св. Меодія по древнѣйшему изъ дошедшихъ списковъ со стороны своего языка, „РФВ“ 1913-1914 р. т. 69 ст. 39-47. 395-403, т. 70 ст. 364-372; т. 71 ст. 114-132. — *Jw. Franko*: Kleine Beiträge zur Geschichte der kircheslavischen Literatur, III: Eine altbulgarische Redaktion der Vita Constantini, „Archiv“, 1915. XXXVI. 201-222, — коротка редакція ЖК чи „Успіяня“ по двох львівських рукоп., цікаві висновки. — *Procházková Suchá*: Poměr t. zv. pannonských legend k legendám byzantským století VIII-X, „ČMM“ 1915. XXXIX 28-66. — *O. Grünenthal*: Zur Vita Constantini, „Archiv“ 1922-1923. XXXVIII. 138. — *F. Grivec*: Viri Ciril-Metodove teologie, „Slavia“ 1923. II. 44-60, — розгляд ЖК і ЖМ з боку їх богословської науки; автор приходить до висновку, що ЖК та ЖМ вірно й точно передають богословську науку Костянтина та Мефодія, а не тенденційно, як твердить Фг. Снопек в своїй праці 1911 р.; аналіз не докладний. — В цій моїй праці подаю аналіз ЖК та ЖМ, а саме: про ЖК в I т. ст. 44-5. 50. 2. 3. 6. 59-60. 2. 7. 78. 92. 8. 102. 3. 138. 9. 148. 9. 154. 172. 187. 205. 6. 7. 243. 48. 88. 95. 304. 6. 7. 14. 15, т. II ст. 6. 12. 15. 23. 45. 54. 94. 123. 172. 3. 4. 86. 92. 3. 203. 4. 7. 8. 19. 22. 31. 32. 4. 6. 8. 9. 40-7. 58-60. 84. 7. 8; ЖМ 98. 288. 292, т. II ст. 6. 11. 12. 15. 23. 43. 5. 68. 9. 77. 80. 94. 144. 172. 3. 4. 186. 193. 203. 4. 7. 8. 12. 19. 31. 32. 4. 6. 8. 9. 40-7. 55. 58-60. 84. 7. 8.

2. Початковий літопис.

В „Повѣсть временныхъ лѣтъ“ під 898 роком уміщено коротке оповідання про те, як три князі слов'янські післали посольство до Царгороду просити учителів, котрі навчали б їх рідною мовою; Костянтин та Мефодій пішли до Мораван, навчали їх і переклали їм св. Письмо. Це оповідання оперте головно на ЖМ, — автор літопису брав з нього, хоч уривково, невдало та вільно; але взагалі треба сказати, що оповідання з Початкового Літопису має в собі чимало таких подробиць, яких не знаходимо в Життях; видно, що крім Житій автор „Повісти“ мав під руками ще й інші нам невідомі джерела.

ЛІТЕРАТУРА: *И. В. Ягичъ*: Разсужденія южнославянскої и русскої старини о церковно-славянскомъ языкѣ, 1895 р. ст. 294-296, текст і замітки. — *Бодянский*: О времени, ст. 61-65. — *Pastrnek* 11-12. — *И. И. Срезневскій*: Славяно-русская палеографія, Спб. 1885 р. ст. 56-57

текст. — *А. Пономаревъ*: Преподобный Несторъ Лѣтописецъ о св. Кириллѣ и Меѳодіи, „Странникъ“ 1885 р. т. I ст. 650-660, текст и выясненія погляду Нестора. — *А. Шахматовъ*: Сказаніе о предложеніи книгъ на славянскій языкъ, „Zbožnik u slavu V. Jagića“, 1908. 172-188, — про місце Сказанія в Лѣтопису та про рік перекладу книг. — *П. Лавровъ*, „Виз. Врем.“ 1903. X. 518, цінні замітки. — *Сухомлиновъ*: О древней русской лѣтописи, какъ памятникъ литературномъ, ст. 71-75. — Український переклад і аналіз див. вище в I т. ст. 34. 43. 95. 128. 165. 168. 170. 177. 197. 216. 219. 276, т. II ст. 14-15. 74. 232. 261.

3. Слов'янське Життя св. Наума Охридського.

Життя св. Наума Охридського знайшов в Зографськiм монастирі на Афоні в 1908 році болгарський учений Йордан Іванов. Після нього на це життя тоді ж натрапив і П. А. Лавров. Обидва вчені видали його в тім самім 1908 р.

ЖН знаходиться в Пролозі сербської редакції пізнього часу; в кінці цього Прологу вміщено додаткові статті, між ними перша — Життя св. Наума. Життя коротеньке, — три вузьких стовпчики на 112 рядків, на л. 308-м, яке я й передруковую тут.

Слов'янське ЖН, хоч і дуже мале розміром, але подає нам декільки надзвичайно цікавих відомостей, і в цім його велика цінність. Перш над усе це відомості про св. Наума, яко учня братів солунських. В Житті оповідається, що пресвітер Наум був в найближчих стосунках з св. Климентом, видатним учнем Кирила й Мефодія — був „брат¹ блаженнаго Климента и сьподругъ и сьстрастникъ“; разом з Климентом Наум витерпів „многы бѣды и страсти от еретигъ“. Наум був священником. А коли Климент став єпископом, тоді цар болгарський Симеон на його місце „на учителство“ поставив Наума; це трапилося в 893 році. Учителював Наум сім літ, а потому заложив монастир „на исходъ Бѣлаго езера“, де й пробув десять літ. Чернечі нахили мав наш святий ще з молодих літ; дівственником позостався аж до смерті. Перед смертю Наум прийняв чернечий сан. Помер Наум 23 грудня за шість літ перед Климентом († 916 р.), цеб-то в 910 році. Монастир, що заснував його Наум, стоїть ще й тепер; традиція передає, що в цім монастирі На-

1. Н. Туницький приймає це „брат“ в простому розумінні, бо ж не прийнято звати єпископа братом священника чи простого ченця, „Богосл Вѣств.“ 1911. III. 173.

МЦА. ДЕКЕВРІА КГ. ПАМЕТЬ
 ТУПОБНАГО СЦА НАШЕГО МЦА:
ЛИХІ БРАТІЕ ДА НЕ ОІ ПІ НЕ ПІ БЕЗ
 ПАМІТНІ, БРАТІА СГО БЛАЖИНАГО
 ІСАИИ МТА. НЕ СІ ПІ ДРОУГЪ НІ СІ РІ
 СТИНІ СЯ. СЪ НІМЪ ЖЕ НІ ПО СІ ПІ РА МНО
 ГІ АНІ БІ СІ ДА НІ СІ ПІ ТІНІ ШІ РІ ПІ ГІ А,
 НА ОУ МІ А ПРІ ЗВУ ТЕР СЯ СІ. НІ СІ ДІ ПІ
 СІ ТА КІ ШІ НІ ПІ СІ ПІ А СІ МІ НІ ТІ А. ТЪ
 ЖДЪ БІ АГО ВЪ РІ МІ НІ ЦРЬ СІ МІ ОНЪ, ПУ
 СТИ НА ОУ МІ А ПІ ДРОУ ГІ А НІ МІ ОУ ВЪ НІ
 ГО ЛІ СІ ПІ ТІ А ХІ ТІ ПІ ЛІ СІ ТІ ВІ О. НІ ПІ А,
 ТА ЖДЪ ПІ О ДІ ВІ ЗІ А НІ А НІ А БІ ГО ОУ ГІ О ДІ
 ТІ ВІ О ПІ РІ БІ А ШІ СІ. ДІ ВІ СІ ТІ ВІ О НІ МІ БІ
 ВЪ ШІ ДІ СІ ВІ СІ ТІ ВІ А НІ ДІ О КІ О НІ ТІ НІ ВІ А. СІ
 ТІ ВІ О РІ СІ А МІ О НІ А СІ ТІ РІ ВІ А НІ СІ ХІ О ДІ А
 БІ А СІ ЛІ СІ О І ЗІ Е РІ А ЦРЬ СІ ВІ СІ ТІ ХІ А РІ У ГІ А
 І ПІ РІ СІ БІ А ВІ ОУ ЧІ НІ ТІ СІ ТІ ВІ А. С.
 А СІ. ПІ РІ СІ ПІ НІ СІ Е ОУ ЧІ НІ ТІ СІ ТІ ВІ А. НІ
 ШІ ВІ КІ ВІ МІ О НІ А СІ ТІ РІ ВІ А ПІ О ЖІ НІ А ЛІ ТІ А.
 НІ А КІ О НІ ТІ НІ МІ ОУ СІ КІ ОУ ПІ РІ ТІ ТІ ЧРЬ ВІ А
 ЛІ СІ КІ НІ ШІ БІ РІ А СІ. ПІ А КІ О ПІ О ЧІ НІ ШІ РІ НІ,
 СІ МІ НІ РІ ШІ МЦА ДІ КЕ ВІ РІ А, КГ. НІ СІ
 ТІ О ДІ СІ КІ ВІ ДІ О МІ О. ПІ РІ ВІ КІ СІ А СІ ТІ ВІ
 ПІ О ЧІ НІ МІ ОУ МІ БІ ПІ РІ ЗВУ ТІ РІ А СІ ПІ КІ О
 ЛІ А СІ А И МІ НІ ТІ А. НІ СІ КІ ВІ СІ ДІ О МІ О
 БІ ОУ ДІ А НІ БІ СІ ТІ ВІ МІ ПІ О ЧІ НІ ПІ А ЦІ О МІ А
 НІ КІ О ЖЕ ПІ РІ СІ КІ НІ ПІ НІ СІ А ХІ О. І А НІ
 СІ РІ ТІ ЦІ НІ ШІ ВІ МІ ОУ ЧІ ШІ Е МІ НІ О ГІ О.
 СІ ДРОУ ГІ А НІ ПІ РІ О ДІ ШІ СІ ЖІ ДІ О МІ А
 ЧІ СІ НІ СІ. ПІ РІ ЗВІ ТІ РІ А І ДІ А КІ О НІ
 ТІ А І ЖЕ ЖІ ДІ О ВІ СІ ПІ О І А ШІ Е НІ ВІ СІ ДІ О ШІ
 І А БІ А ПІ А КІ О МІ А. НІ ВІ НІ ГІ ДІ А ПІ РІ:
 А ХІ ОУ СІ ПІ О СІ ТІ РІ О БІ ТІ КІ О. ПІ РІ НІ
 ПІ СІ ЖЕ НІ О ГІ ДІ А ЦРЬ МІ ОУ ЖІ А КІ БІ СІ НІ
 ШІ СІ О МІ А, ШІ КІ О НІ СІ ТІ А НІ ТІ ПІ А ГІ РІ А
 ЦРЬ ДІ А І ЛІ О ДІ БІ А СІ. НІ ВІ СІ ДІ ВІ СІ О НІ.
 НІ СІ І А ВІ А НІ ХІ А НІ СІ ОУ СІ ТІ ЦРЬ МІ ОУ ЖІ А
 НІ СІ І А ВІ А НІ ХІ А ПІ А КІ О ПІ О СІ ЛІ А. І ВІ ВІ
 І СІ О НІ СІ ТІ А ПІ І А ДІ ГІ РІ А СІ. НІ СІ КІ А СІ

ШІ НІ ЦРЬ ВІ СІ НІ І О. НІ ВІ СІ ПІ РІ О ШІ Е НІ
 ПІ А СІ А І ВІ СІ ОУ ЧІ НІ МІ А. НІ СІ МІ ПІ РІ О ШІ І
 ПІ РІ А ДІ А І СІ О МІ А, І А СІ О ЖЕ НІ ПІ РІ СІ КІ
 БІ СІ ШІ СІ. МІ ОУ РІ О СІ СІ ДІ А ШІ. НІ КІ СІ ТІ О
 ЖІ ВІ БІ РІ СІ ПІ О ЧІ НІ ОУ РІ РІ СІ. НІ А О ВІ НІ
 ВІ КІ О МІ А СІ ТІ А НІ ТІ ПІ А ГІ РІ А СІ. ЦРЬ ВІ А
 НІ А БІ ДІ МІ НІ ПІ О І СІ О НІ ПІ РІ СІ ШІ СІ. СІ ВІ А КІ
 ВІ ВІ СІ ЛІ ГІ А РІ КІ ОУ ЗІ Е МІ А ПІ РІ ШІ А ШІ СІ ВІ
 КІ А І СІ О ВІ А СІ СІ СІ ВІ О ПІ О КІ О НІ ПІ РІ СІ ШІ СІ.
 СІ МІ РІ ВІ СІ І А ЗІ Е МІ А, І А КІ О ЖЕ СІ БІ
 ПІ РІ О СІ СІ СІ ТІ А І МІ А СІ ДІ А І ЛІ О ХІ І СІ ПІ
 І СІ О ПІ БІ. ЗІ А БІ СІ ЗІ А КІ О НІ А ДІ БІ А МІ А ДІ Е
 ЛІ А НІ ХІ А, І СІ РІ СІ А СІ. І ЗІ А І ЗІ СІ А І І ПІ РІ А
 БІ О ВІ СІ РІ А МІ А НІ ХІ А ШІ СІ. І ЗІ А СІ ПІ РІ ТІ НІ
 І ХІ ЖЕ ПІ РІ СІ ШІ СІ СІ РІ ТІ І СІ СІ. І А І ЖЕ
 СІ МІ ВІ ВІ БІ РІ О ВІ А ШІ СІ, ВІ СІ КІ О РІ СІ МІ СІ ТІ
 ПІ РІ СІ ШІ СІ ВІ СІ А. НІ ПІ О МІ НІ О СІ СІ ЖЕ
 ЛІ СІ ТІ СІ ПІ РІ І ДІ О ШІ СІ ОУ ГІ РІ ПІ СІ А НІ СІ І
 І ЗІ А І СІ А. НІ ПІ О ПІ А ВІ НІ ШІ СІ ЗІ Е МІ А І О НІ
 О ПІ ОУ СІ ТІ ШІ ШІ НІ. І ХІ ЖЕ СІ ШІ ПІ О
 ПІ А ВІ НІ ШІ ОУ ГІ РІ. ТІ О ВІ ВІ СІ ЛІ ГІ А РІ А
 БІ СІ ВІ А ШІ СІ. НІ СІ СІ ТІ А ЗІ Е МІ А І ХІ А
 ПІ ОУ СІ ТІ А ОУ ГІ РІ А ВІ ВІ А СІ ТІ А. А ЗІ ЖЕ
 БІ РІ ТІ Е СІ І СІ А ДІ НІ МІ А І НІ МІ О ГІ ОУ ПІ ТІ А
 ЛІ ШІ ПІ А МІ ТІ ПІ А БІ А ЖІ Е НІ МІ А І СІ ЦІ А ШІ ШІ
 РІ А ДІ. ХІ О ПІ СІ ЦІ Е О БІ РІ СІ ПІ НІ ЖІ
 ТІ І ХІ ХІ ВІ СІ І А ПІ НІ СІ А І МІ О. І ЖЕ СІ
 НІ А ЦІ А БІ СІ ШІ СІ ВІ СІ А І ВІ СІ ЖІ ПІ ТІ Е НІ.
 І А І СІ О НІ А ДІ А СІ І ДІ О КІ О НІ ТІ НІ ВІ А, НІ НІ
 О БІ РІ ТІ О ХІ А. МІ А ЛІ О БІ ШІ І ЗІ ВІ СІ ДІ А СІ.
 СІ І А І СІ О ЖЕ МІ А І СІ А І МІ А БІ А ЖІ НІ МІ А І
 СІ ЦІ СІ І А ЗІ А ШІ СІ. І НІ ОУ ЖІ ДІ А ХІ СІ
 І НІ СІ А І ПІ НІ НІ СІ А І СІ МІ А. ХІ О ПІ СІ ВІ СІ І
 О БІ РІ СІ ПІ А І СІ СІ А І МІ О. ДІ А НІ СІ Е
 І СІ Е КІ ТІ О О БІ РІ СІ ЦІ ПІ ШІ НІ СІ МІ А І ШІ СІ
 СІ А МІ О. ДІ А І СІ ЗІ А СІ РІ ТІ А І А ДІ ОУ БІ О І А
 І ХІ А І СІ ГІ ОУ СІ А І НІ ХІ А. СІ БІ ШІ А І СІ О І МІ О
 ЖІ А СІ О ГІ О СІ СІ СІ СІ ПІ КІ О РІ А І СІ ЦІ А. І І
 ЗІ А МІ НІ І А І СІ СІ КІ О РІ А І МІ О І А. МІ А СІ
 СІ І А І СІ О МІ А МІ О СІ КІ А ЗІ А ШІ СІ. А ДІ РІ ОУ ГІ А ПІ О

ума й поховано; про самий монастир Наумів серед народу повстало багато різних легенд¹.

пачише за смѣрніи. съжыамъ
 фону дхси. пачежѣ влѣкамъ по
 сущи. иже и пачежѣ сего блж
 ннаго ксѣмъ та сущи нѣсѣ бо
 въ. мѣрѣ сѣкопъ бака въ дѣво
 лѣцѣн епископѣн. тѣ паратѣн
 епископъ въ словенскѣи (вѣсѣ ба
 дѣвола. на дѣмъ ховѣсѣ ѡ блж
 ннѣи бо ѡцѣ молитвѣи клино
 еста прѣсти, и блгѣи и блстѣи
 нѣ грѣшѣвъ ѡмѣлѣн влго бѣмъ
 шего. иже рѣ прѣимѣннѣ грѣшѣ
 ннѣи прѣтѣ. мѣ зѣу прѣтѣи прѣимѣ.
 и прѣимѣннѣи прѣдѣмнѣи вѣнѣ
 прѣдѣмнѣи. мѣ зѣу прѣдѣмнѣи
 тѣи прѣимѣтѣ. и пакѣи рѣтѣ блж
 стѣи ннѣи дѣлѣи гѣвѣи. гѣлѣи
 мѣннѣи гѣмнѣи влѣшѣ иже гѣлѣи
 шѣмъ слово блжѣи. иже вѣ зѣи
 рѣнѣи нѣсѣи нѣмнѣи жѣнѣи. тѣ
 бѣи нѣсѣи вѣ рѣи. тѣ блжѣи нѣмнѣи
 бѣ рѣи тѣ блжѣи нѣмнѣи
 сѣи зѣу добрѣи оу жѣнѣи. иже
 дѣвѣи нѣи нѣсѣи оу жѣнѣи сѣи
 ннѣи. мнѣи гѣи блжѣи нѣмнѣи
 сѣи блжѣи прѣи вѣ рѣи блжѣи
 дѣлѣи. дѣлѣи блжѣи нѣмнѣи
 блжѣи оу жѣнѣи. сѣи жѣи нѣ
 бѣи нѣмнѣи. емоу жѣнѣи сѣи
 оу жѣнѣи нѣсѣи оу жѣнѣи. и
 ннѣи и прѣи нѣи вѣ рѣи вѣ рѣи
 мѣ, ѡ мнѣи.

Закінчення Життя св. Наума.

Але не цими тільки оповіданнями про одного з учнів солунських апостолів цінне новознайдене слов'янське ЖН, — його головна цінність в тих відомостях, які воно подає про долю учнів Мефодія, див. вище ст. 148, 166-167; цікава звістка й про долю самої Моравії, див. ст. 160-161. Крім цього, ЖН оповідає зовсім нову деталь про св. Климента: у нього був учень еп. девольський Марко, четвертий єпископ із слов'ян в девольській єпископії; до цього часу раховано, ніби девольська єпархія заснована десь коло 1185 р.², але ЖН переносить це на X вік.

Слов'янське ЖН збереглося в пізньому спискові³, але повстало воно ще десь в половині X-го віку; в самій мові ЖН позостало не мало давніх слів. Автор, що писав ЖН, дав про себе трохи відомостей. Автор був, певне, учнем св. Климента та Наума, бо знає про них, „єліко же ми сами бла-

1. Див. про них „Извѣстія“ т. XII кн. 4 ст. 38-41.

2. Е. Голубинскій: Краткій очеркъ исторіи православныхъ церквей, М. 1871 р. ст. 77. Назву Девола носило два міста, обидва на південь від Охриди й Преспи.

3. Подаю тут на ст. 280-281 фотографічний знімок з цілого ЖН; знімок з „Извѣстія“ 1908 р. кн. 4.

женни отци сказаше“ і на основі особисто сказаного автор і склав ЖН,—і в цім його цінність. Правда, відомостей знає він не багато,—він пише тільки те, „єліко намъ сказаше“ самі отці, але вони багато „потаише за смѣреніе их“. Автор „самъ доноудихсе“ написати Життя цих блаженних, але „паче же владыка ме поусти“, цеб-то владыка девольський Марко. Стиль ЖН свідчить, що автором його була особа духовна.

Текст слов'янського ЖН дає можливість твердити, що автор ЖН написав ще й Життя Климента, теж коротке. Уже початок новознайденної пам'ятки говорить про це: „И се же, братіє, да не останеть безъ памети брать сего блаженнаго Климента“,—так можна зачинати Життя тільки по закінченні Життя св. Климента. На те саме вказує й слово: „тъжде“ в реченні: „Єгда поставише епископа Клімента, тъжде благовѣрній царь Сімеонъ пусти Наоума подроуга емоу въ него мѣсто на учителство“. Про те саме свідчить фраза, що „прѣжде 6 лѣтъ почи Наоумъ презвутерь епископа Климента“,—незрозуміла без ЖКл.; та й сам автор виразно підкреслює це: розповідаючи про гоніння на учнів Кирила й Мефодія, він додає: „якоже прѣжде написахом“—звичайно, в Житті Климента. Нарешті, на це ж указує й те, що автор розповідає про свою працю: він шукав „житіє ихъ“, цеб-то Климента й Наума, але не знайшов; писав він, надіючися на заступництво „от блаженных сых отець“; в кінці закликає: „подобимсе блаженных сихъ добромому житію“ і т. д. Усе це найвиразніше свідчить нам, що автор слов'янського ЖН написав ще й коротке Життя Климента по-слов'янському, тільки воно не дійшло до нас, чи може ще не розшукане.

Те, що автор ЖН був в близьких стосунках з учнями солунських братів, з Климентом та Наумом, надає цьому Життю великої історичної цінності, чому я й подав на ст. 280-281 його фотографічний знімок.

ЛІТЕРАТУРА: П. А. Лавровъ: Житія св. Наума Охридскаго и служба ему, „Извѣстія“ 1908 р. кн. 4 ст. 1-51; тут на ст. 3-7 дано текст ЖН, а по ст. 50 цей же цілий текст в фотографічних знімках; на ст. 37-49 аналіз ЖН. Рецензія-пересказ А. Брюкнера в „Przeглядъ Historyczny“ 1908. VI. 295-298, тут і головніші уривки польською мовою.— Працю про ЖН видав рівночасно й болгарський учений, що перший знайшов його: *Йорданъ Ивановъ*: Слов'янското жи-

тие на св. Наума Охридски отъ X вѣкъ, „Български старини изъ Македония“, VIII, Софія, 1908 р. ст. 51-58. — *Fr. Snopce*: Konstantinus-Cyryllus und Methodius, die Slavenapostel, Kremsier, 1911 р.; тут XX розділ: Mein Standpunkt zu der neuentdeckten Naumslegende ст. 424-454; на ст. 429-431 переклад ЖН на латинську мову; Snopce твердить, ніби це ЖН повстало десь на початку другої половини X-го віку. — *Н. Л. Туницькій*: Обзоръ источниковъ, „Богосл. Вѣстникъ“ 1911. III. 162-163, 172-173. — Уривки з ЖН в українськїм перекладі див. вище ст. 66. 138. 142-4. 148. 150. 160. 163. 166. 170-1. 242. 246. 267.

4. Служби свв. Кирилу та Мефодію.

Костянтин та Мефодій в православній Церкві дуже рано були зараховані до числа святих, бо вже в місяцесловах XI віку їх згадується яко святих¹. Коли остаточно відбулася офіційна канонізація їх, не знаємо, але можна з певністю твердити, що в народній уяві св. братів канонізовано скоро по їхній смерті. Ось через це рано повстали й Служби св. братам, а властиво канони їм. Та й взагалі бувало так, що канони святим повставали або одночасово з Життями їх, або скоро по них.

Невтомний історик церкви, протоієрей А. Горський перший знайшов Служби (канони) св. братам в рукопису XII чи XIII віку і видрукував їх в „Прибавленіяхъ къ изданію „Твореніе св. отцевъ“ 1856 р. кн. 15 ст. 33-48, під назвою: „Одревнихъ канонахъ св. Кириллу и Меѳодію“ (передруковано в „Кир.-Мее. Сб.“ 271-296); рец. в „ЖМНПр“ 1856 р. ч. XC кн. 6 ст. 107-108, а скоро за ним і проф. В. І. Григорович оповістив Служби св. братам по Зографському рукопису XIII стол.: Древне-славянскій памятникъ, дополняющій житіе славянскихъ апостоловъ Кирилла и Меѳодія, в „Ученія Записки Казанскаго Университета“ за 1862 р. т. I вип. I ст. 1-2 і 1-29, передруковано в „Кир.-Мее. Сбор“. 235-270. В теперішній час маємо декільки Служб св. Кирилу і лише дві св. Мефодію. Списки дають багато ріжних читань, а Служба св. Мефодію відома в двох відмінних редакціях.

1. До тих відомостей про канонізацію К й М, які я подав вище на ст. 192, додам, що й т. зв. Архангельська (писана в Києві) Євангелія 1092 р. згадує про них; під 14 лютого на л. 157б читаємо: „Святого Курила“, а під 6 квітня на л. 161: „отца нашего Меѳодиа, архиепископа моравьска“; як для К, так і для М зазначається відповідне Євангельське читання.

Зміст цих Служб (канони, тропарі й кондаки) дуже наближується до ЖК та ЖМ, — можна з певністю сказати, що автор Служб користався з них. В Службах подається, — звичайно, в поетичній формі, — все життя й праця слов'янських апостолів (див. ці звістки в „Кир.-Мее. Сб.“ 272-284). Але цікаво підкреслити, що часом тут знаходимо подробиці, яких нема в ЖК та ЖМ, а це свідчить, що автор Служб користався ще з якихсь джерел, про які ми не знаємо.

На якій мові написано оригінал цих Служб, — трудно сказати остаточно; А. Воронов 159-166 доказував, ніби їх написано мовою грецькою, і потім перекладено на слов'янську; на це вказують ті численні грецизми, яких багато маємо в Службах. На мою думку, ці Служби, як і Життя св. братів, писав добрий знавець грецької мови, писав їх по зразках грецьких, і тому, може й думаючи по-грецькому, вжив багато грецизмів. А такі вирази, як в тропарі 25: „Вѣрнаго царѣ нашего утверди, побѣду дая ему на варвары“, міг скласти, — під грецьким впливом, — і болгарин.

Зміст Служб і мова їхня не перечать думці, що складав їх один автор. Це була високоосвічена людина, з добрим поетичним таланом; крім цього, це був слов'янський патріот, — діяльність св. братів він малює як працю всеслов'янську. Найскоріше це був болгарин з походження, або взагалі слов'янин південний, що видно з його протиставлень себе до заходу. Але через те, що братів канонізовано, як ми бачили, не одночасно, не виключена можливість, що Служби повстали теж не одночасово, а тому належать двом авторам. Написано Служби десь по часі зложення Житій, бо цими останніми скрізь скористався автор канонів, — може десь в кінці X чи в XI віках. Жив автор мабуть в Болгарії, а це давало йому змогу добре знати грецьку мову. Гадати, що автором Служб міг бути автор життя св. Климента, як твердили деякі вчені (напр. Григорович), підстав не маємо.

Звичайно, цілком покладатися на всі ті звістки, які дають нам Служби про святих братів (часом звістки дуже цікаві), не можливо, бо ж це пам'ятки поетичні.

ЛІТЕРАТУРА Й ВИДАННЯ СЛУЖБ. Служба на св. Кирилла и Мееодіа, Царгород, 1862 р. — Служба св. Кириллу и Мееодію, „Православное Обозрѣніе“ 1862 р. т. IX кн. 10 ст. 86. — Служби

й статті про них див. в „Кир.-Мео. Сб.“ 1865. 235-308. Добрий аналіз Служб дав *Вороновъ* 145-166; на ст. 146 старша література. — *Бодянскій*: О времени... 82-88. — *М. С.*: Службы св. Кириллу и Меѳодію, „Извѣстія Слб. Слав. Благотв. Общ.“ 1885. 75-77, зміст цієї праці подано і в „Странникъ“ 1885 р. I. 703-706. *И. И. Срезневскій*: Свѣдѣнія и замѣтки... № 28 в „Записки Имп. Ак. Наукъ“ 1866 р. т. IX, дає „Служба св. Константину Философу по древнимъ спискамъ“ ст.65-78. *Сырку Полихроній*: Служба святителю Меѳодію, учителю Славянскому, въ мало извѣстномъ Болгарско-Афонскомъ спискѣ XIV-XV в., „Странникъ“ Спб. 1885. II. 223-230. *Сырку П. А.*: По поводу Службы святителю Меѳодію, учителю Славянскому, „РФВ“ 1886. XV. 170-173. Пор. ще так само 1887. XVII. 69-107. — Службы преподобнымъ отцемъ нашимъ равноапостольнымъ Меѳодію и Кириллу, учителемъ словенскимъ на дни маіа 11, февруаріа 14 и апрѣліа 6 и Житіе ихъ. Спб. 1885 р., видання св. Синода. Служби складено на основі відомих рукописів, але складено „съ замѣненіями нѣкоторыхъ древнеславянскихъ и, такъ сказать, областныхъ славянскихъ словъ, формъ и выраженій болѣе понятными новыми церковно-славянскими словами и оборотами и т. п.“ („Странникъ“ 1885. I. 696), цеб-то давню форму наблизили до мови російської. — *Александровъ А. II.*: Служба св. Кириллу, учителю славянскому. По рукописи русскаго Пантелеймоновскаго монастыря на Аѳонѣ, 1895 р. „Памяти. древн. письм.“ № 107, це рукопис Пантелеймонівського монастиря на Афоні XIV віку; в кінці праці видрукувано ще уривок із „Служба свв. Кириллу и Меѳодію“, рукоп. сербської редакції. Той же автор в „РФВ“ 1893 р. кн. 2 ст. 199-203 видрукував Службу св. Кирилу по рукопису XIV в. з Афону. — *Радченко К. Ф.*: Замѣтки о рукописяхъ, хранящихся въ болгарской митрополіи г. Скопья, съ приложеніемъ Службы Константину Философу по средне-болгарскому списку XIII вѣка, „Извѣстія“ т. XII кн. 3 ст. 147-157, текст 158-162. — *Н. В. Шляковъ*: Служба преподобному отцу нашему Кириллу, учителю словенскому. Незданная стихира св. преп. Кириллу, первоучителю словенскому, „Извѣстія“ XV кн. 3 ст. 151-187, 1910 р. Уривки з Служб та аналіз їх див. вище в I т. ст. 14. 35. 181. 206. 219. 319, т. II ст. 45. 128, 192-3 195-6. 217. 233. 236.

5. Глаголицькі служби св. Кирилу та Мефодію.

Пам'ять про св. апостолів слов'янських не припинялася ніде серед усього слов'янського світу, не припинялася вона також і серед тих слов'ян, що належали до церкви західної. Але серед слов'ян Адриатицького помор'я (Хорватія, Далмація і др.) Рим рано заборонив слов'янську службу, а разом з тим перешкоджав розвиватися й культу св. Костянтина та Мефодія. Але ця заборона мало помагала, і тому вже в 1248 р. Рим офіційно дозволяє далматинцям слов'янське Богослуження.

Ось через це, десь в XIV віці, а може й трохи давніше, повстають і Служби св. слов'янським апостолам католицького обряду, писані глаголицею. Відомі дві таких Служби, з рукописів XIV-XV віків, зовсім відмінні одна від одної. Звичайно, Служби ці мають всю церковну термінологію в мові латинській, і взагалі знають багато латинізмів. В Службах знаходимо т. зв. читання (lectiones), — це уривки з ЖК¹⁴⁻¹⁵. Автором Служб був якийсь слов'янський священник-католик XIII чи XIV віку.

Історичним змістом ці Служби не багаті, — тут знаходимо лише загальні відомості про Кирила та Мефодія, і то тільки про їхню працю в Моравії та Римі. Католицьку цензуру знати скрізь по цих Службах; про боротьбу з тріязичниками ані одної згадки; відоме місце в передсмертній молитві св. Кирила: „Погуби трязычную ересь“ тут виправлено на: „Погуби еретическу ересь“. Перші видавці католицьких Служб св. Кирилу та Мефодію, Месич та Берчич, високо ставили відомості цього пам'ятника, а Берчич цинив його навіть так, що рахував ці Служби за пам'ятку IX віку, але безпідставно.

ЛІТЕРАТУРА Й ВИДАННЯ: *Mesič*: Služba sv. Cirilla i Methoda, Загреб, 1863 р. — *Jvan Berčić*: Dvie službe rimskoga obreda za svetkovinu svetih Cirilla i Metuda, Загреб, 1870 р. XV+79 ст. — *Воронов* в додатку до своєї праці ст. I-XX передрукував ці Служби, а на ст. 207-222 дав добрий їх аналіз. — Ці Служби *Ivan Knigoljubec* в „Sb. Velehr.“ 1880. I. 182-195 видрукував в чеській перекладі: Dvoji služba obřadu římského na počet' sv. Cyrillu a Methoději. — *Črncić Ivan*: Rimsko-slovinska služba sv. Kurilu i Metodu, „Starine“, Загреб, 1882. XIV. 210-220. — Див. в мене т. I ст. 233, т. II ст. 225.

6. Похвальні слова свв. Кирилу та Мефодію.

До нас дійшло дві Похвальних Слові — одне Кирилу, а друге Мефодію; через те, що в цім другім Слові єсть трохи відомостей і про Кирила (але його основа — Життя Мефодія), його не точно звать Похвальним Словом Кирилу й Мефодію. Найстарший список ПКМ — це список XII-го століття Московського Успенського Собору.

Автор цих Похвал був слов'янином, мав широку богословську освіту й добре уявляв собі всю велич праці слов'янських апостолів. Здається, що обидві Похвали склав не один автор. Канонізація св. братів відбулася, як ми бачили,

не одночасно, а це впливало й на час повстання їхніх Житій, Служб та Похвал.

Автором цих Похвал тепер рахують учня св. Мефодія — еп. Климента, а то тому, що в одному спискові Похвали Кирилу з XV віку додано, що воно „сътворено Климентомъ Епископомъ“, цеб-то учнем св. Мефодія. П. Лавров, докладно проаналізувавши мову й стиль відомих проповідей св. Климента й Похвали, прийшов до висновку, що вони однакові, цеб-то, що автором Похвали був св. Климент, а це підкреслює важливість цієї пам'ятки, бо склав її сам учень св. братів. Лавров припускає, що перше написано Похвалу Кирилові, а вже по смерті Мефодія Климент склав нову Похвалу на честь обох братів¹. Що Климент був автором Похвал, а також автором ЖК та ЖМ, те доводить і Вондрак в своїй праці: *Z obogu...* 1905 р., тільки Вондрак старішим вважає Похвальне Слово обом братам.

Звичайно, такі твердження Лаврова та Вондрака — це тільки гіпотеза; мені, напр., здається, що автор Похвали К й М не був автором ЖМ. Автор ПКМ найбільше пише про М, відомості свої брав з ЖМ, скорочуючи його, але скорочував дуже не уважно, чого не міг би робити учень Мефодія, скажемо, Климента. Напр., скорочуючи буллу папи Адріяна II, автор викинув те місце, де Мефодію дається право відлучати від церкви тріязичників, — цього не зробив би Климент; про тріязичників тут взагалі лише глуха згадка. Ще характерна риса: в ПКМ розповідається головню про Мефодія (я назвав би її просто Похвалою Мефодію), але пропущено про ув'язнення Мефодія, — такої важливої доби в житті М не пропустив би Климент. Ще приклад: ЖМ³ свідчить, що Мефодій пробув на слов'янськiм княжiннi „лѣта многа“, а ПКМ говорить інаше: „побысть въ немъ мало“, — чи ж міг так плутати автор, який написав би ЖК, ЖМ та ПКМ, а до того ще й Климент? Крім цього, знаходимо в Похвалах помилки і в цифрах, — їх звичайно приймають за прості похибки писарів: рік смерті Мефодія зазначено тут 886, а число днів, які пробув Кирил монахом — 8, але це помилки певне невільні (в останньому *n* прочитано за *n*).

Усе це насовує мені думку, що ПК і ПМ писав не той

1. „Archiv“ 1905. XXVII, рец. на працю Вондрака: *Z obogu.*

автор, що писав ЖК та ЖМ; писав автор, який не знає подробиць з життя солунських братів; джерелом цьому авторові служили ЖК та ЖМ, які він невдало переробляв та скорочував. Про час повстання Похвал певного нічого не можна сказати, але вони молодші за ЖК й ЖМ.

Похвали дійшли до нас в багатьох списках, з XII-го віку починаючи, часом з досить значними варіантами. Свідчення Похвал про св. братів, хоч і не дають чогось нового понад те, що знаходимо в ЖК та ЖМ, дуже цінні; особливо цінні свідчення ПКМ теї редакції, що знаходиться в Московськiм Успiнськiм Збiрнику XII ст., — цим свiдченням треба довiряти так само, як i свiдченням ЖК та ЖМ.

ЛІТЕРАТУРА: *А. Викторовъ* в „Лѣтописи Русской Литературы“ 1859. II. 131-140 доказує, що автором слів не був Климент. — *Вороновъ* 183-190 аналіз Похвал, ст. 184 — старші видання їх. — *V. Vondrák: Z oboru církevněslovanského písemnictví*, 1903 р.; цінна рец. *П. Лаврова* в „Archiv“ 1905. XXVIII. 350-384. — Див. ще літературу:

ВИДАННЯ ПОХВАЛИ СВ. КИРИЛУ: *I. P. Šafařík: Památky dějepisného písemnictví jihoslovanů*, Прага, 1851 р. ст. 28-30; вид. 2-е 1873 р., текст з Великих „Читаних Минеї“. — *П. Саваантовъ*, „Кир.-Мее. Сб.“ 1865. 313-318, текст по списку XV в. — *И. И. Срезневский: Два сборника житій XIV в. съ Похвалою епископа Климента Кирилу Философу*, див. „Свѣдѣнія и замѣтки“ № XXXVII в „Сборникъ“ 1867. I. 53-60. — *Jos. Perwolf: Fontes regum Bohemiarum*, Прага, 1873 р. т. I ст. VIII передмови—про рукописи й видання, а текст з Великих „Читаних Минеї“ Макарія на ст. 53-57, з варіантами і чеським перекладом. — „Странникъ“ 1885. I. 590-600 подає текст з „Читаних Минеї“ Макарія. — *А. Теодоровъ-Баланъ: Кирилъ и Методи*, Софія, 1920 р. ст. 107-117, з поясненнями.

ВИДАННЯ ПОХВАЛИ СВ. КИРИЛУ Й МЕФОДИЮ: *Daničić: Rukopis Vladislava gramatika, pisan godine 1469*, „Starine Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti“ 1869 р. кн. I.—*А. Е. Викторовъ*: „Кир.-Мее. Сб.“ 1865. 309-312, текст з рукопису Севастьянова, XIII в. — *О. Бодянский* в „Чтенія“ 1865 р. кн. 2 ст. 1-64 і 1866 р. кн. 2 ст. 65-152 видрукував 15 списків Похвали К й М, старший з них XII в.; по ст. 64 знімок з одної сторінки Похвали з Успiнського Збiрника. — *Fontes regum Bohemiarum*, Прага, 1873. I. 58-68, по Успiнському списку XII в., з чеським перекладом, а на ст. VIII передмови про рукописи Похвали. — *П. А. Лавровъ*, в „Чтенія“ 1895 р. кн. I (172) ст. 34-38, при праці В. Ундольського: „Климентъ, епископъ Словѣнскій“, по сербському спискові. — *П. А. Лавровъ: Житіє св. Меодія и Похвальное слово св. Кирилу и Меодію*, по списку XII в. М. 1899 р., відбитка з „Чтенія“ 1899 р. кн. 2 (189) ст. 159-167, з варіантами списків, що їх видрукував Бодянский; див. ще Лаврова в „Виз.

Врем. VII. 129-131. — *А. Теодоровъ-Баланъ*: Кирилъ и Методи, Софія, 1920 р., ст. 118-132, з поясненнями. У мене див. вище т. I ст. 62. 182. 208. 219. 296. 320, т. II ст. 9. 10. 13. 16. 128-9. 131. 172. 193. 217. 232. 236. 274.

7. Успіння св. Кирила Философа чи коротке ЖК.

Під час подорожі по слов'янській частині Турції відомий учений А. Гильфердинг в році 1857-м знайшов сербський рукопис XV-XVI віку, а в нім було „Успеніе святаго Кирилла Философа“. Пам'ятка дуже цікава, бо подає деякі відомості, яких не знаємо з других джерел. Основою для Успіння безумовно було повне ЖК, до якого воно дуже близько подібне; Успіння — це, властиво, тільки скорочення повного ЖК, — тут викинено всі диспути, яких так багато в повнім ЖК, через те цю пам'ятку ліпше б назвати по її змісту коротким Життям Костянтина; Бильбасов II. 61 рахував Успіння старшим за повне ЖК, але для такого припущення нема підстав, — воно молодше за нього. Крім повного ЖК, автор Успіння користався ще й з інших джерел, напр., з Похвали св. Кирилу, з повного Життя Климента і др.

Автор Успіння був болгарин, а тому й вніс до свого твору патріотичні болгарські доповнення; так, св. Кирила тут зроблено слов'янином, родом болгарина: Сѣи прѣподобный отецъ нашъ Куриль рождениемъ бысть от Солуна града, родом съ бльгаринь“. Крім цього, автор розповідає нам про працю св. Кирила в Болгарії: після диспуту з іконоборцем патріярхом Аннієм Костянтин іде в Брегалницю, де вже були охрещені, але більшість не знала християнства, проповідує там Христа, перекладає книжки на мову слов'янську і навертає на християнство 50000 (варіант: 4050) невірних. Цей епізод з Брегалницею надзвичайно цінний, як відгомін початкової праці Костянтина серед візантійських (скоро потім болгарських) слов'ян (місто Брегалниця на річці теї самої назви, доплив р. Вардара, десь в 25 верстах від міста Струмиці); див. т. I ст. 195-196.

Цікаву думку про цього пам'ятника висловив А. Соболевський. Опіраючись на те, що деякі твори Костянтина Болгарського приписано Костянтину Философу і названо Кириловими, Соболевський хоче і в Солунській Легенді під Кирилом бачити Костянтина Болгарського; епі-

зод з Брегалницею пояснює він так, що тут Костянтин став єпископом¹. Звичайно, така думка Соболевського, — тільки припущення.

ЛІТЕРАТУРА: Текст Успіння дав *А. Гильбердинг* в „Извѣстіяхъ Акад. Наукъ“ (стара серія) 1858. VI. 381-386: „Успеніє св. Кирила“; див. його і в *Бильбасова* II, 238-246 — текст слов'янський з перекладом латинським, і ст. 326-329—російський переклад. — Добрий аналіз Успіння дав *А. Д. Вороновъ* 191-203, тут і дрібніша література; пояснення до тексту див. у *Бильбасова* II. 59-64. Див. ще у *Малшевського*, „ТрКДАк“ 1885. II. 390-391. — Текст дає й *Шляковъ*, „Извѣстія“ 1910 р. т. XV кн. 3. — *Н. Туницькій*: Св. Климентъ, 1913 р., ст. 102, 231-232. — *Франко* в статті: Eine altbulgarische Redaktion der Vita Konstantini, „Archiv“ 1915. XXXVI. 217-222 вказав на два тексти: Львівського Університету № I. В. 1, ркп. XVI в., та Бібліотеки Народнього Дому, ркп. Петрушевича № 2, XVI в.; зміст цієї пам'ятки подав Франко в німецькій перекладі; короткий аналіз незадовольняючий, бо Франко не використав відповідної літератури. Відомий ще й текст Григоровича з половини XV віку. — Уривки в українській перекладі та аналіз подаю в I т. цієї праці ст. 14. 18. 29. 51. 59. 61. 84. 90. 127. 133. 140-1. 150. 165. 167-8. 195. 209. 248-9. 290. 293-4. 296. 320; т. II ст. 170. 219. 278.

8. Проложні Життя.

Проложних Житій св. братів, рукописних і друкованих, маємо не мало, вони часом дуже різняться одне від одного. Найціннішим серед них буде Життя обох братів болгаро-сербської редакції, т. зв. Сербська Легенда, див. вище в I томі ст. 14. 55. 84. 271. 280. 287; т. II ст. 125-219. Вона подає не мало цікавих відомостей про Костянтина й Мефодія, — напр. про те, ніби Мефодія поховано „въ велицѣй церкви Моравьстѣй отъ лѣвую страну въ стѣнѣ за олтаремъ светые Богородице“. Відоме нам це Життя в списку XIII в. Автором його був якийсь південний слов'янин, скоріше болгарин. Цікава ще замітка про почитання св. братів: „И твориться память ею (св. братів) 6 априля мѣсеца, и вельми церкви празднуеть въ день память ею“. Цікавий ще болгарський список 1330 року.

Інші проложні життя Костянтина та Мефодія, відомі в списках XV-XVI віків, подають нам низку різних відомостей, взятих з тогочасних джерел і часом перемішаних з власними домислами авторів. Звичайно, найголовнішим

1. Исслѣдованія и материалы, 1910 р. ст. 131.

джерелом і для проложних Житій були ЖК та ЖМ; але крім них були ще інші джерела; мені здається зовсім правдивою думка Н. Туницького, що існувало дуже давнє грецьке Життя солунських братів, — з нього могли взяти й проложні Життя ті свої відомості, яких нема в ЖК та ЖМ. На жаль тільки, якогось спеціального досліду про ці проложні Життя ще не маємо, — не знаємо їх джерел, навіть не маємо доброго видання їх з зазначенням варіантів. В науковій літературі до свідчень проложних Житій звичайно ставляться скептично, але, на мій погляд, ці свідчення заслуговують значно більшого довір'я, бо походять з якогось дуже давнього джерела, котрого, на жаль, ми ще не знаємо.

З цікавих звісток проложних зазначу кару на єретика Замврія, — єретик цей підбурював нарід (мораван) убити Кирила й Мефодія, але по молитві св. братів „Замбрій розсѣдєся“, а інших „пожре земля и возгорѣся огонь“. Містом, де похований Кирил, зазначається якийсь Канаон, Катаон чи Каон¹.

ЛІТЕРАТУРА: *Калайшовичь*: Іоаннъ Ексархъ болгарскій, М. 1824 р. ст. 90 — текст Сербської Легенди. — *Добровскій*: Кирилъ и Мефодій, переклад Погодина, М. 1825 р., на ст. 103-107 — проложні життя. — *Бодянский*: О времени... 65-79. — *Бильбасовъ* II, 108-114, тут коментар до Сербської Легенди; на ст. 274-275 текст її з латинським перекладом, а на ст. 340-341 російській переклад. — *Fontes rerum Bohemicarum*, Прага, 1873. I ст. IX, 69-73, з варіантами і чеським перекладом Первольфа. — Короткий аналіз дає й *Вороновъ* 203-207, тут і література про видання; інша література у *Pastrnek* ст. 12. — *Франко*: Св. Климент ст. 181-183, — тут цікаві подробиці знайдення мощей св. Климента. — *Барсуковъ*: Источники русской агиографии, Спб. 1882 р. ст. 295, — вказується 17 пергаменових Прологів XII-XV в. з життями св. братія. — *А. Соболевскій*: Матеріали и изслѣдованія, Спб. 1910 р. ст. 110-112, частина й тексту 1340 р. — *Н. Туницькій*: Обзоръ источниковъ для истории св. Климента, „Богослов. Вѣстникъ“ 1910 р. т. III ст. 91-92. — *И. Тавровъ* в „ЖМНПр“ 1914 р. ч. 52 ст. 169-170. — Див. у мене т. I. ст. 33. 56. 84. 91. 93. 127. 141, т. II ст. 194. 203. 279.

9. О преставленіі св. Кирила.

В окремих збірниках або в хронографах стрічається цікаве оповідання про св. Кирила: „О преставленіі св. Кирила, оучителя словенському языку“. Стаття ця розповідає

1. Про це місто див. вище ст. 126.

про те, що „грамота роуская явилася Богомъ дана в Корсоунѣ градѣ роусину, от него же наоучися Константинъ Философъ“. Цікаве оповідання, котре повстало, як доповнення до короткої звістки ЖК⁸ про те, що Костянтин знайшов у Корсуні Євангелію та Псавтиря, писані „руською“ мовою. Те, що дається тут про Костянтина, взяте з його Життя.

ЛІТЕРАТУРА: Повний текст по рукоп. XVII-го віку дає *И. В. Ягичъ*: „Разсужденіе старинны“ ст. 308-310; уривок з нього по рукоп. половини XV-го віку дає *О. Бодяньскій* в „Чтенія“ 1863 р. кн. 2 ст. 31-32. Див. ще: *Горскій* в „Кир.-Мее. Сб.“ 1865. 10; *Логодинъ* там само 125-126. — *Бодяньскій*: О времени... ст. 91-111. — В російськiм перекладі праці Добровського про К й М на ст. 118-120 видруковано це оповідання з хронографа Рум. Музея № 453, список 1494 р. — Уривки з цієї пам'ятки подаю в I т. ст. 119 цієї праці.

10. Повне слов'янське Життя св. Наума і Служба йому.

В рукопису Народної Бібліотеки в Београді зберігається повне Життя св. Наума і Служба йому слов'янською мовою. Зміст цього Життя однаковий з тим грецьким ЖН, який відомий нам з Мосхопільського видання 1742 р., але зміст не дослівно однаковий, єсть багато ріжниць. Чи слов'янське ЖН єсть перекладом з грецького, чи навпаки, цього остаточно не в'яснено; у всякому разі слов'янське ЖН знаходиться в дуже близькій залежності від повного ЖКл грецькою мовою. Слов'янський текст знайшов і видрукував *П. А. Лавров*. Відомий ще слов'янський текст короткий, видрукуваний в „Гласник“ 1885 р. Чогось нового супроти того, що подають грецькі ЖН та ЖКл, в цих слов'янських Життях нема.

ЛІТЕРАТУРА: *А. Ковачевичъ*: Неколько прилога за црквену и политичку историју јужних словена, „Гласник“ 1885 р. кн. 63 ст. 1-4, тут слов'янський текст короткої редакції з сербського рукопису XVI-го віку, але виданий зле. — *П. А. Лавровъ*: Житія св. Наума Охридскаго и служба ему. „Извѣстія“ 1908 р. т. XII кн. 4 ст. 7-37 текст, а на ст. 49-51 коротенький аналіз.

11. Слово Кирила Словенця.

„Слово Кирилла Словенца, солунскаго философа“ чл. т. зв. Солунську Легенду подано в перекладі на українську мову на ст. 311-313 тому I-го цієї праці; там і література, до котрої додаю: „Слово“ вперше видрукував *Йордан*

Константинов в „Гласник“ 1856. VIII 146-147, видрукував дуже зле й не відомо з якого рукопису. — *А. А. Куникъ*: Солунская легенда, „Записки Академіи Наукъ“ 1864 р. т. V ст. 254-262; рец. *Dr. Fr. Rački*, „Rad. Jug. Akademie“ 1871 р. кн. 15 ст. 172-178. — *Еп. Порфирій Успенскій* передрукував в „ТрКДАк“ 1877. IV. 83-87, тут і аналіз. — *В. Качановскій*: Славянскій списокъ описанія чудесъ св. великомученика Дмитрія Солунскаго, „Христіан. Чтеніе“ 1883 р. ст. 249 sq. — Див. цю Легенду в мене в I т. ст. 18. 53. 77. 195. 178-9. 311-313 переклад, т. II ст. 219. 289.

12. Пам'ятки, в котрих згадується про Кирила й Мефодія.

Крім вище зазначених джерел, що цілковито присвячені Костянтину та Мефодію чи їхнім учням, треба згадати ще про такі пам'ятки, де згадується про них лише побіжно, бо цілії зміст їх має інше завдання.

1. Сказаніє ченця Хороброго про письменна. Надзвичайно цінна пам'ятка десь X віку, що боронить працю св. апостолів, — слов'янський алфавит та переклади. Свідчить, що Костянтин склав свою азбуку в 6363 році (= 855 рік). Про цю пам'ятку розповідаю докладно в IV томі цієї праці.

2. Іоан, екзарх болгарський. Від Іоана, екзарха болгарського, зберігся до нашого часу переклад Богословія св. Іоана Дамаскина в рукопису XII віку, а в передмові до цього перекладу Іоан болгарський розповідає про слов'янську мову. На початку цієї передмови згадується про перекладчеську діяльність Костянтина й Мефодія, розповідається, що саме вони переклали. — Див. *И. Ягичъ*: Разсужденія старинны 320-325, подано текст; *Бодянский*: О времени... 49-51; *К. Калайдовичъ*: Іоаннь Ексархъ Болгарскій, М. 1824. Див. вище ст. 103-104.

3. Згадки хронографів. До нашого часу дійшло багато т. зв. Временників чи Хронографів, Літописців і т. п., — і в них дуже часто знаходимо коротшу чи довшу згадку про Кирила та Мефодія, а то й окрему статтю про перші переклади книжок та про зложення слов'янської азбуки. Історична вартість цих хронографічних звісток не велика, бо тут часто маємо й матеріал непевний, складений вже в пізнішу добу. Див. про це у *О. Бодянского*: О времени... ст. 79-140. — *Pastrnek* 13. — *Поповъ*: Обзоръ хронографовъ русской редакціи, М. 1869 р. вип. 2 ст. 122 і далі. — *Поповъ*: Изборникъ славяно-русскихъ статей, внесенныхъ въ хронографы русской редакціи, М. 1869 р. ст. 137-138. — *В. Ла-*

манскій: Болгарская словесность XVIII вѣка, „ЖМНПр“ 1869 р. ч. 145 ст. 111-113, 115-116, — тут Життя солунських братів з болгарського Літопису XVII-го віку. Див. вище ст. 203.

4. Славлення св. братів. В збірнику початку XVII в. єсть болгарський Синодик, складений в 1211 році з наказу великого церковного собору в Тернові. Ось в цим Синодику й маємо прославлення наших св. братів та їхніх учнів в неділю православія. Про Кирила тут сказано, що він переклав святе Письмо з грецької мови на болгарську і просвітив болгарський нарід. Див. *М. Дриновъ*: Новый церковно-славянскій памятникъ съ упоминаніемъ о славянскихъ первоучителяхъ, „ЖММПр“ 1885 р. ч. 238 кн. 4 ст. 176-205; рец. Ягіча в „Архив“ 1887 р. т. X кн. 1-2 ст. 303-305, див. ще „Периодическо Списание“ 1885 р. т. XIV. ст. 321-322. *Ламанскій* в „ЖМНПр“ 1903 р. кн. 6 ч. 347 ст. 369.

5. Книга о письменех. В кінці XIV-го віку жив в Сербії при дворі деспота Стефана Лазаревича Костянтин Философ або Граматик. Він склав надзвичайно цінну для свого часу „Книгу о письменехъ“, яка стала джерелом граматичного знання та правопису на два віки, XV-XVI. І ось в цій книзі в розділі 4-м Костянтин Граматик згадує й про Кирила Философа, хоч знає про нього дуже мало. Він говорить, що Кирил зібрав круг себе тямучих людей, що знали мову грецьку та різні слов'янські, і вони створили церковну слов'янську мову, поклавши в основу її всі слов'янські мови, а найперше—українську („обаче роусь вѣщше“). Костянтин Граматик був автором теорії про українське походження ц.-сл. мови. Цілу „Книгу о письменехъ“ по рукоп. XV в. з своїм аналізом видав І. Ягіч в „Разсужденія старины“... 1895 р. ст. 366-517; розділ 4-й на ст. 396-398. Див. т. 1 ст. 117-118 цієї праці.

6. Іконописні Подлинники XVI-XVIII віків подають також деякі відомості про К й М, див. далі, в VI розділі: Давні образи св. К й М.

7. Оповідання *Арсенія Суханова*, що побував в 1649-1650 р. на Афоні. Черці одного монастиря скаржилися Суханову на ненависть греків до слов'ян і оповідали, що й Костянтин Философ багато витерпів від греків за слов'янську азбуку та за переклади, що за це вони мало не вбили його, а тому Костянтин змушений був працювати не серед візантійських слов'ян, а в Моравії. Див. Збірник Соловецької Бібліотеки № 897 л. 2-3; „Православный Собесѣдникъ“ 1885 р. т. I ст. 371; Н. Туницкій: Св. Климентъ, 1913 р., ст. 230.

II. Джерела латинські.

На другому місті по слов'янських джерелах треба поставити джерела латинські. Джерел цих досить багато і не мало серед них надзвичайно цінних. Костянтин і Мефодій працювали на землях (Моравія й Паннонія), котрі в церковнім відношенні ще за 75 літ перед ними належали до західньої церкви, до Риму, а тому брати мусіли увійти в зносини як з німецьким духовенством, що також працювало на цих землях, так і з самим Римом. А це все й було причиною, що маємо не мало пам'яток про діяльність св. братів, особливо Мефодія, писаних мовою латинською. Серед пам'яток цих не мало єсть і таких, що були направлені проти Мефодія, проти його архієпископської влади в Моравії, а тому, звичайно, не всім цим пам'яткам можна однаково довіряти.

Латинські джерела ділимо на дві групи: 1. документи,—цеб-то офіційні писання пап та римо-німецького духовенства і 2. легенди—писання, закрашені вже суб'єктивними побожними поглядами автора, що записував той чи інший переказ.

А. Документи офіційні.

З дуже давнього часу, десь ще з IV-V віку, в папській канцелярії в Римі заведено звичку записувати до особної книжки відписи всіх листів та розпоряджень папських. Книжки ці називаються регестами або регістрами. На жаль, давніші регести не дійшли до нашого часу (їх часом нищила противна папська партія),—маємо їх тільки з 1198 р., а до того часу збереглися регести тільки випадково. Часто бувало й так, що регести складалися й з самих чорнеток папських листів. Але й крім регест папські розпорядження в великому числі збереглися по найрізніших церквах та монастирях, де ще вдавнину складали з них т. зв. каноничні збірники, для практичного вжитку; з таких пам'яток відомі збірники кардинала Deusdit'a, Іво та Граціяна. Серед цих папських листів маємо трохи й таких, що стосуються Костянтина й Мефодія.

Документи знаходилися помалу, і кожний з них все більше й поіншому освітлював діяльність слов'янських апостолів. Пошукування Палацького в тайнім Ватиканським архіві, під час його італійської подорожі, увінчалось по-

вним успіхом, — Палацький знайшов пергаменований рукопис, писаний лангобардським письмом (мінускули) X чи початку XI віку; це був давній регест папи Іоана VIII, а серед документів в цім регесті знайшлося 4 листи, що стосуються справи св. братів¹.

Відомий видавець „Monumenta Germaniae“ М. Пертц, під час своєї подорожі по Англії, перший знайшов в Британськїм Музеї надзвичайно цінний Збірник папських листів; через декільки років, р. 1879-го англійський учений Е. Бішоп зробив з цього збірника точну копію і передав її для видання редакції „Monumenta Germaniae“. Німецький учений Пауль Евальд видав цінніші місця цього Збірника в „Neues Archiv für die älteste Geschichte“ т. V за 1879 р. ст. 277-414, 505-596 разом з своїм і Ваттенбаховим дуже цінним науковим дослідом: „Die Papstbriefe der Britischen Sammlung“; окрема відбитка: Hannover, 1880 р.; рецензія Ягіча в „Archiv“ 1880 р. IV. 707-710. Знайдений Збірник знаходиться в Британськїм Музеї під № 8873 в відділі рукописів; рукопис in 4^o, десь XI століття, на 210 листах, писаний ріжними руками. В Збірнику знаходиться більше 400 папських листів з V, VI, IX і XI віків, а серед цих листів декільки цінних листів папи Іоана VIII та Communitorium папи Стефана VI, що стосуються діяльності св. Мефодія в Моравії. Всі листи великої наукової вартости.

Всі ці папські листи давно вже звернули на себе пильну увагу наукових дослідників² головню тим, що в них немає одної послідовної лінії пап що до слов'янського Богослуження. Західні вчені в більшості боронять думку, ніби папи ніколи їй не дозволяли слов'янського Богослуження, а тому рахують підробленими всі ті листи, в котрих знаходимо папський дозвіл на це Богослуження. Навпаки, дослідники східні звичайно рахують сфальшованими ті листи, в котрих слов'янське Богослуження забороняється. Правда, частину цієї вченої суперечки за правдивість чи неправдивість де-

1. *Franc Palacký*: Literarische Reise nach Italien, 1838 р.; *Pastrnek* 17-18, 112; *Lapôtre* в розділі I-м подає докладну історію регестів, див. ще „ЖМНП“ 1896 р. ч. 305 ст. 164-170.

2. Напр. вже в „Archiv“ Hartmaur за 1825-1826 р. №№ 12, 18 і 28 єсть стаття: Method, Erzbischof von Mähren, und Papstes Johann des VIII. Briefe, на основі того, що було відомим у той час.

яких папських листів остаточно розв'язав Британський Збірник, бо в нім знайшлися копії деяких тих листів, що про них йшла суперечка і які доти відомі були з інших джерел (папські регести).

Правда, вчені ще не прийшли до одної думки про значіння знайденого в 1879 р. Регесту. Так, напр., Fr. Hůbl: *Slovanská liturgie na Moravě v IX. věku „ČČH“ 1908. XIV*, опираючись на студії італійського вченого G. Levi, твердить, що знайдений рукопис Регесту — тільки XI в., і не єсть вірною копією загубленого оригіналу, — це простий вибір з оригіналу, до якого могли достатися й акти неавтентичні. Навпаки, Larøtze твердить, що знайдений Регест — вірний відпис з оригіналу. В 1910 р. випустив працю про Регест Іоана VIII німецький учений Er. Caspar, що спеціально займався цим питанням, і теж прийшов до висновку, що зміщені в Регестрі акти треба вважати за вірні копії; тільки дати їхні можуть бути й не точні, бо часто на листах маємо лише: „Data ut supra“.

ВИДАННЯ Й ЛІТЕРАТУРА: Папські листи з регест видали: *Boehmer J. F.*: *Regesta chronologico-diplomatica Carolorum*, Frankfurt a. M. 1833. — *A. Voczek*: *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae, Olomucii 1836*. — *Ph. Jaffé*: *Regesta Pontificum*, Берлін, 1851. — *Erbert C. J.*: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*, Прага, 1855. — *Gincel* в додатках до праці: *Geschichte der Slavenapostel 1857 i 1861 (2 вид.) р. р.*, а також в *Monumenta epistolaria de ss. Cyrillo et Methodio agentia*. — *Dr. Fr. Miklošić i Dr. Fr. Rakki*: *Novo najdeni spomenici iz IX i XI vieka za panonsko-moravsku, bugarsku i hrvatsku poviest, „Starine“ 1880. XII. 206-223*, Загреб. — *В. Бильбасовъ*: *Кириллъ и Меѳодій по документальнымъ источникамъ*, Спб. 1868 р.; тут на ст. 109-151 уміщено текст, а на ст. 1-37 дано аналіз їх, а часом тут і переклад важніших уривків на мову російську; на ст. 55-105 дано аналіз папських листів та уривки з них, або й цілі переклади російською мовою; те саме див. в „ЖМНПр“ 1868 р. ч. 138 ст. 327-377, тут і папські листи, в уривках або цілими, російською мовою. — *Fr. Pastrnek 249-264* друкує всі папські листи. — *Dr. Gustavus Friedrich*: *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*, Прага, 1904 р., т. I вип. 1, — тут критично з варіантами видано всі офіційні акти, зазначено видання й літературу. — *О. Бодянский*: *О времени...* 1855 р. ст. 18-26, 141-143: про листи Іоана VIII взагалі.

Про Британський Збірник див. *Jean Martinov S. J.*: *Saint Méthode, apôtre des Slaves, et les lettres des souverains Pontifes, conservées au British Museum*, Париж, 31 ст., в „Revue des Questions historiques“, 1880 р. т. 38 за жовтень, ст. 369-397; статтю цю переклад на чеську мову *Al. Hlavinka*: „Svatý Method, apoštol slovanský,

a papežské listy, zachované ve Britském museu, див. „Sb. Vel.“ 1883 III. 173-196. — *Grabowski Br.*: Nowe dokumenty do dziejów apostołów słowiańskich, „Biblioteka Warszawska“ 1881. I. 411-416.—Рек. на працю Мартинова і огляд новознайдених документів дає *А. Д. Воронов*: Научное движение по вопросу о св. Кириллѣ и Меѳодіи, „ТрКДАж“ 1881. II. 391-416. Див. ще у *Малишевського* в „ТрКДАж“ 1885. II. 573, 1886. I. 424-425. — Огляд новознайдених в Бритійським Музеї папських листів дає ще й „СМС“ 1881. LV. 286-305: Nové zprávy o životu sv. Methodia. — Новооткрытыя свѣдѣнія о св. Меѳодіи, „Древняя и Новая Россія“ 1881. I.—*E. Caspar*: Studien zum Register Johannes VIII, „Neues Archiv“ 1910. XXXVI. 77-156. — *P. Heigl*: Zum Register Johannes VIII, „Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung“ 1911. XXXII. 618-622. — Див. вище ст. 23. 28. 31. 49. 56. 57. 133. 138. 220. 221. 227.

Коротко перерахую тепер всі офіційні документи латинською мовою.

1. Лист папи Адріяна II.

Лист папи Адріяна II до князів слов'янських Ростислава, Святополка та Коцела 869 чи 870 року надзвичайно цінний, — це перший офіційний акт, яким вища церковна влада дозволяє Богослуження слов'янською мовою. Латинського оригіналу цього листа ще не знайдено, — знаємо йс. тільки в слов'янських перекладах: більш-менш повнім в ЖМ⁸ та в короткім в Похвалі К й М; крім цього, відмінної скороченої редакції маємо цього листа і в львівській списковій ЖК, а також в списковій Моск. Син. Бібл. № 472 (див. в „Чтенія“ 1873. I. 532-534). Через велике значіння цього акту про нього багато писано, але остаточної думки наука ще не має, бо думки вчених католиків та православних часто зовсім протилежні.

ЛІТЕРАТУРУ про листа подано вище на ст. 16; до поданого там додаю. Аналіз листа у Бильбасова I. 5-9, у II. Лавровського 1863 р. 27-38 та у Воронова 279-284. — *П. Лавров*, „Виз. Врем.“ 1900. VII 116-118, 132-134. — *A. Lapôtre*: Hadrien II et les fausses décrétales, „Revue des questions historiques“, avril 1880. — *Франко*: Св. Климент ст. 198-199 також вважає, що листа цього скомпонував автор ЖМ. — *G. Friedrich*: Codex, 1904, № 12 передруковує з Pastrnek: Déjiny листа по-слов'янськи й латинськи.—ПЕРЕКЛАДИ цього листа: латинський у Šafařík: Památky 5 (а звідсі передрукували Goetz, Erben № 35 і др.); чеський: Fontes rerum Bohemicarum ст. 45-46, Сюпка в „Sb. Velehr.“ 1896. VI. 3-5, у Pastrnek 92-94; польський — у Bogusławskiego 94-95; російський — у Бильбасова I. 70-71. Український переклад цього листа даю вище ст. 10-11, а на ст. 9-16 аналіз його; див. ще т. I. ст. 168. 294. 269, т. II ст. 17. 74-75. 212. 38. 60. 287.

2. Листи папи Іоана VIII.

1. Уривок листа папи Іоана VIII до архієпископа зальцбургського Адальвіна (Alvino) з наказом вернути Мефодію архієпископську кафедру; лист писаний між 14. XII. 872 р. (вступлення папи Іоана VIII на престол) і 14. V. 873 р. (смерть Адальвіна). Текст видали: „Neues Archiv“ № 19; *Rački* № 4; „СМКС“ LV. 292-293; *Pastrnek* 249; *Friedrich* № 17. Російський переклад у *Воронова*, „ТрКДАк“ 1881. II. 404. Див. вище ст. 29.

2. Інструкція, *Commonitogium*, папи Іоана VIII своєму легатові єпископу Анконитанському Павлу, з 873 р., перед 14 травня, в справі звільнення Мефодія з в'язниці й возстановлення його в правах. Уривок тексту дає Бильбасовъ I. 126-127, 12; новознайдений текст: „Neues Archiv“ № 20; *Rački* № 5; „СМКС“ LV. 290-291; *Pastrnek* 249-251; *Friedrich* № 18. Уривки в рос. мові у *Воронова*, „ТрКДАк“ 1881. II. 402-404, а в польській у *Boguslawskiego* 109-110. Латинський текст з чеським перекладом дає *J. Vukydal: Tri listy papeže Jana VIII, „Sborn. Vel.“* 1880. I. 287-288. — Уривки в українській мові див. вище ст. 28-29. 32. 33. 50.

3. Лист папи Іоана VIII до архієпископа Пассавського Германриха, 873 р., до 14 травня, про знушання над Мефодієм під час „суду“; папа забороняє єп. Германриху виконувати службу й наказує йому явитися до Риму. Текст: „Neues Archiv“ № 21; *Rački* № 6; „СМКС“ LV. 293; *Pastrnek* 251-252; *Friedrich* № 18; „ТрКДАк“ 1881. II. 405. Уривок по-польськи дає *Boguslawski* 110-111, по-чеськи *Vukydal* 288-289; по-українськи див. вище ст. 29-30.

4. Лист папи Іоана VIII до єпископа Фрейзингенського Ганнона, з 873 р., перед вереснем, про знушання над Мефодієм під час „суду“, з наказом негайно прибути до Риму. Текст: „Neues Archiv“ № 22; *Rački* № 7; „СМКС“ I.V. 294; *Pastrnek* 252; *Friedrich* № 21; „ТрКДАк“ 1881. II. 406. Уривок по-польськи дає *Boguslawski* 111, по-чеськи *Vukydal* 290-291; по-українськи див. вище ст. 30.15.

5. Лист папи Іоана VIII з 873 р., перед 14 травня, до короля Людовика з доказами, що Паннонія належить в церковнім відношенні до римського престолу. Текст у Бильбасова I. 127-128, аналіз ст. 12; *Boczek* № 49, *Ergben* 37, *Friedrich* № 13. Див. вище ст. 28.

6. Уривок листа папи Іоана VIII з 873 р., перед 14-го травня, до короля Карломана, щоби Мефодій вільно виконував свої архієпископські обов'язки в Паннонії. Текст: *A. Boczek* ст. 36; *Ergben* ст. 16; *Ginzl* 57-58; Бильбасов I. 129, а на ст. 14 аналіз листа; *Pastrnek* 253; *Friedrich* № 14. Російський переклад у Бильбасова I. 78 або в „ЖМНПр“ 1868 р. ч. 138 ст. 350. Багато дослідників датують цього-

листа 875 р., напр. Малишевський в „ТрКДАк“ 1885. II. 578; Бильбасов І. 14 датує навіть 876 р. Див. вище ст. 28. 34.

7. Лист папи Іоана VIII до князя Мутимира, *lucii Montemero*, 873 р., див. вище ст. 183-184.

8. Лист папи Іоана VIII до архієпископа Паннонського Мефодія з 14 червня 879 р. з наказом негайно явитися до Риму на суд за неправдиву науку. Текст: *Wozzek* ст. 39; *Erben* 17; *Ginzel* 58; Бильбасовъ І. 130-131, 19-20; *Pastrnek* 253-254; *Friedrich* № 23. Російський переклад у Бильбасова І. 83-82, або в „ЖМНПр“ 1868 р. ч. 138 ст. 353-354. Вороновъ 284-291. Малишевський в „ТрКДАк“ 1885. II. 579-581. *E. Caspar* датує цього листа кінцем червня чи липнем 879 р. Український переклад див. вище ст. 47-48, аналіз 46-52. 37.

9. Лист папи Іоана VIII до князя моравського Святополка, з 14 червня 879 р., з повідомленням, що викликано архієп. Мефодія до Риму на суд. Текст дають *Wozzek* 40, *Erben* 16, *Ginzel* 59, Бильбасовъ І. 129-130, *Pastrnek* 254-255, *Friedrich* № 22. Російський переклад у Бильбасова І. 82, або в „ЖМНПр“ 1868 р. ч. 138 ст. 354, а в І. 17-18 дано аналіз листа. *E. Caspar* датує цього листа кінцем червня чи липнем 879 р. Вище ст. 48-49 дано український переклад листа, а його аналіз на ст. 49-56. 17. 72. 73. 193.

10. Лист папи Іоана VIII до князя Святополка з червня 880 р. про те, що архієп. Мефодій зовсім виправданий, з дозволом правити в церкві по-слов'янськи. Лист дійшов в рукопису XI в., переховувався перше в кляшторі Монтекасинським, а тепер в бібліотечі Ватиканській. Текст: *Wozzek* 44, *Erben* 17, *Ginzel* 59, Бильбасовъ І. 131-134, *Pastrnek* 255-257, *Friedrich* № 24. Російський переклад у Бильбасова І. 85-87, або в „ЖМНПр“ 1868 р. ч. 138 ст. 357-359, аналіз його 359-367, а також т. I ст. 20-23. Також у Малишевського в „ТрКДАк“ 1885. III. 66-69, аналіз його ст. 69-105. — Добрий аналіз у Вондрака в „СМС“ 1897. LXXI. 341-347, у Лаврова, „Виз. Врем“. 1900. VII. 118-120. — *Ks. K. Czajkowski*. „Przegląd Powszechny“ т. 80 ст. 404-407 (1903 р.). — Уривки в польській мові дає *Boguslawski* 118-119. — *Goetz* 1897 р. ст. 62-64. — *A. Brückner*, „Przegląd Historyczny“ 1908. VII. 165-168. — *Fr. Hýbl*: *Slovanská liturgie na Moravě v IX. věku*, „ССН“ 1908. XIV 1-18, 153-171, 287-297, 406-416, доказує, що булла 880 р. підроблена. — *E. Caspar*: *Studien zum Register johannis VIII*, „Neues Archiv“ 1910 р. т. 36 ст. 77-156. — *Novotný V.*: *Otázka cyrilomethodějská*, „Časopis pro moderní filologii“, Прага, 1911. I. 74-75, — про автентичність булли „*Industriae tuae*“. — *Fr. Šnopenek*: *Bulla „Industriae tuae“ listinou nepodvrženou*, „СММ“ р. 1911. XXV. 1-60, — проти праці *Hýbla*. — Український переклад листа див. вище ст. 52-53, а аналіз ст. 55-56; на ст. 56-57 див. літературу; ще ст. 59, 122, 137, 209, 227, 238, 246, а в т. I ст. 180.

11. Лист папи Іоана VIII до архієпископа моравського Мефодія, з 23 березня 881 р., з заспокоєнням, що папа до кн. Святополка нічого не писав нового. Текст: Восчек 44, Ergben 18, Ginzcl 62-63, Бильбасов I. 135-136, Pastrnek 258, Friedrich № 25. Російський переклад у Бильбасова I. 96-97, або в „ЖМНПр“ 1868 р. ч. 138 ст. 368-369; аналіз листа у нього ж I. 23-24. — Український переклад листа див. вище ст. 58-59, аналіз його ст. 57-62. 65.

3. Листи папи Стефана V.

1. Інструкція, „Comonitorium“, папи Стефана V (VI) з 885 р. легатам: єпископу Домініку та пресвітерам Іоану й Стефану до князя Святополка. Текст: „Neues Archiv“ № 31; Rački № 14; „СМКС“ LV. 295-297; Вороновъ в „ТрКДАк“ 1881. II. 411-415; Малышевскій в „ТрКДАк“ 1886. I. 448-456; Pastrnek 259-260; Friedrich № 27. „Странникъ“ 1885. I. 623-624 переклад на російську мову. Уривки в українській мові див. вище ст. 138-141.

2. Лист папи Стефана V (а по офіційному римському рахункові VI) до короля Святополка, 885 р., про церковні справи на Моравії, з заборною слов'янського Богослуження. Листа цього знайшов в р. 1847 німецький учений *Wilh. Wattenbach* і видрукував його в своїй праці: *Beiträge zur Geschichte der christlicher Kirche in Mähren und Böhmen*, Відень, 1849 р. 43 ст.; знайшов в архіві монастиря св. Хреста в долішній Австрії коло Відня. Рукопис надзвичайно зіпсутий. Листа довго не визнавали за правдивого, але ново-знайдена Інструкція п. Стефана цілком і остаточно його підтвердила. Тепер датою цього листа звичайно рахують 885 рік; Ваттенбах відносив його на 890 р., а Евальд на 887 р.; Лавровський 1863 р. 17- 27. Текст дають: Migne: *Patrolog. lat.* том 129 ст. 801, Ergben 20 № 49, Ginzcl 63-67, Бильбасовъ I. 137-143, Pastrnek 260-264, Friedrich № 26. Уривки в рос. перекладі: у Бильбасова „ЖМНПр“ 1868 р. ч. 138 ст. 371-372; в „Странникъ“ 1885. I. 621-623. Аналіз у Бильбасова I. 26-32, у Воронова 292-307. Див. ще I. Пальмов в „Христ. Чтеніє“ 1885. I. 744. Малышевскій в „ТрКДАк“ 1886. I. 420-448 дає аналіз листа та його зміст. — Goetz 1897 р. 58-61. — Уривки в українськiм перекладі див. вище ст. 39, 61, 136, 9, 141, 193, 209.

4. Свідчення Анастасія бібліотекаря.

Бібліотекар папський Анастасій—це надзвичайно цікава людина свого часу, людина, яка дуже виразно характеризує епоху, коли жив і працював. Духовний сан прийняв Анастасій десь в 847 році, і скоро став кардиналом. Несподівано

жійший і гарячий, вперто добивався папської тиари ще при живих папах, через що його виганяли з Риму, а навіть відлучили від церкви; див. у мене в I т. ст. 274.

Анастасій був видатним ученим свого часу; він дуже добре знав грецьку мову та літературу, був в близьких стосунках з греками, що жили в Римі. Коли Костянтин і Мефодій прибули до Риму, вони застали там Анастасія, як надзвичайно впливового папського бібліотекаря чи секретаря і особисто були з ним знайомі. Правда, знайомість ця не була довгою, бо як раз в той час Анастасій був уже заплутаний до голосної справи, що її вчинив син еп. Арсенія, дядька Анастасія (див. в I т. ст. 268), — викрадення та вбивства 7 березня 868 року дочки папи Адріяна II. Через цю справу десь в літі 868 р., як раз в час перебування в Римі Костянтина й Мефодія, Анастасій змушений був утікати з папської столиці, а 12 жовтня того ж року його відлучено від церкви, але ненадовго. Помер Анастасій десь в 879 році.

Відомості, які подає Анастасій про св. Костянтина, надзвичайно цінні, бо це ж відомості від людини, що особисто знала солунських братів.

Про Анастасія див. *A. Lapôte: De Anastasio bibliothecario*, Париж, 1885 р. — *J. Hergenröther: Photius II.* 228-241. — *E. Perels: Papst Nicolaus und Anastasius Bibliothecarius*, Берлін, 1920. — *A. Lapôte: L'Europe et le Saint-Siège à l'époque carolingienne*, 1895 р., див. „ЖМНПр“ 1896 р. ч. 305 ст. 170-171, 181. — *Pastrnek* 88. — *Франко: Св. Климент* 200. — *F. Dvornik: Les Slaves* 1926 р. ст. 139, 140, 175, 176, 198-200, 206, 219, 221, 293. — Див. в I т. цієї праці ст. 268 і 274, а також літературу про Фотія в I т. на ст. 33 і в цій томі в літературі про вивчення дobia Кирила й Мефодія. — *J. K. Goetz: Geschichte der Slavenapostel*, 1897 р. ст. 13-17, про листи Анастасія та Італійську Легенду 17-38, 243-246.

1. Передмова Анастасія до опису справ IV Костянтинопольського т. зв. VIII-го вселенського Собору, 869-870 року, — звідсі довідуємося, що Костянтин виступав проти Фотієвої науки, ніби людина має дві душі — розумну й нерозумну чи грішну або безгрішну. Видрукувана була ще в XVIII в. у *Mansi: Supplementum collectionis conciliorum* т. XVI ст. 6, Венеція; *Ginzell* 43; *Pastrnek* 245 і 49. Російський переклад (і латинський оригінал) у Лавровського 1863 р. ст. 202-203, а також у *Маллишевського* в „ТрКДАк“ 1885. II. 184. В I т. ст. 64-65 цієї праці подано цього листа в українським перекладі; див. ще в I т. ст. 71. 74. 321, в II т. ст. 44. 191.

2. Лист Анастасія до короля Карла Лисого, 875 р.

Анастасій зве тут Костянтина Философа мужем великим та апостольського життя, каже, що він за папи Адріяна приніс до Риму мощі св. Климента, та свідчить, що К знав твори Діонісія Ареопагіта напам'ять. Лист був видрукуваний в Дубліні ще р. 1632, а потім у Ваттенбаха: Beiträge, 1849 р. ст. 14; Ginzel 44; Бильбасов I. 128-129; Pastrenek 245-246, 42; Франко: Св. Климент ст. 200-201; про листа Бильбасов I ст. 13-14. — Див. в цій праці т. I ст. 270. 289. 321.

3. Лист Анастасія до єпископа Велетрійського Гавдерика; лист без дати, але Фридрих твердить, що його написано десь між 875 і 879 р. р. (смерть Анастасія). Знайшов цього листа проф. мюнхенського університету І. Фридрих і р. 1892 видав його в своїй праці: „Ein Brief des Anastasius Bibliothecarius an den Bischof Gaudericus von Velletri über die Abfassung der „Vita cum translatione s. Clementis Papae“. Eine neue Quelle zur Kyrillus-und Methodius-Frage“, див. „Sitzungsberichte der bayerischen Akademie der Wissenschaften“, виділ історичний, засідання 2 липня 1892 р., Мюнхен, 1892, зш. III ст. 393-442. Сам оригінал, — збірка казань Климента в рукопису XIV віку — знаходиться в бібліотеці монастиря Алькобаза в Ліссабоні № 205. Лист надзвичайно цікавий та цінний і кинув багато нового світла на історію кирило-мефодіївських питань. З листа цього довідуємося, що єп. Велетрійський Гавдерик задумав скласти життепис святого папи Климента; єпископська катедра в Велетрії була пам'яті св. Климента, чому Гавдерик цікавився ним. Написати цей життепис єп. Гавдерик доручив дякону Іоанну, що вславився умінням складати подібні життя. Крім цього Гавдерик просив також і Анастасія, як відомого знавця грецької літератури, щоби він пошукав і грецьких джерел для життя св. Климента. Виконуючи це доручення Гавдерика, Анастасій, будиши в р. р. 869-870 на соборі в Костянтинополі, став розпитувати про св. Климента. І ось тут Анастасій довідався від митрополита смирнського Митрофана, що мощі св. Климента знайшов філософ Костянтин в Херсоні; Митрофан в той час жив недалеко від того міста, бо туди заслав був його патріярх Фотій. Але сам Костянтин про це звичайно не розказував, щоби не назвали його гордим. Крім цього Анастасій знайшов навіть три твори самого Костянтина мовою грецькою: 1. Знайдення мощей св. Климента, 2. Похвала св. Клименту і 3. Гимн. св. Климентові. Перші два твори Костянтинові Анастасій переклав на мову латинську (віршів перекладати він не відважився) і з листом своїм відіслав їх єп. Гавдерикові, щоби той використав їх для задуманого життепису св. Климента. Ось цей лист такого змісту й дійшов до нас, а творів Костянтина ще не знайдено.

ЛІТЕРАТУРА, ВИДАННЯ, ПЕРЕКЛАДИ. Добрий аналіз цього листа, а також сам текст з перекладом на російську мову дав Акад. Ягичъ в праці: „Вновь найденное свидѣтельство о дѣятельности Константина Философа, первоучителя славянъ св. Кирилла“, див. „Сборникъ“ т. 54 ст. 1-44, 1893 р. — Так само й А. Петровъ дав аналіз листа та його оригінал в праці: „Письмо Анастасія Библиотекаря (Новый источникъ по Кирилло-Меѳодіевскому вопросу)“ в „ЖМНПр“ 1893 р. кн. I, ч. 285, ст. 186-193 і в „Странникъ“ 1896 р. май ст. 145-146. — *Pastrnek Fr.*: в „СММ“ 1893. XVII. 32-38, 98-107, 209-215 в статті: *Nový pramen o svatém apoštolu slovanském Cyrillovi*, видрукував текст пам'ятки з чеським перекладом на ст. 98-103, тут і аналіз листа; на початку ст. 32-38 аналіз інших пам'яток. — *Václav Vondrák*: *Novější práce o činnosti slovanských apoštolů sv. Cyrilla a Methodia*, „СМКС“ 1897. LXXI. 324-343, а на ст. 325-330 текст латинський з чеським перекладом, тут же добрий аналіз пам'ятки головню за Фридрихом; багато про Римську Легенду та про її стосунок до ЖК. — Текст передруковано у *Pastrnek* 246-249, у Гетца 1897 р. 243-246 і др. — Аналіз листа дають ще: о. *Martinov*: *Une lettre d'Anastase le bibliothécaire*, див. „Monde Latin et Monde Slave“ 1894 I. 12. — Рец. П. Сырку на праці Фридриха, Ягича і Мартінова, „Виз. Врем.“ 1895 II. 234-243; П. Лавровъ: там само, VII. 115-116, 1900 р. — Франко: Св. Климент, 1906 р. 201-207, тут 201-204 і дослівний український переклад листа; Франко не надає цьому листові великої ваги, пор. ще ст. 240. — П. Лавровъ в „Памятники христіанскаго Херсонеса“ 1911 II. 140-142 передрукував Листа. — *Jos. Hameršmid*: *List bibliothekáře Anastasia Gauderikovi, biskupovi Velletrijskému*, „Čas. Katol. Duch.“ 1893 р. ст. 509, 575. — Уривки в українській мові і аналіз подаю в цій праці т. I ст. 14. 79. 85. 87-8. 124-6. 128. 130-2. 134. 274-5. 303-6. 321, т. II ст. 191. 221. 238. 259.

5. Листи німецького духовенства.

1. *De conversione Bagoariorum et Carantanorum libellus* — Записка про навернення Баварців та Хорватів, або Зальцбургський Меморандум року 870-873; *Pastrnek* (за Ассеманом, Ваттенбахом і др.) ст. 264 рахує 871 року; зазначений в Записці архієп. Адальвін помер 14 травня 873 року, а в Записці він ще живий. Це історична записка про права німецького духовенства на Моравсько-паннонську єпархію. Коли папа Адріян II висвятив Мефодія на архієпископа Моравсько-паннонського, зальцбургський архієпископ протестував проти цього і післав до Риму посольство, котре й доручило папі оцього Меморандума.

Текст видрукували: В. Коритар: *Glagolita Glozianus*, 1836 р. 72-76; звідти *Ginzl* 46-57; нове видання дав *Wattenbach*: *Mon. Germ. histor.* XI. 6-14; П. Лавровській 1863 р. 373-374; Бильбасовъ I. 111-126; *Goetz* 1897. 71-75; *Pastrnek* 264-273; Бильбасов I. 74-76 або в „ЖМНПр“ 1868 р. ч. 138 ст. 346-348 дає уривки в російській перекладі. Зміст Записки

подає Кс. Czajkowski в „Przegląd Powszechny“ т. 80 ст. 196-198. Аналіз листа дає Бильбасов І. 9-12. *Danilowicz Ignacy*: Skarbiec dyplomatów papieżkich, Вильня, 1860. І. № 3, уривки в перекладі на польську мову. *Dümmler*: Geschichte d. Ostfr. R. І. 214-217. О. Успенській 1872 р. ст. 62. Про навернення Хорватів є ще уривок з XIII віку, див. Pastrnek ст. 16d. — Див. вище в моїй праці уривки й аналіз т. І ст. 18. 34. 181. 246, т. II ст. 19. 20. 28. 38-9. 49. 100. 209. 238.

2. *Лист баварських єпископів до папи Іоана IX, з 13 липня 900 р.* На прохання князя моравського Моймира II папа Іоан IX висвятив на моравську єпархію архієпископа і трох єпископів. На соборі в Рисбаху 5 баварських єпископів з архієпископом Теотмаром чи Дитмаром на чолі протестували проти цього і відправили папі свого листа, яко скаргу на його роспорядження. Лист змальовує тогочасний стан моравської церкви та відношення німецького духовенства до Моравії.

Видрукуваний був лист цей ще в Magna bibliotheca veterum patrum, XVI, Paris, 1654 р. ст. 610; Hardnin: Acta concil. 1714 р. VI ч. 1 ст. 126 і 483; передруковують: Mansi: Collect. concil. XVII ст. 206, Voczek № 91, Ergben № 54; Ginzel 68-72; Бильбасовъ І. 143-149; Pastrnek 274-278, Friedrich № 30; у *Бильбасова* І. 100-102 або в „ЖМНПр“ 1869 р. ч. 138 ст. 372-374 уривок з цього листа в рос. перекладі, а аналіз І. 33-37, тут і російський переклад уривків; „Przegląd Powszechny“ т. 80 ст. 198-199. — *Мальшевскій* 424-431, а також в „ТрКДАк“ 1886. II. 215-222. — *К. Я. Гротъ*: Моравія и Мадьяры, 1881. 358-376 добрий аналіз, а на ст. 362-367 переклад на російську мову. — Див. уривки з листа й аналіз вище ст. 154-158. 238.

3. *Лист архієпископа кельнського Гаттона до папи Іоана IX, з першої половини 900 р.,* — архієпископ заступається за права баварських єпископів в Моравії. *Ginzel* 100; *Бильбасовъ* І. 149-151 текст, російський переклад ст. 102, переклад і в „ЖМНПр“ 1861 р. ч. 138 ст. 374; *Мальшевскій*, 1886. 423-424, а також „ТрКДАк“ 1886. II. 214-215. Короткий аналіз у *Бильбасова* І. 37. — Див. уривок вище ст. 157-158, в укр. перекладі.

Б. Джерела не офіційні.

1. Італійська або Римська Легенда.

Одним із головних джерел для вивчення життя та діяльності Костянтина й Мефодія безумовно є так звана Італійська або Римська Легенда¹, що має звичайно такий заголовок: „Vita cum translatione s. Clementis: Життя й пе-

1. Назву „Італійська Легенда“ першим пустив Добровський; її даю через те, що Легенду складено в Італії. Скорочено подаю ЛР.

ренесення (мощей) св. Климента". Довгий час, аж до середини XIX-го віку, учені звичайно вважали цю Легенду за найважливіше джерело для дослідження діяльності св. братів; західні вчені часто рахують його таким ще й тепер; головним чином це було тому, що в той час не знано ще найцінніших наших джерел — ЖК та ЖМ.

В перший раз ЛР видрукували з рукопису XVII-го віку відомі Болландисти в 1668 році, в знаменитім виданні „Acta Sanctorum“, за місяць березень, під 9 числом його, в томі II на ст. 12-22, в Антверпені. Видав цю Легенду з трохи ушкодженого рукопису XVII віку, знайденого в монастирі в Монте-Кассино вчений фламандський єзуїт Геншен (1600-1681, Godefroi Genchepius), котрий надав цій Легенді неправдивого заголовка, бо Легенда розповідає головню про св. Костянтина і лише в одній чверті своїй подає про Климента, і то не про життя його, а тільки про знайдення його мощей. Видавець Геншен подав і де-які пояснення до Легенди, а про неї в передмові писав: „Ми догадуємося, що історію перенесення мощей св. Климента, котру видаємо нижче, написав єпископ Велетрійський Гавдерик, що його інші називають Гавденцієм. Від аббата Угеллі ми получили Життя чи Історію св. Климента, але не повну. Передмова (посвята) цього Життя до папи Іоана VIII починається так: „Передмова Гавдерика, єпископа Велетрійського, до найсвятішого Іоана, папи святої католицької й апостольської римської церкви. Владиці завсіди святому, верховному первосвященнику і всесвітньому папі Іоану, найменший з єпископів Гавдерик — постійно радуватися о Господі Ісусі Христі. Я вважав за достойне, на честь і славу твого попередника, блаженного мученика й єпископа Климента, зібрати до купи, за божою поміччу, де-що про його походження й життя; докладно довідатися, якого благородного походження був він (Климент), і як по-філософському диспутуючи проти ідолів, пізнав правду через Боже прочування (praesagio); особливо ж тому, що я, найнепотрібніший, рядив Христовою церквою цього найславнішого мученика, котра знаходиться в місті Велетрії“. Трохи далі читаємо: „Усе це зібрав я, може не так добре, але з любов'ю, і в порядку розподілив в трох книжках. А саме, в першій книжці ми розповідали про рід, вітчину,

народження, виховання, призначення, життя, заняття, якості розуму; в другій подали, за Божою поміччу, глибину його науки, досягнення єпископського сану, великий авторитет його єпископства і його безстрашність в філософській боротьбі проти ідолів. А в третій частині ми дивуємося з його чуд, терпіння на вигнанні, з подвигів мученичества, і попилювали зібрати чуда його повернення до свого престолу“. кінці передмова додає: „Зібравши, росповіли ми, оскільки пам'ятаємо, те, що бачили й читали“. А по цьому видавець Геншен кінчить так: „Отож, здається нам безсумнівним, що оповідання про знайдення мощей св. Климента (цеб-то т. зв. Італійська Легенда) взяте або скорочене з цієї третьої книжки Гавдерика про справи св. єпископа. Сам Гавдерик каже точно, що він росповів тут про повернення св. Климента до свого престолу, про події й чуда, що сталися за Адріяна II, котрі певне він сам бачив і про котрі він росповідає наступнику Адріяна — Іоану VIII“¹.

Як бачимо, ще сам видавець Геншен автором цієї Італійської Легенди назвав єпископа Гавдерика. Дійсно, Гавдерик був єпископом в м. Велетрії (старе місто італійське Velitrae або Velletri, недалеко коло Риму, де в I віці був єпископом і св. Климент), і правив тут церквою від 871 до 898 чи 899 року, коли й помер². Це, здається, той самий єпископ Гондрих, про котрого згадує ЖК¹⁷, — він висвячував учеників Костянтина в Римі в 869 році, а значить—особисто знав св. братів Костянтина й Мефодія.³ На єпископа висвячений був ще перед 868 р.⁴

Дуже довгий час, майже два століття цю ЛР вважали за найважлишу пам'ятку для вивчення життя та діяльності апостолів слов'янських. Головним чином це були католицькі

1. А. Вороновъ, 322-324; Бильбасовъ II, 9-11.

2. В. Бильбасовъ II. 11. А. Петровъ в „Странникъ“ 1896 р. травень ст. 145 подає іншу дату, коли Гавдерик вступив на Велетрійську катедру: він її займав за трох пап: Миколая I, Адріяна II та Іоана VIII. Про Гавдерика див. ще у Малишевського в „ТрКДАк“ 1885. III. 100, Пастрыка 88, Франка 1906 р. ст. 205.

3. Але коли єпископом Велетрійським Гавдерик став з 871 р., як твердить Бильбасов II. 11, неб-то в два роки по висвяченні учнів, тоді в Римі в той час Гавдерик ще міг не особливо цікавитися життям св. Климента і тому не роспитувати Костянтина.

4. А. Вороновъ, ст. 320-321.

вчені, напр. Добровський, Гінцель, Рачкий, Фридрих, Гетц, о. Мартинов і др., але й де-хто з православних учених тримався того саме погляду, і рахував, що ЛР складено в IX віці, десь по 871 році. Бильбасов, напр., писав: „Італійську Легенду треба ставити найвище від усіх: писав її сучасник, певне самовидець, може особа, що добре знала Кирила в Римі... Джерело Італійської Легенди було просте й чисте — сам Костянтин, із уст котрого Гавдерик чув у Римі всі випадки як віднайдення мощей Климента, так і попередньої діяльності самого Костянтина. Легенду складено в Італії (або й в самому Римі) в IX віці“¹.

Але з того часу, як Горський в 1843 р. оповістив новознайдені ЖК та ЖМ і науково та переконуюче довів їх велику цінність, з того часу поволі ці Життя займають перше місце серед джерел про св. братів, а ЛР втрачає своє першорядне значіння. Уже А. Вікторов² досить переконуюче доводив, що ЛР основана на ЖК та ЖМ, а то значить, що немає вона найголовнішого значіння. В своїй докторській дисертації київський учений А. Воронов попилював навіть відвести цій Легенді (ст. 316-331) одне з останніх місць; на думку Воронова „Італійська Легенда — це перше кільце в ряді оповідань про Кирила й Мефодія, що повстали в XIV віці, що її зложено в той час, коли в Чехах та Моравії за Карла IV особливо стали оживлятися перекази про давню слов'янську церкву й підготовлялося чи вводилося церковне шанування пам'яті свв. Первоучителів“³.

Відомий дослідник Кирила й Мефодія, П. Лавровський, умістив в „ЖМНПр“ за 1886 р. в ч. 246 цікаву й солідну свою працю: „Италиянская легенда“; детально проаналізувавши ЛР, Лавровський прийшов до таких висновків: 1. Заголовок ЛР—*Vita cum translatione s. Clementis*—не оправдується змістом її, бо ж ЛР оповідає в 3/4 своїх про Костянтина; 2. Так само невідповідна назва й Італійська; 3. Ле-

1. Кирилъ и Меѳодій, 1871 р., II, 11, 14, 16, 34, 85, 194.

2. Новые источники и ученые труды для истории славянскихъ Апостоловъ, див. „Кирилло-Меѳодіевскій Сборникъ“ 1865 р. ст. 434.

3. Главнѣйшіе источники для истории свв. Кирилла и Меѳодія, 1877 р. ст. 331.

генда ця цілком основана на Паннонських Життях. 4. Склав її західний слов'янин-католик десь в XIII-XIV віках (ст. 274-275).

Але захитане становище ЛР недавно знову зміцнилося. Новознайдений лист Анастасія бібліотекаря до єп. Гавдерика (див. вище ст. 303) безумовно підтримав авторитет і цінність ЛР. Академік І. Ягіч, що дав добрий дослід новознайденого листа, цілком правдиво писав: „З новознайденого листа Анастасія стало ясным, що тепер вже не можна твердити про Італійську Легенду в повнім складі її, як про уривок з третьої частини життя св. Климента. Ні, не ціла Італійська Легенда входила у склад Життя, а тільки частина її, що розповідає в Житті св. Кирила один лише випадок, тоб-то — знайдення мощей св. Климента і перенесення їх до Риму. Те, що тут стосується до мощей св. Климента, те взяте з Гавдерика“. На думку Ягіча „Італійська Легенда і Кирилівська не стоять в якійсь залежності одна від одної, навпаки — одна й друга брали матеріял незалежно одна від одної з третіх джерел, користаючись з них кожна по своєму“¹. Правда, це останнє твердження Ягіча, що ЖК та ЛР не знаходяться в залежності одна від одної, не підтверджує детальний аналіз цих джерел; напр. Растрнек 20-24, проаналізувавши їх, як раз прийшов до висновку, що ЛР користала з ЖК; до такого ж висновку прийшов і Вондрак в своїй праці: „Z obogu“ 1903 р.².

Оригінальний погляд на автора ЛР висловив А. Вгюскнер: коли в 879 р. Мефодія потягли на суд до Риму, то він, щоби воскресити в Римі пам'ять свого брата, доручив комусь, може Горазду, написати про Костянтина оповідання латинською мовою³. Погляд такий не має жадного опертя в джерелах; та й колиб Мефодій захотів рекламувати свого брата латинською мовою, то мусів би подати ціле життя його, — а в ЛР цього як раз і нема.

ВИДАННЯ. Легенду перевидали: 1. *Ginzek: Geschichte der Slavenapostel*, 1857 р., вид. 2 в 1861 р.; в додатках ст. 1-11; 2. „Кир-

1. „Сборникъ“ 1893 р. т. 54, стаття Ягіча, ст. 18 і 24.

2. Ревелзент цієї праці в „Archiv“ 1905. XXVII П. Лавров, навпаки, боронить погляд Ягіча, ніби обидві пам'ятки повстали незалежно одна від одної.

3. „Przegląd Historyczny“ 1906. III, а також „Kwartalnik Historyczny“ 1908 XXII. 10-11.

Мее. Сб. 1865. 327-342, російський переклад, а долі латинський оригінал; 3. *В. А. Бильбасовъ*: Кирилль и Мееодій по западнымъ легендамъ, 1871 р., латинський оригінал 220-227 і російський переклад 314-320; 4. *Fontes rerum Bohemicarum*, Прага, 1873. I. 93-99, з чеським перекладом; 5. *Goetz: Geschichte*, 1897 р. 247-254; 6. *D. Bartolini: Memorie* 1881 р. 12 sq.; 7. *Pastrnek*, 1902 р., латинський текст 239-245; 8. *П. А. Лавровъ* в „Памятники христіанскаго Херсонеса“ 1911. II. 142-147. Детальний зміст ЛР в російській мові подали: *А. С. Архангельскій* въ „Ученыя Записки“ Казанського Університету за 1885 р. ст. 126-130, а також *П. А. Лавровскій* в „ЖМНПр“ за 1886 р. т. 246 ст. 24-26.

ПЕРЕКЛАДИ: *Російський* в „Кир.-Мее. Сборн.“ 1865. 327-342; у *Вильбасова* II, 314-320; *П. А. Лавровъ* в „Книга для чтенія по исторіи среднихъ вѣковъ“ Виноградова вип. II, М. 1897 р., ст. 213-219 дає добрий переклад ЛР на російську мову, з примітками. *Чеський* в *Fontes rerum Bohemicarum* 1873. I. 93-99. *Український* переклад перших 9 розділів дав *Франко*: *Св. Климент*, 1906 р. ст. 208-211; в моїй праці уривки див. в I т. ст. (римська цифра визначає розділ ЛР, а арабська сторінку): I 42. 44. 78. 79. 84, II 88, III 83. 126, IV-V 126, VII 166. 192. 208. 245. 270, VIII 199. 245. 265. 270, IX 270-1. 279. 280. 283 X 292-3. 297, XI 76. 193. 244. 293. 297, XII 297-8, в II т. 191, XIII 207.

ЛІТЕРАТУРА. *О. Бодянский*: О времени о происхождении славянскихъ письменъ, М. 1855. 27-29, 40-42. — *А. Е. Викторовъ*: Новые источники и ученые труды для исторіи славянскихъ Апостоловъ, „Кир.-Мее. Сб.“ М. 1865. 368-373. — *В. А. Бильбасовъ*: Кирилль и Мееодій по западнымъ легендамъ, Слб. 1871 р. 9-39. — *А. Вороновъ*: Главнѣйшіе источники для исторіи свв. Кирилла и Мееодія, Київ 1877 р. 316-331. — *J. Martinov*: La légende dite italique des saints Cyrille et Méthode в „Revue des questions historiques“ 1885 р. 110-166; там само в кн. I ст. 220-232 за 1887 р.: „A propos de la légende dite italique (відповідь П. А. Лавровському). — С.: Панионскія Житія и Итальянская Легенда, „Православное Обозрѣніе“ 1885. I. 289-294. — *Мильшевскій* в „ТрКДАк“ 1885. III. 100. — *П. А. Лавровскій*: Итальянская легенда, „ЖМНПр“ 1886 р. ч. 246, кн. VII. 17-59; кн. VIII. 234-275, спеціально про ЛР праця, дає відповідь і о. Мартинову; рец. Ягіча в „Архив“ 1887. X. 305-310. — *Е. Голубинскій*: Исторія Русской Церкви, ч. I. т. 2, вид. 2, с. 333: ніби автором ЛР був не Гавдерия, але Лев Марсижанський. — *Hlavinka Alois: Vlašská legenda o sv. Cyrillu a Methodu. Překlad članku J. Martinova*, „Vlast“ 1890. VI. 24, 114, 219, 269, 348. — *J. Friedrich: Ein Brief des Anastasius*, 1892 р. — *И. В. Ягичъ*: Вновь найденное свидѣтельство о дѣятельности Константина Философа, первоучителя славянъ св. Кирилла, „Сборникъ“ 1893 р. т. 54 ст. 17-26. — *А. Поповъ*: Пятидесятилѣтіе научной разработки страннаго житія св. Константина Философа, „Чтенія въ Общ. Люб. Дух. Просв.“ 1894 р., травень-червень, ст. 591-614, тут і огляд всеї літератури. — *Goetz L. K.*, 1897 р. 247-254. — *Václav Vondrák: Novější práce o činnosti slovanských apoštolů sv. Cyrilla a Methodia*, „ČMKČ“ 1897. LXXI. 330-343, відношення ЛР до ЖК. — *Fr. Pastrnek: Dějiny*,

1902 р. 16-17, 20-24, 61-62. — *Др. Ів. Франко*: Св. Климент у Корсуні, Львів, 1906 р. 207-219 дає добрий аналіз ЛР; Франко підкреслює залежність ЛР від ЖК, звідки вона багато брала; писав її не само-видець подій, а пізніший компілятор, пор. ще ст. 219, 224, 241. — Див. в моїй праці т. I ст. 26. 127. 132. 146. 149. 168. 275. 296. 303. 305; т. II ст. 217. 219. 238. 239. 259. 261. 270. 277. 302. 304. 312.

2. Легенда Христіянова.

В найстаршій хроніці чеський X-го віку, в т. зв. Легенді Христіяна про св. Людмилу, на початку знаходимо оповідання про апостолів слов'янських. Тут читаємо, що Кирил, з походження грек (*natione graecus*), добрий знавець письма грецького та латинського, прийшов на Моравію. Тут він зложив азбуку, переклав Письмо Святе на слов'янську мову, а також запровадив слов'янське Богослуження. Коли Кирил прийшов до Риму, він мав гарячий диспут з триязичниками, що накинулися були на нього за вживання „варварської“ мови в церкві. Тут у Римі й помер Кирил, а на Моравії остався Мефодій. На Моравії була колотнеча, Святополк хотів отруїти Ростислава. Коли Святополк засів на престолі, він не слухався Мефодія й переслідував його, чому той прокляв країну Святополкову з землею, з полями й плодами, за що Моравія покутує й тепер.

В 1902 р. чеський учений Рекаґ випустив осібну працю про цю найстаршу чеську хроніку Христіяна. Рекаґ до вів, що автором теї хроніки, в якій уміщено Легенду про св. Людмилу (а на початку її — оповідання про Костянтина й Мефодія), був чернець Христіян, *Christianus monachus, vir eloquens*. Христіян був чехом, племенником еп. Войтеха, св. Вацлава та короля Болеслава II; постриження в ченц прийняв в монастирі св. Емеґама в *Rězně*. Працю свою Христіян писав, заохочений до того еп. Войтехом. Джерелами служили йому народні перекази та незнані нам писані пам'ятки, між ними й слов'янські. Праця написана десь в 993-994 р. р. по повороті еп. Войтеха з Італії.

Легенда Христіяна дуже близька до Легенди Моравської. Проаналізувавши взаїмовідносини цих двох Легенд, Рекаґ приходить до висновку, що Моравська Легенда молодша за Христіянову, а тому вона могла користати з хроніки Христіяна; але скоріше обидві ці Легенди користалися якимсь одним, нам незнаним, слов'янським джерелом, і по-

своєму перекладали його на латинську мову. Італійською Легендою, а також ЖК та ЖМ Христіяна не користався.

ВИДАННЯ Й ЛІТЕРАТУРА. Хроніку Христіяна першим видав Богуслав Valbin в 1677 р., але видав лише частину її; Болландисти перевидали текст Бальбіна в р. 1755 та 1760 під 16 та 28 вересня; в 1767 р. Athanasius видав повний текст хроніки Христіяна. В новий час видано Христіянову Легенду в *Fontes rerum Bohemicarum*, 1873. I. 201-202. *Рікай Josef: Nejstarší kronika česká, „ČSN“ 1902. VIII. 385-381,*—тут старша література й видання.

3. Моравська Легенда.

Legenda Moravica розповідає про життя святих братів Костянтина та Мефодія, як про патронів Моравії. Головним джерелом для ЛМ, власне для її початкових двох третин, була Легенда Італійська, звідки вона часто брала дослівно. Остання третина має багато спільного з Легендою Христіяна, спільність часом дослівна, може тому, що обидві Легенді користалися з одного невідомого нам джерела (див. вище ст. 309). Хто був автором цієї ЛМ, не відомо; здається, що це не був мораванин, — він зве Моравію „зачумленим полем“ (розд. 5), не знає назви моравського князя Ростислава (розд. 4, 5, 9, 10), не знає, що Ростислав був ув'язнений (розд. 10). А з 14 розд. можна б догадуватися, що автор був чехом; у всякому разі він був прихильником Риму. Коли написано ЛМ — нема відомостей; одне можна сказати — вона молодша від Легенди Христіяна.

ВИДАННЯ, ПЕРЕКЛАДИ Й ЛІТЕРАТУРА. Текст ЛМ видали вперше *Болландисти* (власне Геншен) в „*Acta Sanctorum*“ під 9 березня II. 22-24 по рукопису, написаному в Моравії в 1480 р. — *Добровський* в р. 1826-м перевидав критично текст з цінними поясненнями та додатками нових текстів в своїй праці: *Mährische Legende von Cyrill und Method*, 124 ст.—У *Бильбасова II* аналіз ЛМ 40-58, латинський текст 228-237, російський переклад 320-326. — *Ginsel: Geschichte der Slavenapostel*, 1861 р. 12-18.—*Fontes rerum Bohemicarum* 1873. I. 100-107, текст і чеський переклад.—*Goets* 1897 р. 110.—*Halabala Method: Čtyřero legend Moravských sv. Cyrilla i Methoděje. Z latiny přeložil a poznámkami opatřil, „Opav. Týd.“ VIII, № 50-51; див. ще „Našinec“ 1877 р. № 146-147, „Vlahovest“ 1878 р. 258, — J. Peřař: Nejstarší kronika česká, „ČSN“ 1902, VIII. 399-403, про відношення ЛМ до Легенди Христіяна. — *Франко: Св. Климент*, 1906 р., на ст. 236-239 дає аналіз звісток цієї Легенди про св. Климента. — *Život sv. Konstantina, řečeného Cyrilla. Legenda moravsko-pannonská v překladi českém. Akademická knihovna č. 3. Red. Jos. Teige. Praha, „Kočič“**

1920 р.—Уривки в українській мові та аналіз подаю в цій праці т. I. ст. 14. 127-8. 146. 208. 272, т. II ст. 192. 219, а також (цифра римська взначає розділ ЛМ, а арабська—сторінку): I том I 44. 292-3, II 88. 90, IV 165. 166. 192. 197, V 187. 203. 214. 318, VI 214. 243. 265. 271, VII 276-7, VIII 289. 293, XII 297; II том: VIII 131, IX-X 42, XI 60, XIII 35, XIV 184.

4. Чеська Легенда.

Legenda Bohemica — це, власне, початок Легенди про св. Людмилу, дружину чеського короля Боривоя. Легенда коротенька, повстала на основі Легенди Христіяна, з якої часто бере дослівно. Повстала вона десь перед кінцем XII-го віку (не знає чеської хроніки Козьми). Розповідає про те, що св. Кирил, навернувши до віри Христової Болгарію, прийшов в Моравію, де зробив дуже багато, — склав азбуку й переклав Старий і Новий Завіт; в Римі Кирил боронить слов'янську Службу й помірає; в Моравії потому працює сам Мефодій. Властиво — це коротке Життя св. братів.

Текст видав ще *Добровський* 1803 р.: „*Kritische Versuche*“, ст. 70-73; див. також його „*Mährische Legende*“ 1826 р. 14-15; *Ginsel* ст. 19-20; *Бильбасовъ* т. II дає аналіз Легенди 65-70, латинський текст 247-248, російський переклад 329-330.—*Франко*: Св. Климент, ст. 239.—*Fontes rerum Bohemicarum*, 1873, I. 190-191 текст і чеський переклад *Truhlař'a Jos.*, ст. XVII—відомості про Легенду.—*J. Peřař*: *Nejstarši kronika česká*, „*ČSN*“ 1902 VIII. 407-418, 418-421,—стосунок ЧЛ до Легенди Христіяна.—Уривки в українській мові та аналіз подаю в цій праці т. I ст. 128. 266, т. II ст. 192. 219, а також (цифра римська взначає розділ ЛЧ, а арабська — сторінку): том I: I 30. 197. 209, II 179. 214, IV 277, V 293; т. II: III 131, VI 9. 143.

5. Краківська Легенда.

Найдавнішою пам'яткою шанування пам'яті Кирила й Мефодія на польських землях єсть так звана Краківська Легенда. В архіві краківської катедральної Капитули зберігається під № 147 пергаменовий *Passionale*, писаний поляком. В цім рукопису вміщено 47 ріжних житій святих, які читано в дні цих святих, а між ними й Життя К та М, яке прийнято звати ЛКр. Польковський, що знайшов цей рукопис, відносить його на кінець XII—поч. XIV-го віку, а Щесняк — на XIV в.

ЛКр — це, власне, старший текст тих читань, *lectiones*, які пізніше бачимо в т. зв. Бревіаріях, див. їх в наступнім розділі. Подає вона багато цікавих відомостей про солунсь-

ких братів, але подає на основі Римської Легенди, з якою вона часто дослівно однакова. Порівняння ЛКр з Моравською показує між ними дуже багато спільного, а часом і дослівно однакового; на думку Польковського ЛКр старша за Моравську, з чим не згоджується Щесняк, — він рахує старшою ЛМ, а ЛКр, на його думку, повстала десь в Моравії або в Чехії. Питання про вік ЛКр так і позосталося не виясненим.

Текст ЛКр видрукував *Кс. Ignacy Polkowski: Cześć śś. Cyrila i Metodego*, Краків. 1885 р., на ст. 15-19, аналіз на ст. 10-12, 19-22; на ст. 52-53 рівнобіжний передрук частин ЛКр та ЛМ. Аналіз ЛКр дає й *Кс. Wł. Szcześniak: Obrządek słowiański w Polsce pierwotnej*, 1904 р. ст. 193-195.

6. Латинські служби Кирилу й Мефодію.

Служби Кирилу й Мефодію розпочалися в західній церкві рано; у всякому разі в XIV віці, по 1349 році, коли канонізовано св. братів, вони вже були, але, здається, напочатку лише для моравських і чеських церков. Відомо декілька текстів Служб, які частіше містяться в т. зв. Бreviаріях. В цих Службах звичайно знаходимо 6 читань, *lectiones*, в яких подається багато цікавих оповідань про К та М. Чеський історик бенедиктинець *Dr. Beda Dudík* в 1878 р. знайшов в Петроградській Публичній Бібліотеці серед рукописів гр. Залуських Бreviарій на потребу моравської церкви в рукопису кінця XIV або поч. XV-го віку, з написом: „*Rubrika missarum secundum consuetudinem ecclesiae Olomuceni et Silesiensi*“; в цім рукопису міститься Служба Кирилу й Мефодію, що заведена на Моравії по 1349 р., латинською мовою; в Службі багато цікавих відомостей про св. братів та про їх шанування у слов'ян.

Dudík видрукував свою працю під назвою: *Historische Forschungen in der kaiserlichen öffentlichen Bibliothek zu St. Petersburg* в „*Sitzungsberichte der philos.-histor. Classe der k. Akademie der Wissenschaften*“ 1879. XCV. 329-382; тут на ст. 341-350 уміщено текст: *Officium ss. Cyrilla et Methodii*. Чеський переклад цієї найдавнішої латинської Служби дав *M. Halabala* в „*Sb. Vel.*“ 1880. I. 155-162. Див. ще „*Странникъ*“ 1855. I. 706. — Чеський учений *Viktor Besdèka* в своїй праці: „*Starší zprávy o ss. Cyrillu a Methodu* („*Sb. Vel.*“ 1885. V вип. 1) подав з Міссала 1498 р. Службу св. Кирилу й Мефодію ст. 42-43, а в Бreviарія пражської архієпископії 1517р. Похвалу їм ст. 39-41; тут же на ст. 41-42 *Lectio*nes з польського Бре-

віарія 1719 р.— *Fr. Snopce*: *Mše ve slavnost' sv. Cyrilla a Methoděje*, див. „*Sb. Vel.*“ 1883. III. 294-295 умістив текст Служби Кирилу й Мефодію латинською мовою з „*Missale Olomucenim*“, видрукуваного в Відні в 1505 р. л. СХСVII.

Десь в половині XIV-го віку або під кінець його читання про Кирила й Мефодія з чесько-моравських Бreviаріїв занесено й до Бreviаріїв польських, — тут звичайно також подається 6 читань: *Lectiones de s. Cyrillo et Methodio*. В 1885 р. ks. I. Polkowski в своїй праці: „*Cześć śś. Cyryla i Metodego w Polsce*“ видрукував 4 тексти читань з Бreviаріїв, усі зо значними відмінами. 1. Найстарший текст — з краківського Бreviарія 1443 р., з пергаминового рукопису краківської Капитули № 30, де під 9 березня зазначено свято К й М і подано 6 читань на утрени. В оповіданні факти дуже поплутані. З малими змінами цей текст уміщено в Бreviарії познанським 1513 р., чи в т. зв. „*Viaticum Poznaniense*“ еп. Любранського. Польковський 22-24 дає текст 1443 р. з варіантами 1513 р., а ст. 12 і 13 опис. 2. В „*Viaticum Silesiense*“, що був видрукуваний чи не в Венеції в кінці XV чи поч. XVI в. на л. 303 уміщено читання про К й М, складені через невдале скорочення Краківської Легенди; книга відома тільки в однім примірникові, без початку й кінця. Текст дає Польковський ст. 25-27, а на ст. 13-27 опис. 3. На приказ краківського біскупа Яна Конарського особна комісія з членів краківської катедральної капитули склала „*Libet hocagum sanopisaagum*“, що й видрукувана в 1508 р. в Кракові; в книжці на день 9 березня подано 6 читань, відмінних від інших; власне, це скорочення т. зв. Краківської Легенди. Текст у Польковського ст. 27-29, а ст. 13 і 29 опис. 4. В 1589 р. польський Собор в Петрокові доручив відомому тоді богослову кс. Станиславу Соколовському зібрати до одної книжки Служби на честь свв. патронів Польщі; Соколовський виконав доручення, і до книжки вніс і Службу Кирилу й Мефодію, вніс її з старших Службеників — чеських і польських; книжка появилася по смерті Соколовського в р. 1596: „*Officia propria patronorum Regni Poloniae*“, Краків, 1596 року. Текст подає Польковський ст. 29-31, а опис 13-14. Див. ще *Wł. Szcześniak*, 1904 р., ст. 14-15, 200-201. Редакція кс. Соколовського утрималася в польських Бreviаріях аж до 1880 р. 5. В 1880 р. папа

Лев XIII в своїй відомій енцикліці подав нову редакцію читань, яку прийнято в католицькій церкві аж до сьогодні; текст передруковано у Польковського ст. 31-34. — На жаль, якогось спеціального доброго досліду цих *Lectiones* в католицьких Бreviаріях ще не маємо.

Молитва до св. Кирила й Мефодія. В латинських чесько-моравських Мшалах з кінця XIV—поч. XV віку появилася особна коротка Молитва до Кирила й Мефодія, в якій згадується їх, як „*postros apostolos et patronos*“. Дуже рано, десь на початку XV-го віку цю Молитву занесено й до Служебників польських, де їх згадується також, як „*postros apostolos et patronos*“; згаданий вище ks. Sokołowski позоставив в цій Молитві тільки „*postros patronos*“.

Про молитву див. *Ks Wl. Szcześniak*: 188-193, 200-201, тут аналіз Молитви, а на ст. 191 і 196 тексти з Мшалів чеських і польських; рец. Пташицького в „ЖМНПр“ 1906 р. ч 5 ст. 177-178.—*A. Bielowski*: Monumenta Poloniae Historica I. 88, подає текст з пергаминового рукопису, що зберігається в Петроградському Ермітажу, з XIV чи XV віку, молитва та сама, що й в Службах; див. ще „*Čas. Kat. Duch.*“ 1882. XXIII. 37, 38; „*Sb. Vel.*“ II. 170, III. 294, I. 43; F. J. Jezbera, „Словѣннѣ“ 1862 р. ст. 17; передрук дає й I. Пальмов, „Христ. Чтеніє“ 1885. I. 753. Ріжні тексти Молитви дає й Polkowski, 1885 р. на ст. 34-36.

В. Пізніщі латинські джерела, що згадують про Кирила й Мефодія.

1. *Лист папи Іоана X від 925 р.* до далматинського (сплетського) архієпископа й єпископів, що „слов'яне, як він довідався, опріч Євангелії й католицьких книг апостольських, удаються до науки Мефодія, якого ми не знаходимо поміж священними письменниками“. „Извѣстія“ т. VI кн. 4 ст. 319; *П. Лавровскій* 1863 р. ст. 514-516; *Jos. Srebnič*: Papež Ivan X v svojich odnosich do Bizanca in Slovanov na Balkanu, „*Bogoslovni Vestnik*“ 1923 II. 206-240, Любляна; *A. Михайловъ*: Къ вопросу о литературномъ наслѣдіи Кирилла и Мефодія, „РФВ“ 1904 р. т. 51 ст. 1-11; *Бильбасовъ* I. 152-153, повний текст листа, ст. 38 — аналіз його; *I. Первольфъ*: Словѣнскій языкъ и его судьбы, 1885 р., ст. 18. — Див. у мене вище ст. 39. 193.

2. *Постанова Сплетського собору 1059—1060 р.*: „Казали при цьому, що готські (цеб-то слов'янські) письменна виду-мав якийсь еретик Мефодій, що багато неправди написав проти уставів католицької віри“. „Извѣстія“ VI кн. 4 ст.

320; *П. Лавровскій* 1863 р. ст. 527-528; *А. Михайловъ*: Къ вопросу... 1904 р. „РФВ“ т. 51 ст. 11-17; *Бильбасовъ* I. 156-157 текст, а 44-47 анализ, „ТрКДАК“ 1876 р., вересень, російський переклад; *І. Первольфъ*, 1885 р., ст. 19. — Див. у мене вище ст. 39. 123. 193.

3. *Донесення декана Райградського* архієп. Празькому Северу 1062 р. з випискою з давньої книги, що архієпископ Мефодій 29 червня 884 р. в присутності князя Святополка та великого здвигу народу, посвятив церкву св. Петра й Павла в Брні. Запис знайшов Monse, а видав Wozzek I. 136. Текст і анализ у *П. Лавровського* 1863 р. ст. 448-449, тут і література; *Бильбасовъ* I. 136-137 текст, анализ 25-26. По доказах Брандля запис підроблений, „СММ“ 1878. 85-88, див. Pastnek 124. — Див. вище ст. 186.

4. *Донаційний лист пражського архієпископа Севера* (помер в 1065 чи 1067 р.) говорить про те, що Кирил десь коло 863 р. освятив церкву св. Петра в Оломуці. Текст у *Бильбасова* I. ст. 109, анализ листа там само ст. 1-4; *П. Лавровскій* 1863 р. ст. 263-269. — Див. у мене т. I ст. 206.

5. *Свідчення єп. Льва Остійського*. Латинський письменник кардинал Лев, єпископ Остійський (помер коло р. 1115), бенедиктинець з Монте Кассино, писав в своїй Хроніці про знайдення й перенесення мощей св. Климента до Риму; хроніка ця не дійшла до нас, але маємо з неї виписки у двох авторів. Лев, здається, не користувався з Італійської Легенди. 1. Одну виписку зробив нам відомий домініканець, архієпископ (1292-1298) Генуезський Яків de Vogagine, і виписка ця дійшла до нас в відомім труді його: „Legenda Aurea“; тут розповідається, як знайдено мощі Климента в Корсуні і як їх перенесено до Риму. Текст латинський і анализ його у *Воронова* ст. 326-330; *Франко*: Св. Климента у Корсуні, на ст. 189-192 дає український переклад тексту і анализ його. З Золотої Легенди взяв свою звістку про те, що Костянтин приніс мощі Климента до Риму, Андрій Дандуль (помер в 1354 році), див. *Добровський*: Märische Legende 1826 р. ст. 28; *Франко*: Св. Климента, 1906 р. ст. 238-240. — 2. Другу виписку про те саме зробив письменник XV віку Петро de Natalibus в своїм творі: „Catalogus Sanctorum“ (від нього передрукував Бароній під 867 роком); тут розповідається, як один священник Пилип, прийшовши до Херсону, знайшов мощі св. Климента; за папи Миколая I ці мощі приніс до Риму святий Кирил, єпископ слов'янський. Анализ та латинський текст подає *Др. Іван Франко*: Св. Климента у Корсуні, ст. 190-191.

6. Літопис чеський *Козьми Празького* (помер в 1125 р.) під 1038 р. оповідає, що найсвятіший єпископ Кирил зложив слов'янську азбуку, а під 894 р. — що Мефодій охрестив Боривоя. Див. в цій праці т. I. 180, т. II. 184.

7. *Хроника Далмацька* пресвітера Дуклянського чи Діоклейського (1150-1200) оповідає про переклади Костянтинові; див. т. I ст. 180 цієї праці, т. II. ст. 192.

8. Грамота короля чеського *Кароля IV*, 1347-го року, на заснування Еммауського монастиря. Тут Кирил та Мефодій названі патронами Чехії: *Gloriosorum Jeronumi, Cyrillique, Methudii, Adalberti et Prokopii, patronorum regni Bohemiae*. Текст і пояснення у *П. Лавровського* 1863 р. ст. 568; *И. Пальмовъ* в „Христ. Чтеніє“ 1885. I. 751; *Бильбасовъ* I. 159-160 повний текст, а 50-51 аналіз.

9. *Постанова Оломуцького собору 1349 року* про встановлення свят на честь Костянтина й Мефодія 9 березня: „De celebratione Festi ss. Cyrilli et Methodii, Patronorum Moraviae“. Латинський текст у *А. Восзек*: *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*, VII. 696-697, 1836 р.; передруковано в статті *И. Пальмова* в „Христ. Чтеніє“ 1885. I. 752-753.

10. *Заява єпископа Іоана* (із Вшеруб, потім Неймар на Шльонську) на сеймі в Кромержу (Моравія) в 1380 р. про святість Кирила й Мефодія. Див. *П. Лавровський* 1863 р. ст. 568 (здається, Лавровський і др. сплутали тут з собором 1349 р. в Оломуці).

11. *Хроника Далимила*, чеського літописця XIV-го віку, називає Мефодія русином. *Напка*: *Dalimilova Chronika česká*, Прага, 1851 р. ст. 42; *П. Лавровський* 1863 р. ст. 570-571. — Див. вище ст. 185.

12. Хорватська Легенда XIV-го в., див. вище ст. 183.

13. У Хроніці польського історика *Матвія з Міхова* чи *Міховіти* (1456-1523): „*Chronica Polonorum*“, що її видруковано в 1519 р. в Кракові (2-е вид. в 1521 р.), в розділі XIII на д. л. 15-16 уміщено коротке оповідання про Костянтина й Мефодія, про яких тут читаємо: „*Cyrillus, doctor et apostolus omnium Slavorum, et Metudius, lingua graeca et slavonica prompti.*“ Міховіт повідомляє також, що в його час в Кракові на Клепарові в церкві св. Хреста було слов'янське Богослуження. Текст передрукований в „*Sb. Vel.*“ 1885. V. 65-67. Див. ще *Szcześniak*: *Obrządek Słowiański* 10.

14. „*Chronicon Martini Poloni*“, по вид. 1574 р., Antverpiae, ст. 320: „*Sanctus Cyrillus pene omnium Slavorum apostolus*“. Мартин Поляк, письменник XIII в., помер в 1279 р., єпископ-номінат Гнізненський. Див. *Ks. Wł. Szcześniak* 8.

15. Лист імператора *Рудольфа II* з 12 листопаду 1580 р. до папи Григорія XIII, в якому Рудольф піддержує прохання єпископа Оломуцького Станіслава Павловського, щоби папа дозволив перенести кості св. Кирила та Мефодія з Риму на Моравію. Лист видрукував *Teodor Wierzbowski* в журналі варшавським „*Ateneum*“ 1881. III. 573.

16. Оповідання історика церкви *Цезарія Баронія* Сорано (1538-1607) в його праці: „*Martyrologium Romanum*“, Рим, 1586 р., під 9 марта; між іншим, цікава тут замітка, що в час Баронія мощі обох св. братів зберігалися в Римі в базиліці св. Климента: „*quorum sacras reliquias nuper sub altari in ejusdem Ecclesiae sacello pervetusto repertas esse asseri*“. Розповідає також, що в брєвіаріях в Польщі знаходяться ймення К й М, див. Polkowski 10. Див. „*Acta Sanctorum*“, Mart. II. 12. 20; „*Православный Собесѣдникъ*“ 1885 р. кн. IV ст. 467. Текст передруковано в „*Sb. Vel.*“ 1885. V. 43-44.—В другім своїм творі: „*Annales ecclesiastici*“ 1588 р. т. X Бароній говорить про К й М під роками 867, 879 і 880.—Див. у мене т. I ст. 270. 299.

17. *Pontanus Georgius a Braitenberg*: Bohemia Pia, Франкфурт, 1608 р., ст. 51 про св. Кирила та Мефодія, дуже цікаве оповідання, певне, на основі давніх джерел; між іншим таке свідчення, що брати прийшли на Моравію з Олександрії; текст передрукований в „*Sb. Vel.*“ 1885. V. 54.

18. „*Chronicon Gestorum*“ польського історика, єпископа Перемиського *Павла Пясецького* (1578-1649), видана в 1645 р.; на ст. 48 повідомляє, що Польща і вся Слов'янщина не приймає нічого, що приходить від німців, а через те „*et fidem christianam noluit discere a Germanis, sed per orientales Graecos Cyrillum et Methodium*“. Див. *Šafařík*: Slovan. starožitn. 1837 р. ст. 738 прим. 62; *П. Лавровскій* 1863 р. ст. 570-571 текст з російським перекладом; *Szczęśniak*: Obrządek Słowiański 16-18, текст з польським перекладом.

19. *Filippo de' Rossi*: Ritratto di Roma Moderna, Рим, 1652 р. ст. 487, про те, як Кирил за папи Миколи I приніс мощі св. Климента до Риму. Див. передрук тексту в „*Sb. Vel.*“ 1885. V. 48-49.

20. *Thoma Pešina*, декан пражський: Phosphorus Serticornis, Прага, 1673 р., на ст. 505 повідомляє, що в пражській митрополитальній церкві знаходяться дві часточки, „*duae partes notabiles*“, мощей св. Кирила й Мефодія; а на ст. 522 відомості про те, що Кирил доставив мощі папи Климента до Риму. Текст передруковано в „*Sb. Vel.*“ 1885 V. 44-45; чеський переклад цього тексту в *Passionale*, видрукуванім в Празі в 1760 р., див. там само ст. 45.

21. В старих директарях *Лютимиської* церкви під 23 листопада знаходиться оповідання, що Кирил і Мефодій принесли до Лютимишля мощі св. Климента, коли переходили з Моравії до Богемії; див. текст у *П. Лавровського* 1863 р. ст. 268.

22. Свідоцтво *Хведора Моретського*, західного письменника з половини XVII віку, що в катедральній церкві міста Брна в Моравії йому показували кістку з руки свв. Кирила

й Мефодія, яка знаходилася в срібній раці. Див. „Православный Собесѣдникъ“ 1885 р. кн. IV ст. 468; Acta Sanctorum, Mart. II. 20.

III. Джерела грецькі.

Хоч Костянтин і Мефодій з походження свого були греками, проте самі греки своєчасно не звернули потрібної уваги на діяльність солунських братів, і тому не маємо ніяких офіційних документів грецькою мовою. Може сучасники греки не надавали особливої ваги цій діяльності, яку вони вважали звичайною на той час місійною учительською працею, а тому грецькі хроніки ані слівцем не згадують про своїх славних місіонерів; може вплинув на це й певний антагонізм греків супроти слов'ян, про що так підкреслює О. Бодянський¹. Але все це — тільки припущення, бо не виключений факт, що вдавнину були такі грецькі Життя солунських братів, та вони ще не розшукані. В останній час Н. Туницький в своїй праці: „Обзоръ источниковъ для исторіи св. Климента“ („Богослов. Вѣстн.“ 1910, 2-3 та Св. Климентъ, 1913 р., ст. 1-107), аналізуючи т. зв. Хиландарське Оповідання, прийшов до висновку, що мусіло існувати дуже давнє грецьке оповідання про солунських братів. Не забудьмо, що існує гіпотеза А. Воронова, ніби оригінал для ЖК та ЖМ був грецький.

Але ті грецькі джерела, що дотепер їх знайдено, це переважно джерела молодші, говорять вони про інших осіб, а про солунських братів згадують лише принагідно. Цікаво, що всі вони переносять діяльність св. братів до Болгарії, звідки й самі походять.

Критичне наукове видання грецьких джерел готує Н. Л. Туницький; поки що, в 1918 р. вийшов вип. I задуманого видання: Матеріали, повне Життя св. Климента². Найбільшою заслугою Н. Туницького позостанеться те, що він своїм широко-науковим аналізом розвіяв те недовір'я до

1. О. Бодянский: О времени происхожденія славянскихъ письменъ, М. 1855 р., ст. 8-9. *F. Dvornik: Les Slaves*, 1926 р. ст. 280-281 причиною цей мовчання виставляє те, що під час праці св. братів в Візантії не було відповідних хроністів; але ж хіба про працю К й М мусів писати тільки якийсь офіційний історик?

2. „Извѣстія“ 1923. XXVI. 243. Уся праця готова до друку.

грецьких джерел, особливо до Життя Климента, яке було до них за останнє століття ще з часу Добровського.

Грецьких джерел не мало; коротко розповім про них.

1. Повне Життя св. Климента.

Найважливішим серед грецьких джерел є „Життя св. отця нашого Климента, архієпископа Болгарського“, або т. зв. Легенда Болгарська (БЛ чи ЖКл). Це дуже цінна й важлива пам'ятка для історії Костянтина й Мефодія, — вона власне єдина докладно й широко розповідає (в розд. 7-16) про долю діяльності св. братів на Моравах, — про гірку долю учнів їхніх. Своїм змістом це ніби продовження ЖК та ЖМ.

В науці довго панувала думка, що ЖКл склав якийсь болгарин в X віці; цю думку боронив і Міклошич. Але Воронов в своїй відомій праці: „Главнішіе источники“ 1877 р. докладно проаналізував це Життя і прийшов до інших висновків. Дійсно, трудно погодитися, що автором ЖКл був болгарин, бо ж про болгар тут часом говориться не все добре; так, Болгарія зветься тут землею темною, мрачною, а мова болгарська грубою, розд. 2; болгарини — це невігласи й скотоподібні 21; вони дикі й жорстокі, недотепні до богопознання 23; князі й царі болгарські виховані грубо поварварському 26, їх священники скотоподібні і т. п. Чи міг так характеризувати своїх братів, хоч би й не хрещених, автор, коли б він був болгариним? Навпаки, грецька мова зветься тут розкішною, підкреслюється велике її релігійно-вихованче значіння (розд. 2 і 9) і те, що її знали св. брати та їхні учні (2 і 12). Отож, ЖКл скрізь показує, що склав його скорі грек, ніж болгарин.

Повстало ЖКл десь на кінці XI-го віку. На основі того, що в де-яких місцях Життя можна вичитати, що автор сам знав св. Климента і був його учнем, звичайно говорили, що Життя це написано в X віці. Але Воронов доводить, що більшість даних вказує на пізніший час, а саме на той час, коли на Болгарію та Візантію нападали печеніги, і коли їх 29 квітня 1091 р. розбив Олексій Комнин. Отож, Життя наше написано, на думку А. Воронова, десь між 1088-1090 роками.

Хто був автором цієї БЛ? Повний заголовок (в перекладі) її такий: „Життя й діяльність, а також визнання,

й коротке оповідання про чуда св. отця нашого Климента, архієпископа болгарського, написав святий і славний Фе-



Св. Климент, еп. Охридський, учень Костянтина й Мефодія,
див. ст. 169-175, а про знімок ст. 358.

офилакт, архієпископ Першої Юстиніани та цілої Болгарії, і магістр риторів в Костянтинополі“. Автор, як бачимо, указаний виразно вже в самім заголовкові Життя; тільки, чи можна няти тому віри? Вдавнину було звичаєм надписувати всякі твори іменами славних письменників. Але аналіз ЖКл і інших відомих творів архієп. Феофилакта (напр. „Про те, в чім винуватять латинян“) дає повну змогу ві-

рити заголовкові і рахувати автором ЖКл архієпископа Феофилакта, що рядив болгарською церквою між 1084-1107 роками (в цім останнім році й помер). Н. Туницький в спеціальній праці найдокладніше проаналізував ЖКл і в кінці прийшов до висновку, що автором його треба рахувати таки архієпископа Феофилакта, що написав також і Службу Климентові.

Але були й скептичні голоси, які не визнають БЛ за твір Феофилакта; так, напр., Є. Голубинський твердив, ніби автор БЛ „на самомъ дѣлѣ былъ не ученикъ Климента и вообщѣ не младшій современникъ учениковъ Константино-Меоодіевыхъ, а позднѣйшій невѣжественно-беззастѣнчивый греческій фальсификаторъ, подъ которымъ никакъ нельзя разумѣть и архієпископа Феофилакта“ („Прибавленія“ 1885 р. ч. 36 ст. 213). Після праць Н. Туницького подібне недовір'я до ЖКл стало взагалі перестарілим.

Зміст цієї пам'ятки такий (її ділять за Міклошичем на 29 розділів): Життя Костянтина розд. 1-3, Життя Мефодія 4-6, Боротьба німецької партії проти учнів св. братів, вигнання їх з Моравії і прибуття до Болгарії 7-16, Життя й праця св. Климента в Болгарії 17-29.

Головними джерелами для автора БЛ були: 1. ЖК та ЖМ, 2. якесь оповідання про охрещення Бориса і 3. давнє (слов'янське?) Життя Климента, яке склав його учень¹; крім цього, автор БЛ широко користався з різних народних переказів про св. Климента, яких багато в Болгарії ще й досі. Користуючись з цих документів, на основі тодішніх літературних правил агіографічних, і складено БЛ. Життя дуже довге, автор часто непотрібно ростягує своє оповідання моралізуючими вставками. Стиль показує, що автор умів добре писати. „Майже все Життя — каже його перекладчик Муретов — написане біблійними місцями, часто зазначеними, але частіше глухими. Видно глибокого знавця цілої Біблії, що вільно володіє її виразами, що думає й пише її мовою“ („Богосл. Вѣстн.“ 1913. II. 478).

1. В 18 розділі БЛ, на думку Туницького, маємо уривок з цього давнього ЖКл, яке склав якийсь його учень; що дійсно було давнє слов'янське ЖКл, про це свідчить аналіз слов'янського Життя Наума, див. вище ст. 282.

Спеціальний дослідник БЛ, Н. Туницький, по детальній аналізі правдиво прийшов до переконання, що ця пам'ятка, очищена від „тенденціозного осв'ячення, риторическихъ прикрасъ и частыхъ погрѣшностей“, може служити за цінне джерело для вивчення життя й діяльності К й М та їх учня Климента.

ТЕКСТИ БЛ І ЇХ ВИДАННЯ. Найдавніший відомий текст БЛ — це текст Охридський з рукопису XIV-XV віку, який вивіз В. Григорович; тепер рукопис цей зберігається в Москов. Румянцевському Музеї № 818. Текст цей має дуже цінні варіанти, виданий у Туницького: Матеріали, 1918 р. Єсть відомість про існування й другого Охридського списку БЛ. Про ці списки див. Н. Туницький, „Бог. Вѣстникъ“ 1910. II. 144-149; Матеріали, 1918 р., ст. 40-44. Крім цього, маємо три уривки з текстів БЛ, що зберігаються на Афоні; найстарший уривок — Іверського монастиря, з XV-го віку, а два інших з XVI-го віку. Подібний уривок видрукував Лев Алляцій ще в 1665 р. в Римі з перекладом на латинську мову, з Ватиканського рукопису.

Повний текст БЛ знаємо також з стародруків; найстаріше видання — Служба св. Клименту 1742 р., що видали її М. Гога та Г. Константи́діс в м. Мосхополі¹; яко синаксар тут знаходиться повне ЖКл. Друге видання повного тексту БЛ появилася в Відні в 1802 р., видав ієроманах грек *Амвросій Памперей*, здається, з того самого ру-

1. Мосхопіль чи Восхопіль в кінці XVII, а особливо в XVIII в. був великим та багатим торговим містом південної Албанії. Крім того, це був культурний центр для цілої Македонії й Албанії. Населений Мосхопіль був огреченими валахами, а крім того тут жили греки, слов'яне й арнаути; в половині XVIII в. тут було коло 60000 мешканців. В кінці XVII в. в Мосхополі заложено школу, що з 1744 р. стала Академією, яка вславилася на цілі Балкани. Коло Академії зібрався гурт відомих учених, була велика бібліотека. Для потреб Академії на початку XVIII в. заложено (при церкві Івана Богослова) друкарню, першу на Балканському півострові; патроном друкарні рахували св. Наума. Мосхопільська Академія прислужилася й для слов'янської науки; вчені мосхопільці занялися складанням та друкуванням Житій і Служб шанованих в Македонії святих. Так, в 1742 р. вони випустили дуже цінний для нас збірник Служб, в яким між іншим уміщено ЖКл та ЖНаума зо Службами їм, а також Службу Седмичисленникам. На жаль тільки, Мосхопіль скоро впав, бо на нього нападали дикі турецькі орди. В 1769 р. місто було зруйноване й розграбоване, загинула й друкарня; а в 1788 р., по наїзді Алі-Паші, Мосхопіль зруйновано остаточно. Тепер це бідне пастуше село, що має щось коло 220 хат. Див. Н. Туницький: Матеріали, 1918 р., ст. 2-5.

копису монастиря св. Наума, що видання Мосхопільське. Текст А. Памперейя перевидав, з деякими незначними варіантами, *Міклошич* в 1849 р.: *Vita s. Klementis, episc. Vulgagogum*; до видання додано цінну на той час передмову, а сам текст поділено на 29 розділів, що позосталося в науці й дотепер. Це видання Міклошича потім передруковано в таких виданнях: 1. „Матеріали для історії письмень, М. 1855 р., 2. *Migne: Patrologiae cursus completus, series graeca*, том 126 ст. 1192-1240, з дослівним латинським перекладом, 3. *Fontes regum Bohemicae*, 1871 р., т. I ст. 76-92, 4. *В. Бильбасовъ II*. 276-300 (тут багато грубих друкарських помилок), 5. *Н. Ястребовъ*: Сборникъ источниковъ, 1911 р., ст. 130-146, в скороченні, і 6. *Н. Л. Туницкій*: Матеріали для історії життя і діяльності учениковъ свв. Кирила и Меѳодія, вип. I: Греческое пространное житіе св. Климента Словѣнскаго, Сергіїв Посад, 1918 р., — тут, на ст. 66-141 грецький текст Охридського рукопису з варіантами зо всіх відомих списків і надзвичайно добрий переклад на російську мову; це найцінніше видання БЛ; рец. А. Михайлова в „Извѣстія“ 1921 р. т. 26 ст. 243-251, відповідь автора суворому рецензентові, *ibid.* ст. 307-311.

Існують ще новогрецькі тексти БЛ, які не можна звати перекладами; ці тексти видрукував ієромонах *Афанасій Пароський* в двох своїх працях: *Ἀπολογία* 1784 р., Венеція, та в *Ὁμιλῶν Κρίσις* 1805 р., Липськ; в цих працях маємо, власне, спробу дати повну біографію Климента в зв'язку з життям Кирила та Мефодія, а тому А. Пароський дав не мало додатків до БЛ, особливо в праці 1805 р. Р. 1823-го сербський письменник єпископ *Діонисій Попович* випустив в Буда-Пешті книгу: „Истинная повѣсть о Кириллѣ и Меѳодіи“, в якій автор користався й працею А. Пароського з 1805 р. Ці два новогрецькі тексти — А. Пароського та слов'яно-сербський текст Поповича — цінні тим, що в основі їх лежить якийсь давніший текст; важніші уривки з цих видань 1805 та 1823 р. подає Н. Туницкій: *Св. Климентъ*, 1913 р., ст. 263-270.

ПЕРЕКЛАДИ БЛ. Єсть не мало перекладів Повного ЖКл. I. На *латинську* мову переклали: 1. Міклошич, не повний; його передрукував *Pastrnek* 278-286; 2. *Ginzel: Geschichte der Slavenapostel*, 1857 р., точний переклад перших 7 розділів, і 3. *Migne: Patrol. cursus compl., series graeca*, 1864 р., т. 126 ст. 1192-1240, переклад повний, але недобрий. II. Єсть три переклади на мову *російську*: 1. Проф. А. И. Меншиковъ: Матеріали для історії письмень, М. 1855 р., переклад не злий, але з помилками; його передрукували: *Бильбасовъ*, розділ 8 — до кінця, а перші 7 розділів — тільки вільний пересказ з грубими помилками; П. А. Лавровъ: Книга для чтеній по історії середнихъ вѣковъ, М. 1897 р.,

вип. II ст. 180-212, — з виправленими помилками і з примітками. 2. М. Муретовъ: Греческое „житіє“ св. Климента еп. Словенскаго, „Богосл. Вѣстн.“ 1913. II. 475-487 про переклади БЛ, а 423-474 самий переклад; переклад дуже добрий, хоч єсть деякі недокладності, з цінними примітками. 3. Н. Туницькій: Матеріали, 1918 р., — тут найліпший переклад на російську мову; див. вище ст. 325. III. На болгарську мову переклали: 1. Єп. Парфеній, див. „Български Книжици“ 1858 р. ч. 1-2, — це скорі пересказ перекладу Меншикова, а не переклад; 2. Д. Матовъ, з передмовою М. Дринова, „Българска Библиотека“, № 2, Средец, 1885 р.; в скороченні переклад перевидано в праці Д. Матова: „Животопись на св. Климентъ, български архиепископъ“, Пловдив, 1896; рец. Л. Милетича, „Български Прѣгледъ“, річн. III кн. 4 ст. 131. IV. Переклад на чеську мову дав Ed. Novotný, див. „Fontes rerum Bohemicarum“ 1873. I. 76-92. Характеристику перекладів дають М. Муретов та Н. Л. Туницькій в вищезазначених працях. V. Уривки в українськiм перекладі та аналіз подаю я в цій праці вище ст. 143. 163. 172. 192-3. 205-219. 238. 239. 266. 282. 289. 292. 329, а також (римська цифра визначає розділ ЛБ, а арабська — сторінку моєї праці): I том: I 280, II 31. 178. 182. 184. 196, III 165. 79. 271-2. 278. 280. 288. 290. 294. 319, IV 182. 196; II том: IV 17, V 45, 131, VI 122. 123. 131. 142, VII 60. 144, VIII 144, IX-X 145-6, XI 147, XII 142. 147, XIII 147. 149. 150. 163. 169, XIV 147. 149, XV 169, XVI 166. 169. 171. 182, XVII 132. 169, XVIII 169. 172, XIX-XXI 169, XXII 169. 170. 172, XXVIII 169.

ЛІТЕРАТУРА, крім вищезазначеного: *О. Бодянскій*: О времени 9-13. — *В. Бильбасовъ*: II. 115-127 аналіз БЛ, 276-300 текст, 341-368 російський переклад. — *А. Д. Вороновъ* 109-139 добрий аналіз. — *Мальшевскій* 370-376 або „ТрКДАк“ 1886. II. 73-82 аналіз, а 86-95 уривки в російськiм перекладі. — *Е. Голубинскій*, „Прибавленія“ 1885. 213-216. — *Н. Серебрянниковъ* в „Чтенія в Общ. Люб. Дух. Просв.“ 1885 р. кн. 3-4 ст. 298-299. — *Goets* 107-109. — *Л. Цухлевъ*: Охридскп архиепископъ Теофилактъ, „Периодич. Списание“ 1908 р. т. 69 ст. 161-199. — *Н. Туницькій*: Къ вопросу о происхожденіи и авторѣ Болгарской Легенды, „Сборникъ статей В. И. Ламанскому“, Спб. 1908. II. 769-786. — *Н. Туницькій*: Св. Климентъ, еп. словенскій или величскій, „Богосл. Энциклопедія“ 1910. XI. 140-141. — *Н. Л. Туницькій*: Обзоръ источниковъ для исторіи жизни и дѣятельности св. Климента Словенскаго, „Богослов. Вѣстникъ“ 1910. II. 132-157. III. 79-102, 1911. I. 576-600, III. 148-168; дуже цінна праця, де подаво опис текстів, впадань і перекладів БЛ, а також аналіз змісту, питання про автора і т. п.; ця ж праця увійшла яко I розділ ст. 1-107 до праці автора: Св. Климентъ, 1913 р., див. вище на ст. 174. — *Йорданъ Ивановъ*: Климентово житие отъ Анастасія Пароски, „Сборникъ въ честь на проф. Л. Милетичъ“, Софія 1912 р., ст. 175-179. — *М. Муретовъ*: Гре-

ческое „житіє“ св. Климента еп. Словенскаго, „Богосл. Вѣсти.“ 1913. II. 475-487, рец. Н. Петровського в „ЖМНПр“ 1914 р. ч. 50 ст. 150-151.— А. Теодоровъ-Баланъ: Свети Климентъ, 1919 р., див. вище ст. 175.

2. Коротке Життя св. Климента.

Коротке Життя св. Климента або т. зв. Охридську Легенду знайшов проф. В. І. Григорович під час своєї відомої подорожі на схід в 1845 р., знайшов в архіві при церкві св. Климента в м. Охриді. Це грецький рукопис вибраних житій святих за червень, липень та серпень місяці; рукопис на пергамені; письмо читке, XIII віку. Саме Життя—це синаксар в каноні на честь св. Климента. Автором короткого Життя був грек, а не слов'янин, а це знати з того, що він зле відзивається про нехрещених болгар,— він зве їх варварами та лютимй, що мають варварське звірство, §§ 17 і 11. Але цей грек жив, здається, в Болгарії, на що вказує його вираз, що св. Климент навчився св. Письма, перекладеного на тутешнє болгарське наріччя, § 2. Дослідник життя св. Климента, Г. Баласчев автором т. зв. Охридської Легенди вважає кого-небудь з охридських архієпископів, а найскоріше — грека Димитрія Хоматіяна, що був охридським архієпископом в XIII віці. Новий дослідник, Н. Туницький, відносить написання ОЛ на другу половину XII в. чи на початок віку XIII-го, і згоджується з Баласчевим, що автором цієї пам'ятки міг бути архієп. Хоматіян.

Для свого твору автор безумовно користувався з Повного ЖКл, про що він і сам свідчить: розказавши про переслідування св. Климента разом з Кирилом та Мефодієм, автор додає, що про те „росповідає повна їх історія“ § 4. Про багато випадків говорить тут так, як і в повнім ЖКл, але тільки скорочено. А це буде вже свідчити і про час написання Короткого Життя: повстало воно пізніше повного. Автор, здається, досить поплутав ті звістки, які він подає.

В Короткім Житті знаходимо також і відомості, яких нема в повнім. Особливо цікаве тут одне місце, яке звичайно розуміється так, що св. Климент склав т. зв. кирилицю (св. Костянтин склав глаголицю); ось це місце: „'Εσοφίσατο δὲ καὶ χαρακτήρας ἐτέρωσ (варіант: ἐτέρων) γραμμάτων πρὸς

τὸ σαφέστερον, ἢ οὐκ ἐξεῦρεν ὁ σοφὸς Κόριλλος“, цеб-то: „Св. Климент придумав також для більшої ясности знаки інші (вар.: інших) письмен, ніж які придумав мудрий Кирил“. Це власне наше єдине давнє свідoctво про те, що вдавнину було дійсно дві азбуки; правда, багато вчених не довіряють цій звістці¹.

ВИДАННЯ ТЕКСТУ Й ПЕРЕКЛАДИ. Перше видання ОЛ появилось в Мосхополі в 1746 р., — тут видано Службу Седмичисленникам, а між 6 і 7 піснями канона, яко синаксар, вміщено коротке ЖКл. *В. Григорович*, що знайшов це Життя в Охридї, видав його з добрим аналізом та з російським перекладом: Разысканія о славянскихъ апостолахъ, произведенныя въ странахъ Европейской Турціи, „ЖМНПр“ 1847 р. ч. 53 ст. 1-28; ця ж праця вийшла й по-чеськи: Svědectví o slovanskýchъ apoštolichъ vъ Ochridě, „ČSM“ 1847. I. 508-521, тут і чеський переклад ОЛ. В іншій редакції ОЛ видрукував в 1853 р. з латинським перекладом Курція *Šafařík*: Památky hláholského písemnictví ст. 57. Грецький текст Шафарика передрукував *В. Бильбасовъ* II. 301-306, з критичним аналізом 128-131 (назвав Охридською Легендою) та російським перекладом 372-375. *Г. Баласчевъ*: Климентъ, 1898 р., видрукував новий текст з перекладом церковно-слов'янським та латинським Курція, див. вище ст. 173-4. *Йорданъ Ивановъ*: Български старини изъ Македония, 59-63, ц.-слов'янський переклад з рукописного Пролога XV в. Зографського монастиря. В новогрецькій перерібці ОЛ видано в 1842 р. в Царгороді в Синаксарі Никодима, з давнього рукопису. Уривки в українським перекладі подаю в цій праці т. I. ст. 197. 319, т. II ст. 9. 142. 170. 172. 192. 219.

ЛІТЕРАТУРА, крім вищезазначеного. Добрий аналіз цілого Життя дав. *А. Вороновъ* 139-145. — *А. Викторовъ*: Последнее мнѣніе Шафарика о глаголицѣ, „Лѣтопись Русской Литературы“ 1859. II. 104-111, — автор доводить поплутанність відомостей цього джерела і дає свій переклад важливого місця про ясності письмена. — *А. Leskien*: Zur Kritik der kürzeren Legende vom hl. Clemens, „Archiv“ 1878. III. 79-83. — *Е. Голубинскій*: Св. Кирилъ и Меѳодій, 1885. 221-222. — *Н. Тулицкій*: Св. Климентъ, еп. словенскій, „Богосл. Энцикл.“ 1910. XI. 141-142. — *Н. Тулицкій*: Краткое житіе св. Климента, „Богосл. Вѣстн.“ 1911. III. 168-177, тут і детальніша література; передруковане в „Св. Климентъ“ 1913 р. ст. 89-98. — *И. Ягичъ*: Глаголическое письмо, „Энциклоп. Слав. Фил.“ 1911 р. вип. 3 ст. 69-70. — *V. Jagić*: Entstehungsgeschichte 1913 р. § 18. — *Pastrnek* 31-32.

1. Докладніше розповідаю про це в IV томі цієї праці.

3. Життя св. Наума.

Життя св. Наума, наймолодшого Мефодієвого учня та брата Климента, вперше видане в Венеції в 1695 р.; трохи пізніше воно вийшло в Мосхополі в 1742 р. новогрецькою мовою; знаходиться воно в Службі цьому святому на 23 грудня яко синаксар. Склав Життя Михайло Гора новогрецькою мовою, але безумовно для своєї праці використав якесь давнє життя св. Наума, що не дійшло до нас, в цім його цінність. Автор ЖН мав певне замилювання до Риму; так, папу Адріяна він зве великим; св. брати йдуть до Риму тому, що бажають складену азбуку та зроблені переклади принести вселенській церкві і знайти там для них законної сили та затвердження.

ЖН розповідає про всю діяльність св. братів Костянтина й Мефодія в Моравії, розповідає в багатьох місцях так, як і грецьке ЖКл, а тому можна припускати, що або автор ЖН користався з ЖКл, або обидва ці Житті користалися з давнішого третього джерела. В ЖН замість Моравії згадується все земля Болгарська. Багато наплутаного¹; як відгомін суда над Мефодієм німецьких єпископів тут в'язниця в Аламанів, § 4; визволення з цеї в'язниці (через землетрус) — це визволення з в'язниці учнів св. братів в Моравії. Про смерть Мефодія тут не згадується.

А. О. Гильбердинг перевидав пам'ятку з Мосхопільського видання в „Русская Бесѣда“ 1859 р. т. 2 кн. 14: Греческая Служба св. Первоучителямъ Славянскимъ и житіє св. Наума Болгарскаго, ст. 127-144; тут на ст. 136-144 уміщено грецький текст з перекладом на російську мову. В *Бильбасовъ* II перевидав текст ст. 307-310, а також дав аналіз ЖН (зве його Македонською Легендою) 132-133 та російський переклад 369-372. *Н. Туницкій*: Св. Климентъ, 1913 р. ст. 103; Матеріали, 1918 р., 20-22. Єсть церковно-слов'янські тексти ЖН, про них див. вище на ст. 279-83. — Уривки й аналіз ЖН подаю в цій праці т. I ст. 266. 272. 277. 296, т. II ст. 17. 32. 219. 324.

4. Служба св. Седмичисленникам.

В Мосхопільськїм виданні 1742 р., про яке згадувано вище на ст. 324, на кінці, під 17 липня вміщено Службу св. Седмичисленників: Ἀχολοθία τῶν ἁγίων ἑπταριθμῶν. Скла-

1. А через це А. Вгückнер зве це джерело „różna grecka gmatwanina“, див. „Przegląd Historyczny“ 1908. VI. 296.

дено Службу новогрецькою мовою, склали мосхополити Михайло Гора та Григорій Константинідіс; безумовно, вони користалися якимись давніми джерелами, що не дійшли до нас, і в цім цінність цеї пам'ятки. Церковне пошанування Седмичисленників повстало ще з XII в., з давнього часу відомі церкви їх пам'яті, образи та стінні малюнки; особливо сильним було це шанування в Македонії. Відоме ще й друге мосхопільське видання Служби 1746 р.

А. Гильфердингъ: Греческая Служба св. первоучителямъ славянскимъ и житіе св. Наума Болгарскаго, „Русская Бесѣда“ 1859 р. т. 2 кв. 14, на ст. 129-134 дано уривки грецького тексту з перекладом на російську мову. Відомостей про солунських братів тут дуже мало. — *Н. Туніцкій:* Св. Климентъ, 1913 р. ст. 104; Матеріялы, 1918 р., ст. 24. — Дпв. вище ст. 142. Знімок Седмичисленників передруковує з книжки архієп. *Филарета:* Святые южныхъ славянъ, по вид. 1894 р. ст. 72 і 149.



Седмичисленники: Кирил і Мефодій та п'ять головних їхніх учнів: Климент, Ангелар, Горазд, Наум і Савва.

5. Служби св. Клименту.

Від давнього часу відомо декільки грецьких Служб св. Клименту, які й були видані в Мосхополі в 1742 р., в Венеції в 1784 р. і в праці Г. Баласчева 1898 р., всі три з великими відмінами. Повстали Служби десь в XII-ім віші, а може й давніше; маємо й слов'янський переклад цеї Служби, видрукуваний в праці Баласчева, так само давнього похо-

дження, десь XIII-XIV віку. Складали ці Служби видніщі охридські архієпископи, а саме: Феофілакт, Димитрій Хоматіян (к. XII-п.XIII в.), Костянтин Кавасила (коло 1260 р.) та Григорій (поч. XIV в.). Служби подають деякий матеріял про св. Климента, а про солунських братів тут зовсім мало, так що історичного значіння це джерело не має.

ЛІТЕРАТУРА: Н. Туницькій: Обзоръ источниковъ, „Богосл. Вѣстникъ“ 1911. III. 453-456, передруковано в його ж праці Св. Климентъ 1913 р. 98-101.

6. Хиландарське Оповідання.

В 1805 р. грецький ієромонах Афанасій Пароський видав на новогрецькій мові книжку: „Ὁὐρανὸς Κρίσις“, де вміщено повний життєпис св. Климента. В цій праці подано багато цікавих відомостей і про Кирила та Мефодія; в передмові до книжки сказано, що відомості про К й М Афанасій брав з якогось „Χιλανταρινῆ Διήγησις“, Хиландарського Оповідання, яке йому розповів протоігумен Хиландарського монастиря о. Данило з Старої Загори. В 1823 р. в Буда-Пешті вийшла книжка: „Истинная повѣсть о Кириллѣ и Мефодіи (див. вище ст. 206). Составлена еллински... обрѣтаема же есть въ св. монастырѣ Хиландарскомъ, и во всѣхъ прочихъ св. горы Монастырехъ, преведена же нѣкоимъ Родолюбцемъ на простый Славено-Сербскій языкъ“; переклав (але це не простий переклад, а перерібка) сербський письменник еп. Діонисій Попович; джерела для „Истинная повѣсть“ — повне ЖКл та Хиландарське Оповідання. На жаль тільки, Хиландарське Оповідання ще не відшукане; але відомості цього Оповідання до певної міри можна відбудувати на основі двох вищезазначених праць, що й зробив Н. Туницький („Богосл. Вѣстникъ“ 1910. II. 149-157, III. 79-102, 1911. I. 576-578).

Хиландарське Оповідання подає багато таких відомостей, яких не знає ЖК та ЖМ. Ось, напр., низка їх з „Истинная повѣсть“ 1823 р. За царя Льва Вірменина в 813 р. народився св. Мефодій. Батько його Лев був сотником Солунським, а мати звалася Марія; до чернецтва Мефодій звався Михаїлом. Мефодій був військовим начальником в місцевості, що граничила з болгарським народом, де й пробув він 10 літ. Гоніння образборців змусило Ми-

хаїла піти на гору Олимп, де й став він черцем Мефодієм. Костянтин був молодшим сином. Приятель батьків Костянтинових, логофет („управитель надъ путовъ“) Феоктист покликав Костянтина до Царгороду, „да се заєдно съ младымъ царемъ оучи, сирѣчь да овай царскій сынъ види оуспѣхъ Константиновъ, и да му подражава оу трудолюбію оученія“. Коли Костянтин, відмовившись від оженіння, втік до одного монастиря „поредъ Черногъ моря“, то він став там черцем. Хазари зуться тут козаками, і до них їздив Костянтин. Коли каган „козачкій“ (хазарський) прислав своє посольство, в той час обидва брати були на Олімпі. Охрестивши кагана, вельмож та 200 люда, Костянтин оставив їм священника з Херсонесу. Від'їжджаючи додому, брати взяли в Херсонесі частинку мощей св. Климента. Уся Моравська місія зветься тут болгарською, про мораван жадної згадки нема. Як брати їхали в Болгарію, то патріарх Мефодій висвятив св. Кирила на єпископа болгарського. Склавши для болгар по 40 деннім пості азбуку, брати переклали найперше „стіхове и тропаре“, а по тому вже Євангелію. Брати працювали в Болгарії за Бориса, а „западні єпископи и священници“ донесли на них в Рим, що правлять Служби „варварською“ мовою; тоді папа викликав Кирила та Мефодія до Риму, щоби показали йому переклади. Пробуваючи в Римі й передчуваючи смерть, Кирил прийняв велику ангельську схиму.

В XII віці Хиландарське Оповідання вже існувало. Джерелом для цього Оповідання, як думає Туницький, був грецький життепис солунських братів дуже давнього часу. Підкреслимо, що наш Димитрій Туптало також користався Хиландарським Оповіданням для своїх „Читаних Миней“ (правда, Йордан Іванов твердить, що навпаки; див. вище ст. 203). Ті відомості, які маємо в Хиландарським Оповіданні, в більшості маємо і в Проложних життях, — Туницький догадується („Богосл. Вѣстн.“ 1910. III. 92), що Прологи свої відомості брали з Хиландарського Оповідання, і що більшість цих відомостей — історично правдива. В багатьох випадках Хиландарське Оповідання передає не тільки ті самі відомості, що їх знає ЖК та ЖМ, але має дослівно той самий текст, що й вони.

Проаналізувавши зміст Хиландарського Оповідання,

Н. Туницький приходив навіть до такого висновку: „Не скривається-ли за новогрецькими отрывками Хиландарської повѣсти та древня грецька основа паннонських житій, которую предполагали за ними Миклошичъ и Вороновъ“ („Богосл. Вѣстн.“ 1910. III. 99; Св. Климентъ, 1913 р. ст. 39). Звичайно, це вже перебільшення, бо думка про грецький оригінал для ЖК та ЖМ дуже сумнівна.

ЛІТЕРАТУРА: *Н. Петровскій*: Къ исторіи сказаній о свв. Кириллѣ и Меѳодіи, „ЖМНПр“ 1907 р. ч. 9 ст. 138-158, подано й голівні витяги з книги А. Пароського 1805 р. та поруч з ними з „Читаних Миней“ Д. Туптала, що користався грецьким джерелом.—*Н. Туницький*: Обзоръ источниковъ для исторіи жизни и дѣятельности св. Климента Словенскаго, „Богослов. Вѣстникъ“ 1910. II. 149-157, III. 79-102, 1911. I. 576-578, тут ст. 83-90 т. III за 1910 р. і витяги з книги Пароського та з „Истинная повѣсть“ 1823 р.; те саме в „Св. Климентъ“ 1913 р. ст. 18-44, а уривки на ст. 263-270. — *Йорд. Ивановъ*: Климентово житіе отъ Атанасія Пароски, „Сборникъ въ честь на проф. Л. Милетичъ“, Софія, 1912. 175-179, рахує, що А. Пароський брав свої відомості дослівно з „Читаних Миней“ Д. Туптала, а о Данило з Старої Загори багато де-чого й переробив, напр. Моравську місію замінив на Болгарську.—Див. вище ст. 126. 203-206. 320.

7. Оповідання про хрещення Руси.

На початку XVIII-го віку вчений бенедиктинець Ансельм Бандурі знайшов в Парижу в Королівській Бібліотекі рукопис нового часу, а в нім було Оповідання про хрещення кн. Володимира, написане грецькою мовою. Це Оповідання з перекладом на латинську мову Бандурі видрукував в II т. свого твору: „Imperium Orientale“ ст. 112-116, Париж, 1712 р. Початок Оповідання втрачений.

В Оповіданні багато плутанини, чому воно не має більшої історичної вартости. Тут розповідається, що великий князь руський послав своїх послів шукати доброї віри, яку ті й знайшли в Царгороді. Тоді князь руський просить візантійського царя Василя Македонця прислати йому архієрея, щоби той охрестив його нарід. Цар Василь погодився й послав на Русь архієрея, а з ним двох мужів — Кирила й Афанасія (треба б — Мефодія). Ці два мужі „були побожні, дуже розумні й мудрі; вони знали не тільки св. Письмо, але й світські науки, як про те свідчать письмена, що вони склали. Вони, відправившись туди, навчили всіх і охрестили. А що нарід цей був зовсім дикий та темний, вчені

мужі не змогли навчити їх 24 грецьких букв, а тому, щоби вони знову не відхилилися від благочестя, склали їм і навчили їх 35 букв, які звуться так... Ось такі 35 букв руських, що вони й досі їх вчать і добре знають благочестя“.

Про це Оповідання див. *Бодянский*: О времени, ст. 13-18, дає уривки по-грецьки й латинськи. Уривок оригіналу з російським перекладом дав еп. *Порфирій Успенский* в „ТрКДАж“ 1877. IV. 88-92. Ціле Оповідання в перекладі на російську мову видрукував *Е. Голубинский*: История Русской Церкви, М. 1880, т. I ч. I ст. 216-219.

Дуже цінну відомість про охрещення Руси подає патріарх Фотій в своїм окружнім Листі 866-867 р. § 35. В цім Листі читаємо, що охрестилися вже не тільки болгаре, але й τὸ Ῥῶς, Руси, — „в теперешній час навіть і вони проміняли еллинську й нечестиву науку, якої трималися перше, на чисту й непідроблену віру християнську, з любов'ю підпорядкувалися нам і стали нашими друзями, замість грабувати нас і робити нам пакості, як то було до-ти. І до такої міри запалахкотіло в них бажання й ревність віри, що прийняли єпископа й пастиря і дотримуються віри християнської з великою пильністю та ревністю“. Як ми бачили в I т. ст. 147-148 цієї праці, це було перше охрещення Киян, яке підготували Костянтин та Мефодій.

Окружний Лист Фотія див. в виданні листів його Монтакуція, Лондон, 1651 р. ст. 58 або Валетті, Лондон, 1864 р. ст. 178; російський переклад у *Е. Голубинського*: История Русской Церкви, т. I ч. I ст. 32, 1880 р.

В продовженні оповідання *К. Порфирородженого* про охрещення Руси читаємо: „Через недовгий час (по невдалім наїзді на Царгород) прийшло від них (Русів) в Царгород посольство і просило їх охрестити, що й сталося“. Наїзд був 18 червня 860 року, а тому й цю звістку можна зв'язати з діяльністю Костянтина та Мефодія. Див. *Е. Голубинський*: История Р. Ц., т. I ч. I ст. 32; див. в т. I моєї праці ст. 147.

IV. Джерела німецькі.

Акт 30 червня 1416 р., — постанова чеського міста Лютомишля про збірку на церкву св. Климента. В акті, писанім мовою німецькою, зазначено, що ця церква — найдавніша з усіх церков в Богемії, що її освятили св. Кирилл та Мефодій. Німецький текст у *Бильбасова* I. 110,

аналіз там само 4-5. Текст також у *Лавровського* 1863 р. ст. 268.— Див. у мене т. I ст. 206.

V. Джерела матеріяльні.

Пам'ятки кирило-мефодіївської старовини.

Від епохи діяльності св. братів Костянтина й Мефодія серед слов'янських народів, особливо серед мораван, мусіли позостатися й пам'ятки матеріяльні. Мусіли, але позосталося їх надзвичайно мало: час, а особливо релігійний фанатизм понищили все, що було замітнішого по св. братах.

Перш над усе підкреслимо, що кирило-мефодіївська старовина не мала на Моравах доброго ґрунту для перехранення. Тут довгий час точилася запекла боротьба проти наслідків праці св. братів та противсього, що мало які будь ознаки грецького обряду. Ось через цю боротьбу мусіло загинути багато найріжніщих пам'яток, зв'язаних з св. братами. Але не все загинуло, дещо таки лишилося.

Докладні пошукування, які роблено на чеських та моравських землях, виявляють, що культ пошанування св. братів дуже вперто тримався на цих землях, тримався, не дивлячися на всі перешкоди, які йому робило німецьке духовенство. В новий час в різних місцях Чехії та Моравії розшукано багато найріжніщих пам'яток, так чи йнак зв'язаних з пам'ятю Костянтина та Мефодія, — це головним чином давні церкви, в яких колись, як каже традиція, проповідували св. брати, та т. зв. кирило-мефодіївські хрести.

Дослідники чехо-моравської старовини подають цілу низку давніх церков та каплиць, зв'язаних якимсь спомином з св. братами; це головно церкви та каплиці на честь св. Климента, Здвиження св. хреста та Успіння Божої Матери, — таких церков зазначають більше 30-ти¹.

Крім цього, в Чехії та Моравії в різних місцях зберігаються ще ті чи інші перекази, зв'язані з св. братами. Напр. в Межиріччу нарід береже переказ, ніби в них в однім домі ночували колись Костянтин та Мефодій; дім цей до останнього часу був в великій пошані. Недалеко від

1. Перерахування цих церков та літературу про них див. в статті Ів. Пальмова ст. 43-44.

Межирічча єсть дві каплички, збудовані на тих місцях, де св. брати ніби спочивали. В Моравії в Угрицях в церкві під казальницею зберігався круглий камінь; народні перекази твердять, ніби на цім каміні стояли св. брати й проповідували народові; на каміні залишилися навіть знаки стіп св. братів. На жаль, каменя цього вже немає. Нарешті, в Чехії та Моравії єсть багато колодязів, про які існують народні перекази, ніби при них Костянтин та Мефодій хрестили мораван. Колодязі ці в великій пошані і коло них відправляються Служби Божі.

Старих хрестів, що сягають ще ніби часів Кирила й Мефодія, на чехо-моравських землях знайдено багато; частина їх зібрана в Празі в Народнім Музеї. Хрести ці, звичайно, мають виразний східний характер¹.

Каплиць, що збудовані були на пам'ять св. братів, чимало єсть в Чехах та в Моравії, напр. в Велеграді, Оломуці, Брні, в Старій Болеславлі і др.; звичайно, багатьох з таких капличок вже немає.

В Новому Велеграді до нашого часу збереглася невеличка церковця — на 3 сажні довга й висока, — т. зв. „Кирилка“, якої початок відносять ще на кирило-мефодіївську добу. Церковця ця, — один з найцінніших залишків кирило-мефодіївської старовини, — пізніше перемінена на костел Тіла Господня і належала цистертинським ченцям. Потім „Кирилка“ зовсім запустилася, а в середні ХІХ-го віку в ній зберігали сіно й солому, як в конюшні... Коли наближався ювілейний 1863 рік, тоді згадали й про „Кирилку“, — її відновив оломуцький єпископ Фридрих Фюрстенберг, але середину прикрасив зовсім по-католицькому.

1. Т. зв. кирило-мефодіївських хрестів відомо вже досить багато, але місцеві оповідання тільки декілька з них зв'язують з К та М. На ст. 337 подаю знімки з цих хрестів (знімки з „Археологическія Извѣстія и Замѣтки“ 1895. III. 412); на знімку такі хрести: I. Славоницький коло Оломуца, на тій місці, де ніби відпочивали К і М, коли йшли до Оломуца; II. Недвізський, з написом; III. Годольнянський; IV. Пржиказський на місці, де ніби навчали К і М; VI. Яворський; VII. Кральовський; VIII. Врановський, з двох кусків; IX. Стржелицький; XI. Свиседлицький 1542 р.; XII. Бржезовський; XIV. Травський і XV. Стебницький. Народні перекази із цих хрестів вважають за кирило-мефодіївські хрести I, IV, IX, XII і XIV.



Давні хрести на чехо-моравських землях; див. про них примітку 1 на ст. 336.

З дуже давнього часу існує переказ, ніби в митрополитальній церкві св. Віта в Празі переховуються часточки мощей слов'янських апостолів. Так, декан цієї церкви Фома Пешина в своїм творі: „Phosphorus Septicornis“ 1673 р. подає список мощей святих, які переховуються в храмі св. Віта, й на ст. 505 пише: „Die 9. Martii: SS. Cyrilli et Metudii PP. et Confess. duae partes notabiles“¹; про це ж в пражській Пассіоналі 1760 р. читаємо на ст. 33, що Кирила й Мефодія „dva znamenité kusy viděti jest v hlavním kostele Pražském“². В серпні місяці 1835 р. був у Празі М. П. Погодин і дізнався, що в Пражській Катедрі знаходиться частина руки св. Кирила; як раз у той час каноник Вацлав Пешина відділяв часточку від мощей для Моравської митрополії. М. Погодин сильно просив і для Росії часточку з руки; Пешина нарешті погодився, і в присутності Ганки, Шафарика та Колара відділив часточку й для Погодина — „de brachio sancti Cyrilli, qui Liturgiam slavonicam scripsit“, як написано в акті, що його видав Пешина Погодину. В році 1855, коли Московський університет святкував століття свого існування, М. Погодин віддав цю частку мощей для університетської церкви.

Тепер, коли кирило-мефодіївські питання проаналізовано дуже глибоко, знаємо, що мощей св. Кирила ніде не знайдено. Див. „Москов. Вѣд.“ 1862 р. № 106; „День“ 1862 р. № 33 ст. 14; *Н. Барсуков*: Жизнь и труды М. П. Погодина, Спб., т. XIII ст. 357; „Кир.-Мее. Сб.“ 1865. 537, 540; *М. Г. Попруженко* в „ЖМНПр“ 1902 р. ч. 341 ст. 103. Див. ще в цій праці т. I ст. 298-301.

Треба з сумом зазначити тут, що пам'ять слов'янських апостолів зовсім зникла на їх батьківщині, в м. Солуні. Під час своєї подорожі відомий славист В. Григорович двічі побував в Солуні в 1844-1845 рр., пробув тут три місяці і пише про нього таке: „Місто це дивним дивом зберегло більшу частину своїх пам'яток проти могутости часу та насилля невірних. Святі його храми, що їх іслам віддав на наругу, не загубили своєї святости, котру дуже шанує переказ. Крім тих, що обернено на мечеті, в Солуні єсть ще 13 церков і 7 параклісів, збудованих ще до навали тур-

1. „Sbornik Velehradský“ 1885 р. т. V. вип. I ст. 44.

2. Там само, ст. 45. Тут же на ст. 45-46 пізніші про це відомості.

ків. Оглянувши все, що було цікаве в цих храмах, я був незадоволений. В теперішній час Солунь зовсім чужий для наших апостолів. Вчені солуняне не знають про наших просвітителів. У мешканців Солуня взагалі нема ані переказів, ані писаних пам'яток про їхніх святих сограждан¹. В другому місці той же Григорович пише: „Замѣчательно, что здѣшнее (солунське) греческое духовенство, за исключениемъ митрополита, ничего не знаетъ объ этихъ святителяхъ (цеб-то про Кирила й Мефодія). Напрасно въ церквахъ искалъ я ихъ иконъ и разспрашивалъ о мѣстномъ ихъ почитаніи“². Зате в Охридї Григоровичу вдалося роздобути досить багато цікавого про св. братів, бо тут живуть ще перекази про них, а особливо про учня їх св. Климента³.

ЛІТЕРАТУРА. *В. Макушевъ*: Албанскія преданія о св. Кириллѣ и изобрѣтенной имъ азбукѣ, „Варшавскій Дневникъ“ 1871 р. № 100.—*И. С. Пальмовъ*: Памятники кирилло-мефодіевской старины въ Чехіи и Моравіи, „Сборникъ статей по славяновѣдѣнію“ учнів Ламањського, Спб. 1883. 41-56.—*И. С. Пальмовъ*: Кирилло-мефодіевскія преданія у юго-западнихъ славянъ латинскаго обряда, „Христіанское Чтеніе“ 1885 р. кн. 5-6.—*Dr. H. Jireček*: Kaple a kostely sv. Klimenta, „Sb. Vel.“ I. 1880 р. 207-213.—*J. Havelka*: O některých památkách cyrillo methodějských, ib. 214-225. — *Jan Vychodil*: Jubilejní pomníky cyrillo methodějské, ibid. 297-304.—*Jos. Souhrada*: Památky cyrillo-methodějské v Čechách západních, ibid. II. 209-214, 1881 р.—*Hynek Krch*: Jestě něco o křížích ve Stebně a Malměřicích, ib. 215-218. — *Jan Trajer*: Kostely sv. Klimenta v Čechách, ib. 219. — *J. Havelka*: O některých památkách cyrillo-methodějských, ibid. 296. — *Hynek Krch*: Kříže cyrillo-methodějské, ibid. 302-308. — *J. Havelka*: O některých památkách cyrillo-methodějských, ibid. III. 217-224, IV. 83-88. — *J. Havelka*: Na obranu křížů cyrillo-methodějských, ibid. 225-235, IV. 74-82. — *Mořic Růžička*: Naznačuje-li starobylost' vesnice Nákla směr cesty apoštolské ss. Cyrilla a Methoda z Olomouce do severní Moravy a z Moravy do Čech?

1. Изысканія о славянскихъ апостолахъ, произведенныя въ странахъ Европейской Турціи, „ЖМНП“ 1847 р. ч. 53 ст. 4. Пор. щепо-чеськи: Svědectví o slovanskýchъ apoštolíchъ v Ochridě, „ČSMus“ 1847. I. 508-521.

2. О путешествіи магистра Казанскаго Университета Григоровича, „Прибавленія къ „ЖМНП“ 1848 р. ст. 69-74. Див. ще Шоповъ: Матеріяли за българск. възраждане въ Македонія, „Период. Спис.“ 1875 р. т. 18 ст. 437, Софія.

3. В Охридї в архиві, при церкві св. Климента, знайшов Григорович в рукопису XIV-XV в. т. зв. повне ЖКл, а в рк. XIII в. — коротке Життя цього ж святого.

ibid. III. 267-281. — *Josef Sankot*: Cyrillo-Methodějské pomníky v Telči na Moravě, ibid. 282-283. — *М. Сперанскій*: Придорожные кресты въ Чехіи и Моравіи и византийское вліяніе на Западѣ, „Археологическія Извѣстія и Забѣтки“ 1895. № 12. 395-413, зо знимками. — *М. Сперанскій*: Къ вопросу о чешскихъ придорожныхъ крестахъ, там само, 1896. № 4. 105-107. — *И. С. Пальмовъ*: Объ историческомъ значеніи нынѣшняго Велеграда, „Извѣстія Спб. Слав. Влаг. Общ.“ 1885. 63-74, зміст статті передано і в „Странникъ“ 1885. I. 495-499. — *Hudek V.*: Památky Velehradské: I. Kamen pod Strachovem, „Čas. Olom. Mus.“ 1891. VIII. 77. — *Vychodil Jan*: Kaple Cyrilka na Velehradě, „Čas. Olom. Mus.“ 1892. IX. 14. — *Lehner F.*: Klášter Velehradský, „Method“ 1895. XXI. 97. — Докладнішу літературу про кирило-мефодіївські матеріяльні пам'ятки дає *Zibrt*, 1902. II. ст. 925-928.

VI. Давні образи св. Кирила й Мефодія.

Давніх образів св. Кирила й Мефодія знаємо надзвичайно мало, що можна пояснити мінливою долею шанування солунських братів, про що розповів я вище на ст. 190-198. Звичайно, коли б ми мали безсумнівно давні образи Кирила й Мефодія, то вони були б дуже цінним матеріалом для розв'язання деяких темних питань в житті слов'янських апостолів, напр. хоча б для вирішення, який саме духовний сан мали св. брати (див. в мене I. 287-289).

1. *Образи в базиліці св. Климента*. В I т. цієї праці на ст. 298-301 я розповідав про пошукування в давній базиліці св. Климента в Римі¹; археологічні розкопки робив в 1859-1865 р. р. знаний археолог de Rossi, а по ньому о. Йосиф Мелулі. Під час цих пошукувань знайдено 4 давні образи, які звичайно зв'язують з пам'яттю Костянтина й Мефодія. Ось опис цих образів.

1. Якийсь цар сидить на троні, лівою рукою показує в далечінь; перед ним на колінах якийсь святий з простягненими (прохально) до царя руками; тут же ще дві чи більше особи, але вже не знати, хто саме, бо малюнки зовсім стерлися. Над святим, що стоїть на колінах, німб, — знак, що мальовано по смерті святого; позад святого, від гори додолу, напис A CIRILL (як цей напис, так і самий малюнок, тепер дуже підновлено). Див. на ст. 345 мал. 1 і 2.

1. Про цю базиліку маємо звістки вже з IV-го віку по Р. Х.; напр. про неї згадує бл. Єронім під 385 роком в своїй праці: „Про славних мужів“; тут про св. Климента читаємо, що „*nominis ejus memorem usque hodie Romae extracta ecclesia custodit* — церква, збудована в Римі, зберігає пам'ять його імені аж до сьогодні“.

Сам De Rossi визнавав цю фреску за Кирилівську, X-го віку; він пояснював, що це імператор Михаїл III посилає Костянтина на Моравську місію; а може це й Ростислав посилає послів до Костянтинополя. Але чи має якусь міцну підставу це пояснення de Rossi?

De Rossi базується головню на напису A CIRILL, що він читає Agios Cirill; але вже він сам підкреслював, що літери майже вицвіли, так що прочитати їх дуже трудно. Новий дослідник цих фресків, папський протонотар Joes. Wilpert, найкращий учений іконограф римський, по довгих дослідах прийшов до зовсім інших висновків. Вільперт твердить, що перед царем на колінах стоїть не чоловіча фігура, а жіноча; про це свідчить хоча б те, що фігура має на шії прикраси, які вдавнину носили жінки або панни високого походження. Вільперт каже, що de Rossi зле відчитав напис, який був зовсім нечитким: букву A треба читати SCA (цеб-то Sancta) або REGINA¹. Вільперт звертає увагу на те, що обстановка інших фресків на стіні не дає змоги бачити тут Михаїла та Костянтина, — на цій стіні всі фрески мають темою події Старого Завіту, що віщують Новий: тут ліствиця Якова, расп'яття Петра, а праворуч зверху Вільперт бачить Діву Марію з Дитятком поміж двох анголів (див. мал. 1 на ст. 345). Ось через це Вільперт і на нашій фресці бачить старозавітний образ: це Есфир, символ Диви Марії, на колінах перед Артаксерксом (див. Книга Есфир VIII³)².

2. Якийсь старенький єпископ хрестить молодого чоловіка; на єпископі німб, він в грецькій архієпископській омофорі, перекинутім ще через праву руку (правда, єсть ознаки, по яких можна сумніватися, чи це омофор); на голові чернеча тонзура, сам з круглою підстриженою бородою; єпископ кладе праву руку на молодого язичника, що стоїть в річці по пояс в воді. Див. на ст. 347 мал. 5. Ознаки омофора вказують, що це образ X-го віку. Вчені ніяк не можуть установити, який це тут єпископ: одні вважають його за Мефодія, що хрестить мораванина, другі за Кирила. Вільперт не погоджується з цим і твердить, що цей єпис-

1. Не забудьмо, що в час, коли Михаїл III послав К на Моравську місію, той звався Костянтин, а не Кирил.

2. Прохально простягнені до царя руки підтверджують цю догадку Вільпертову.

коп в довгій туніці, планеті та *pallium sacrum* — це св. папа Климент, що хрестить якогось корсунця; це Климент, бо *pallium sacrum* носили тільки папи; крім цього, образ єпископа дуже подібний на образ св. Климента, як його бачимо на інших малюнках тут в базиліці. Інші вчені догадуються, що це папа Сильвестр хрестить імператора Костянтина. Образ єпископа зберігся досить добре, але фігура в воді зовсім вицвіла, наш малюнок 5 на ст. 347 дуже підновлений.

3. В притворі базилики знайдено третю фреску, яку рахують за образ IX в.: По середині Спаситель, в лівій руці у нього книга, а правою благословляє грецьким зложенням пальців. Праворуч Христа архангел Михаїл та апостол Андрій, ліворуч — арх. Гавриїл та св. Климент. Перед архангелом дві фігури на колінах (але їх мало знати, бо дуже стерлися), молитовно звернені до Спасителя, в грецькім одягу: одна фігура з книжкою в лівій руці, а друга — з чашею. Див. на ст. 346-347 мал. 3 і 4. Багато вчених рахують цей образ за обітний, зроблений ще за життя св. братів, — це вони моляться або перед Моравською місією, або в Римі, цеб-то десь в 862 або 869 роках; на цім образі Кирил з книгою, а Мефодій з чашею.

Новий дослідник, Wilpert уважає цей образ за надгробний і думає, що це посмертний суд. Померлий стоїть, але не навколішках, зодягнений в білу туніку та темну планету; в лівій руці у нього прикрашена дорогоцінним камінням книга. Це св. Кирил; за нього ж заступається й єп. Климент, що ліворуч Христа. Мефодій править службу за брата; коло нього ап. Андрій, патрон грецької церкви. Маляр, що намалював цього образа в 869 р., знав особисто св. братів, а тому тут їх правдивий малюнок. Напис під цим образом дуже попутний, Вільперт читає його так: „D(eus, hominum reparator benignus) ac (rector, pre)ces nostras e(xaudi, ut Cyrillus tua miseratio[або: in tuo nomi])ne sanctorum tuorum socie(tate laetetur. Per Jesum Christum, dominum nostrum, qui venturus est (iterum. Lector dic: Deus, da Cyrillo) peccatori requiem aeternam. Amen“. Вільперт настоює, що ця фреска знаходиться над гробом Кирила, цеб-то, що гріб Кирила треба шукати не праворуч вівтаря, як твердить Італійська Легенда, але в притворі.

І тільки в XI віці останки св. Кирила перенесли з старої базилики до горішнього храму і поклали під вівтарем в капелі, праворуч від входу, — і вже це занотувала Італійська Легенда. Вільперт пояснює походження цього образу так: в 869 році помер Кирил і був похований в притворі базилики св. Климента. Тоді ж написано над його гробом (див. ЖК¹⁶) ось цього образу, через що він найважливіший із усіх: це єдина пам'ятка, що дійшла до нас від кирило-мефодіївського часу.

4. Четверта фреска — перенесення тіла якогось святого з Ватикану до церкви св. Климента, з таким підписом: HUC A VATICANO FERTUR PaPa NICOLAO hIMNIS DIVINIS, QuoD AROMATIBUS SEPELIVIT. Моці святого несуть четверо; два диякони кадять. За мощами йде папа в однокоронній тіярі; коло папи праворуч хтось з німбом, в священничім епитрахилі. Покійник з німбом, в єпископським омофорі, з бородою. Див. на ст. 348 мал. 6. Образ найпізніше — першої половини XI-го віку. Звичайно дослідники твердять (див. I т. ст. 300), що це перенесення тіла Кирила, а коло папи праворуч йде Мефодій.

Вільперт відкидає припущення, що це перенесення мощей св. Кирила: на покійникові надітий pallium sacrum, а його носили тільки папи. Цеб-то — перед нами перенесення мощей папи Климента, а коло папи йдуть: праворуч Кирил з німбом, а ліворуч Мефодій, без німба, бо його тоді не визнавали в Римі за святого; обидва в єпископських убраннях, чому Wilpert твердить, що й Кирил був єпископом, як про те свідчить Римська Легенда.

Ось такі були наслідки археологічних розкопок в давній базиліці бл. Климента. Як бачимо, припущення вчених ще не однакові, і трудно остаточно сказати, чи мають ці давні фрески, що знайдені в Климентовій базиліці, хоч якесь відношення до Костянтина та Мефодія.

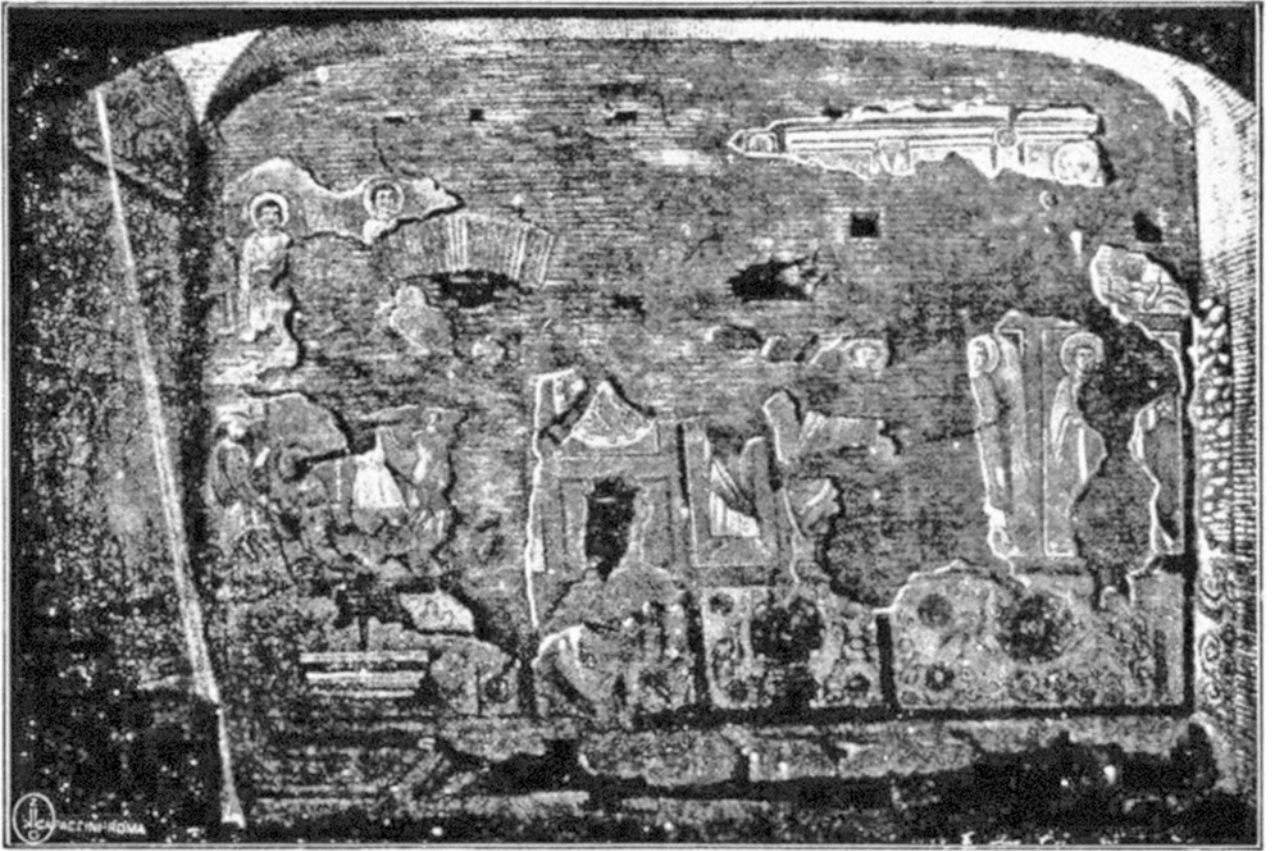
ЛІТЕРАТУРА вказана в I т. ст. 301. До зазначеного там додає: *Fr. Pastrnek*: O domnělém zvětném obraze našich apoštolů sv. Cyrila a Methoda v Římě, „Čas. Spol. Přát. Star. Č.“ 1896 IV. №.1 ст. 1-7.—*Giuseppe Wilpert*: Le pitture della basilica primitiva di San Clemente, 1906 p. 61 ст., z 5 фотограф. таблицями, відбитка з „Mélanges d'Archéologie et d'Histoire publiés par l'Ecole Française de Rome“, т. XXVI; рец. М. Rešetar: Das Grab und die Grabinschrift des hl. Cyrill in Rom“ див. „Archiv“ 1906. XXVIII. 421-429, тут і пересказ змі-

сту. Працю Вільперта в 1906 році випущено в чеськім перекладі Снопка: *Malbu v dřevní basilice sv. Klimenta, Kroměříž*, 1906 р. 59 ст., 6 малюнків; зміст праці і свої замітки дає П. Лавровъ в „Виз. Врем.“ 1907. XIV. 159-163; див. ще рец. А. Вгückner'a в „Przegľad Historyczny“ 1908. VI. 298-300. Описані вище образи уміщено також в збірнику: „The basilica of st. Klement in Rome, Рим, року видання не зазначено, № 11, 21 22 і 24, уміщено їх і в „Памятники христіанскаго Херсонеса“, вип. II, М. 1911 р. — А. Н. Петровъ, „Христ. Чтение“ 1893 р., травень-червень, ст. 526 sq.—N. Novotný: *České dějiny*, Прага, 1912 р., т. I ч. I, по ст. 336 дано знімок надгробного образу 869 р.—П. Лавровъ: Життя херсонських святихъ въ греко-славянскої письменности, „Памятники Христіанскаго Херсонеса“ 1911 р. вип. 2, тут знімки, описані вище під №№ 1, 2 і 4. — F. Ušeničnik: *Kje je grob sv. Cirila?* „Kat. Obzornik“ 1898 р. ст. 61-70.

2. *Образ в базиліці св. Петра.* Від давнини маємо ще одного образа, який також звичайно зв'язують з солунськими братами; образ цей переховується в базиліці св. Петра в Римі, а саме — в капеллі реліквій (*Capella delle reliquie*), праворуч від входу. Образ дуже потемнів від часу та особливо від невмілого реставрування, так що тепер на нім не все можна й бачити. Вгорі посередині Спаситель, а по боках його давній напис: ІС ХС., але цього напису вже майже не знати. Під Христом ліворуч апостол Петро, а праворуч Павло, над ними реставрований напис: ЄΤΧΙ . . ΠΕΤΡΥ та ЄΤΧΙ . . ΠΑΥΛΥ (в останнім слові лігатури АВ та ЛЬ). Під апостолами в арці папа благословляє нахиленого перед ним якогось чоловіка з бородою; за аркою праворуч той самий чоловік з бородою, а ліворуч — без бороди. Обидві фігури в давніх єпископських одежах і в єпископській короні на голові, яких вживалося тоді, поки появилася митра. Див. на ст. 349 мал. 7.

Уже з найдавнішого часу пояснювали малюнок під апостолами так, ніби це імператор Костянтин Великий нахилився перед папою Сильвестром, що його благословляє, а по боках — два ченці греки. Увесь образ виявляє ніби той сон імператора Костянтина, коли йому явилися апостоли Петро й Павло, як він вирішив прийняти християнство. Образ не великий: його розмір без рами 88×55 см.

Про цей образ єсть свідчення з 1192 р., яке подає пресвітер Романус; він твердить, що в базиліці св. Петра знаходиться образ Петра й Павла на пам'ятку явлення їх імп. Костянтиніві перед його хрещенням. Але свідчення



1. Загальний вигляд стіни, на якій уміщено малюнок № 2 Знімок з „The Basilica of St. Clement in Rome“ № 21. Опис знімка див. на ст. 341.



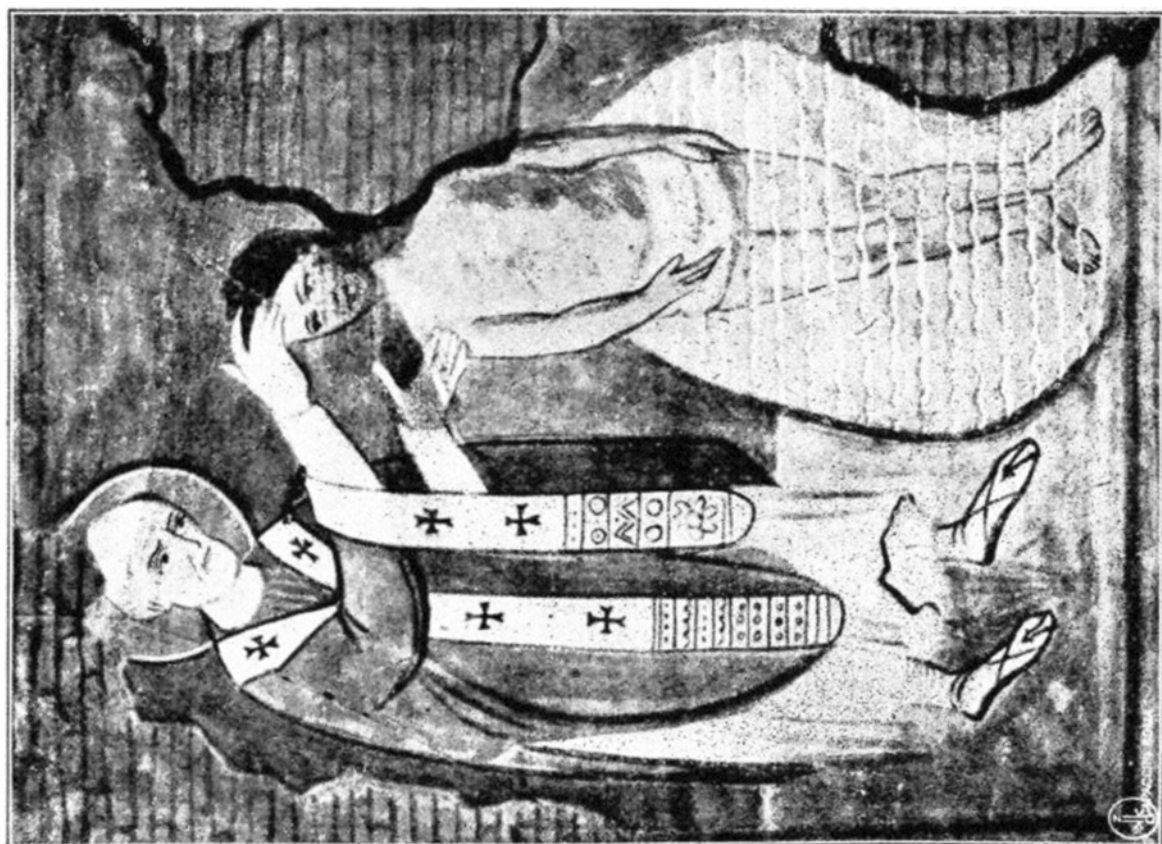
2. Цісар Михаїл посилає Кирила на Моравську місію (?). Образ X-го віку. Знімок з „Памятники християнського Херсонеса“ вип. II, 1911 р. Опис образу див. на ст. 340-341.



3. Образ: піби 869 р. над гробом сл. Кирила. Зліжок з „Maibu“ Й. Вільперта, 1906 р. Опис образа
дпн. на ст. 342-343.



4. Св. Кярил з надгробного образа 869 р.
№ 3. Опис див. на ст. 342-343.



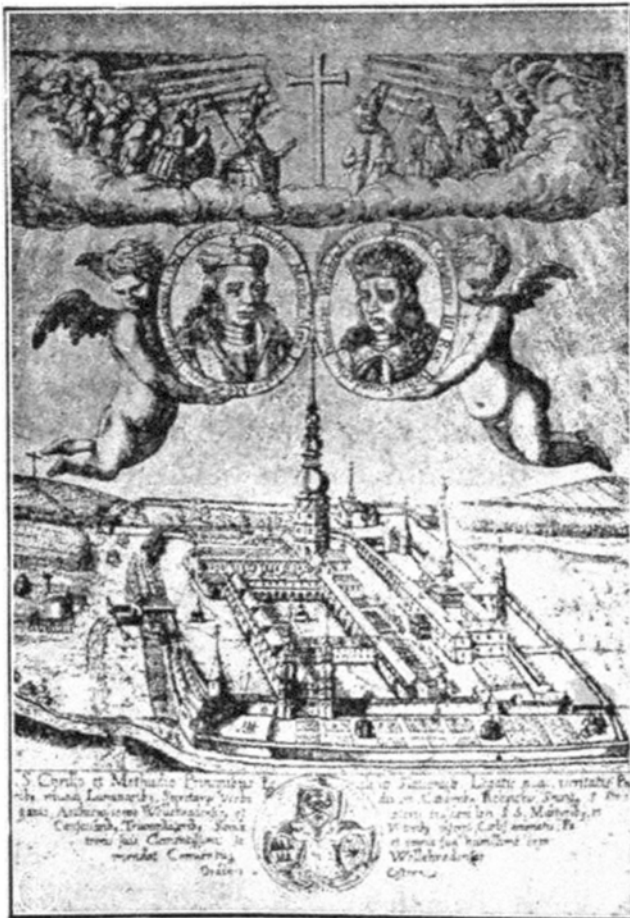
5. Костянтин чи Мефодій хрестить слов'янину (r). Образ
Х віку. Знімок з „The Basilica of St. Clement in Rome“
№ 22. Опис образа див. на ст. 341-342. Тут малю-
нок дуже реставрований.



7. Ніби Завітний образ 869 р.: папа Адрія II благословляє Мефодія. Див. ст. 344-345. Знімок з „Богослов. Вѣстникъ“ 1906 р. т. III.



8-9. Образи св. Кирила й Мефодія з XIV-го віку. Знімок з „Чтенія“ 1868 р.
кн. I. Опис образа див. на ст. 354.



10. Малюнок Велеграду, а над ним, на хмарах, Кирил і Мефодій. Образ кінця XVI-го віку. Опис його див. на ст. 355.

11. Кирил і Мефодій, образ XVII-го віку.
Опис його див. на ст. 355.

Святис Кирилъ Блговестникъ



12. Образ св. Кирила з XVII вѣку. Знимок з „Сборникъ на 1866 г.“ ст. 172. Опис образа див. на ст. 358.



13. Поясний образ св. Кирила з „Церковного Уставу“ 1608 р. Знимок з „Сборникъ на 1886 г.“ ст. 173. Опис образа див. на ст. 358.



14. Образ Кирила XVII в. з „Подлинникъ Иконописный“ С. Вольсаконя. Опис образа див. на ст. 358.



15-16. Св. Кирил і Мефодій, образи XVII-го віку, в базиліці св. Климента в Римі, малюван Pietro Rasini. Знімок з „The Basilica of St. Clement in Rome“ № 56 і 57.

це, здається, як раз і не стосується до нашого образу; в свідченні нема докладнішого опису того, що намальовано під апостолами; а між тим власне це свідчення й породило легенду, яка зв'язала цей образ з імп. Костянтином.

Але кирилівські написи над фігурами виразно говорили проти прийнятого пояснення образу. Хорватський учений Іван Кукулевич, докладно дослідивши в Римі цього образу, опублікував в „*Arkiv za poviestnicu jugoslavensku*“ 1857 р. свою працю, в якій першим заявив, що під апостолами по боках намальовані Костянтин та Мефодій, котрі моляться до апостолів, а в середині папа Андріян II благословляє Мефодія десь в році 867 в Римі.

Після Кукулевича не мало писано про цей цікавий та цінний образ. Добрий опис його дав Лука Єлич в 1895 р. Він оповідає, що образ написаний на дереві п'ятьма фарбами, написаний в IX віці; можливо в 868 році. Образ з того часу три рази реставрували, що значно змінило його вигляд. Доли під апостолами, в молитовній позі ліворуч без бороди Кирил, а праворуч з бородою Мефодій; обидва в єпископським убранні. А під аркою папа Адріян благословляє Мефодія в 868 р. Це образ завітний: на спомин про єпископське рукоположення Кирил і Мефодій, перебуваючи в Римі, поставили над гробом ап. Петра цього образу, де доли намальовано їх. Можливо, що образа малював сам Мефодій, про якого традиція передає, ніби він був добрим малярем¹. Пізніше образ був перевішений до капелли Христа й реставрований. Дослідники підкреслюють, що завітний фресковий образ в каплиці св. Климента і образ в базиліці св. Петра мають так багато однакового, що можливо допускати, ніби їх малювала одна рука; фігури св. братів на цих двох образах дуже подібні.

Але єсть і скептичні голоси, які не вірять в давність цього образу; напр. Fr. Pastrnek твердить, що образ повстав тоді ж, як і слов'янські написи на нім,—десь в XIII-XIV віці, на що вказують палеографічні ознаки їх, повстав десь на сербській землі, а за Стефана Немані образ достався до Риму.

На мою думку, трудно покладатися на теперішню форму кирилівських написів, — при реставруванні їх копії

1. Пор. т. I-й цієї праці ст. 196-197.

ювала невміла рука, яка й затерла їхні давні ознаки¹. Слова ПЕТРЬ, ПАВЪЛЬ своїм Ъ виразно говорять про південно-слов'янський правопис, але ці Ъ зам. Ъ могли попасти до напису й при реставруванні; а багато дослідників правдиво підкреслюють давність самого образу, хоч напис і не говорить про те, бо він міг бути молодшим. Образ в теперішньому стані, як подає його малюнок, дійсно можна б віднести скоріше на XIV-й вік. На жаль, остаточно справа так і лишилася не виясненою, чи дійсно перед нами образ солунських братів; не вияснено також, коли саме появилися слов'янські написи на образах; не вияснена докладно й давність самого образу.

ЛІТЕРАТУРА: *Ivan Kukuljević*, „Arkiv“ 1857 р. — *Prof. Luka Jelić*: *Zavjetna spomenslika slavenskih apostola i srodni njoj spomenici*, „Sbornik jugoslavenskih umjetnih spomenika“, Загреб, 1895 р. т. I; реп. В. Н. Кораблева в „Извѣстія“ 1898 р. т. III кн. 2 ст. 604, також Пастрнка в „Čas. společ. přátel starož. česk.“ 1896, Прага, IV № 1. — *Fr. Pastrnek*: *Dějiny*, 1902 р. ст. 91-92. — *В. Белень*: *Славянская икона святыхъ Кирилла и Мефодія въ базиликѣ св. Петра въ Римѣ*, „Вогословскій Вѣстникъ“ 1906. III. 361-377, добра інформаційна стаття з фотографією з образу.

3. Давній образ св. братів Кирила й Мефодія знаходиться в *манастирі Дохіяр, Дохіаров*, на південно-західнім березі Афонського півострова; манастир збудований був десь при кінці XI-го століття. В цім манастирі знаходиться старий образ св. Миколая Скоропомічника, а по боках його намальовано 12 святих, між ними з лівого боку від гори додолу йдуть: Іван Золотоустий, Афанасій Олександрійський, а під ним „Кириль, Мефодіє“. Див. на ст. 350 мал. 8 і 9. На образі багато слов'янських написів сербської редакції; очевидно, серб малював і самого образа. О. Бодянський відносить цей образ на XII-XIV вік, а коли так, то малюнок Кирила та Мефодія на цім образі був би одним із старіших. Архим. Леонид в 1867 р. прислав О. Бодянському фотографічний знімок цього образа, якого Бодянський і видрукував.

О. Бодянскій: „Изображеніе славянскихъ первоучителей и просвѣтителей, Святыхъ Кирилла и Мефодія, на иконѣ Николая Скоропомощника въ Афонскомъ Дохіарскомъ монастырѣ“, див. „Чтенія“ М. 1868 р. кн. I ст. 257-261. Звідсі передрукову ю цього образа й я.

1. Пор. *І. Огієнко*: Люблинські написи 1418 р.

4. В Оломуцькім монастирі о. о. Домініканів в 1881 р. знайдено два старі католицькі образи. Перший образ десь з кінця XVI-го століття,—малюнок Велеграду, коли дивитися на нього згори. Тут намальований велеградський кляштор з костелами. Над кляштором образи його перших фундаторів — Володислава та його брата Пржемисла Оттокара, короля чеського. Над цими образами на хмарах стоїть хрест, а з обох сторін його Кирил та Мефодій, що показують на хреста; за ними йдуть Володислав і інші. Див. на ст. 350 мал. 10. Долі підпис в мові латинській: „Святим Кирилу й Мефодію, князям церкви слов'янської, післанцям покою, проповідникам правди, просвітителям світу, таємникам слова Божого, стовпам віри, органам Духа Святого, Архієпископам Велеградським і іншим тутешнім свв. мученикам і ісповідникам, переможцям віків і побідникам пекла, богонатхненим, своїм патронам найдобрішим — себе і все своє найпокорніше передає конвент Велеградський закону Цистерцієнського“.

Другий образ з XVII століття. На нім Кирил і Мефодій, убрані, як єпископи католицькі, за ними позаді храм велеградський. Див. на ст. 350 мал. 11. Круг братів в рямці напис: „*Ni sunt duae olivae et duo candelabra lucentia ante Dominum. Apocal. 11*“, цеб-то: „Вони дві оливи і два свічники, що світять перед Богом, Апок. 11“. Під ними латинський напис: „Свв. Кирилу та Мефодію, апостолам Хазарії, Болгарії, Славонії, Далмації, Моравії, Чехії і др., архієпископам Велеградським“. Преор велеградського кляштору, Матвій Бартис в 1735 р. пише, що він читав напис на цім образі: „*in vetusta imagine* — на давнім образі“, цеб-то вже в 1735 р. образ цей був уже давнім.

ЛІТЕРАТУРА: *Jan Vychodil: Stare obrazy velehradské, „Sb. Vel.“ 1899 VI. 273—275.* Знімки дає *Dr. F. Grivec: Sv. Ciril in Metod, „Любляна, 1927 р. ст. 50 і 130.*

5. V. Prasek описує мідяний образок 1749 р.; на одній стороні його св. Ігнатій, а на другій св. Кирил та Мефодій; образок 8 × 7 см. Спереді стоїть зліва Кирил, права його рука піднесена, а в лівій берло; справа на стільці сидить Мефодій, в лівій руці книга, а права піднесена. На св. братах єпископське убрання, на головах корони; під ними написи: С. КУРИЛ та С. МЕФОДИИ. Між ним по-

заді на пагірку стоїть костел, над ним на небі світить Все-видяче око. Під образком кирилівський напис: Прѣдъ П. П. Курназъ а Методѣи митрополити Кѣлеграда къ моравскѣи земли, да учителя славенскѣи странъ л. 1749.

ЛІТЕРАТУРА: *V. Prasek: Obrázek sv. Cyrilla a Methoděje z r. 1749, div. „СММ“ 1894. XVIII. 54.*

6. *Іконописні Подлинники* частенько подають вказівки, як саме малювати Кирила й Мефодія¹; на жаль тільки, ці відомості маємо лише з кінця XVI-го віку починаючи. У всіх Подлинниках подається тільки пізніша традиція,—св. Кирила звичайно малювали як старого єпископа, з бородою Власія або Василя Кесарійського — довгою, на кінці роздвоєною; другий рід малюнків—з бородою Миколиною, невеликою, розложистою. Так, в Софійськiм новгородськiм списку кінця XVI-го віку читаємо під 14 квітня: „Святаго отца нашего Кирила Философа, учителя Словенскаго. Кириль Философъ: сѣдъ вельми, брада проста, аки Николина, риза кресчата², въ правой руцѣ Евангеліе, а лѣвая молебна, перъсты верхъ, исподъ санкир“³.

В Баранівськiм XVII-го віку Подлиннику під 14 лютого про „Кирилла, архієпископа Катанскаго, учителя Словяномъ“ читаємо: „Сѣдъ вельми, брада аки Василя Кесарійскаго, на концы подвоилася, сѣда, ризы крестечныя, омофоръ и Евангеліе, исподъ санкирь“.

В Ярославськiм XVII в. Подлиннику читаємо про Кирила: „Сѣдъ, власы просты, лобъ малъ, брада долъ Власьева, на концы раздвоилася, риза святительская“. А в Палехівськiм⁴ Подлиннику з поч. XVIII-го віку під 11 травня, видання Г. Филимонова 1876 р. ст. 341-342, читаємо трохи більше: „Преподобныхъ отецъ нашихъ Меодія и Константина, нареченнаго Кирилла, епископовъ моравскихъ, учителей славянскихъ. Константинъ подобіємъ старъ и сѣдъ вельми, брада аки Василя Кесарійскаго, на концы подвоилася; ризы преподобническія и въ схимѣ, въ рукахъ книга разгнутая, а въ ней написана русская азбу-

1. Подають їх звичайно під 14 лютого, 6 березня та 11 травня.
2. Хрещата, з хрестами, ознака єпископська.
3. Исподъ—низ, підкладка; санкир — фарба.
4. Писаний в слободі Палех, Володимирської губернії.

ка: а, б, в, г, д, ... и прочія слова всѣ порядку. Вѣдати подобаєть, яко сей Константинъ состави русскую грамоту въ лѣто 6406 (898 р.)¹, а передъ смертію восхмися и нарѣченъ Кириллъ, того ради у насъ въ Россіи называється Кирилломъ Философомъ“. Хохловський Подлинник XVII в. під 14 лютого: „Кириллъ сѣдъ, брада съ Николину, риза святительская, кресчата, въ правой рукѣ Євангеліе, лѣвая молебна, персты въ верхъ, исподъ ризы санкирь“. Короткий азбуковий Подлинник кінця XVII-го віку під 14 лютого: „Кирилла, епископа Катанскаго, учителя Словяномъ и Булгаромъ, Философа; сѣдъ, брада проста, не велика, риза съ омофоромъ, исподъ празелень, въ правой рукѣ Євангеліе“. Під 14 лютого в Подлиннику поморського письма з початку XVIII-го віку про Кирила читаємо: „Сѣдъ вельми, брада проста, съ Николину, риза кресчата, въ правой рукѣ Євангеліе, лѣвая молебна, персты вверху, исподъ санкирь съ бѣлиломъ“.

Ось ще два описи з Подлинників XVIII в. Збірна редакція XVIII-го віку, по списку Филимонова під 14 лютого: „Иже во святыхъ отца нашего Кирилла Философа, епископа въ Катаонѣ градѣ, учителя Славяномъ и Болгаромъ, иже преложи русскую грамоту съ греческія и крести Славяны и Болгары; подобіємъ старъ, сѣдъ вельми, брада аки Василия Кесарійскаго, на концы подвоилася, риза крестечная, исподняя санкирная, во омофорѣ, въ рукахъ Євангеліе“. Подлинник видання Большакова під 14 лютого: „Иже во святыхъ отца нашего Кирилла, архієпископа Катанскаго, оучителя словяномъ и болгаромъ, иже преложи русскую грамоту з греческія и крести словяны и болгары, сѣд вельми, брада аки Василия Кесарійскаго, на концы подвоилася, сѣдъ, риза крестечная, амфоръ (омофор) і Євангеліе, исподъ санкирь“.

Кидається в очі, що опис Мефодія в Подлинниках попадається дуже рідко, — звичайно знаходимо опис Кирила, а опис Мефодія опускається. Ярославський Подлинник XVII в.: „Меѳодій, епископъ Моравскій, учитель русскій, сѣдъ, брада долѣ Власьева, риза святительская“. Подлин-

1. Під цим роком в „Повісті Временних Літ“ розповідається про К й М і їхню працю, а звідсі й взято цей рік.

ник Палехівський¹ початку XVIII-го віку під 11 травня: „Меодій подобіємъ старъ, власы сѣдъ, брада долга, аки Власьева, ризы святительскія и омофоръ, въ рукахъ Євангеліе“.

Такий опис зовнішности солунських братів. Повстав цей опис лише в пізніший час, опирається він на якусь пізнішу традицію. Те, що св. Кирил в кожному опису Подлинника малюється як єпископ, уже це саме кидає певне недовір'я на ці описи, бо ж Кирил, як тепер досить міцно доведено, єпископом не був (див. I. 287-289); не був Кирил і старим, бо ж помер на 42 р. життя (827-869). Здається, в цих описах Кирила змішано з Мефодієм.

7. В старих книжках та в лицевих Подлинниках часом знаходимо й малюнок Кирила, Мефодія не стрічав я. Так, в Лицевих Минях XVII в., поруч з князем Всеволодом та архієпископом сербським Симеоном, стоїть і „Святител Кирил Словенській“, див. на ст. 351 мал. 12. В „Церковнім Уставі“ 1608 р. знаходимо поясний малюнок св. Кирила², див. мал. 13-й. В Строганівськiм лицевiм Подлиннику к. XVI—поч. XVII в. на л. 54 під 14 лютого знаходимо образ „Ст. о. Кирила Философа, сѣдъ“; див. мал. 14-й. Це основний образ; цей же образ, тільки зроблений навиворіт, знаходимо на л. 104 в виданні Большакова 1903 р., під 14 лютого, але вже з таким написом: „С. Нилъ Философъ, седъ“³.

8. Образів учнів К і М видано дуже мало та й то головню пізніші. Образ еп. Климента вміщено в 'Ахолодіа, що її видав в 1784 р. в Венеції Афанасій Пароський; образа передрукував Н. Туницький в своїй праці: Св. Климентъ, 1913 р., звідки подаю його й я вище на ст. 322. Образи Климента та взагалі Седмичисленників дуже поширені в Македонії та Болгарії і відомі з давнього часу; див. Н. Туницький: Св. Климентъ, 1913 р. ст. 104-105. В московських виданнях (див. вище ст. 324) образа св. Наума часто вживається в заставках та ініціалах, див. Н. Ту-

1. Видання Филимонова, М. 1876 р. ст. 341-342.

2. Ці два малюнки видрукувано в „Сборникъ на 1866 г.“, звідки передруковую їх і я під №№ 12 і 13 на ст. 351.

3. Образок Кирила з видання Большакова передруковую в правдивім положенні під № 14 на ст. 351.

ницькій: Матеріали, 1918 р., ст. 4-6. Образ Седмичисленників, уміщений на ст. 330, подаю з „Святыє южныхъ славянъ“ арх. Филарета, 1894 р., ст. 72 і 149.

ЛІТЕРАТУРА. Про опис св. братів в Подлинниках див. „Сборникъ на 1866 годъ, изданный Обществомъ Древне-Русскаго Искусства, при Московскомъ Публичномъ Музеѣ“, М. 1866 р. ст. 170-173, тут і два малюнки св. Кирила з XVII віку. — Иконописный подлинникъ Новгородской редакціи по Софійскому списку конца XVI вѣка съ варьянтами изъ списковъ Забѣлина и Филимонова, издание Общества Древне-русскаго искусства, М. 1873 р. ст. 72-73, про Кирила. — Иконописный подлинникъ сводной редакціи XVIII вѣка, Издание Общества Древне-русскаго искусства, подъ редакціей Г. Д. Филимонова, М. 1876 р. ст. 271 під 14. II Кирил, а під 11. V ст. 341-342 Кирил і Мефодій. — Подлинникъ Иконописный, издание С. Т. Большакова, подъ редакціей А. И. Успенскаго, М. 1903 р. редакція Строгановська, на ст. 75 під 14. II про Кирила, а на ст. 104 під 14 лютого малюнок Кирила. — Строгановскій иконописный лицевой подлинникъ конца XVI и начала XVII столѣтій, М. 1868-1869 р., на ст. 54 малюнок Кирила.

VII. Вивчення епохи Костянтина й Мефодія.

Костянтин і Мефодій, як і всякі діячі, були найперше синами свого віку, були міцно зв'язані з тим часом і з тою землею, коли й де працювали вони. Жадного діяча не можливо відокремити від своєї епохи, а досліджування життя та діяльності таких людей відірвано від їхнього часу було б грубою методологічною помилкою. Отож методологія вивчення життя й діяльності Костянтина та Мефодія обов'язково вимагає від нас і широкого аналізу тих обставин політичного та культурного життя, що серед них жили й працювали св. брати. Тільки на тлі сучасності IX-го віку зрозуміємо працю солунських братів, а також і старіші джерела про них. Св. брати працювали більше 1000 років тому, працювали в час, від якого маємо мало пам'яток (а слов'янських писаних ані одного); ось тому опис праці Костянтина й Мефодія лише на основі випадково збережених пам'яток про них був би зовсім неповним та мертвим, а методологічно й хибним. Мусимо всебічно освітлювати ту епоху, коли працювали св. брати, мусимо докладно знати історичні події їхнього часу, мусимо бути добре знайомими з тими особами, з якими працювали вони,

та тими землями, де тільки були вони. Лише після такого всебічного освітлення можна дати живий і повний правдивий образ життя та діяльності апостолів слов'янських.

Ось через усе це в своїм викладі я розповідав не тільки про самих Костянтина та Мефодія, але також і про їхню епоху, поскільки вона відбивалася на них. Докладну літературу, потрібну для такого освітлення, подано в кінці відповідних розділів¹; тут подаю літературу найголовнішу, вище не подану.

П. Лавровскій: Кирилъ и Меѳодій, 1863 р., ст. 39-183: Отношенія между Римомъ и Цареградомъ въ эпоху жизни Кирилла и Меѳодія. — *Успенскій Ѡ. И.:* Первыя славянскія монархіи на сѣверо-западѣ, Спб. 1872, див. вище ст. 220. — *Успенскій:* Очерки по исторіи византійской образованности, Спб. 1891 р. — *Brethols B.:* Geschichte Mährens, Brünn, 1893 р. — *Pargoire J.:* Les monastères de saint Ignace, „Извѣстія Русск. Археолог. Инст. въ Констант.“ 1901. VII. 56-91. — *J. Marković:* Slaveni i rare, 2 томи, Загреб, 1903-1904 р. — *Н. Гроссу:* Преподобный Ѡеодоръ Студитъ, его время, жизнь и творенія, Київ, 1907 р. — *A. Vogt:* Basile I, empereur de Byzance, Парижъ 1908. — *Albert Vogt:* Basile I et la civilisation byzantine à la fin du IX siècle, Paris, 1908, XXXII+447 ст.; рец. П. Безобразовъ, „Виз. Врем.“ 1910. XVII. 346-350. — *Brethols B.:* Geschichte Böhmens und Mährens, München, 1912. — *Bury:* A history of the eastern Roman Empire from the fall of Irene to the succession of Basil I (802-867), Лондон, 1912. — *Успенскій Ѡ. И.:* Исторія Византійской Имперіи, т. I Спб. 1912 р. в 1927 р. вийшов II том, в яким чимало про Кирила й Мефодія. — *Dr. F. Duornik:* Les Slaves, Byzance et Rome au IX siècle, Париж, 1926 р., ст. V+360. Зміст: I. Від початків до IX віку: 1. Розселення слов'ян по візантійських провінціях 1-19; 2. Культура слов'янська по свідонствах візантійських 19-25; 3. Світове положення Візантії на початку IX ст. 25-31. II. Перша половина IX століття: 1. Візантія й Болгари за Крума 32-40; 2. Пелопоннеські слов'яне 41-45; 3. Хорвати, Сербі і Русси 46-59. III. Християнізація слов'ян Візантією до патріярха Фотія: 1. Візантійські місії взагалі 63-70; 2. Застосування візантійської методи до слов'ян; ієрархична організація в візантійських провінціях, заселених слов'янами 71-105. IV. Літературне й релігійне відродження в Візантії в IX столітті: 1. Літературне відродження 106-114; 2. Реформа навчання 114-123; 3. Роля Студитів

1. Програм широкого вивчення життя й діяльності св. братів намітив вже *В. Григорович*; див. „Нѣскольکو словъ, сказанныхъ проф. славянскихъ нарѣчій В. Григоровичемъ, по поводу празднованія тысячелѣтія со времени кончины св. Кирилла“, в „Записки Новороссійскаго Университета“, т. III, Одеса, 1869 р., додаток, ст. 7-20. Підкреслює це також і *М. Г. Попруженко* в своїх „Замѣтки по Кирилло-Меѳодіевскому вопросу“ 1892 р.

і Варди; вступлення на патріарший престол Фотія 123-133; 4. Фотій і місії 133-146. V. Фотій і Моравська місія: 1. Посольство Ростислава 147-164; 2. Діло двох братів в Моравії 164-174; 3. Фотій, Костянтин і Мефодій 174-183. VI. Охрещення болгар 184-195. VII. Працю двох братів визнано в Римі: 1. Визнання слов'янської Літургії 196-200; 2. Заложення Паннонської дієцезії 201-214. VIII. Політика слов'янська Василя I і св. Престолу: 1. Василь, адриятицькі слов'яне і французська імперія 216-233; 2. Заложення слов'янських єпископій в візантійській імперії 233-248; 3. Василь, Іоан VIII і південні слов'яне 248-258. 4. Роля Паннонської дієцезії; подоріж Мефодія до Костянтинополя 259-281. IX. Працю Мефодія врятували болгаре: 1. Ліквідація римської політики що до праці Мефодія 282-298; 2. Лев VI і болгары 298-312; 3. Праця Климента і Симеона 312-322.

Доповнення до першого тому цієї праці.

Чорна цифра визначає сторінку I тому, до якої дається доповнення, а маленька цифра за нею — рядок тексту на сторінці: коли згори — то рядок зверху рахуючи, коли знизу — рахуючи здолу.

13¹⁴ Bílý Jan: Sv. Cyrilla a Methodia zásluby o slovanské národy, „Čas. Kat. Duch.“ 1860 р. ст. 85. Значеніє проповѣдническихъ трудовъ равноапостольныхъ Кирилла и Меѳодія для славянскихъ народовъ, „Духовная Бесѣда“ 1876 р. № 28. О значеніи славянскихъ апостоловъ Кирилла и Меѳодія въ исторіи русской церкви, „Вятск. Еп. Вѣд.“ 1866 р. № 9 ст. 323-348. K r c h H.: O kulturním významu svatých solučanův, apoštolův a učitelů slovanských, v Olomouci, 1885, 52 ст. Ал. Кочубинскій: Тысячелѣтіе славянскаго самосознанія, „Историческій Вѣстникъ“ 1885. XIX. 608-618. Е. Барсовъ: Значеніе славянскихъ первоучителей для русскаго народа, „Историческая хрестоматія“ В. Покровського, М. 1887 р. вип. II ст. 12-15. Иванцовъ-Платоновъ: Великое значеніе въ исторіи нравственныхъ силъ и значеніе первоучителей славянскихъ въ исторической жизни и развитіи племенъ, „Историческая хрестоматія“ В. Покровського, М. 1887 р. вип. II ст. 1-3. 14, Про значіння слова „друнгарій“ див. працю: Юліанъ Кулаковскій: Друнгъ и друнгарій, „Виз. Врем.“ 1902. IX. 1-30. Головнокомандуючий візантійським військом, чи власне частиною його в 18000 люда, зветься стратегом, *στρατηγός*; військо стратега ділиться на три рівних частині, по 6000 в кожній, що зветься турмами або друнгами, *δρουγγος*, на чолі яких стояли *τοῦρμαρχαί* або *δρουγγάρχοι*. Таким чином

батько Лев, „ прѣдръжа санъ другарьскыи подъ стратигомь“ ЖК², був одним з трох помічників стратега солунської округи (теми). Правда, військові терміни *δρουγγος* та *δρουγγάριος* з часом міняли своє значіння. 16, Що слов'яне дійсно оточували Солунь, про це нам свідчить твір Івана Каменіяти, написаний на початку X в., де читаємо: „*Τῶν πλησιοχώρων Σκλαβηῶν, τῶν τε ὑφ' ἡμᾶς τελοούντων καὶ τῶν ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Στρομόνος πλήθος πολὺ*“ (Migne: Patrologiae cursus completus, series graeca, т. 109 ст. 552: De exidio Thessalonicae), цеб-то: „Велике число сусідніх слов'ян, що належать до нас (до Солуня) і до володаря Стримона“. 16, Див. ще: Славейковъ: Рупското или Рупаланското българско население и нарѣчие, „Наука“, т. V ст. 463-473, річник II; зміст цієї праці передає V. Jagić: Rupski oder rupalani in Thracien und Macedonien, Eigentümlichkeit ihres Dialektes, „Archiv“ 1883. VII. 320-324. К. Θ. Радченко: Замѣтки о нѣкоторыхъ явленіяхъ фонетики Рупаланскаго нарѣчія, „Новый сборникъ статей по славяновѣдѣнію“, Спб. 1905 р. ст. 304-306. 17²² Батько Костянтина був другарієм в Солунській окрузі, цеб-то в окрузі слов'янській; в своїм війську другарій Лев напевне мав багато слов'ян і напевне й сам, як солунянин, добре говорив по-слов'янському. 17¹⁰. А. Васильевъ: Происхождение императора Василия Македонянина, „Виз. Врем.“ 1906. XII. 148-165, настоює, що Василь I був родом з македонських вірмен. 17⁴. „*Polowiański sam Cyryl nigdy niczego nie parisał*“, твердить А. Брюкнер в „Roczniki“ 1904. XXX. 17. 17⁶ Солунська тема, в котрій був другарієм батько Костянтина Лев, знаходилася на пограниччі Візантії й населена була неспокійним слов'янським народом; чи вже ж грецький уряд на дуже відповідальну військову посаду другарія призначив би слов'янина? Цього бути не може, — вже сама посада промовляє за грецьке походження другарія Льва. Про грецьке походження солунських братів говорить також і те, що К свої твори, як свідчить лист бібліотекаря Анастасія, писав по-грецькому, див. про це в I т. ст. 303-307. Дуже давнє джерело, т. зв. Легенда Христіяна виразно пише: *Quirillus quidam, natione graecus*; див. вище ст. 311. 19⁷ В. Ламанський чув від єп. Парфенія, родом македонця, що „въ Македоніи есть народное преданіе, будто отецъ свв. Кирилла и Меѳодія родился въ селѣ Градоборѣ, въ 3 часахъ ѣзды отъ Солуня“ (див. „ЖМНПр“ 1869 р. ч. 145 ст. 113). — В останній час з доказами про слов'янське походження К й М виступив учений В. Погорілов в статті: „*O národnosti apoštolov slavianstva*“ („Bratislava“ 1927 р. річн. I кн. 2 ст. 183-193). Докази Погорілова такі: 1. Костянтин був в Царгороді яко заложник; батько другарій Лев, будучи слов'янином, мусів на знак своєї вірности віддати сина

в заложники до царського двору, як то робив, напр., цар болгарський Борис, віддаючи в заложники сина свого Симеона.

2. Солунські брати, як бачимо з перших перекладів, знали так добре слов'янську мову, як то недоступно для грека.

3. В Кирилівській азбуці дуже добре виріжнено слов'янські звуки, напр. носові, глухі Ъ, Ь, а також звуки Ъ, Ы, Ж, З, С, Ч, Ш і др., чого не міг зробити грек.

4. Грецьку мову К і М знали гірше, як слов'янську, а тому в їх перекладах маємо не мало прикладів, з яких видно, що К і М часом не розуміли грецької мови.

5. Не скрізь розуміючи грецьку мову, К і М змушені були часом заглядати до латинської Вульгати, на що ніби єсть чимало прикладів. На ці твердження можу дати таку відповідь.

1. К не був в Царгороді заложником за батька, бо, як свідчить ЖК², К перейшов учитися до Царгороду тільки по смерті батька, див. в цій праці т. I ст. 22.

2. Про добре знання К слов'янської мови див. вище на ст. 104-107.

3. Переклади й азбука слов'янська існували й до К; ще до К слов'яне передавали ріжними способами свої власні звуки, — К подав тут тільки остаточну систему.

4. Докази Погорілова, що К часом не добре знав грецьку мову, свідчать власне про те, що К не завсіди вмів підібрати відповідне слов'янське слово, бо був греком.

5. Про вплив Вульгати говорить вище на ст. 96-101. Стаття В. Погорілова не збиває тих доводів, які я подав в I т. на ст. 18 та в т. II ст. 362-363, а тому й надалі грецьке походження солунських братів треба вважати за незбите. 19⁴, по слові „питання“. Малышевській 4; П. Лавровській 1863 р. 216; Т. Громніскі в „Rozprawy“ іст.-филос. виділу Краків. Академії 1880 р. XII. 25-30. Літературу питання подають: М. Г. Попруженко в „ЖМНПр“ 1902 р. ч. 341 ст. 89-91, а також... 22² Другий автор, якого твори сильно впливали на К, був (Псевдо) Діонісій Ареопігіт. Твори Діонісія користалися великою повагою не тільки в грецькій церкві, але й в церкві західній; на їх основі вироблявся містичний напрям в богословії. Анастасій, бібліотекар папський, в своїм листі 875 р. до імп. Кароля Лисого пише, що твори Ареопігіта Костянтин знав напам'ять: „Constantinus Philosophus... totum codicem saepe memorati et memorandi patris (Dionysii Areopagitae) memoriae commendaverat et... auditoribus commendabat“, цеб-то: „Усі твори пам'ятного отця (Діонісія Ареопігіта) Костянтин Філософ знав напам'ять і поручав їх слухачам“. Містичний настрій К укладався, можливо, і під впливом творів Діонісія Ареопігіта. На цих двох письменниках — Григорії Богослові та Діонісії Ареопігіті — складалися погляди Костянтина на світ; вони ж стали основою й джерелами його богословського знання. 22¹³ По слові „ласку“: у Pastrnk'a „добрѣ дѣя“, у Міклошича „добрѣ дѣе“. А. Теодоров-

Балан (див. його працю: Към тъй наречените панонски життя, в „Годишник“ 1923 р., Софія, ст. 10-14) дає тут „добре дѣ“ і розуміє як „добродію“. 25²¹ П. Лавровскій 1863 р. ст. 216-217. F. Grivec: Viri Ciril-Methodove teologiae, „Slavia“ 1923. II. 45-47. F. Dvorník: Les Slaves, 1926 р. ст. 1-59. V. F.: Rod sv. bratrů soluňských, „Obzor“ 1879. II. 111. Thesalonika, rodište svatých apoštolů Cirila a Methoděje, „Libuše“, Česká Kamenice, 1862, I. 90-92. Vychodil Jan: Chrám cyrilomethodějský v Soluni, „Náš Domov“ 1896. V. № 22. L. Goetz, 1897, 115-122. Н. М. Петровскій: Къ вопросу о генезисѣ теоріи Фалльмерайера, „ЖМНПр“ 1913 р., ч. 48 ст. 104-149. Н. Туницкій: Св. Климентъ, 1913 р., ст. 167-174, 211, слов'яне в Македоніи. 28¹⁸ Про Льва Философа див. в праці Россейкина в „Богосл. Вѣстн.“ 1909. III. 208-211. 29¹³ Крім цього, Leges думає, ніби наш Философ був покликаний до Костянтинополя вчитися разом із старшим сином Феофила, Костянтином, який помер ще перед 842 р.; звичайно, таке припущення прийняти не можемо, бо ж наш К прибув до Царгороду вже по 842 р. (див. „Чтенія в Общ. Люб. Дух. Просв.“ 1885 кн. III-IV ст. 309). Трохи простіше пояснює прихід К до Царгороду Хиландарське Оповідання: Логофет Феоктист був приятелем Льва, а тому забрав Костянтина до Царгороду, „да се заедно съ младымъ царемъ Міхаиломъ оучи, сирѣчь да овай царскій сынъ види оуспѣхъ Константиновъ, и да му подражава оу трудолюбію оученія“. 33¹ Іеромонахъ Герасимъ Яреда: Отзвы о св. Фотіѣ, патріархѣ константинопольскомъ, его современниковъ, въ связи съ исторією константинопольскихъ партій въ Византійской имперіи“, див. „Христ. Чтеніе“ 1872 р. №№ 1, 4, 6, 8, 12 і 1873 р. №№ 4, 6, 10 і 12, окремо — Спб. 1874 р. Heiberg: Der byzantinische Mathematiker Leon, „Bibliotheca mathematica“, Stockholm, 1887. Стуховъ: Ко дню 1000-лѣтія памяти Фотія, патріарха Константинопольскаго, „Православный Собесѣдникъ“, Казань, 1891, кн. I. 60-80, кн. 2-3, 360-386. кн. 4. 397-421. О. М. Россейкинъ: Первое правленіе Фотія, патріарха Константинопольскаго, „Богосл. Вѣстникъ“ 1909 р. т. II-III, 1910 р. т. I і III; дуже цінний огляд церковних подій IX-го віку; багата література. M. Jugie: Le culte de Photius dans l'Eglise byzantine, „Revue de l'Orient chrétien“, серія III, т. III (XXIII) 1922-1923 р. ст. 105-123. F. Dvorník: Les Slaves, 1926 р. ст. 114-133. 34⁷ по слові „наймолодшим“. Похвала К й М так само зве К „мънии“, а М „старѣишии братъ“. 34⁷ по слові „міркування“ додати: Шафарика, Гінцеля. 34¹⁷ по слові „життя“. Хоч М і був старшим від К, але ріжниця літ — як то можна думати по їх спільній діяльності — не була великою. 34¹⁵ по слові „страгегіи“. Похвала К й М так розповідає про Мефодія: „Из-

млада житиискыя саны начатъ приимати.. всѣми владыками бысть любимъ, и на слоужбѣ всѣмъ оугоднѣ, яко и крилатъ обрѣташеся, и на воинѣ яко и Самъсонъ, и Геденъ, и Исусъ Навъгинъ страшнѣ являшеся“. 34₃ Мефодій — це чернече ім'я, а світського не знаємо. Світське ім'я Мефодія зачиналося з літери М, бо в той час в східній церкві був звичай, щоби чернече ім'я починалося з теї саме літери, як і ім'я світське. Болгарський Літопис подає світське ім'я Мефодія — Михаїл, і це може бути правдою, див. „ЖМНПр“ 1869 р. ч. 145 ст. 112. 34₁. П. Лавровскій 1863 р. ст. 231-232. 35¹³ Похвала К й М час перебування М на воевідстві зазначає йначе: „и воеводьскыи санъ приимъ, побысть въ немъ мало“. 36⁴ Лавровскій 1863 р. ст. 231-238. 36³ Єсть ще одне джерело, яке подає цікаві відомості про молоді літа М; це т. зв. Хиландарське Оповідання, грецькою мовою (див. про нього вище на ст. 331 — 333). Н. Туницький науковим аналізом довів, що в основі Хиландарського Оповідання лежить дуже давнє грецьке Життя солунських братів. Подам з цього Оповідання відомості про М, як ми їх знаємо з книжки „Истинная повѣсть“ 1823 р. (див. вище ст. 206). Мефодій народився за царя Льва Вірменина в 813 р. Був він братом старшим від К. В молодих літах М, що до чернецтва звався Михайлом, вчився святого Писання. Дійшовши літ, став військовим і був дуже хоробрим, за що його знали й при цісарськїм дворі. Цісар Феофіл викликав М до Царгороду і призначив його воєначальником до округи, що межувала з болгарським народом. Пробувши тут 10 років, вернувся М знову до Царгороду; але був тут не довго, бо через іконоборчі гоніння він змушений був кинути військову службу й податися на Олимп, де й прийняв чернецтво, ставши з Михаїла Мефодієм. 42₁₇ по слові „пострижімо“. Тут мова тільки про постриження-висвячення на священника, а не на черця, як часом твердять деякі дослідники, напр. Гінцель, Рачки і др. К став черцем тільки за 50 днів до смерті. Див. П. Лавровскій 1863 р. ст. 217-222, 224-225. Див. далі ст. 292-293. 42₁₅ по слові „Життя“. Правило II Неокесарійського Собору і 14 правило VI Вселенського Собору вимагають, щоби висвячуваній на священника мав не менше 30 років, а тому де-хто з дослідників твердить (напр. Киселков), ніби К був висвячений тільки на діякона. Але в той час під впливом цісарського двору часто робили відступлення від загального правила, а тому більшість учених приймає свідчення ЖК⁴ за правдиве. 43₁₆. Уже в подорожі ігумена Данила Мармурове Море зветься Вузьким. 43₅. Про посаду хартофилакса див. в книзі ієроманаха Павла: Одолжностяхъ и учрежденіяхъ по церковному управленію въ древней восточной церкви, Спб. 1857 р. ст. 77-81. 44₁₂.

I. Pargoire: Saint-Mama, le quartier des Russes à Constantinople, „Echos d'Orient“ т. XI ст. 203-210, 1908 р. 49₁₂. Звичайно, в ЖК⁵ читаю „юноше“ за „юношу“. Див. А. Теодоров-Балан: Към тѣй... 1923 р. ст. 5-7.

57³ У той час був уже переклад Корана на грецьку мову, який зробив відомий учений того часу Микита Візантієць, що написав великий твір проти магометан (Migne: Patrologia Graeca т. 105 ст. 701-805); звичайно, К міг познайомитися з Кораном власне з цього перекладу; F. Grivès в зазначеній вище праці, ст. 48, допускає, ніби К, крім мови арабської, знав ще й мову сирійську; звичайно, це тільки припущення. 57₁₉ по слові „малий“. F. Grivès, див. „Slavia“ 1923. II. 46-47, в цім перекладі бачить вплив богословської науки Григорія Богослова. 63₈ Рец. Б. Меліоранського в „Виз. Врем.“ 1903. X. 507-516. А. А. Васильєв: Византия и Арабы. Политическія отношенія Византии и Арабовъ за время македонской династии, „Записки“ т. 60, Спб. 1902 р. Про візантійські місії взагалі див. F. Dvornik: Les Slaves, 1926 р. ст. 63-70. 64₁₃ по слові „безгрішну“. Можливо, що маємо тут відгомін науки давніх філософів про те, що людина складається з трох частин: дух - розум, душа та тіло, як навчав ще Платон. 64₂. Шафарика, а також і пізніших католицьких дослідників, напр. Гінцеля, Штульца і др., 64₁. Див. П. Лавровскій 1863 р. ст. 185 і др. 66¹³ З цієї розмови К з Фотієм про неправдиву науку ніяк не можна робити висновку, як то роблять деякі католицькі вчені, ніби з того часу вони посварилися й розійшлися; коли б то було дійсно так, не звав би Анастасій К fortissimus amicus Фотія навіть по смерті Філософа. 66₁₂. Лавровскій 1863 р. 202-211. Літературу про Фотія подано вище на ст. 33. 66₁ Див. ще Лавровскій 1863 р. 204-205. 72¹⁵ В великім закоханні К до спокійного життя можна бачити вплив Григорія Назіянзина. 73¹⁸. Про слов'ян у Віфінії див. Б. Панченко: Памятникъ славянъ въ Виѳиніи VII вѣка, „Извѣстія Русск. Археол. Института въ Конст.“ 1902 р. т. VIII вип. 1-2 ст. 15-62. С. Табаков: Бѣлѣжки за караманлитѣ, „Извѣстие на историческото Дружество въ София“, 1905. I. 131-196, бачить в теперішніх т. зв. караманліях в Малій Азії потомків болгар, переселених туди. 73₁₂ Сюди постійно з різних кінців православного світу 73₁₁. На Олимп приходили ченці з патріархатів царгородського, антиохійського, ерусалимського та олександрійського. 74². Олимп, як пізніше Афон, був до певної міри інтернаціональним. Тут жило багато ченців зо Сходу, а тому східні впливи були тут постійно сильними. 74₉ по слові „попалив“: „Alios.. in monte Olympo vitam egypticam ducentes fugavit, eorumque tuguria seu speluncas igni perdidit“, див. Migne: Patrologia latina т. 129

ст. 15. 75^о Читаючи, солунські брати поглиблювали свої богословські знання. Про перебування М на Афоні Похвала К й М розповідає таке: „И ишьдъ въ Олумбъ, пострижесе въ чърны ризы, чая прияти бѣлоу и нетьлѣннуоу ангельскоую одежу; и бѣ, повиноуяся всѣмъ съ покорениемъ и сѣмѣрениемъ, въ бѣдѣнии и молитвѣ, въ сѣтоужении и слоужьбѣ, въ издрядѣнѣ пощени, въ трѣзвѣнии, всегда въ очищени доуховнѣмъ, въ плачи блазѣ, от очью источника испущая, яко рѣкоу, и тою омывая все тѣло свое, плѣтскаго покоя отиноудъ невѣды, какъ естъ, нѣ на всякоу ношь стоя от заходяща слнца до вѣсходяща, не дая сѣна очима своима, ни вѣжама си дрѣмания, ни покоя брѣвѣма своима, поучаяся въ псалмѣхъ и пѣниихъ и пѣсньхъ доуховныхъ, съподвизаяся съпостигнути жития святыхъ отецъ; овы же прѣснѣ кротостию и мълчаниемъ, а другья постѣмъ и бѣдѣниемъ и молитвою, и сѣмѣрениемъ изрядно; и тако именить бысть въ всѣхъ отьцихъ, подобнѣ великомуу Арьсенію, и Антонию, и Савѣ, всѣхъ жития собою съвършая“. 75^о На Олимпі було дуже багато рѣзних рукописів; частина ченців займалася писанням їх. Були тут рукописи з Єгипту і з далекого Сходу. Звичайно, усе це складало такі обставини, що на Олимпі постійно були сильними східні традиції; під впливом цих традицій К та М зацепили собі не мало елементів східної теології. Головно на Олимпі, коли К та М мали досить часу на передумвання, зложилися богословські переконання св. братів. Дослідник Кирило-Мефодіївського богословія, F. Grives, вказує такі джерела його: 1. Чернечий напрям східної теології (Федір Студит), що в розумінні церковного уставу та церковного першенства відріжнялася від урядової царгородської теології; 2. Антіохійські та олександрійські богословські традиції, що найбільше панували в олимпійських монастирах, і 3. Дуже добра богословська і філологічна освіта К, його стосунки зо східними народами, не мале перебування обох братів в інтернаціональнім монастирськѣм затишку малоазійського Олимпу („Slavia“ 1923 р. річник II кн. 1 ст. 60). 77¹⁸ F. Grives: Viri Ciril-Methodove teologie, „Slavia“ 1923 р. річник II кн. I ст. 56-58. Хр. Лопаревъ: Византійскія житія святыхъ VIII-IX вѣковъ, X: Виѣнія. Олимпъ, „Виз. Врем.“ 1911. XVIII. 67-137. 85⁵ 1889 р. ч. 265 ст. 273-289. 85⁸ П. К. Коковцевъ: Новый еврейскій документъ о хазарахъ и хазаро-руско-византійскихъ отношеніяхъ въ X вѣкѣ, „ЖМНПр“ 1913 р. ч. 48 ст. 150-172. 89⁸ B a k e š o w á L.: Praehistorické památky: I. Poloostrov Krym (z doby Cyrilla a Methoděje), „Čas. Olom. Mus.“ 1887. IV. 21; Š r a m o t a S.: Cyrill na Krymu, „Század“ 1892. XXVI. 371-375; Кн. Е. С. Горчакова: Херсонскій монастырь въ Крыму, М. 1888; Херсонисъ тав-

ричеській, Симферополь, 1888; Кондараки: Історія хри-
стіанства въ Тавриді, Одеса, 1871. 94₁₄ Ellis Minns:
Saint Cyril really knew hebrew, „Mélanges publiés en l'hon-
neur de M. Paul Boyer“, Париж, 1925 р.; див. „Travaux
publiés par l'Institut d'études slaves“ т. II. 99₁₇ В самий
останній час цікаву статтю в оборону готської теорії опо-
вістив відомий працьовитий славіст Г. А. Ільїнський
(„Slavia“ 1924. III. 45-65); він допускає, що в глаголицькім
оригіналі (а це треба б перше довести!) ЖК було „проу-
шьськими писмени писано“, „гдѣ проушьськими передаєть
фонетически болѣе древнюю форму фроужьськими (изъ
фржжьськими), т. е. франкскими. При кирилловской транс-
крипціи протографа Легенды, пиसेць могъ легко или чисто
механически пропуститъ букву П в словѣ проужьськими, или
вполнѣ сознательно передѣлать начальное П не вполнѣ по-
нятнаго ему слова въ Б и приставитъ его къ конечному Р
предшествующаго псалтир: такъ и получилось чтеніе
роушьськими, которое писцами позднѣйшихъ копій было осмы-
слено какъ роуосьськими и даже какъ росьськими“ (ст. 62).
А „фроужьскія“ письмена—це готські письмена, бо франксь-
кій—це готський (ст. 63). Гіпотеза, як бачимо, досить
сміла, але в самій праці Ільїнського його власні закиди
проти невдалої готської теорії сильніші. Крім цього, проф.
Ільїнський свою гіпотезу будує на формі „роушьськими“,
а ця форма відома тільки з одного списка ЖК з 1479 р.
(див. т. I ст. 106), інші списки цієї форми не знають.

113³ Г. Ільїнський за П. Лавровим цитує це місце
так: „Скоро началъ читать на новомъ языкѣ и объяснять
прочитанное“ („Slavia“ 1924. III. 45); для такого перекладу
текст ЖК ніяких підстав не дає; взагалі, переклад Ільїнсь-
кого на ст. 45 занадто вільний. 113₁₁ Та й для чого Кгаяв
би дорогий час на вивчення непотрібної йому готської
мови? Чи для того він їхав до Херсонесу? 118₁ В Болгар-
ськім Літопису XVIII-го віку находимо відгомін теорії
Костянтина Костенцького: „Тыя ся вси святіи мужи 5 отъ
Болгарскаго языка (ученики св. братів) и тако, со святимъ
Кирилломъ и Меѳодіємъ, бяху 7 учителя искусны и пре-
мудри, и тако собирали речи изрядны отъ Болгаровъ, отъ
Сербовъ, отъ Руссовъ (українців), отъ Москаловъ, отъ
Славяновъ, отъ Леховъ. То ся за много время ловили
речи отъ тѣхъ народовъ, догдѣ ся составили Псалтирь
и Евангелія и другы много книги Болгарскы, како и до
нынѣ то Грецы знаютъ“ („ЖМНПр“ 1869 р. ч. 145 ст. 115-116).
Звичайно, цей Літопис повстав на основі якогось давні-
шого, і в цім його цінність. 122⁴ В. И. Ламанскій:
О славянахъ въ Малой Азии, въ Африкѣ и въ Испаниі,
Спб. 1859 р. ст. 72. Пархоменко: Начало христіанства
Руси, Полтава, 1913 р. ст. 52 sq. Г. Ильинскій: Одинъ

епізодъ изъ корсунскаго періода жизни Константина Философа, „Slavia“ 1924 р. річн. III кн. I ст. 45-64, тут на ст. 44-60 солідний критичний огляд усієї попередньої літератури питання. **128**₁₆ Єсть ще припущення, ніби папа прислав частину мощей з Риму князю Володиміру; див. Е. Голубинскій: Історія русскої церкви, т. I ч. I ст. 223, вид. 2. Ось через це й східні слов'яне шанували пам'ять св. Климента і склали про нього не мало ріжних легенд. **129**₁. Усі джерела, що торкаються св. Климента, видав П. Лавровъ в „Памятники христіанскаго Херсонеса“, вип. II, М. 1911 р. **130**₆ А. Соболевскій: Чудо св. Климента о отроцати, „Извѣстія“ т. VI кн. I ст. 1-8. L. Goetz, 1897 р., ст. 127-131. И. И. Поповъ: Нѣсколько разъясненій о чудѣ св. Климента надъ отрокомъ, „Извѣстія“ 1915 р. т. XX кн. 3 ст. 22-23. А. Соболевскій: Чудо св. Климента, папы Римскаго. Древне-русское слово (до-монгольскаго періода), „Извѣстія“ 1901 р. т. VI кн. I ст. 1-8. **130**₁₁ В. Г. Васильевскій: Русско-Византійскія Изслѣдованія, вип. II ст. ССХСIII, уважає місто, до якого наблизився хазарскій воевода, за Сураж. **133**₁₃ Спб. 1881 р. ст. 180-248. **139**₅ Темне місце, бо ж вираз: „а иже отъ васъ“ (в рукопису Рильськѣм 1479 р.: отъ насъ) і т. д. трудно приписати хазарам. А. Теодоров-Балан (див. „Годишник“ 1923 р., Софія, праця: Към тѣй наречените панонски житія, ст. 27-31) справедливо бачить тут якийсь пропуск, може—„рече же философъ“, цеб-то речення: „а иже отъ васъ“ і т. д. приписує Костянтинові. Вираз: „скоро съмръть приметь отъ насъ“ не треба тоді розуміти реально, — тут могла бути мова про духовну смерть на будучім світі. **143**₂₀ В науці на Різдво Богородиці знаходимо назву фульського народу поруч з готами: „готфи же и фили“, „Извѣстія“ VII кн. 3 ст. 124. **146**₁ Похвала К й М про це свідчить: „кръстниста от козаръ чьстьныя чади до двою сътоу, развѣ женъ и дѣтми, трьгоубоу похвалоу от всея церкве примьша“. **147**₁₃ Про „хазар“ як про слов'ян писали ще й до того давніші дослідники; див. М. Попруженко в „ЖМНПр“ 1902 р. ч. 341 ст. 91-92.

150₁ Стару літературу про Хазарську місію докладно подає М. Попруженко в „ЖМНПр“ 1902 р. ч. 341 ст. 91-94. — Goetz, 1897 р. ст. 122-127. **151**₁₇ Похвала К й М розповідає про це йначе, — про Хазарську місію вона зовсім не згадує; розповівши докладно про побожне життя М на Олімпі, Похвала подає: „Патриархъ, оуслышавъ подвигъ его, бѣдиша и поставити митрополита въ чьстьнѣ мѣстѣ, и не могъше его томъ прибѣдити, поставиша и игоумена въ монастыри, иже нарицається именемъ Полихронъ“. **152**₂ Предложення архієпископського сану М і його зречення породило неправдиву звістку, ніби К в Царгороді ви-

свячено на єпископа. Думку про це знаходимо вже в ЖКл⁶ (див. вище ст. 131); цю саму думку подали також проложні життя К, а поширив її св. Димитрій Ростовський в своїх „Читаних Минеях“. Але тепер доведено остаточно, що К не був єпископом, див. про це далі на ст. 288-289. **154**¹⁴ Див. повне пророцтво у Срезневського: Малоизвѣстныя памятники № 40, а також у Порфирьєва: Апокрифическія сказанія ст. 240-241. **157**¹¹ До старої Сремської митрополії належали міста: Любляна (Emona), Целя (Celje), Птуй, Сисек і др.; в 581 р. Сремська митрополія перестала існувати. **157**, М. Murko: Pribina-Privina, „Slovanský sborník, věnovaný prof. Fr. Pastrnkovi, Прага, 1923. На думку Мурка, стара вимова була Прибина. **158**¹⁵ Dr. Zavadil, див. „СН“ 1913. XIX кн. 3 твердить, що Блатно у Блатенського озера і Moosburg — це різні міста. **158**, Дівни (у Фульдськiм Літопису під 864 р. Dovina) — це була сильна фортеця моравська десь коло німецького кордону; місце його положення остаточно не відоме. **160**, „Esto praedicator veritatis, pietatis, non exactor decimarum“, див. „Странникъ“ 1885. I. 689. **164**¹¹ П. Лавровскій 1863 р. ст. 239-247. С. Patsch: Zur Geschichte von Sirmium, „Strena Buliciana“ 1924 р. ст. 229-232. V. Jagić: Entstehungsgeschichte 5-20. А. л. Кочубинскій: Тысячелѣтіе славянскаго самосознанія, „Истор. Вѣстн.“ 1885 р. т. XIX ст. 608-618; витяги з цієї праці дає „Странникъ“ 1885 р. т. I ст. 688-694. Ks. Wł. Szcześniak: Obrządek słowiański w Polsce pierwotnej, 1904 р. ст. 36-54. **166**¹⁴ Про це ж свідчить і ось цей вираз з листа цесаря Михаїла до князя Ростислава: Бог — писав Михаїл — подав мораванам книги слов'янською мовою, „да п вы причтетеся великихъ языкѣхъ, иже славятъ Бога своимъ языкомъ“, ЖК¹⁴. **167**⁸ А свідчення Італійської Легенди підтверджуює також і Похвала К й М: вона розповідає, що від хазар св. брати „прѣидоста оттудоу на западныя страны, благовѣстьствоующа слово Божие въ языкъ новъ“. **168**, Деякі вчені відкидають участь Коцела в посольстві, див. Лавровскій 1863 р. ст. 248-249. **169**, К погодився їхати на Моравію, бо апостольська праця серед слов'янського народу була йому знаною й лобою. Старші католицькі письменники, напр. Гінцель, Штульц і др., настоювали, що св. брати навмисне поспішали з Царгороду, щоби втікти від патріярха Фотія, з яким вони ніби були в неладах. На таке припущення жадних підстав не маємо, про що свідчить усе те, що говорив я досі про взаїмовідносини між св. братами та Фотієм. **171**¹⁷ П. Лавровскій 1863 р. ст. 184-215, 247-252. L. Goetz, 1897 р., ст. 131-135. И. Пташицкій, „ЖМНПр“ 1906 р. ч. 5 ст. 144-145; V. Jagić: Entstehungsgeschichte 5-14. F. Dvorník: Les Slaves, 1926 р., ст. 133-183. **173**, Так само розуміє це

й Н. Петровскій, „ЖМНПр“ 1914 р. ч. 50 ст. 146: „Нельзя объяснять истины христіанской вѣры тому народу, который не имѣетъ св. Писанія на своемъ языкѣ — такая проповѣдь можетъ вызвать обвиненіе въ ереси, ибо просвѣщаемые поймутъ проповѣдника не такъ, какъ слѣдуетъ, и онъ окажется виновникомъ возникновенія какой либо ереси“. Цікаво розуміє це місце Dr. Jan Friedrich: це автор ЖК знав уже про постанову Сплетського Собору р. 1059, на яким Мефодія названо еретиком, з чого Фридрих робить висновок, ніби ЖК написане в XII віці; звичайно, таке розуміння — тільки натягнення. Див. ще Н. Туницькій: Св. Климентъ, 1913 р., ст. 229-231. **181**, Але в тексті, який видрукував П. Сирку, читаємо: „святимъ буквамъ настѣжникъ“, див. „Странникъ“ 1885. II. 225. **182**, В. Макушевъ: Албанскія преданія о св. Кириллѣ и изобрѣтенной имъ азбукѣ, „Варшавскій Дневникъ“ 1871 р. № 100. Kalina A.: O wynalezieniu pisma słowiańskiego przez św. Cyryla, „Prz. Powsz.“ 1886 р. XII. 432. V. Jagić: Entstehungsgeschichte § 6. L. Goetz, 1897 р., ст. 135-141. Н. Туницькій: Св. Климентъ, 1913 р., ст. 229-232. **182**, ст. 48, або „Чтенія“ 1899 р. т. 189 ст. 163. **186**, Костянтин міг засісти. **188**¹⁷ Цікаво, що Хиландарське Оповідання за найперші перекладі уважає „стихове и тропаре“. **188**, Н. Туницький припускає, що серед цих „споспѣшниковъ“ був і найвидатніший учень їх, їх земляк Климент. Див. в II т. в розділі XVI. 4. **192**⁴ Н. Туницькій: Св. Климентъ, 1913 р., ст. 172-3, 226-7. Свящ. Н. Оглоблинъ: Въ которомъ году св. Писаніе переведено св. Кирилломъ и Мефодіємъ на славянскій языкъ, „Руков. для сельскихъ пастырей“ 1860 р. т. I № 16 ст. 420-436. **192**¹³ Думка Димитрія Туптала в „Читаних Минеях“, ніби К висвячено на епископа ще в Царгороді, не відповідає правді. Див. П. Лавровскій 1863 р. ст. 222-224. **195**, Йорд. Ивановъ: Епископиитѣ Брѣгалнишка и Велбуждска, 1905, оповідає, що Брегалницькі слов'яне охрестилися десь коло 680 р. Епископським містом була тут *Варгала*, з якої назви через людову етимологію повстала Брегалниця. На річці Брегалниці було місто *Армоіа*, яке слов'яне переробили на Равен. **197**, Але Н. Туницький в „Богосл. Вѣстникъ“ 1911. III. 150-152 показав, що якась доля історичної правди в цій легенді таки єсть **198**¹⁷ Н. А. Начовъ: Врѣме и животъ на св. Бориса-Михаила, господарь и просвѣтитель бѣлгарски, Варна, 1901 р., 97 ст.; рец. Ільїнського в „Виз. Врем.“ 1903. X. 592-593. Ивановъ и Йорд.: Епископиитѣ Брѣгалнишка и Велбуждска прѣзь срѣднитѣ вѣкове, „Годишникъ“, Софія, 1904-1905. I. 74-88; рец. Г. Ільїнського в „Виз. Врем.“ 1906. XIII. 645-647. Н. Туницькій: Св. Климентъ, 1913 р., ст. 228-234.

200₁₁ Як свідчить ЖК¹⁴, Ростислав просив собі від Візантії й учителя: „оучителя не имамъ такого, иже ны бн въ свои языкъ пстую вѣру христьянскую съказаль... то посьли ны, владыко, епискоупа и оучителя такого“. Як учитель, й пішли на Моравію К і М. В візантійській Церкві в той час була особлива духовна посада — учитель, *didaskalos*; посаду цю займали особи широкої освіти, красномовці та доброго життя. Посада вчителя була в числі перших духовних посад, і самі вчителі користалися великою повагою. Див. Н. Туніцкій: Св. Климентъ, 1913 р., ст. 121, 185-187.

207₁₄ Більшість списків знають тут „прѣложь“, а деякі — „приємь“; Snorek в своїх Studie Cyrillomethodějské, 1906 р., на основі цього „приємь“ твердить, ніби К прийняв увесь римський церковний обряд, кинувши грецький. Читання „приємь“ приймав і Шафарик. Див. ще „СММ“ 1912 т. 36 ст. 18-19. Але треба ще зазначити, що Похвала К й М по Успенському спискові XII-го віку знає тут: „и всь церковьныи законъ прѣложьша от гръчьскаго въ свои имъ языкъ прѣдаста“. Пор. ще вказівки П. Лаврова в „ЖМНПр“ 1907 р. ч. 10 ст. 391.

207₁ У П. Лавровського 1863 р. ст. 263-269.

208₂₀ Зложення Загальної Минеї часом приписується також К; так, в „Минея Общея“ 1600 р. в „Сказаніє книзѣ сей“ читаємо, що цю книгу „умысли Кириль Философъ, учитель Словяномъ и Болгаромъ, иже преложи руськую грамоту съ греческія..., той сію Минѣю сотвори, непричетну десяти и двою Минѣямъ мѣсячнымъ, но особъ суцѣ“, яку й віддав „новопросвѣщеннымъ людемъ руськія земли, виачатѣ св. и равноап. вел. кн. Владимиру Киевскому“, див. А. Родосскій: Описаніє старопеч. книгъ, 1884 р. ст. 50-51, Н. Туніцкій: Св. Климентъ, 1913 р., ст. 237.

210¹⁰ П. Лавровскій 1863 р. 252-270. Jireček H.: Kterého roku přišli věrozvěsti na Moravu, „Světovzor“, Відень, 1858 р. 33; пор. „Mor. Noviny“ 1858 № 16. Domicelejev A.: Příhod sv. Cířila in Metoda v Velehrad 863, „Novice“, Любляна, 1868. 168, L. Goetz, 1897 р., ст. 141-146. Snorek Fr.: O právomocnosti sv. Cyrilla a Methoděje ч. 863 a 867, „Čas. Kat. Duch.“ 1900, XLI; див. „ССН“ VII. 93. Renč-Vjelečanskí M.: O Cyrillovi a Methodějovi v Lužici, „Čas. Mačicy Serbskej“ 1901. LIV. № 104 ст. 56. Ks. Wl. Szcześniak: Obrządek słowiański w Polsce pierwotnej, 1904 р., ст. 36-54. F. Dvorník: Les Slaves 1926 р., ст. 164-174.

211₁₂ Відомий проф. Є. В. Барсов так само підкреслює величезне значіння для слов'ян головної кирило-мефодіївської ідеї. „Кирилъ и Меѳодій — пише він — явились провозвѣстниками великаго принципа усвоєнія Евангелія и совершенія христіанскаго Богослужєнія на родномъ языкѣ славянскихъ народовъ. Съ побѣдоноснымъ проведеніємъ этого великаго

принципа глибочайшимъ образомъ зв'язана вся послѣдую-
щая судьба и образованіе всеславянскаго міра. Устроєніе
славянскихъ письменъ, переводъ Священнаго Писанія на
родной языкъ, зародженіе и первые опыты славянской пись-
менности, прєобразованіе языка, распредѣленіе и укрѣпле-
ніе между Славянами христіанской вѣры, пробужденіе и воз-
вышеніе въ нихъ народнаго самосознанія и первый шагъ
нихъ на поприщѣ общечеловѣческой образованности — всѣ
єти событія внутрєнно зв'язаны съ указаннымъ великимъ
принципомъ. Провєденіе єтого начала въ жизнь было но-
вымъ крещєніємъ славянскаго духа путемъ образованія
родной мысли и роднаго слова" (Рѣчь 6 апр. 1885 р.,
„Чтенія“ 1885 р. кн. I ст. 3). Подам ще одне твердження, —
думку „Православнаго Обзорїня“ про цю справу. „Самая
слава св. первоучителей — читаємо тут — зиждется вовсе
не на томъ, что они нашли способъ изображать звуки, свой-
ственные славянскому языку, а главнымъ образомъ на томъ,
что они были ревностными и славными борцами за глубоко-
гуманную и чисто православную идею національнаго
Богослужєнія на родномъ, а не на чуждомъ языкѣ“ (в стат-
ті С., 1885 р. т. I ст. 285). Ці три виписки — а всі вони
належать церковним православним ученим, — ці три виписки
красномовно свідчать нам, що було найголовнішою кирило-
мефодіївською ідеєю. Силу народньої мови для віри вза-
галі так зазначає Н. Тунницький: Св. Климентъ 1913 р., ст. 175:
„Народный языкъ въ Богослужєніи и литературѣ, єто —
огромная сила, охраняющая вѣру. Безъ него самая хри-
стіанская проповѣдь была бы лишена своего жизненнаго зна-
ченія“. 214,1 Вже глибока давнина рівняла К в цім від-
ношенні з апостолом Павлом, підкрєслюючи його талан до
мовознавства; так, в Похвалі К й М читаємо про К: Дух
Святій „въскыпѣ въ немъ, излияся оустынама єго, и всю
въселєноую сластно възвесєли, слово расѣвая комоужьдо
языкоу; противоу своєму разоуму бѣ бо ємоу данъ даръ
доуховьныхъ языкъ глаголати, яко и апостолу“. 215,18 Такі
самі думки висловлювали постійно православні єрархи та
вчені. Напр. в „Страникѣ“ 1885. I. 606 в статті ювілей-
ній читаємо: „Основное требованіе, предъявляемое къ хри-
стіанскому Богослужєнію, должно состоять въ томъ, чтобы
оно соотвѣтствовало своему назначєнію, не превращалось
въ совокупность механическихъ дѣйствій и обрядовъ, но
было разумнымъ служєніємъ Богу; а для єтого необходимо,
чтобы оно совершалось на языкѣ понятномъ“. 219,20 В По-
хвалі К й М читаємо, що коли слов'янські апостоли прибули
до західних слов'ян, то вони „трязычьникомъ же зълобоу
низъложьща, потрѣбнєста“ („Чтенія“ 1899 р. т. 189 ст. 164).
В Тріоді сер.-болг. ред. XII-го віку в подобні на п'ят-
ницю 5-го тижня читаємо: „Страсти спасєнныхъ приємъ ты,

Спасе, род человекскы от страсти хотя свободити, новозваныи языкъ, прогнавъ еретичскую триязычнику, по землѣмъ и странамъ, страсть приемля, оутѣш ны милостиве“ („Богосл. Вѣстникъ“ 1913. III. 159). **219**¹⁷ В передостаннім тропарі 9-ої пісні читаємо. **224**¹⁶ Пізнім відгомонам цього може служити протест папи Миколая I з 865 р. до імпер. візантійського Михаїла III з приводу того, що Михаїл (власне Фотій) відмінив читання Євангелії в Царгороді й латині, називаючи латинську мову скифською та варварською; папа Миколай борониться тим, що „мова латинська разом з жидівською та грецькою ужита була на напису хрестовім“; Hergenröther: Photius, 1867, I. 560. **229**⁴ Біограф св. Сави розповідає, що в палестинській лаврі цього святого, де все правилося по-грецькому, дозволено вірменам по суботах та неділях читати псалми рідною мовою; дозволено їм також читати по-вірменському Євангелію й правити Богослуження („Странникъ“ 1885. I. 605, Н. Г.). **232**⁹ Згадку про панування трох мов на світі знаходимо. **232**² Snorek в „СММ“ XX. 283-4 настоює, що в цім місці Ісидора нічого не говорить про триязычну ересь. **236**¹³ Що в пізніший час греки ставилися до національних церков та до Богослужень народньою мовою не зовсім прихильно, про це може свідчити й вперта мовчанка грецьких істориків про солунських братів та про їхню працю. Історики ці, звичайно такі говірки, ніде ані слівцем не згадали про апостолів слов'янських... Мовчанка проречиста! **236**¹ Див. ще И. Пташицкій в „ЖМНПр“ 1906 р. ч. 5 ст. 56. **237**² Деякі вчені не приписують цієї праці Фотієві. **240**⁴ Цей глибокий заповіть К: „Господи, погуби триязычную ересь“ вирито й на ювілейній медалі, що вийшла в Варшаві в 1885 р. **240**¹⁰ Але зазначу тут, що з часом появилася триязычна наука в новій формі. В рукопису Віденської бібліотеки 1384 р. розповідається, що можна правити Служби тільки на трох мовах: грецькій, латинській, та віндській, цеб-то слов'янській; ця остання заняла місце мови жидівської, яку відкинено за невірство жидів. Див. Н. Туніцкій: Св. Климентъ, 1913 р., ст. 135. **243**⁴ П. Лавровскій 1863 р. ст. 270-275. Н. П.: Просвѣтителі славянъ и славянское Богослуженіе, „Странникъ“ 1885 р. т. I ст. 601-613. А. Пономаревъ: Вопросъ о языкѣ въ дѣлѣ св. Кирилла и Меѳодія, „Странникъ“ 1885 р. т. II ст. 158-163. F. Grivec: Viri Ciril-Methodove teologie, „Slavia“ 1923 р. II 55-56. Н. Крачковскій: О переводѣ Библии на арабскій языкъ при халифѣ Аль-Мамунѣ, „Христіанскій Востокъ“ 1922 р. т. 6. Dr. Hůbl: Slovanská liturgie na Moravě w IX věku, ČSN. XIV. 1998. Bort Rud.: Idea Cyrillomethodějska „Plzenský Obzor“ 1894, № 60, 62, 64. (Masaryk) T. G.: Idea Cyrillomethodějska, „Naše Doba“ 1895. II. 46, 135, 238.

П. Лавровъ, „Виз. Врем.“ 1903. 525-526. V. Jagić: Entstehungsgeschichte 20-26. Fr. Snopce: Ze studiji cyrilomethodějských, „СММ“ 1896. X. 189-195, 281-289 (доказує, ніби західна церква не знала тріязичної ереси). А. Л. Казанскій: Очеркъ исторіи древнихъ національныхъ литургій, „Христіан. Чтеніє“ 1869 р. № 1 і 2; рец. в „ЖМНПр“ 1869 р. ч. 141 ст. 496-498. А. В. Михайловъ „Известія“ 1926 р. т. 30 ст. 447-448. Н. Туницкій в „Богосл. Вѣстн.“ 1911. III. 159-161. Г. Воскресенскій: Характеристическія черты четырехъ редакцій славянскаго перевода Евангелія отъ Марка, М. 1899, ст. 110-115, про давні переклади. Др. И. Стациць: Борьба за глаголитскую литургію римско-католическаго духовенства въ Кроаціи и Далмаціи, „Богосл. Вѣстникъ“ 1906 р. т. II ст. 129-148, 417-429. Н. Туницкій: Св. Климентъ, 1913 р. ст. 131-135, 240-245. **245¹⁸** Про це ж свідчить і Похвала К. й М: покінчивши працю в Моравіі, „поути ся яста римскаго апостольскомоу прѣстолау поклонитися, ведоуща съ собою на священіе доуховьныи плодъ“ **247¹⁶** Так, напр., актом 12 березня 861 р. Коцел дарує Фрейзпнгенській епископії „omnem rem, quam habuit prope Pilozsve in villa, quae dicitur Wampaldi, cum territoriis et vineis, pratis et silvis ad haec pertinentibus“ (див. Friedrich: Codex, 1904 р. № 9). **250³** P. Hisinger: Sv. Ciril z obzirom na Krajinsko, Danica, 1863, 9-10, 65-66, 149. **263^{1,2}** А. Васильевъ в праці своїй: Происхождение императора Василія Македонянина, „Виз. Врем.“ 1906. XII. 148-165 сумнівається, чи був Василь слов'яншином; думає, що був скорі вірменшином, — походив від тих вірмен, що поселено їх в Македоії. **268³** А через те, що Стефанія не хотіла жити з Елевферієм, той убив її разом з матір'ю 7 березня 868 року. **268¹⁸** F. Grives, „Slavia“ 1923. II. 49-51 вказує на те, ніби К визнавав першество папи серед інших патріархів; на це ніби вказує часте слово „апостоликъ“, як в ЖК та ЖМ називається папа. Але, на мою думку, слово „апостоликъ“ може свідчити хіба про переконання автора ЖК та ЖМ, але не про переконання самих братів солунських. **268**, Адріян, коли не був ще духовним, був жонатий (де-хто жінку його зве Стефанією), мав дочку; перед тим, як стати духовним, розвівся з жінкою. Див. F. Grives: Slovanska apostola, ст. 179. **269⁴** П. Лавровскій 1863 р. ст. 276-294. Тыминскій: Къ восточной или западной церкви принадлежали св. Кирилль и Меѳодій, „Вѣстникъ Юго-Зап. и Зап. Россіи“, Київ, 1863 р., березень. А. П. Пономаревъ: О языкѣ въ дѣлѣ свв. Кирилла и Меѳодія и характеристика ихъ дѣятельности въ отношеніи къ Западу. Fr. Snopce: O pravomocnosti svatých Cyrilla a Methoděje roku 863 až 867, „Časopis Katolického Duchovenstva“, Прага, 1900, річник 42. Jagić V.: Entstehungsgeschichte § 5. L. Goetz § 17. Fr. Snopce: De dis-

cipulorum s. Methodii ad Romanam relatione, „Acta II Conventus Velehradensis“, Прага, 1910 р. ст. 75-94. I. Hendrich: Jaký byl vztah věrozvěstů slov. Cyrilla a Methoděje ke stolicí římské, Прага, 1905 р. F. Grivec: Viri Ciril-Methodove teologije, „Slavia“ 1923 р. річн. II кн. I ст. 44-60. F. Grivec: Pravovernost sv. Cirila in Metoda, „Bogoslovni Vestnik“ 1921 р. ст. 1-43, Любляна. F. Grivec: Cerkvено prvenstvo i edinstvo po bizantinskem ројшованју, Любляна, 1921 р. **274**¹² Часом зазначають (напр. Lardre), ніби в родині цього Анастасія якийсь час і жив К, пробуваючи в Римі, але таке припущення сумнівне, бо як раз в 868 р. було багато недобрих поголосок про Анастасія в зв'язку з убивством дочки папи Адріяна, так що 12 жовтня 868 р. Анастасія відлучено від церкви, правда, ненадовго. **274**₁₆. Був ним батько (чи дядько) Анастасія. Pastriek 88 зве бібліотекаря Анастасія сином Арсенія, а F. Grivec, 1927, ст. 177 зве Арсенія дядьком (стриєм) Анастасія. **274**₁. Див. ще А. Lardre: De Anastasio bibliothecario. Париж, 1885 р. **278**₁₅. В сучасній католицькій церкві богослужбових книжок не святять, див. T. Lempl. **281**². Похвала К і М не зазначає числа висвячених учнів: в Римі папа „постави блаженого Меодія на презвоутерство и оученики єю“. **282**⁹. П. Лавровський 1863 р. ст. 294-302. F. Dvornik: Les Slaves, 1926 р., ст. 196-200. V. Jagić: Entstehungsgeschichte § 5. L. Goetz § 17. **287**¹⁷ Те саме подає й Похвала К і М: папа „постави блаженого Меодія на презвоутерство“. **288**¹²... але в ній маємо й друге місце, що трохи протиречить першому, а саме: „Mox igitur iter aggressi, duxerunt etiam secum aliquos de discipulis suis, quos dignos esse ad episcopatus honorem recipiendum senserant“. А.... **289**⁶. 7. За 50 днів до своєї смерті К прийняв чернечий сан, а це свідчить, що до того не був він єпископом, бо ж в IX-м віці на єпископів ставили тільки черців (див. про це у П. Лавровського 1863 р. ст. 222-224). П. Лавровський 1863 р. ст. 215-238: К не був єпископом, а черцем став перед смертю. В. Качановський: Очеркъ изъ исторіи отношеній церкви болгарскої къ церквамъ греческой и латинской съ конца IX до половины XIII вѣка, „Странникъ“ 1885 р. т. 2 ст. 25-48. Procházka M.: Bylí sv. Cyrill, apoštol Slovanů, biskupem? „Čas. Kat. Duch.“ 1886. 31, 79, 146, 345. Lempl T., S. J.: V obrambo škofovskega reda sv. Cirila, „Voditelj v bogoslovnih vedah“, v Magibogu, 1902 р. річн. V кн. 4, — автор доказує, що Кирил був єпископом; неприхильна рец. Г. Ільїнського в „Виз. Врем.“ 1903. X. 595-596. M. Weingart: Bulhají a Savihrad před tisíciletím. List z dějin byz. vlivu na osvětu slov., „Progr. gymn. na Malé straně“, Прага, 1915. **292**¹¹. „Честныя ризы“ — це взагалі святкова одежа, а не єпископська, як

твердить Lempl. 292, На сході з давнього часу встановився звичай приймати в чернецтві ім'я, що починається з теї ж букви, як і ім'я світське. Ім'я Кирила, як свідчить ІтЛ¹⁰, вказало Костянтиніві відіння; цим і пояснюється, чому Костянтин не прийняв імени укоханого ним Климента (бо теж починається з К). 293, Lapôte правдоподібно вказує на грецький монастир св. Григорія ad Clivum Scauri, в яким звичайно жили греки. Тут, певне, й помер К. 294₁₆, Lempl підкреслює, що так міг говорити тільки єпископ; але ж має своє „стадо“ й священник. 296₁. Див. ще П. Лавровській 1863 р. ст. 514-519. 298¹³ Але у всякому разі настирливе домагання М, щоби брата його не ховано в Римі, виразно показує, що солунські брати не були особливими прихильниками Риму. 298₁₃, П. Лавровській 1863 р. 302-317. L. Goetz § 17. F. Ušeničnik: Kje je grob sv. Cirila? „Kat. Obzornik“ 1898 р. ст. 61-70. 299¹³ Фюрстенберга, щоби відповідно підкреслити ювілей 1000-ліття прибуття св. братів до Моравії...

302₁₁ Наур. А. Brückner навіть твердить, ніби „po slowiańsku sam Cyryl nigdy niczego nie napisał“, див. „Roczniki“ 1904. XXX. 17. 305₁₇ Що „Слово“ твір К, визнає те й Brückner, котрий пише про нього — „jedyne dziełko Cyrylowe, jakie naszymi czasów doszło“ („Przegląd Historyczny“ 1908. VI. 301). 306⁵ передрукував дослівно, з повним додержанням правопису; П. Лавров передрукував в „Памятники християнського Херсонеса“ 1911 р. вип. II ст. 127-131 це саме „Слово“, але передрукував його гражданкою, без титл і надрядкових значків, а на ст. 132-139 дав і словника до „Слова“. 306¹⁰ I v. Franko: Beiträge zur Quellenkritik der cyrillo-methodianischen Legenden, „Archiv“ 1906. XXVIII. 229-255; цінна рец. П. Лаврова в „ЖМНПр“ 1907 р. ч. 10 ст. 391-401. „Памятники християнського Херсонеса“ 1911 р. вип. 2 ст. XIII-XIV, передмова. 309₂₃ Zrcadlo múdrosti svatého Crhy biskupa, Прага, 1516 р. 164 ст. Jos. Kolář: O příslovích sv. Cyrilla, „Národ“ 1864 р. № 213; переклад російський: 309₁₁ „Извѣстія“ III, 4, ст. 1072-1079. 310₁₁ Цей же російський переклад передруковано в кінці книжки А. С. Князева, 1866 р. Калайдовичъ 1824 р. ст. 89. П. Лавровській 1863 р. ст. 425-429. Г. Ильинскій: „Написание о правой вѣрѣ“ Константина философа, „Сборникъ въ честь на В. Н. Златарски“, Софія, 1925 р. ст. 69-90. 311₂₀ Франко видрукував і тексти з варіантами. А. О. Гильфердингъ: Предисловіе св. Кирилла, просвѣтителя славянскаго, къ переводу Евангелія, „Русская Бесѣда“ 1858 р. № 1 кн. 9 ст. 108-116. Йорданъ Ивановъ: Български старини изъ Македонія, Софія, 1908, XI: Прогласъ къмъ Евангелието, стихотворенне отъ єпископъ Константина. 311₁₃ Назва Кадокія загадкава; по Н. Туницькому — це слов'янська

Дільна земля, від *хатосиба*, Катокиа, південна частина Балканського півострова, власне—Македонія; див. Н. Туницькій: Св. Климентъ, 1913 р., ст. 183-184. 314⁴ „Странникъ“ 1885. I. 706-7. А що твори К були й ширилися, на це вказує хоча б така згадка, що в 1654 р. печський сербський патріярх Гавриїл приніс в дар патріярхові московському Никону між іншими книгами також „тетради Кирила Філософа, учителя Славянскаго“ (П. А. Кулаковскій: Начало русской школы у сербовъ въ XVIII в., „Извѣстія“ 1903 р. т. 8 кн. 2 ст. 261). 316₂ В одній статті в „Ізмагді“ читаємо (див. „Извѣстія“ 1898. III. 4 ст. 1074): „Белка ест польза оучения слушати св. Василья, Іоана Златоустаго, и Ефрѣма, и Кирила Философа“; звідсі бачимо, як високо цїнили Кирила встаровину. 316₁ Богословська система К, як її можна зрозуміти по ЖК та ЖМ, дуже цікава в тїм відношенні, що складалася вона з декількох джерел (див. вище ст. 367), між якими східні архаїчні впливи, набуті може переважно на Олімпі, були в числі головних. 317¹³ На вироблення містичного настрою в К вплинули твори Діонісія Ареопагіта, які наш Філософ знав навіть напам'ять. 317¹⁷ Це захопання до спокою перейняв К від свого улюбленого автора — Григорія Богослова. 317₁₅ Похвала К й М виразно підкреслює цю рису К: „Бѣ ємоу дань—читаємо тут—даръ доуховьныхъ языкъ глаголати, яко и апостолоу“ (Павлу); це дуже цінне свідoctво про К мовознавця, бо свідoctво коли не учня його, як думають, Климента, то у всякому разі з дуже давнього часу. 322⁹ М. Безобразова: Изреченія св. Кирила, „Извѣстія“ 1908 р. т. III кн. 4 ст. 1072-1079, — К в своїй філософській науці був аристотеликом, а не платоником. Dr. Fr. Grivec: Pravoverlost sv. Cirila in Metoda, „Bogoslovni Vestnik“, Любляна, 1921 р. ст. 1-43.

Доповнення до II тому. 70₁₂ додатн: і „Przeglad Historyczny“ 1908. VI. 297-298, VII 161-162. 97₃ Ignacy Polkowski 50-52 дає доводи, ніби К і М перекладали Літургію з латинського, а не грецького оригіналу. 118¹⁵ Г. Воскресенскій: Древне-славянскій Апостол. Выпуск 2-й: Посланіє святаго апостола Павла къ Коринфіямамъ 1-е по основнымъ спискамъ четырехъ редакцій рукописнаго славянскаго апостольскаго текста съ разночтеніями изъ 57 рукописей Апостола XII-XVI в.в. Свято-Троицкая Сергіева Лавра, 1906р. 207 ст. Те ж, вип. 3-5: Посланія св. апостола Павла къ Коринфіянамъ II-е, къ Галатамъ и къ Ефесіянамъ, по тих же списках, Сергіїв Посад, 1908 р. XV+327+XLV+II ст. 165¹⁷ Уривки з К. Порфирородженого в грецькїм оригіналі

та польським перекладі дає Bielowski: Monumenta I 49-50, тут § 41. 173¹⁰ Св. Климентъ, архієпископъ болгарскій, додаток до „Херс. Еп. Вѣд.“ 1861. IV. 373. 188²¹ В „Лієос“ 1644 р. ст. 346 про це читаємо: „Ruś naupierwiey z kazania Cyrilla y Metodiusza do wiary są nawróceni“.

Джерела, доповнення. В I та II томах цієї праці згадується про джерела ще на таких місцях. ЖК та ЖМ, аналіз їх: т. I ст. 86. 165. 287. 37; II т. 289. 91. 8. 304. 6. 8-10. 12. 20. 31. 1-33. 68. 71. 5. 8; переклад і аналіз окремих розділів ЖК в I т.: II 22. 5. 6, III 20-2. 6. 8, IV 25, VIII 86. 90. 2. 178, X 317, XIII 153, XIV 167. 9. 71. 3. 90, XV 303, XVIII 76; II т.: II 362, V 44. 366, VI 370, VIII 70. 292, XIV 365. 72, XVII 307; ЖМ в I т.: V 186, VI 277, VIII 287, X 163, XV 23. 208, в II т.: VII 71, VIII 298, IX 22. 70, XI 36, XIV 70. 130, XV 82, XVII 132, див. вище ст. 276 і 278. Похвала К й М в II т. 12. 289. 98. 364. 5. 7. 9. 70. 2. 3. 5. 6. 8. Слов. ЖНаума 64. 323. Проложні Життя в I т. 149. 229, в II т. 332. 70. Легенда Солунська т. I 179. Лег. Сербська 81. Легенда Римська 122. 80, т. II 314. 7. 42. 3. 70, розділи в I т.: II 89-90, VII 165. 243, IX 243. 87. 8, в II т. X 377, див. вище ст. 310-311. Лег. Християна 313. 62. Хиландарське Оповідання 364. 71. Життя Наума т. I ст. 197.

Поправки спостережених похибок. Подається вираз таким, яким він має бути.

Том I-й: 14¹² були серед перших. 16₃ „Записки“ 1883 р. 16₁ в IV томі. 17¹¹ Василь I. 17₁₃ А. Васильєва. 18²⁰ просто грецького підданця або. 19₂ „ТрКДАк“ 1877 р. 23₂ зберігали ще її недавно. 27₁₇ 843-846. 33₂₃ кн. I ст. 73-158. 33₅ 1892 р. ч. 280, 281 і 283. 37₁₈ 843-846. 54² 847-861. 82¹⁸ 780-797. 120₁ Мнѣніє г.г. ученыхъ. 156¹² в склад. 301₃ Saint Clement pore martyr and... Rome. 311²⁰ ст. 201-216. 314₄ „РФВ“ 1904 р. 322₂ в розділі XVIII.

Том II-й: 52¹⁰ славному графові. 59₁₆ і 65¹² викреслити „сюди“. 65¹⁶ F. Dvornik. 71₂₀ на 860 рік, 81₄ на престол 767 р. 117₁₈ 1885. VII. 173₁₉ Први основи. 174¹¹ А. И. Соболевскій. 206² богодатныхъ.

ПОКАЖЧИК.

До цього Показчика внесено імення власні, географічні й деякі річеві з двох томів цієї праці. Цифра визначає сторінку книжки; якщо цифра сотень або десятків не повторюється (напр.: 236. 7. 42. 5 читати: 236. 237. 242. 245). Цифри, що стоять по серединку (по знаку ;), відносяться до другого тому. Скорочення: *арх.*—архієпископ, *ап.*—апостол, *архм.*—архимандрит, *еп.*—єпископ, *іг.*—ігумен, *кн.*—князь, *мр.*—монастир, *мит.*—митрополит, *о.*—отець, *патр.*—патриарх, *пр.*—пророк, *св.*—святий і др.

- | | | |
|--|-------------------------------|---------------------------------|
| Абіссинія 225. | азбука слов'янська 67. | Алязіс річка 61. |
| Abraham dr.; 190. | 76. 89. 94. 100. 3. 15-7. 20. | амерумна, америмнія 55. |
| Абу-Джафар-аль - Ман-
абхазці 253. [сурі 226. | 36. 43-50. 71-82. 95. 242. | амінь 234; 11-2. |
| авари 157. 246. 252. 3; 9. | 312; 115. 21. 77. 84. 94. | Аморія 30. 63. |
| авазги 252. 3. | 209. 13. 4. 34. 57. 94. 311. | Амос пр.; 116. 21. |
| Авгарів мр. 73. | 3. 7. 29. 32. 4. 63. 71. | Амфлорій арх. 121; 84. |
| Августин 179. 252. 8. | Азбучна Молитва 306. | 116. 7. |
| Авдій пр.: 116. 21. | 13. 4; 142. 75. | Анастасій бібл. 14. 64-6. |
| Авирон; 45. 60. | Азія Мала 16. 32. 53. 73. | 71. 4. 9. 85. 7. 8. 124-34. |
| Avril A. 229; 237. | 152. 366. 8. | 268. 70. 4-5. 81. 9. 99. |
| Австрія; 126. 228. 301. | Айналовъ Д. В. 129-130. | 303-6. 21; 44. 301-4. 9. |
| Аггеї пр.; 91. | Аквилея 250. | 10. 62. 3. 6. 76. |
| Агригентський храм 46. | Акилла 139. 222; 89. 115. | анафема; 39. |
| Адальберт св.; 318. | Аксаковъ Н. С. 213. 7. | Ангелар 200. 80. 95; 36. |
| Адальвін аеп. 247; 19. 21. | аламани; 32. 329. | 142. 8. 66. 73. 330. |
| 29. 31. 2. 5. 293. 304. | Албанія 171; 324. 39. 71. | Англія 289; 90. 296. |
| Адам 42. 136. 235. 90. 316. | Александровъ А. П.; 285. | Андреевъ П. 33. |
| Адріан II папа 49. 75. 6. | алилуя 234. | Andrejev J.; 212. 26. 7. 9. 51. |
| 163. 8. 244. 65. 7-78. 82. | Алі-Паша; 324. | Андрій ап. 87. 279. 300; 342 |
| 3. 9. 90. 4. 300; 5. 7-17. | Алкуїн 160. | Андроникап. 157. 246; 7. 10 |
| 48. 51. 6. 74. 5. 128. 140. | Алліцій Лев; 324. | Анеклет папа 122. |
| 246. 87. 98. 302. 4. 7. 29. | Алькобаз; 303. | Анній, Анніс патр. 49. |
| 49. 53. 75. 6. | Аль-Мамун хал. 23. 48. | 51. 62. 195. 306. 18; 289. |
| Адріан III папа; 61. 133. | 53. 4; 374. | Див. Іоан. |
| Адріатика; 190. 285. | Аль-Мансурі 63. 226. | Аннон еп.; 15. 30. 2. 229. |
| Адріатичьке море; 171. 83 | Аль - Мугалаккиль хал. | Антидій мр. 73. |
| | Альпи; 159. [54. 8. 60. 1. | Антиохійський собор 140 |

- Антиохія; 88. 89. 367.
 Антоній архм.; 231.
 Антоній св.; 367.
 Анфім архм. 111.
 Апамейська округа 53.
 Апокаліпсис; 79. 116. 8. 21
 апологи 308.
 Апостол, книга 97. 175.
 80. 7. 208. 12. 29. 35. 302;
 12. 72-9. 91. 4. 117. 8. 21.
 37. 9. 40. 378.
 апостоликъ 265; 6. 375.
 Апостолів церква 37. 152
 3. 5. 70. 291.
 апракос; 109. 10.
 араби 27. 53. 60. 3. 226.
 Аравія 48. [229. 252; 366.
 аріяне 231. 46; 175.
 Арно аеп. 159. 160. 247.
 Арнт еп. 27.
 Арнульф імц.; 41. 61. 6.
 133. 52. 3. 8. 9. 83. 4.
 Арсеній еп. 275. 9. 81;
 302. 76.
 Арсеній св.; 367.
 Арсеній Суханов 19; 294.
 Арсеньевъ А. П.; 217.
 Артаксеркс; 341.
 Архангельскій А. С. 102.
 5. 9. 12. 21. 50. 64. 8.
 242; 117. 252. 9. 310.
 Асвеста Г. аеп. 39.
 асикрит 56.
 Аскольд 99. 147.
 Assemani Jos.; 204. 364.
 Астрахань 80.
 Athanasius; 312.
 Афанасій-Методій; 333.
 Афанасій Олекс.; 175. 354
 Афанасій Пароський о.;
 325. 6. 31.
 Афон 19. 77. 118. 226; 221.
 33. 75. 9. 94. 324. 54. 66. 7.
 Африка 224. 30; 368.
 Ахен 238; 44.
 ашоутъ; 111.
 Аванасьевъ Г. Е.; 233.
 Баварія; 27. 8. 31. 42. 9.
 154. 5. 9. 304.
 Багалій Д.; 248.
 Багдад 53-5.
 Баер 96.
 Bakešová L.; 367.
 Баку 134.
 Баландурі 53.
 Баланъ див. Теодоровъ
 Balan P.; 224.
 Баланджар 134.
 Баласчевъ Г.; 170. 3. 327.
 8. 30.
 Balbinus B. 308. 9.; 203.
 балли; 111. [312.
 Балкани 16; 171. 3. 82. 316.
 балованне; 111. [24. 78.
 Бандурі А.; 333.
 Бар; 51.
 Бараць Г. М. 109. 39.
 307. 11. 13. 14; 83. 286.
 7. 69.
 Бароній Ц. 270. 99; 317. 19.
 Барсовъ Е. В. 310; 236.
 75. 361. 72.
 Б(арсо)въ Н.; 237. 51.
 Барсуковъ Н.; 228. 91. 338
 Бартис М.; 355.
 Bartolini D. 148. 301; 124.
 88. 222. 3. 310.
 Баторій Ст. 84.
 Беглері Г. П. 155.
 Bezděka V; 202. 29. 314.
 Безобразова М. В. 309; 378
 Безобразовъ П.; 360.
 Безсоновъ П. А.; 215. 7.
 Зелень В.; 354.
 Бенедикт еп.; 155. 6.
 Бенедикт III папа 274.
 Бенедикт IV папа; 158.
 Бенешевичъ В.; 83.
 Beneš V.; 223.
 Београд; 166. 82. 292.
 Benkeger E.; 120.
 Berčić Iv.; 266.
 Бесси 186. 229.
 Бестужевъ-Рюминъ К.;
 231. 2.
 Bielowski A.; 188. 273. 6.
 316. 79.
 Библия 98. 222. 39; 75-83.
 87. 98. 116-9. 214. 232.
 3. 323. 74. Библия Ли-
 саветинська; 119.
 Библия Остріжська; 119.
 Бильбасовъ В. А. 35. 47.
 69. 77. 83. 4. 149. 62. 6.
 96. 204. 5. 7. 32. 42. 7.
 68. 87. 8. 94. 6. 310. 2.
 3; 15. 23. 32. 81. 124.
 218-20. 33. 4. 58. 9. 70.
 3. 6. 89-91. 297-305. 7.
 8. 10. 12. 3. 6-8. 25. 6.
 бискуп; 100. [8. 29. 34.
 Бистриця; 172.
 бібліотекар 42-4.
 Bidlo Jar.; 70. 242.
 Біла Вежа 80. 2.
 Біла Русь, Білоруси; 165.
 200.
 Білгород; 166. 82. 292.
 Bilý J. A. 263; 70. 211. 4.
 5. 361.
 Білий острів 126.
 Bilovský V.; 204.
 Bishop E.; 296.
 Блатенське озеро; 370.
 Блатно 158. 247; 19. 370.
 ближники; 111.
 Блудовъ А. Д.; 221.
 Blumberger Fr.; 206.
 Бобчевъ С. С.; 83.
 Богемія, Чехія; 209. 14.
 20. 97. 301. 18. 9. 34. 60.
 Богородиці мр.; 172.
 „Богословіє“ Дамаски-
 на 175; 75. 103. 76. 293.
 Богослуження слов'ян-
 ське див. Літургія,
 Служба 63. 75. 98. 100.
 7. 17. 20. 8. 33. 46-8. 50.
 61. 66. 7. 81. 6. 9. 96.
 207-42. 48-53. 57. 8. 66.
 71-81. 84. 6. 91. 2. 8. 318;
 9. 11. 2. 4. 7-9. 23-5. 36.
 7. 9. 41-3. 8-51. 5-8. 60.

1. 3. 4. 71-5. 115. 27-9. братръ; 111.
 34. 5. 7-41. 3. 8. 50. 2. брeвiарiй; 119. 20. 190.
 5. 8. 60. 2. 4. 7. 8. 70. 313-5.
 8. 9. 81-4. 7. 93. 232. 43. Брегалъница 61. 179. 95.
 5. 6. 8. 85. 6. 96. 8. 300. 6. 312; 175. 289. 90. 371.
 1. 11. 8. 72-4. Bretholz B.; 33. 360.
 Boguslawski W. 12. 164; Бржезовський хрест; 125. 90. 237. 98. 9. 300. 336.
 Boguslawski E.; 241. Брно; 62. 186. 317. 319. 36.
 бодрич; 153. Broz Iv.; 189. 237.
 Бодявскій О. 100. 2. 5. Брокгауз 243.
 20. 55. 80. 2. 242. 301; Бронниковъ Ф.; 218.
 169. 209. 15. 51. 9. 67. Brückner A. 17. 49. 63.
 73-5. 8. 85. 8. 91-3. 7. 94. 121. 44. 5. 67. 71. 82.
 310. 20. 6. 34. 54. 213. 4; 11. 3. 5. 23. 69.
 Boehmer I. F.; 297. 70. 5. 83. 134. 47. 63.
 болгаря 85. 100. 43. 240. 87. 9. 238-47. 54. 70. 2.
 86; 41. 121. 204. 5. 9. 15. 3. 82. 300. 9. 29. 44. 62. 77.
 37. 50. 67. 321. Буг; 188. Брусса 73.
 Болгарія, болгаря 51. 2. Будилевичъ А. С. 19. 24.
 9. 62-6. 8. 84. 117. 58. 63. 33. 63. 77. 99. 105. 21.
 6. 78. 92-8. 202. 4. 13. 4. 82. 91. 210. 42. 81; 126.
 25. 33. 5. 6. 65-7. 77. 83. 230-4. 6. 7.
 5. 6. 7. 311. 2. 9; 8. 9. Будимир 249; 183.
 115. 36. 42. 9. 61. 5. 6. боун; 111.
 8-71. 5. 7. 81. 208. 24. буква 172. 275; 111.
 31. 42. 60. 6. 7. 70. 84. Булан 80.
 9. 94. 7. 313 20. 1. 3. 29. Булашевъ; 231.
 32. 3. 55. 7. 8. 60. 1. 6. 8. 76. Булгаковъ А.; 151. 238.
 Болеслав II; 311. Bulic Fr. 301.
 Болеславля Стара; 336. Вугу; 360.
 Болландисти; 306. 12. Буслаевъ О. П.; 84. 109.
 Большаковъ С. Т.; 351. 8. 16. 21. 215. 7.
 Бонифатiй св. 144. 232; 237 Буття книга; 91. 116. 9. 20.
 Бонифатiй VI папа; 154. Бѣляевъ И. В.; 212. 3. 7.
 Боривой 164; 27. 184. 5. Бѣлковъ Д. 231.
 227. 313. 7. **В-въ** А.; 233.
 Борис цар болг. 167. 94-6. В-скій И. 33.
 202. 3. 61. 3. 85. 6; 8. 59. Вавилон 221.
 65. 8. 70. 81. 166-8. 71. W(agilewicz) I., Вагиле-
 268. 323. 32. 63. 71. вич; 207. 73. 6.
 Боритакан; 182. Vajs I.; 85. 91. 3. 4. 8. 120. 1.
 Bort R.; 374. 274. 6. 7.
 Вoснiя; 224. Валеттi; 334.
 Босфор 43. 80. 97. Вальдрада 206.
 Boszek A.; 297. 9 300. 1. 5. 18 Вальсамон патр. 236; 83.
 Брандтъ Р. О.; 118. Valjavec M.; 97. 118.
 Brandl V.; 125-7. 228. 317. Варда 27-9. 38. 9. 63. 8-71.
 87. 169. 72. 89. 237. 63. 4. 361
 Вардар р. 195; 289.
 Варшава; 226. 31. 374.
 варяги 96. 102. 6. 21.
 варъ; 111.
 Василій еп. 69.
 Василій Кесарійський;
 356. 7.
 Василь I Македонецъ
 17. 29. 50. 1. 128. 237. 63-5.
 73. 84. 5; 63-7. 81. 123. 50.
 63. 6. 82. 333. 60-2. 75. 9.
 Василь Великий св. 43.
 258; 175. 261.
 Василь спафарій 285.
 Васильевскій В. Г. 85.
 98. 9. 121. 43. 7; 369.
 Васильевъ А. А. 17. 25.
 7. 63; 44. 362. 6. 75. 9.
 Wattenbach W. 100. 242;
 124. 37. 209. 96. 301. 3. 4.
 Ватикан 300; 66. 154. 343.
 Вацлав I; 148.
 Вацлав св.; 311.
 Vaelik; 209
 Vašica J.; 250. 3.
 Vejchodský I. I.; 251.
 Weingart M.; 120. 247. 50.
 8. 376.
 Велеград 158. 64. 98. 199.
 202; 6. 26. 7. 68. 124-7.
 49. 59. 95. 203. 11. 25.
 7. 9. 31. 9. 50. 336. 40.
 50. 5. 6. 72.
 Велеград Новий; 126. 336
 Велетрiя; 303. 6. 7.
 Велика, Велпця 195; 171.
 великдень; 111.
 Вельбуждська еписко-
 пiя; 371.
 Венгрия, венгрия; 70.
 126. 228.
 Венеция 173. 9. 243. 50-9.
 63. 5. 6. 71. 83. 91. 318;
 55. 67. 138. 48. 50. 66. 7.
 82. 315. 29. 30.
 Вергiлiй еп. 247.

- Веселовскій А. Н. 309.
 Вечірня 207. 8. 303.
 Wierzbowski T.; 124. 223.
 318.
 Vukudal Jos.; 226. 7. 9.
 Викторовъ А. Е. 304-6;
 217. 57.9.62.75.88.308.10.
 Викуль П.; 152. 232.
 Вишинскій С. Г. 242.
 Виноградскій В. Н. 301.
 Виноградовъ П. Г.; 239.76
 вимова тексту 10.112-4.
 20. 2. 201.
 Висла; 185.
 Vuchodil Jan 164; 125. 7.
 227. 9. 39. 40. 64. 55.
 Вифлеєм; 225.
 Вишгород; 185.
 Віденські Листки; 15.
 38. 155.
 Відень; 215. 301.
 Візантія 15. 6. 20. 2. 30. 2. 3.
 44. 8. 52. 3. 6. 60. 3. 80-2.
 7. 9. 115. 30. 45. 7. 51.
 63. 6. 7. 9. 94. 6. 9. 200.
 2. 34. 50. 9. 60-3. 5. 83. 5;
 8. 24. 6. 7. 51. 62. 3. 5. 82.
 166-8. 70. 9. 80. 2. 242. 7.
 66. 316. 20. 1. 60. 2. 4. 6. 72.
 Вільгельм; 21. 26.
 Wilpert G. 301; 242. 341-4. 6
 Вірменія, вірмени 226.
 9. 34. 52. 375.
 Віт св.; 338.
 Віталіс мт. 250. 1.
 Vitak A. K.; 214.
 Віфінія 73; 366. 7.
 Вікінг; 39. 42. 3. 7. 50. 2.
 3. 5. 7. 8. 60-2. 5. 132.
 4-40. 3-6. 52-4. 62. 4. 5.
 85. 209. 46.
 Власій; 356-8.
 Влахернська церква 47.
 Водан дуб 144.
 Возняк М. 112. 121.
 Войтех еп.; 311.
 Войтковскій В. 96.
 Wojcsechowski T.; 237.
 Wokaun; 205.
 Волга 79. 80. 98. 134. 94.
 Волинь 152; 230.
 Волковъ Н. В.; 88.
 Вологодщина 24.
 Володимир св. 62. 107.
 19. 28. 48. 54. 273; 178.
 262. 333. 69. 72.
 Володимир болг.; 167.
 Володяслав; 355.
 Володислав грам.; 275.88
 Волоколамскій мр.; 275
 волохи 162. 5. 269.
 Vondrák V.; 11. 2. 6. 170.
 3. 4. 6. 236-8. 46. 53.
 65-7. 77. 87. 8. 300. 4.
 9. 10. 7.
 Вормс 54.
 Воронів мр. 73.
 Вороновъ А. Д. 43. 4.
 7. 50-2. 98. 196. 7. 232
 3. 42. 87. 305. 10. 3. 4;
 32. 82. 3. 138. 220. 1.
 59. 63. 4. 6. 8. 9. 84-6.
 90. 1. 8. 9. 300. 1. 7. 8.
 10. 17. 20. 1. 6. 8. 333.
 Воскопіль; 324. див. Мос-
 хопіль.
 Воскресенскій Г. А. 19.
 73. 121. 155. 173. 315;
 79. 80. 4. 5. 91. 2. 101.
 4. 8. 9. 117-9. 219. 32.
 3. 8. 45. 51. 7. 60. 77.
 375. 8.
 Восьмикинижа; 176.
 Врановскій хрест; 336.
 враска; 111.
 Врієнні Ф. мт.; 224.
 Всеволод кн.; 358.
 Вузьке море 43; 365.
 Вульгата 224; 76. 7. 96-
 9. 116. 20. 1. 363. 78.
 Wurm Ign.; 227.
 Wurz Ign.; 205.
 Würfel A.; 211. 4.
 Вшеруби; 318.
 вьсе, все 169.
 вьслѣпати; 111.
 вьсоудъ; 15. 6.
 вѣнитп; 111.
 Вячеслав Чеський; 38.
 Г. В.; 215.
 Гавдерик еп. 14. 87-8.
 114. 24-6. 8. 30-2. 4. 47.
 274. 5. 9. 81. 303-6. 21;
 221. 59. 303-10.
 Havelka J.; 226. 7. 339.
 Гаврил архангел; 300; 342
 Гаврил патр.; 378.
 Hajek T.; 214.
 Haki B.; 219.
 Halabala M. кс. 269; 226.
 9. 312. 4.
 галати; 378.
 Галпла див. Іоан.
 Галпч; 188.
 Галичина; 231.
 гамати, гамкати; 100.
 Hameršmid Jos.; 304.
 Hanka V.; 207. 318. 38.
 Ганнон еп.; 15. 30. 2. 229.
 Hansizius M.; 204.
 Гаок Саадія 92.
 Hardsnin; 305.
 Hartauq; 296.
 Гарун-аль-Рашид 53.
 Гастрія мр. 29. 68.
 Гаттон аєп.; 157. 8. 305.
 Haudhariki 114.
 Гедеон; 129. 365.
 Гедеоновъ 102. 21.
 Гезенъ А. 191.
 Heidl P.; 298.
 Heilpern A.; 119.
 Гейсмар 144.
 геленізація 127.
 Hendrich I.; 376.
 Геннадій аєп.; 76.
 Геншен; 306. 7. 12.
 Георгій аєп. 127. 9. 41.
 Георгій Амастрпдсь-
 кий 99.
 Георгіи Полаша 56. 60.
 Георгія 226.
 Гераклея 87. 246.

- Hergengöther I. 33. 237; 11. 374.
 Геркулес 46.
 Герман 231. 2.
 Германія 232. 309; 28. 30. 319.
 Германрих еп. 97; 29-30. 2. 299.
 Герцеговина; 224.
 Hüb1 Fr.; 11. 2. 4. 6. 49. 56. 189. 240. 2. 5. 6. 97. 300. 74.
 Гильфердингъ А. Θ. 105. 13. 4. 21. 35. 6. 49. 50; 213. 7. 90. 329. 30. 77.
 Hilarius 231.
 Ginz1 Jos. A. 213. 68. 87; 11. 23. 211. 2. 5. 20. 58. 70. 6. 97. 9. 300-5. 8. 9. 12. 3. 25. 64-6. 70.
 Hirschmentzel Chr.; 203.
 Hisinger P.; 375.
 Hlavinka Al.; 32. 204. 27-9. 97. 310.
 Главниця; 171.
 глаголица 94. 101. 16. 21. 313. 4; 38. 40. 77. 97. 119. 20. 51. 63. 72. 7. 90. 5. 257. 67. 85. 6. 327. 8. 63. 75.
 Годнии церковні 207. 8. 303. година; 111.
 Годолянський хрест; 336
 Goetz L. K.; 11. 49. 56. 238. 46. 53. 9. 77. 98. 300. 1. 2. 4. 8. 10. 64. 9-72. 5-7
 Höfler C.; 199. 237.
 Голіаф 55.
 Holly; 214
 Голубинскій Е. 24. 33. 42. 77. 92. 6-9. 121. 45. 71. 91. 7. 213. 4. 40-2. 50; 78. 117. 33. 44. 69. 72. 4. 84. 221. 32-4. 41. 53. 9. 65. 70. 2. 81. 310. 23. 6. 8. 34. 69.
 Голубовскій П. 85.
 Гомер 30.
 Гондрих еп. 279; 307.
 Див. Гавдерик.
 Гора М.; 324. 9. 30.
 Горазд 200. 1. 80. 95; 36. 64. 71. 80. 122. 32-4. 39. 42-8. 51. 3. 66. 73. 85. 233. 309. 30.
 Горскій А. В. 99. 100. 5. 20. 305; 82. 4. 116. 206. 7. 17. 61. 2. 4. 83. 92. 308.
 Горчакова Е. С.; 367.
 готи 95. 7. 107. 225. 7-9. 46. 52. 3; 78. 369.
 готська церква 234.
 готський вплив; 112.
 готські переклади 225-6.
 Грааль св. 154.
 Grabowski Br.; 298.
 Hradište 198; 26. 126.
 Градо 250.
 Градобор; 362.
 Градок Лівій; 185.
 Граматик див. Іоан.
 Граціян; 295.
 Hrbásek Fr.; 16.
 Греція, греки 16. 7. 41. 63. 78. 115. 6. 35. 65. 223. 5. 6. 9. 50; 167. 8. 77. 9. 224. 5. 319. 68.
 грецькі слова; 107-8. 112
 Григорій VII папа; 229. 32
 Григорій XIII папа; 318.
 Григорій асп.; 331.
 Григорій Асвеста асп. 39
 Григорій Богослов 20-3. 43. 6. 179. 231. 52; 38. 363. 6. 78.
 Григорій дякон 293; 77.
 Григорій Добрий еп.; 184
 Григорій Назіанзин 21. 366.
 Григорій Турський 129.
 Григорій чернець; 176.
 Григорія мр.; 377.
 Григоровичъ В. П. 25. 89. 101. 2. 16. 20; 118. 195. 217. 9. 75. 83. 4. 90. 324. 7. 8. 38. 9. 60.
 Гримоальд асп.; 8.
 Grives Fr; 6. 45. 6. 93. 5. 120. 247. 50. 78. 355. 61. 6. 7. 74-6. 8.
 Gromnicki T. Ks.; 190.
 Грон р. 158. [228. 363.
 Гроссу Н.; 360.
 Гротъ К. Я. 19. 25. 133; 127. 60. 5. 228. 30. 305.
 Груздевъ Б. 309.
 Грузія, грузини 226. 9. 34. 52.
 Грушевський М. 85. 8. 103-5. 7. 13. 5. 21.
 Grünenthal O.; 120. 278.
 Hudek V.; 340.
 Gumpłowicz M.; 190.
 Gundling H. N; 204.
 гунни 16. 157. 246.
 Густинський Літопис
 Гюнскар Р. 299. [106.
 Д-її А.; 233.
 Давид 55. 135. 316; 143.
 Далмил; 184. 5. 318.
 Далмація 252; 63. 4. 182-4. 285. 318. 55. 75.
 Дамаск 53. 178. 311.
 Дандуль А.; 317.
 Данило I; 223.
 Данило з Загорі; 331. 3.
 Данило еп.; 155. 6.
 Данило іг.; 365.
 Данило пр.; 91. 116. 8. 9.
 Daniłowicz Ign.; 305.
 Daničić G.; 275. 88.
 Дар'яльські ворота 134.
 Дафан; 45. 60.
 Даура 97.
 Дашкевичъ Н. П. 154.
 Dvornik F.; 16. 65. 6. 169. 247. 50. 302. 20. 60. 4. 6. 70. 2. 6. 9.
 Devin, Дівин 158. 98. 202; 126. 7. 370.
 Девол; 171. 281.
 Дербент 134.
 Дерманський мр.; 203.
 Десмир 312.

- Deusdit; 295.
 Димитрій архм.; 228. 32.
 Димитрій Солунський 16. 23. 5. 49. 219; 74. 8. 82. 3. 293.
 Димитрій Туптало 55. 123; 203-5. 61. 75. 332.
 Дир 99. 147. [3. 70. 1. диспути 44. 5. 56. 67. 135. 306. 7. 18.
 Дитмар аеп.; 155. 305.
 Дільна земля; 378.
 Діи 80. 2. 132. 4. 40.
 Діоклейський пресвітер 180; 192. 318.
 Діоклетіян 73.
 Діонисій Ареопагіт 290; 103. 303. 63. 78.
 Діонисій Ніярадї еп.; 250
 Діонисій Попович еп.; 325. 31.
 Діоскури; 216.
 Дмитрієвскій А.; 118.
 Дмитрієвъ 25.
 Дніпро 79. 106. 32.
 Дъбърца; 171.
 Добровський, Dobrowský Jos. 296; 97. 206. 61. 91. 2. 305. 8. 12. 3. 7. 21.
 Добротворскій В.; 232.
 Dovina; 370.
 Домінік св. 301.
 Домінік еп.; 136. 43. 301.
 Домитила 123.
 Mošiceļjev A.; 372.
 Домиціян 123.
 Dopnsagmiller J.; 204.
 Дора 97.
 Дорофей мт.; 275.
 Дохіяр мр.; 354.
 Драва; 7.
 Драгановъ П.; 224.
 Драйвер; 90.
 Дрембиця; 171.
 Дриньовъ М. С. 24. 191; 181. 221. 94. 326.
 друнг, друнгариї 14; 361. 2
 Dubowicz Jan; 203.
 Dubrawski P.; 207.
 Dudik B. 301; 221. 6. 314.
 Дуклянський пресвітер 180; 192. 318.
 Дукс; 176.
 Дунай 16. 117. 58. 9. 93. 4. 202; 7. 27. 68. 126. 49. 58. 9. 61. 6. 9. 82.
 Dupeni C.; 205.
 Durich F.; 121. 205.
 Дурново Н.; 121.
 Dumliger Ernst 96; 69. 218. 59. 62. 73. 5. 6. 305.
 Дылевскій Е.; 219.
 Євангелія 61. 75. 6. 88. 94. 5. 7-109. 13-21. 36. 42. 9. 67. 72. 5. 8. 80. 4-8. 99. 208. 10. 1. 2. 4. 20. 2. 3. 6. 8-30. 5. 6. 8. 9. 54. 78. 302. 10. 1; 12. 9. 49. 54. 72-9. 83. 5. 91-9. 104. 5. 9. 10. 16. 7. 9-21. 37. 9. 40. 5. 9. 65. 83. 98. 238. 92. 332. 56-8. 68. 72. 4. 5. 7.
 Євангелія Архангельська; 283. Єв. Асеманова 296; 95. 196. Єв. Ватиканська 288. Єв. Галицька 121. 241; 105. Єв. Зографська; 90. 240. Єв. Маринська; 95. 9. 104. 5. 17. Єв. Мстиславова; 110. Єв. Остромирова 117. 22. 7. 288. 93. 6; 77. 95. 116. 92. 255. Єв. Реймська; 195. Єв. учительна; 195.
 Євген II папа 157.
 Євгеній Болховитинов мт.; 207.
 Євекій; 190. 207.
 євреї див. жида.
 Європа 225. 30; 78. 158. 201. 302.
 Євсевій 122. 3; 88.
 Євсѣвъ Ів. Е.; 73. 76. 8. 9. 84-6. 90-3. 101. 4. 8. 9. 13. 8. 9. 21. 76.
 Євфимій 226. [120.
 Євфимій Терновський
 Євфрат 55.
 Єгипет, єгиптяне 223. 52; 88. 94. 367.
 Jezbeга F. J.; 213. 316.
 Єлевферій 268. 274; 375.
 Єлеонскій Θ. Г.; 119.
 Jelić L.; 190. 353. 4.
 Єремія пр.; 29.
 Єресь одноязычна 221.
 Єресь двоязычна 223.
 Єресь триязычна 210-43. 50-9. 73. 82. 94. 5; 54. 178. 248. 50. 86. 373-5.
 Єресь іопаторська; 45
 Єроним бл. 123. 79. 224. 52. 300; 77. 88. 90. 250. 318. 40.
 Єроним Празський 144.
 Єрусалим 118; 44.
 Єферій еп. 87.
 ефесяне; 378.
 Єфрем; 378.
 Э. И.; 217.
 Ewald Paul; 124. 296. 301.
 Егейське море 15. 6.
 Егейські острова 152.
 Едеса; 89.
 Езра 226; 76. 116. 9.
 Eichler K.; 229.
 Екклезіяст; 76.
 Елада 16. 142.
 Етелка; 250.
 Етегат; 311.
 Емерих еп.; 32.
 Еммауський мр.; 318.
 Етопа; 370.
 Енгельскальк; 21. 6.
 Енгільмар еп.; 153.
 Еяній 224.
 Erben G. J.; 125. 83. 297-301. 5.
 Есфир 222; 76. 91. 116-8.
 естеръ; 111. [341.

- Ефесьський собор 226.
 ефіопські переклади
 Ефрон 243. [225.
 Ехач; 171.
- Жаль; 111.
 жида, євреї 78. 80. 5.
 92-4. 108. 221. 90. 313;
 119. 48. 67.
 Žlogar A.; 236.
 Жовква; 275.
- Заб'ялннъ; 359.
 Zavadil I.; 126.370.
 Zavr̃el P.; 229.
 Завіт Новий 222-4; 54
 72. 6. 7. 9. 87. 9. 90. 6.
 116. 76. 83. 313. 41. За-
 віт Старий 221. 5. 39.
 42. 313; 54. 72. 6. 90. 1.
 6. 115-8. 76. 83. 313. 41.
- Загреб; 222.
 Задунав'я 16.
 заклепе; 116.
 Zakrzewski St. 301.
 Залуські гр.; 314.
 Зальцбург 18. 247; 19. 22.
 Zaleski St.; 235.
 Замбрій, Замврій 205. 6;
 Заозерський Н. А.; 83. [291
 Захарій еп. 264. 84.
 Захарій пр.; 91.
 Збірник Святославів;
 177. 261.
 Zenefels I.; 220.
 Зета; 182.
 Zelený V.; 227.
 Zieliński Wł.; 228.
 Зигель Ө. Ө. 12; 230.
 зиряне 24. 144.
 Zibgt Ć.; 127. 98. 200-2.
 4. 10. 1. 3. 8. 23. 52. 4. 340
 Златарскл В. Н.; 83. 121.
 75. 205. 377.
 Златоверховниковъ; 231
 Златоструй; 173.
 Знаменскій П. 13. 211.
 42. 69; 231.
- Зографський мр.; 279.328
 Золотий риг 43.
 Іван див. Іоан.
 Іван Грізний; 274.
 Іван дяк; 177.
 Іван Хведорович 152.
 івери 252.
 Іверський мр. 226; 324.
 Іво; 295.
 Ігнатій патр. 37-9. 41-4.
 9. 50. 5. 64. 5. 7-70. 4.
 92. 152. 261. 4. 5. 7. 74.
 84. 5; 8. 360.
 Ізмарагд; 378.
 Іларій св. 231.
 Іллірія 157. 260.
 Іллірик; 8. [128. 48.
 Ілля пр.; 91. Церква Іллі
 індикт; 123.
 Іоан ап. 228.
 Іоан асп.; 155. 6.
 Іоан Венеціанський; 31.
 41. 3. 7. 8. 50.
 Іоан Готський 143.
 Іоан VII Граматик, Га-
 лила чи Харакс, патр.
 27. 8. 47-51. 4. 5.
 Іоан Дамаскин 109. 75;
 75. 103. 76. 293.
 Іоан диякон; 303.
 Іоан екзарх болг. 109.
 75. 243; 75. 6. 103. 4. 43.
 69. 75-6. 80. 291. 3.
 Іоан пресвітер; 301. [318.
 Іоан еп. Вшерубський;
 Іоан Золотоустий 98.
 227. 8. 36. 7. 43; 90. 2.
 175. 7. 261. 324. 54. 78.
 Іоан Латеранський 299.
 Іоан Малала; 176.
 Іоан VIII папа 49. 180.
 258. 89. 305; 11. 5-7. 23.
 5-9. 33. 4. 7-32. 4. 7. 47-62.
 5. 6. 72. 133. 5. 9. 40. 54.
 83. 4. 227. 37. 46. 96-
 301. 6. 7. 61. [92. 305.
 Іоан IX папа; 154. 5. 8.
- Іоан X папа; 39. 193. 316
 Іоан Постыяк; 83.
 Іоан мт. Солунський 179.
 Іоан свящ.; 136. [285.
 Іоан Схоластик; 81. 3.
 Іоаникій Великий 152.
 Іоїль пр.; 116. 21,
 Іона пр. 209. 311; 116. 21
 Іраклій 16; 182.
 Ірина 37. 71. 82. 3. 119; 360.
 Іриней 122. 3. 258.
 Ірландія 231; 190.
 Ірпінъ 106.
 Ісаія пр.; 73. 85. 90-2
 101. 4. 8. 9. 16. 8.
 Ісаа патр. 226.
 Ісидір 232; 374.
 Ісихій, Ісихієва рецен-
 зія; 76. 88. 92-4.
 Іспанія; 43. 368.
 Ісус Навин; 91. 3. 116.
 8. 29. 76. 365.
 Італія 165; 51. 136. 59.
 Ітиль 80. 1. [305. 8. 11.
 Івановъ Й.; 203. 79. 82.
 326. 8. 32. 3. 71. 7.
 Іванцовъ - Платоновъ
 А. М. 33; 219. 20. 32. 61.
 Іловайскій Д. 82. 92. 9.
 117. 21. 34. 43. 5. 50.
 75. 82; 230. 4.
 Ільїнскій Г. А.; 13. 6.
 119. 65. 74. 90. 240. 75.
 368. 71. 6. 7.
 Ільминскій Н. И.; 117.
 Jiráak A.; 33. 56. 226. 7.
 Jiřešek H. 164. 98; 127.
 212. 26. 7. 339. 72.
 Jiřešek I.; 226.
 Йосиф асп.; 8. 82. 169.
 Йосиф пресв. 37.
 К. Е.; 213.
 К. С.; 241.
 Кабарда 134.
 Кавасила К. асп.; 331.
 Кавказ 53. 79. 133. 49. 253.
 Кавказські Ворота 134.
 Кадокія 311; 377. 8.

- Казанскій А. А.; 375.
 Казанскій П. С.; 217.
 Казик 152.
 Каір 53.
 Кайх свящ.; 185.
 Калайдовичъ К. 342; 176.
 291. 3. 377.
 Kalina A.; 117. 371.
 Kalina T.; 127.
 Calles S.; 205.
 Каллисть іермн.; 83.
 Kalousek Jos.; 236.
 Каменіят Ів.; 362.
 Канаонъ; 126. 291.
 Канон Дим. Солун. 219.
 Kanteski; 235.
 Каонъ 205; 126. 291.
 Кападокія 311.
 Капійская Врата 134,
 Капиньская 133.
 Каравеловъ Л.; 221.
 карами 91.
 Кара-су 143.
 Карломан 159; 20. 1. 6-8.
 34. 41. 61. 299.
 Кароль IV; 195. 308. 18.
 Кароль Великий 156. 7.
 9. 60. 246. 7; 44.
 Кароль Лисий 270. 89.
 302. 63.
 Кароль Товстий; 69. 152.
 Карскій Е.; 239.
 Casrag E.; 56.7. 297.8.300.
 Каспійская Врата 133.
 Каспійське море 79. 82.
 4. 49. [98. 134. 226.
 Катаонъ; 126.96.291.356.7.
 Катокія; 378.
 Kautschitschek; 205.
 Качановскій В.; 293.376.
 quidam; 20.
 Кедмонъ 239.
 Кельсіевъ В. И.; 220.
 Кенігштеттен; 61.
 Керреп 143.
 Керч 80. 134.
 Кизляр 134.
 Київ 79. 94. 107. 8. 15-
 7. 9. 20. 48 9. 273. 93;
 177. 8. 231. 83.
 Київ. Академія 111.
 Київський Літопис 106.
 87. 208; 278. 9. 357.
 Київські Глаголицькі
 Листки 122; 15. 38. 9.
 99. 155. 64.
 Київщина 106. 7.
 Кипр 311.
 кирилиця 102. 16; 151.
 72. 7. 84. 257. 327.
 Кирилка; 211. 336. 40.
 Кирил Олександрійсь-
 кий; 89. 175.
 Кирил Турівський 302.14
 Kyselý Fr.; 227. 9. 39.
 Киселковъ В. С.; 247.365.
 Кичево; 171.
 кияне 148; 178. 334.
 Kirđić Fr.; 190.
 Клепар; 196. 318.
 клепати; 111.
 Климент мт. 128. 273.
 Климент папа 83. 4. 6.
 94. 109. 22-30. 41. 50. 67.
 8. 99. 265-7. 70-5. 80. 7.
 97-306. 14. 21; 10. 36. 191.
 217. 27. 31. 44. 59. 63. 91.
 8. 302-12. 7. 9. 40-8. 52.
 3. 69. 77. 9.
 Климент учень К й М
 200. 95. 304; 9. 36. 68.
 71. 80. 142. 4-6. 8. 51.
 66. 9-75. 81. 217. 45-7.
 65-9. 77. 9. 81. 2. 4. 7. 8.
 91. 320-35. 9. 58. 71. 8. 9.
 Климента базилика 203;
 191. 2. 319.
 Клостерман; 90.
 книга Буття; 91. 116. 9. 20.
 Книги 275; 10. 54. 111.
 Knigoľubec I.; 198.226.86
 Князевъ А. С. 13; 217.377.
 Ковачевнѣ А.; 292.
 Kováč Fr.; 229.
 Козьма Пражський 180;
 184. 313. 7.
 Kocivč; 222. 3.
 Коковцевъ П. К.; 367.
 Kolář Jos. 309; 276. 338.77.
 Kolčava S.; 204.
 компаніє,-ти; 100.
 Комнин О.; 321.
 comunio; 15.
 Koparski Jan; 315.
 Ковдараки; 368.
 Константинідіс Г.; 324.30
 Константиновъ Й.; 293.
 Koritar V. 64; 268. 304
 Копроним 16.
 копти 225. 34.
 Кораблевъ В. Н.; 354.
 Коран 54. 8. 60. 139; 366.
 Кордуба М.; 238.
 коринфяне 254. 5; 378.
 Кормча книга; 83.
 Корниль 90. [233.
 Корсунскій Ив. 222. 42;
 Корсунъ 25. 87. 9. 98. 102.
 9. 17. 9. 22. 270. 2. 3. 306;
 244. 59. 63. 77. 92. 311.
 7. 69, див. Херсонес
 Костянтин Граматик чя
 Костенцький 110. 8. 9.
 49; 294. 368.
 Костянтин еп.; 142.75.377
 Костянтин Остріжсь-
 кий 152; 76.
 Костянтин I Великий;
 342. 4. 53.
 Костянтин V Копроним
 16. 82.
 Костянтин VI 36. 7. 82.
 Костянтин VIII Пор-
 фиророджений 16.273;
 160. 82. 3. 334. 78.
 Костянтинопіль 53. 85.
 125. 8. 94-5. 236. 42. 61;
 88. 138. 50. 66. 7. 246.
 302. 22. 41. 61. 4. 6, див.
 Царгород. [цензія; 117.
 Костянтинопільська ре-
 Kotkowski J.; 216.
 Котляревскій А. А.; 251.
 Коцел 159. 63. 8. 243-50.

80. 3; 6-10. 6-8. 21. 33. 4.
182. 262. 98. 375.
Коцовський В.; 243.
Кочубинський А. А.; 223.
34. 52. 361. 70.
Koszutski H.; 216.
Кояловичъ М. О.; 228. 31.
Крайна; 375.
Краків; 190. 6. 222. 313. 4. 8.
Краківська земля; 186. 8.
Кральовський хрест; 336
Красносельцевъ Н. О.
33. 301; 231.
Крачковський Н.; 374.
Kračmer M.; 125.
Крим 79. 80. 5. 7. 91. 100.
3. 4. 14. 5. 30. 2. 42. 3.
7. 252. 3; 367.
Крижевці; 250.
Крит остр. 311.
Križ M.; 214.
Krkonošsky K.; 229.
Кроація; 375.
Кромерж; 318.
Крум; 360.
Krumbacher K.; 252.
Kruszyński J. Ks. 242; 77.
Krch H.; 227. 339. 61.
Csell-Fels 301.
Кубань 134.
Kubiček F.; 214.
Kukuljević Iv.; 215. 353. 4.
Кулаковський П. А.; 230.
378.
Кулаковський Ю.; 361.
Кульбакинъ С. М.; 85. 9.
91. 119. 21. 39.
Кунякъ А. А. 96. 100. 95.
312; 259. 293.
Кургановъ Ф. 33.
Курпій; 328.
Кутмичевица; 171.
къмотръ; 100.
Л. И.; 219.
Лаврін 200; 142. 8.
Лавровський П. А. 25. 289.
90. 309; 42. 54. 186. 9. 90.
212. 15. 20. 230. 1 59.
98. 301. 2. 4. 8. 10. 16-9.
35. 60. 3-6. 70-7.
Лавровъ П. А.; 49. 171;
78. 83. 100. 21. 61. 70. 2-4.
81. 2. 8. 220. 38-40. 2-7.
52. 3 8-60. 5-7. 9. 74-7.
9. 82. 7. 8. 91. 2. 8. 300.
4. 9. 10. 25. 44. 68. 9.
72. 5. 7.
Lagarde P.; 90. 1. 117.
Ламанскій В. И. 13. 24.
60. 1. 71. 83. 4. 92-4. 102.
5. 9. 13. 4. 21. 30. 44. 7-50
3-5. 71. 8. 82. 7. 92. 207.
307; 116. 9. 87. 8. 231.
9-41. 71. 2. 7. 93. 4. 326.
39. 62. 8.
Ламберт 267. 82.
Larøtre A. 198. 281; 34.
42. 59. 65. 141. 237. 53.
95-8. 302. 76. 7.
Латфрид еп.; 32.
латинський вплив; 100.
Lauček D.; 229.
Лебедевъ А. П. 33. 41.
66. 9. 46. [117. 8. 232.
Лебедевъ В.; 84. 5. 91.
Лебединцевъ О.; 212. 3.
Лев Алляцій; 324.
Лев, батько К 14. 7-9. 22.
3. 6. 30. 4. 170; 331. 62. 4.
Лев Марсианський; 310.
Лев. сп. Остійський; 317.
Лев. Философ мт. 22. 3.
7. 8. 30. 1. 54. 5; 364.
Лев III Ісаврянин 27.
46. 82. [48; 82. 331. 65.
Лев V Вірменія 30. 7.
Лев VI Мудрий 52; 150.
Лев III папа; 44. [361.
Лев IV папа 82. 268. 74.
Лев XIII папа; 194. 222-4.
6. 35. 8.
Levi G.; 297.
Легенди: Болгарська;
321-7. Італійська; 305-
11. Краківська; 313-4.
Македонська; 329. Мо-
равська; 312-3. Охрид-
ська; 327-8. Паннонсь-
ка; 261-78. Римська; 305-
11. Сербська; 290. Со-
лунська; 292-3. Хри-
стіянова; 311-2. Чесь-
ка; 313.
Leger L. 268; 121. 212. 19.
Lehner F.; 340. [364.
Lempl T.; 376. 7.
Леонидъ архм.; 97. 169.
73. 90. 354.
Леонтій св. 127.
Leraf J.; 213.
Лесбос отсрив 82.
Leskien A.; 84. 91. 243. 5.
Лилеръ; 235. [328.
Лия папа 122.
Липовскій А.; 190. [119.
Лисаветянська Библия;
Лисовскій Н. М.; 253.
Листи до Коринфян 254.
До Римлян 226; 116. 8.
Лист Юди; 116.
Литва 144.
Лій, Ліей, Луй 49.
Лікія 295.
Lisana Giiz 225.
Ліссабона; 303.
Літургія слов'янська 49.
209 14. 28. 35. 6. 76-9.
88. 303; 10. 2. 6. 8. 9. 30.
48. 52 4. 5. 7. 72-5. 116.
7. 39. 89. 90. 209. 10. 12.
27. 9. 45. 6. 9. 97. 361.
74. 5. 8. Див. Богослу-
ження.
Ліеос 1644 р.; 379.
Лопаревъ Хр.; 367.
Лопухинъ А. 269.
Лотар 206.
Луд 142.
лужичане 203; 6. 36. 372.
Лукіян; 88-90.
Лукіянова рецензія; 76.
88-96. 117. 8.
Любляна; 370.

- Lubrański; 315. [311. 3. Людмила св.; 184. 227. Людовик 158. 9. 60. 3. 6. 7. 94. 201-3. 47. 82. 4. 6; 6. 20. 1. 3. 7-9. 34. 41. 81. 159. 194. 299. Людомира; 27. Лютер; 77. [319. Лютомишль 204. 6; 185. Львів; 275. лѣкы; 112. Ляпуновъ Б.; 119. ляхи; 368.
- Maggiore Maria** 278. Магдебург 156. Magerl A.; 204. магистер 27. Магнавр 28. Магомет 57. 8. 62. 226. мадяри; 160. 228. 305. Майнц 162; 54. Majšiger J.; 214. [262. Макарій архм., еп.; 208. Макарій іспов.; 89. Макарій мт. 100; 116. Македонія 34; 171. 2. 233. 83. 324. 8. 39. 58. 62. 4. 75. 7. 8. Маккавей; 74. 5. 9. 99. Максим Грек 111. Максимилян 73. 89. Максимин 49. Макушевъ В.; 228. 339. 71. Малахія пр.; 91. Малала Іоан; 176. Małeski A. 190. Малицинъ; 231. Малиновскій Н.; 233. Малышевскій И. И. 19. 33. 77. 83. 5. 94. 7. 8. 109. 12. 3. 21. 50. 4. 5. 71. 212. 42. 9-51. 5. 8. 9. 313; 80. 112. 41. 51. 221. 36. 53. 68. 70. 7. 90. 8. 300. 1. 2. 5. 7. 10. 26. 63. Мама св. 32. 43; 326. Mansi 46; 302. 5. [9. 68. Мануїл регент 27. 48. Мараша; 7. Марбург; 31. Марван 53. Марзука 66. Марин еп. 286; 8. Марин I папа; 61. 133. Марія, мати К 14. 8. 76; Марія Фатні 278. [331. Марія царця 36. Марія царівна 29. Marquart I. 99. 121. 33. 4. Маркевичъ Арс.; 234. Марко ап.; 238. 375. Марко еп.; 281. 2. Марко патр. 236. Марко св. 223. Марковъ В.; 232. Marković; 238. 360. Marcus Felix 45. [365. Мармурове море 73. 152; Мартыновъ о. И., Martinov I. 314; 32. 216. 27. 8. 47. 97. 304. 8. 10. Martinus Polonus; 318. Masaryk T. H.; 241. 374. Массуді 81. Матвій ап. 223. Матовъ Д.; 326. Macejowski W. A. 190. 207. Majaг Matija; 213. Межирічча; 335. Мезієрь А. В.; 253. Meillet A.; 120. 247. Меліоранскій В.; 366. Мелхиседек; 176. Мельгуновъ П.; 219. Мелетій мт.; 224. Менщиковъ А. И.; 325. Меотійське море 13. 34. Месроб 226. [49. Mešić M.; 216. 86. Метафраст Ф. 229. Мефодій, брат К 34-6. 83-4; 364-5 і др. Мефодій маляр 196-7; 353. Мефодій патр. 27. 8. 37. 8. 48.
- Мидикійський мр. 73. Микита Візантієць 54. 6. 60; 366. [71. Микита Пафлагонський Микола I папа 166. 202. 6. 36. 7. 43. 4. 60. 2. 4. 6. 7. 9. 70. 4. 8. 82. 4-6. 300; 7. 134. 302. 17. 19. 43. 74. [354. 6. 7. Микола св. 301; 197. Миней 55. 123. 243. 304; 72. 82. 203. 5. 61. 74. 5. 88. 370. 1. 2. Митрофан мт. 85. 124-6. 132; 303. Митровиця 246; 9. Михаїл I 37. 74. Михаїл II Травл 30. 173. Михаїл III 18. 20. 6-9. 38. 49. 54. 5. 60. 3. 8. 9. 79. 81. 2. 5. 119. 28. 32. 63. 4. 5. 9-73. 6. 79. 86. 90. 2. 261-5. 73. 300; 10. 150. 341. 5. 64. 70. 4. Михаїл болг. див. Борис. Михаїл арханг. 300; 342. Михаїл-Мефодій; 331. 65. Михаїл Псел 28. Михаїла церква 145. Михайловъ А. В. 314; 6. 40. 83. 5. 91. 5. 7. 119-21. 75. 90. 316. 7. 25. 75. Migne 66. 196. 231; 301. 25. 66. Мізія, мізи 197. 225. Miklošić, Miklosich Fr. 96. 109. 13. 21. 304; 14. 75. 117. 24. 70. 259. 62. 3. 73. 5. 6. 97. 321. 3. 5. 6. 97. 321. 3. 5. 33. 63. Милетич Л.; 173. 4. 326. 33. Миллер В. Θ. 89. 94. 6. 102. 21. 36. 50. Миллеръ О. Θ.; 231. 34. 5. Minns E.; 368. Mirovit K. J.; 207. мисіі 52. миссал; 119. 90.

- місяцеслів; 193.
 Міховіт; 318.
 Могана; 31.
 Могунца; 238.
 Моймир I 157-9.
 Моймир II; 153-9. 62. 305.
 Мойсей 135. 53. 272; 45.
 60. 116. 9. 20. 76.
 Монтакуцій; 334.
 Монте Кассино; 317.
 моравізм; 99.
 Моравія 76. 117. 9. 39. 55-
 64. 7-72. 7-220. 37-51. 62-
 71. 77-87. 91-3. 7. 303.
 18. 9. 21; 5. 6. 9. 12. 6-
 23. 6. 7. 31-42. 5-9. 56. 8.
 61. 3-8. 72. 4. 95. 9. 101.
 22. 4. 6. 9-38. 41-3. 51-
 71. 8. 81-95. 203-5. 9. 10.
 4. 20. 1. 7-9. 32. 3. 6. 7.
 42-6. 56. 7. 66-8. 86. 91.
 4-7. 300. 1. 5. 8. 11-4. 8.
 9. 21. 9. 32. 5. 6. 9. 40.
 55. 60. 1. 70. 2. 4. 5. 7.
 Моравська місія 155-
 243; 114. 70. 1. 234. 42.
 4-6. 332. 3. 41. 2. 5. 61.
 Моретський Хв.; 319.
 Морея 17.
 Мосбург 158. 247; 125. 370.
 москалі; 368.
 Москва; 196. 8. 231.
 Мосох 142.
 Мосхоліль; 292. 324. 8-30.
 мудити; 112. [58.
 Мудрости книга; 76.
 Mulloly I. 299. 301; 340.
 Муретовъ М. Д.; 174.
 323. 6.
 Мирко М.; 190. 370.
 мусульмане 93.
 Мутимир; 300.
 мъша; 10. 2. 30. 74. 186.
 Н. А.; 141. 232.
 N. V.; 246.
 N. M.; 246.
 N. N.; 217. 231.
 наголос 10. 109-14. 20-2.
 Nákla; 339. [201.
 „Написаніе о правѣй
 вѣрѣ“ 218. 68. 309-10.
 51. 377.
 Нарбековъ В.; 83.
 Natalibus de P.; 317.
 натроути; 112.
 Наум 200. 66. 80. 95; 36.
 142. 8. 66. 71. 3. 279-
 83. 92. 325. 9. 30. 58.
 Науменко В. П.; 235.
 Naegle A.; 242.
 Nachtigal R.; 119. 238.
 Начовъ Н. А.; 276. 8. 371
 Небосклоновъ А. 17. 24.
 99. 121. 64; 21. 220.
 Новоструевъ К. И. 96.
 121; 83. 4. 97. 8. 100. 4.
 10-2. 6. 7.
 Недвізьскій хрест; 336.
 Недѣльскій С. 150.
 Неемія 226.
 Неймар; 318.
 Неманя Ст.; 353.
 Неокесарійський со-
 бор; 365.
 Неофит св. 73.
 неприязнь; 111. 2.
 Нестле; 90.
 Нестор літ. 34; 232.
 Нестор юнак 49.
 Никанор еп. 255; 203.
 Никита-Ігнатій 37. 8.
 Никита патр. 17. 186.
 Никита Ремес. 186. 229.
 Никифор літ.; 150.
 Никифор патр. 37. 70.
 Никифор стратег 127. 9.
 Никифор I 127. 9.
 Никодим Милаш; 224. 328.
 Николай дпв. Микола.
 Никольскій Д.; 231.
 Никон патр.; 378.
 Нинська епархія; 183.
 Ниневія 209.
 Нитра 156. 8. 60. 8; 6. 23.
 6. 55. 7. 8. 126. 34. 85.
 Ніжин; 231.
 німецький вплив; 100.
 німці; 152. 79. 220 і др.
 Новакович; 173.
 Новгород 106.
 Novotný V.; 70. 127. 242.
 6. 7. 300. 26. 44.
 номоканон; 74. 81. 3.
 Нона; 183.
 нормани 96. 7. 121. 299.
 Нумера 71.
 Oblak V.; 79. 84. 118. 236.
 образоборство 44-7. 74;
 обратникъ 181. [331.
 обря 252.
 Огієнко Ів. 6. 111. 21. 2.
 242; 77. 101. 6. 248. 58. 354.
 Оглоблинъ о. Н.; 82. 371.
 Одеса; 231.
 Озівське море 133. 4. 40.
 Озівський Босфор 97.
 октоїх 208.
 Олег кн. 43.
 Олександр II папа 226.
 Олександр дуб 142.
 Олександрійська ре-
 цензія 94. 5.
 Олександрія 222. 6. 311;
 176. 319. 67.
 Oleschpowicz T.; 235.
 Олимп 35. 9. 46. 66-77. 9.
 86. 91. 152. 76. 86. 8. 253.
 92. 3. 5; 5. 95. 233. 6. 332.
 65-7. 9. 78.
 Оломуц 198. 206. 7; 195.
 227. 314. 5. 7. 8. 36. 9. 55.
 оltарь; 100. 11. [75.
 Онуфрійський мр.; 263.
 Опсякійська тема 16. 53.
 Orbini M.; 202. 4. [73.
 Ориген; 88. 9. 94.
 Оригенівська рецензія;
 Осія пр.; 116. 21. [88.
 Ossoliński; 190.
 Остріжська біблія; 118. 9
 Отечник; 74. 81. 2.
 отожъ; 112.

- Отгокар; 355.
 Отфрид 239.
 отълѣкъ; 112.
 Офейковъ; 233.
 Охрида; 171. 2. 81. 327. 8.
 оцетъ; 100. [39.
- П. А. 301; 125. 232.
 Р. J.; 242.
 П. Н.; 232. 374.
 Р. Р.; 215.
 Р. Р. Н.; 252.
 П-въ А.; 232.
 Павел ап. 15. 157. 74 223.
 46. 54. 5. 7. 79. 319; 30.
 52. 4. 186. 317. 44. 54. 73. 8.
 Павел еп. 286; 28. 9. 32.
 3. 7. 48. 50.
 Павелъ іер.; 365.
 павечірна 207. 8. 303.
 Павловскій М. 13.
 Павловський С. еп.; 318.
 Павловъ А. С.; 83.
 Палаузовъ; 169.
 Palaský Fr.; 273. 95. 6.
 Палестина 222; 88. 94.
 Палестинська рецензія;
 Палех; 356. 8. [94.
 Палей; 176.
 Палладій асп.; 231.
 Палог; 171.
 Palmieri A.; 57.
 Пальмовъ И. С. 13. 322;
 124. 6. 52. 95. 8. 224. 31.
 6. 45. 301. 16. 8. 35. 9. 40.
 Paludagum urbs 158.
 Памперей о. А.; 324. 5.
 Памфілій; 88.
 паннонізм; 183.
 Паннонія 156-60. 4. 8.
 243-51. 63. 6. 7. 9. 78-81.
 4. 5. 7. 319; 5. 9. 10. 7-20.
 8. 32-4. 40. 61. 131. 41.
 53. 9. 82. 4. 90. 2. 5. 212.
 20. 36. 42. 3. 62. 95. 7.
 9. 361. [мр.; 285.
 Пантелеймонівський
 Пантикапея 134.
- Панченко Б.; 366.
 Paradorulos A. 33.
 Пападопуло Хр. 237. 43.
 папежъ; 100.
 Паралипоменон; 76. 88.
 Pargoire J.; 360. 6.
 Париж; 333.
 Парийник; 72. 3. 6. 8.
 9. 83. 96. 100. 1. 16. 8-20.
 Пароський о. А.; 203. 5.
 325. 6. 31. 3. 58. [251.
 Партеципацо мт. 250.
 Парфеній еп.; 326. 62.
 Пархоменко; 368.
 Parczewski A.; 190.
 Pastnek Fr. 6. 86. 99. 104.
 21. 34. 54. 98. 242. 80;
 16. 9. 34. 57. 66. 78. 83
 5. 97. 118-20. 4. 75. 230.
 34-42. 6. 7. 50-2. 9. 64.
 7. 70. 4-8. 93. 6-305. 7.
 9. 10. 7. 25. 8. 43. 53. 4. 63.
 70. 6.
 Пасхалій II папа 299.
 Páta; 247.
 Патерик; 82.
 Patsch C; 370.
 Пафлагонянка Ф. 20. 7.
 Рекаї J.; 127. 60. 241. 311-3.
 Пекарскій; 202.
 Pelesz Iul.; 227.
 Пелопоннес; 360.
 Pełalski P.; 214.
 Pergvolf Jos., Первоольфъ
 О. 105. 242. 59; 124. 230.
 1. 59. 73. 6. 88. 316. 7.
 переклади слов'янські
 10. 1. 61. 3. 67. 8. 75-7. 88.
 91. 3. 4. 100. 2. 3. 7. 8.
 13. 4. 36. 7. 9. 48. 65. 7.
 71. 4. 5. 8. 80. 1. 3-92.
 6. 207-9. 12. 24-7. 42. 8.
 52. 3. 77. 8. 80. 302. 3.
 18; 54. 64. 71. 113. 30.
 68. 9. 76-8. 91. 205. 32-4.
 8. 48. 52. 94. 311. 3. 29.
 32. 63. 71. 3-5. 7. 8.
 Perels E.; 302.
- Перетцъ В. Н.; 119. 21.
 перм'яки 24.
 Персія, перси 110. 252.
 Pertz M.; 296.
 Pesanto; 189.
 Петра церква 198. 206.
 96. 301; 7. 44. 62. 6. 135.
 Петро ап. 122. 278. 9; 6.
 22. 30. 1. 4. 52. 136. 7.
 40. 86. 317. 41. 4. 53. 4.
 Петро посол; 8.
 Петровскій Н. М. 174
 203. 327. 33. 64. 71.
 Петровъ А. Н. 51. 2. 85.
 8. 9. 139. 43. 5. 50. 4. 5.
 322; 192. 8. 277. 304. 7. 44.
 Петроград; 231.
 Петроків; 315.
 Петрона 82. 134.
 Петроніла 279.
 Петро I 69; 202.
 Петрушевичъ А. С.; 100.
 25. 87—9. 290.
 Pešina V.; 338.
 Pešina Th.; 319. 38.
 пешито 224. 5.
 Пигулевскій 77. 150.
 Пилат 11. 218. 9. 24. 31. 2. 75.
 пилатники 218. 76. 7. див.
 Триязичники.
 Пилип свящ.; 317.
 Пипин 159. 246.
 Писсадиносський мр. 73
 Пій IX папа; 211.
 Пій XI папа; 248-50.
 Pintar L.; 277.
 Pittrof C.; 205.
 Плавт 224.
 Платон іг. 152.
 Платон; 366.
 Платоновъ И. В. 25. 309;
 Плиній 134. [212. 3. 24,
 Погоднъ М. П. 19. 24. 5.
 96. 102. 21; 106. 206. 15. 7. 9.
 91. 338.
 Погорѣловъ В. А.; 85.
 97-9. 106. 119-22. 32.
 85. 50. 362. 3.

- подлинники; 358-8.
 Подоля; 188.
 Rok-Poděbradský; 229.
 Покровскій В.; 236. 361.
 полабські слов'яне; 31.
 Полаша Г. 56. 60.
 Полихрон мр. 152. 68-70.
 93; 369.
 Polivka I.; 230. 52.
 Polkowski I. 12; 235. 314-6.
 Полоцьк; 84. [9. 78.
 Польша; 37. 40. 97. 185-7.
 90.5.228.35.43.315.9.70.
 поляки; 185-7.9.216.28.
 Пономаревъ А.; 117. 232.
 79. 374. 5.
 Pontanus G.; 202. 319.
 попъ; 100.
 Попова И.; 278.
 Поповичъ Д.; 206.
 Поповъ А. Н. 301. 11;
 173. 293. 310.
 Поповъ И. П.; 369.
 Попруженко М. Г.; 188.
 9. 202. 23. 31. 53. 4. 338.
 60. 3. 9.
 Порфирій Успенскій еп.
 19. 210; 221. 75. 93. 344.
 Порфирьевъ; 370.
 постъ; 100.
 Potkański K. 20. 229. 32.4.
 6. 7. 42. 68; 190. 240. 2-4.
 Rochlin J.; 205.
 Прага; 185.96.222.50.336.8.
 Prager I. M.; 220.
 Prasek V.; 127. 355. 6.
 Прейсъ; 97.
 Пресбург; 159.
 Преспа; 281.
 Pressuti; 223.
 Пржемысл От.; 355. [336.
 Пржиказський хрест;
 Прибина 157. 9. 247; 370.
 Придніпрів'я 16.
 Прикарпаття 16; 168. 9.
 Примор'я; 182.
 притчі К. 308-9; 217.
 Приуралля 132.
- „Прогласъ“ 310-1; 377.
 Продром; 172. [116.
 Прозоровскій Д. 185. 91;
 Прокопій св. 16. 24. 180;
 Пропонтида 16. 73. [318.
 Пророків книги; 76. 93.
 116. 21.
 протоаскрипт 64. 70.
 Протопоповъ Н.; 219.
 Procházka F.; 205.
 Procházka I.; 228.
 Procházka M. 301; 16. 117.
 125. 65. 226-9. 376.
 Procházkova Suchá; 278.
 Proszczyński L.; 235.
 Псавтир 61. 76. 88. 91.
 4. 5. 7-102. 5. 8. 9. 13-20.
 49. 67. 78. 85. 8. 208. 39.
 302; 72. 3. 8. 91. 7. 104-6.
 8. 11. 3. 6-9. 292. 363.
 Псевдо-Ісидір; 238.
 Псевдо-Климентини 123
 Пташицкій И. П.; 40. 84.
 97. 101. 90. 234. 370. 4.
 Птуй; 370.
 Пурим 222.
 Pfaltz Chr.; 203.
 пьрьди 34; 128.
 Пѣтуховъ Е. В. 315; 169. 73
 Пыпинъ А.; 117.
 Piasecki P.; 319.
 Пясти; 190.
 П'ятикнижка Мойсея 90
 1; 76. 116.
 Р. Н.; 231.
 Рабница 160.
 Равен 195. 312; 371.
 Радивой кн. 312.
 Радница; 31.
 Радонежскій А. 301. 198.
 Радченко К. Ф.; 285. 362.
 Раевскій М.; 215.
 Райградъ; 317.
 Рангаве 37.
 Растиц 158.
 Ратбод 158.
 Rattinger; 223.
- Rački Fr. 96. 264. 87. 314;
 83. 211. 2. 5. 6. 59. 76. 93.
 7. 9. 301. 8. 65.
 Регенсбургъ 160; 21-3. 158
 Rezka; 277.
 Ремесіян 229.
 Renč-Vjelečanski M.; 372
 Rettel L.; 220. 52.
 Rešetar M.; 77.8.83.5.343.
 рецензії перекладів;
 Рильскій мр.; 275. [118.
 Рим 40. 3. 50. 9. 71. 7. 123.
 5. 8. 63. 6. 203. 13. 4. 23.
 30. 1-3. 9. 43-5. 59-301.
 10. 8; 5. 7-9. 17. 8. 24.
 5. 7. 30. 4. 5. 8. 9. 44.
 6-51. 5-8. 61-7. 74. 122.
 6. 30. 3. 5. 6. 9. 40. 7.
 53. 4. 70. 82. 90-2. 4.
 201. 3. 9-11. 5. 23. 7. 31.
 4. 42. 3. 7. 9. 50. 85. 6.
 95. 9. 300. 1. 3. 7-9. 11.
 2. 7-9. 24. 9. 32. 40. 2-4.
 52-4. 60. 1. 9. 76. 7.
 Рурáбек; 246.
 Рисбах; 156. 305.
 Ritig Sv.; 57. 9. 65. 70.
 Рихар еп.; 154. 8.
 Рихвальд; 19.
 Richter Fr.; 205. 7.
 Richter H.; 247.
 Richterich I. 269.
 Родій К. 155.
 Родолюбень; 206.
 Родосскій А.; 372.
 Рождественскій А. П.;
 91. 118.
 Рождественскій И. Г.;
 R(ozwadowski); 241. [117.
 Rozenberg I.; 204.
 Розовъ А.; 208.
 Росса А.; 300.
 Роман папа; 154.
 Romanus presb.; 344.
 Росія 97. 183; 200. 2. 25.
 30. 62. 338. 57.
 Россейкинъ О. М.; 364.
 Rossi de F. 299; 319. 40. 1.

- Ростислав кн. 158. 9. 62-70. 9. 90. 2-4. 8-203. 7. 37. 44. 6. 7. 9. 51. 62. 3. 6-8. 82-4. 7. 9. 321; 5-10. 15-7. 20-3. 6. 7. 37. 42. 5. 125. 42. 54. 62. 228. 46. 64. 98. 311. 2. 61. 70.2.
- Рось 106.
- Rothe; 204.
- Рудольф II; 318.
- Rouët de Journal; 247.
- Růžička M.; 227. 339.
- Румелія 193.
- румуня; 225.
- Румянцевъ; 206.
- руни 102.
- рупалане, рупці 16; 362.
- руси; 334. 60. 8.
- Русикон мр. 118.
- русини; 117. 229. 92. [32.
- Рускій Славянинъ; 211.
- Русь 82. 5. 8. 92. 5. 6. 8. 102-4. 6. 7. 13. 4. 21. 43. 7. 9-51. 4; 189. 232. 333. 4. 68. 79.
- руський 103-9. 20. 49. 253.
- Руф; 116. 20. 76.
- рѣснота; 112.
- рѣснотивънъ; 112.
- Рюрик 106.
- С.; 231. 77. 310.
- С. М.; 70. 228. 30.
- Саадіа Гаон 92.
- Sabaria 157.
- Сава 200. 80. 95; 9. 36. 142. 8. 73. 330. 67. 74.
- Сава Освященний 228.
- Сава цариця 225.
- Савваитовъ П. И.; 217.88.
- Сагріяньська округа 152.
- Сазавський літ. 180.
- Сазавскій М.; 189.
- Sakciński I.; 215.
- Сала річка 158. 247.
- Салавар 247.
- Salagius; 205.
- Самандар 134.
- Самара 55.
- Самосат; 89.
- Самсон; 129. 365.
- Самуїл 153.
- Самуїл Миславський 111.
- санкир; 356.
- Sankot I.; 228. 340.
- сарацянн 51-63.
- Сарацинська місія 52-63. 72.5.7.89.253.308;180.233.
- Саркел 80. 2. 5. 134.
- Sasinek F. V.; 70. 151. 89. 227-30. 8. 76. 7.
- Саул 135.
- Svoboda I.; 230.
- Свѣнцицкій Ил.; 241.
- Svetozar R.; 245.
- Светоній 134. [336.
- Свиседлицькій хрест;
- Свято православія 27.48.
- Святобой; 153.
- Святополк I кн.; 7. 8-10. 6. 7. 20-3. 6. 7. 31-6. 40-63. 6. 72. 3. 81. 168. 80; 122. 5. 6. 33-7. 9. 43. 5-7. 9. 52-4. 9. 62. 83. 4. 6. 8. 93. 246. 68. 98. 300. 1. 11. 17.
- Святополк II; 159.
- Святослав кн.; 177.
- Севастопіль 126.
- Севастьяновъ П. И.; 217.
- Север еп. 206; 317. [88.
- Седмичисленники 200; 142. 290. 329-30. 358. 9.
- Семізісн; 50. 2.
- Septuaginta 222. 5; 88. 90.
- сербя; 30. 181. 2. 215. 48. 360. 8. Сербія 110. 8. 225; 182. 3. 224. 31. 94.
- Сергіевскій Н.; 219.
- Серебрениковъ Н. 259. 69; 233. 326.
- Середземне море 123.
- Серен еп. 46.
- Сикст V папа 300. 1.
- сила=accentus, вимова 109-114. 120. 201.
- Сильвестр папа; 342. 4.
- Символ віри 188. 91. 238 61; 43-5. 51 2. 135. 9. 43.
- Символів мр. 73. 4. 152.
- Симеон аеп.; 358.
- Симеон Магістер 51.65.6.
- Симеон болг. 180; 93.168. 9. 71. 6. 7. 279. 82. 361. 3.
- Симмах 222; 89. 115.
- Симон 285.
- Синагога; 83.
- сн; 13. 4.
- Сиракузи; 51.
- Сирія, сирійці 53. 63. 224-6. 34. 52.
- Сырку П. А. 16. 120. 314; 224. 33. 85. 304. 71.
- Syrtium 157. 246; 8. 9.
- Сисек; 370. [13. 370.
- Сицилія 16.
- Скандинавія 107.
- Скевоковол 53.
- Скифія 143.
- склязь; 112.
- Скопье; 285.
- скрина; 112.
- Славейковъ; 362.
- Slavicola I.; 216.
- Славоницькій хрест;
- Славонія; 355. [336
- словаки; 185.
- словінці; 215.
- „Слово на прен. мощей Кл.“ 83. 127. 9. 304-6.
- Словомир; 26. 7. 31. 4. 5, слов'яне 9. 16-7. 24. 53. 93-5. 117. 50. 86. 269. 60; 15. 31. 64. 107. 58. 71. 8-80. 90. 207. 17. 20.8-30. 2. 4. 7. 8. 46. 7. 94. 316. 8. 9. 47. 60-2. 4. 6. 8.
- Słowski St.; 98.9. 104.20.1.
- Служба слов'янська 207. 8; 123. 4. 7. 35. 7. 9. 40-1. 52. 67. 86. Див. Богослуження.
- Службник 303.
- Сльозка М.; 198.
- Смирновъ Г.; 233.
- Смирновъ С. I. 174.

- Смотрицький М.; 216. Стаиць І.; 375. Тарки 134.
 Спој А.; 85. 93-6. 120. 1. Стебницький хрест; 336. Тарс 268.
 Спорек Fr. 269. 301. 10; Стенѣн 43. Тарху 134.
 14. 6. 45. 9. 56. 7. 125. Степовичъ А.; 252. Тацит 134.
 7. 73. 4. 227. 8. 38. 40-7. Стефанія 268; 375. Tworzumiż; 216.
 68. 77. 8. 83. 98. 300. Стефан Лазаревич 117; Teige I.; 312.
 15. 72. 4. 5. Стефан муч.; 145. [294. Telša; 228. 340.
 Соболевскій А. И. 16. 8. Стефан патр.; 151. Телого I.; 229.
 25. 77. 111. 21. 30. 252. Стефан Пермскій 24. Теодорик еп. 160.
 311. 3. 4; 38. 82. 3. 5. 144. 5. 83. 211. Теодоров-Балан А.; 123.
 91. 118. 9. 51. 64. 5. 73-6. Стефан пресв.; 136. 43. 301 4. 75. 247. 74. 88. 9. 324.
 230. 4. 52. 3. 69. 77. Стефан V папа; 39. 61. 63. 4. 6. 9.
 89-91. 369. 79. Стефан VI папа; 154. Теотмар асп.; 153. 5. 305-
 Соболевскій С. А. 309; 217. Stirzenwager G.; 203. тепсти; 112.
 Собор вселенський 87; Stojan A.; 125. 239. Теревинт 70. 1.
 Созонт св. 127. [365. Стояновичъ Ј. В.; 172. 4 терминологія християн-
 Sokolowski St.; 315. Стратег 14. 42; 361. 2. ська; 99-101. 7. 17. 9.
 Соколовъ И. 33. Стрелицький хрест.; Тернів; 142.
 Соколовъ М.; 231. 5. Стрий 156; 7. 188. [336. тетр; 109. 10.
 Солдай 253. Стримон 196; 362. Терновскій Н. М. 12.
 Solimann Jul.; 203. Strobl P.; 205. Тиверіупіль 195. 6.
 Соловьевъ о. І.; 117. Строгановъ; 358. 9. Тигр 55.
 Соломон 26. 153-5. 225. Струмиця 195; 289. Тыминскій; 46. 375.
 316; 129. Středovský; 204. типиков; 196.
 Солунь 14. 5-9. 22-5. 28. Студит Хв. 37-9; 82. 94. 360. 7. Тиридат 226.
 30. 2. 3. 67. 89. 93. 170. Студитський мр. 37. Тисса; 7.
 6. 9. 83. 9. 93. 5. 6. 211. Стуховъ; 364. Тихонъ асп.; 233.
 311. 2. 6. 23; 116. 42. сугди 107. 252. 3. Tyszyński Al.; 207.
 70. 1. 233. 4. 331. 38. 9. Судъ 43. Тиоберга 206.
 Sorano; 319. [62. 4. Судак 142. 252. 3. Ткалаць Е. И.; 214.
 Souhrada I.; 227. 39. „Судебникъ людемъ“ Ткалčić I.; 216. 43.
 Soukor I.; 226-9. Судей книга; 176. [314; 83. Товій; 76.
 Софонія пр.; 91. Сураж, Сурож 142-143; Токмаковъ Ів.; 233. 53.
 Софія 19. 42. 153. 4. 315-7; 231 сури 252. [369. Толедо; 43.
 Сперанскій М. Н.; 79. 84. сурожане 252. 3. Тор 144.
 91. 2. 5. 6. 118. 9. 275. 340. Сухановъ Арс. 19; 294. Траян 122. 3. 56.
 Сплет; 39. 123. 84. 93. 316. Сухомлиновъ М. 315; 279. Тřebízský V.; 228.
 Спростраловъ; 174. Сушковъ Н.; 215. трєбник 303.
 спытє; 112. Съдиславъ 205. Тридентський Собор
 Srebnič I.; 316. Т. I.; 215. Триполіс 53. [224.
 Срезневскій И. И. 99. Табаковъ С.; 366. Трихаликс мр. 73.
 109. 20. 310. 1. 3; 83. 4. Табогскý Chr.; 204. триязичники 179. 251.
 104. 21. 73. 234. 78. 85. 8. 370. Таврида 96-8. 81; 368. 75-7. 308; 23. 71. 82. 123.
 Срезневскій В.; 104. 6. Талмуд 91. 307. 134. 50. 267. 311. 73. 4.
 8. 11. 3. 6. Тамань 98. Див. Єресь.
 Срем 157. 246; 8. 9. 13. 370. Танериф остр. 70. Триодъ Цвітна; 172.
 Сречкович П. С.; 128. 235. Тарасій патр. 28. 33. 6. 7. Трнавський хрест; 336.
 Старе Місто 198; 125. 6. targum 221. [70. 83. Тройця; 136. 45. 6.
 тарки 134.

- трѣба, трѣбникъ; 111.
 тръхътъ; 112.
 Тульна 202.
 Туницкій Н. Л.; 82. 5.
 121. 6. 42. 52. 70. 2. 4.
 5. 81. 203. 40. 5. 7. 65.
 7. 8. 79. 83. 90. 1. 4. 320.
 3-33. 58. 64. 5. 71-8.
 Туптало див. Димитрій.
 турки 252. 3.
 турм; 361.
 Турція; 328. 19.
 Уваров; 118. 215. 34.
 Uhersko; 70. 125.
 угри 130-2. 212; 69. 152.
 Угриці; 336. [8.9. 63 4.
 Угорія 157; 189.
 Україна 85. 8. 107. 13. 8.
 49. 52; 165. 87. [200.
 українці 118. 9. 204; 197.
 Ульфила еп. 98. 225. 6.31.
 Утек А.; 216.
 Ундольскій В. М.; 172.3.
 5. 267. 9. 74. 7. 88.
 Упсала 226.
 Успенскій О. И. 14. 25.
 33. 42. 3. 51. 89. 99. 109.
 12. 21. 43. 5. 60. 1. 3. 82.
 242. 50. 90; 220. 31. 5.
 76. 305. 60.
 Успенскій А. И.; 359.
 Успенскій еп. див. Пор-
 фиріі.
 Устав церковний 208; 196
 Usterius I.; 203.
 Усть-Вима 144.
 Устюг 24. 183.
 Утогелаос мр. 73.
 Утренья 207. 8. 303.
 учитель; 372.
 Ušeničnik Fr. 344. 77.
 F. V.; 364.
 Fallmeayer 17. 25; 364.
 Фанагорія 98.
 Фарс 142.
 Фасмеръ М. Р.; 100.
 Фатні Марія 278.
 Fekonja A.; 190.
 Felseneger; 204.
 Феодора цариця 20.7-9.
 31. 6. 8. 42. 7. 8. 52. 60.
 8-71. 8. 82. 320.
 Феодорит Кирський; 90.
 Феодосій еп.; 184.
 Феодота 36. 7.
 Феодотіон 222.
 Феодотіян; 90.
 Феоктист логофет 26-33.
 5. 8. 41. 2. 4. 68. 263.
 320; 236. 332. 64.
 Феофан Прокопович;
 204. [152.
 Феофан Сагріянський
 Феофила писар 20. 6-8.
 30. 1. 47-9. 54. 82. 173;
 364. 5. [6. 31.
 Феофилакт асп.; 322. 3.
 Фесалоники; 183. 364.
 Фесалія 34. 77.
 Филарет асп. 307. 10; 83.
 173. 217. 330. 59.
 Филаретъ еп. 25. 49;
 208. 62.
 Фили 143.
 Филимоновъ Г. Д.; 356-9.
 философ 44.
 Filioque 261. 9; 38. 9.
 43-6. 51. 6. 7. 60. 129.
 34-6. 9. 43-5. 227. 33. 44.
 Флавій Тит 123.
 Flajshans V.; 120.
 Флоринскій Т. Д.; 174.
 230. 5. 9.
 Фовель 142.
 Vogt A.; 360.
 Фоменко Кл. 91. [41. 2.
 Fogaheim, Форгейм; 31.
 Формоз еп. 275. 9. 81. 6; 8. 134
 Формоз папа; 154.
 Фортунатовъ Ф. 94. 9. 121.
 Фотій патр. 28. 30. 3.
 9-41. 54. 61. 3-6. 70. 4.
 7-9. 83. 7. 92. 125. 47.
 8. 51-3. 69. 70. 2. 4.
 88-90. 237. 60-4. 6. 7.
 84-5; 7. 8. 45. 50. 1. 63.
 4. 6. 7. 81. 3. 92-4. 134.
 6. 50. 1. 66. 79. 80. 227.
 34. 68. 302. 3. 34. 60. 1.
 4. 6. 70. 4.
 Frajer I.; 227. 339.
 Фракія 193; 362.
 Франко Ів. 20. 51. 63. 6.
 84-6. 109. 12. 3. 22. 3.
 6-9. 40. 1. 5. 6. 50. 67.
 8. 230. 42. 4. 50. 70. 2-4.
 82. 305. 6. 11. 4; 11. 3.
 85. 119. 240-4. 59. 60.
 3. 77. 8. 90. 1. 8. 302-4.
 7. 10-3. 7. 77.
 Франкфурт 237.
 Францевъ В. А.; 254.
 Франція 129. 230.
 Фрейзингенська еп.; 375
 Фрейзингенські Урив-
 ки 162. 216; 173.
 Friedrich 180. 28. 303 14;
 11. 183. 253. 70. 308. 75.
 Friedrich I.; 204. 303. 4.
 10. 71. [97-301. 5.
 Friedrich G.; 190. 204.
 Фули 141-3. 253; 369.
 Фульська місія 88. 144.
 Фульдський літопис; 154
 Фурмос 279. [370.
 Fürstenberg асп. 299;
 335. 77.
 Хазари 80. 2. 130. 1. 252.
 3; 204. 9. 57. 332. 67. 9. 70.
 Хазарія 53. 79. 84. 6. 7.
 90. 104. 20. 5. 8. 30. 2.
 3. 5. 40. 6-50. 3. 66. 307.
 19; 130. 355.
 Хазарська місія 45. 55.
 62. 77-155. 64. 6. 7. 9.
 74. 7. 8. 86. 8. 95. 205.
 7. 12. 53. 308; 69. 71.
 131. 180. 8. 234. 369.
 Халифат 53. 4. 6. 62. 7. 80. 226
 Харакс див. Іоан.
 хартофилакс 42.
 Хахановъ А. С.; 83.
 Chwaliszewski M.; 223.
 Хведір II папа; 154.
 Хведір воевода 261. [90.
 Хведір Монсуетський;

- Хведір філософ 268.
 Херсон, Херсонес 46.
 71. 83. 5-134. 9-41. 3.
 5. 7. 9. 68. 75. 7. 8. 85.
 8. 99. 253. 71. 304; 69.
 80. 113. 58. 244. 8. 57.
 303. 4. 10. 32. 45. 67.
 9. Див. Корсунь. [143.
 Херсонеська місія 88.
 Хиландарський мр.; 275.
 Хлудов 311. [331.
 хлупати; 112.
 Хойнацкій А.; 220.
 Хоматіян Д. асп.; 327.331.
 Хомин П.; 250.
 хорвати 249; 41. 184. 90.
 200. 15. 48. 305. 60.
 Хорватія 249; 9. 56. 7. 63.
 155. 82. 3. 90. 243. 5.
 85. 97. 304. [249.
 Хорватська Хроника
 Хоробрий чернець 67.
 76. 110. 5. 8. 68. 75. 7.
 9. 80. 7. 219. 20. 35. 42.
 88; 80. 94. 102. 14. 68.
 73. 4. 7. 91. 2. 246. 67.
 8. 77. 93.
 Хорутанія 160; 34.
 Chotkowski; 235.
 Chociszewski I.; 216.
 Храбр див. Хоробрий.
 Хреста мр.; 310. 18. 53.
 хрещатий; 356.
 хрещення; 10.
 Христіян; 160. 311. 2.
 хронографи; 176. 293. 4.
 Царгород 16. 25. 6. 8-33.
 5. 7. 8. 42-4. 50. 2. 4. 63.
 4. 6-8. 71. 2. 6-9. 83. 6.
 90. 1. 3. 8. 9. 107. 34. 41.
 7. 8. 51-3. 163. 4. 7-70.
 4. 84. 6-8. 93. 200. 5. 13.
 25. 7. 36. 7. 44. 5. 50. 1.
 60-4. 6. 71. 83-5. 91. 2.
 318. 22; 7. 8. 51. 9. 62-
 70. 3. 80. 9. 90. 3. 4. 6.
 122. 30. 3. 5. 6. 50. 62.
 6-8. 70. 5. 94. 231. 3. 57.
 332-4. 62-5. 9-71. 74. 6.
 Див. Костянтинопіль.
 Царевскій А. 13.
 Царств книга; 91. 116. 9.
 Целевичъ Ю.; 228.
 Целійський пагірок 299.
 Целя, Celje; 370.
 церкви; 100. [рилка.
 Сугилка; 227. 8. Див. Ки-
 Цицерон 46.
 Цоневъ Б.; 247.
 Цухлевъ Д.; 169 326.
 цѣсарь; 100.
 цѣста; 112;
 Чадь 146.
 Czajkowski K. 33. 84. 150.
 64. 242; 300. 5.
 Czajkowski T. I.; 243.
 Červinka I. L.; 126. 7.
 черкеси 82.
 чехи 158. 203; 36. 184. 5
 9. 200. 1. 14. 26-9.
 Чехія 157. 204; 31. 141. 8.
 52. 3. 64. 84. 5. 95. 6.
 205. 6. 29. 43. 308. 18.
 35. 6. 9. 40. 55.
 Чорна Гора; 275.
 Чорна Протока 134.
 Чорне море 79. 89.97. 100.
 7. 14. 26. 32. 40. 7. 225.
 6; 332.
 Черногорія 104; 231.
 Črnčić Iv.; 286.
 Чудів мр.; 275.
 Schalavag 158.
 Šafařík P. 17. 96. 105. 82.
 98. 247. 8. 304; 97. 108.
 69. 70. 207. 8. 15. 67. 70.
 3.5.88.98.328. 38. 64.6.72.
 Шахматовъ А. А.; 16. 81.
 4. 119. 81. 274. 5. 9.
 Швабія; 22.
 Шевыревъ; 262.
 Шестаковъ С. П. 88. 121.
 7. 9. 33. 4. 45; 244. 60.
 „Шестодневъ“ 314; 175.
 Шишман; 50.
 Schiffner; 205.
 Шлецер 96.
 Шльонск; 318.
 Шляковъ Н. В.; 233.85.90
 Schmidt A.; 204.
 Schmidt H. F.; 83.
 Шоповъ; 339.
 Šramota S.; 357.
 Штадлер еп.; 224.
 Št'astny; 218.
 Strossmayer еп.; 222-4. 7.
 Štulc V. 268; 208. 11. 2.
 5. 366. 70.
 Schubert H.; 247.
 Щепкинъ В. Н.; 243. 6.
 Szcześniak Wł.; 37. 9.
 40. 97. 185. 7. 90. 6. 202.
 43. 4. 313-6. 8. 9. 70. 2.
 Юда ап.; 91. 4. 113. 21.
 Юдея 228.
 Юдиф; 76.
 Юнгеровъ П. 242.
 Юстиніян I 17. 73; 176.
 Юстиніян II 16. 53. 82.
 Юстиніяна Перша; 322.
 Iugie M.; 364.
 Я. Н.; 141. 237.
 Яворський хрест; 336.
 Jagić V., Ягичъ И. В.
 25. 84. 100. 1. 8-11. 8. 21.
 81. 2. 92. 236. 41. 2. 98.
 306. 14; 16. 38. 56. 65.
 83. 4. 91. 4. 7. 9. 108.17.
 9. 20. 1. 5. 52. 64. 9. 70.
 3. 4. 83. 9. 96. 200. 16.
 21. 30. 34. 5. 9-43. 6. 7.
 51-3. 60. 70. 8. 9. 92-4.
 6. 304. 9. 10. 28. 70. 1.
 Ядвигга; 196. [5. 6.
 ядро; 112.
 языкъ; 111.
 Яків патр. 166. 202; 341.
 Янышевъ I.; 219.
 Явній, Явнїс 47. 9. 50.
 Яреда Г.; 364.
 Ярослав кв. 118. 28. 273.
 Ястребовъ Н. В.; 241.259.
 Jaffé Ph.; 297. [325.
 Яцковскій И. 85. 121. 50.
 Ооменко К. 94.

ЗМІСТ ПРАЦІ.

ЧАСТИНА ДРУГА:

ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНІСТЬ СВ. МЕФОДІЯ. 869—885.

| | Сторінки |
|---|-----------|
| XII. Утворення Мораво-паннонської архієпископії. | |
| 1. Висвячення Мефодія на архієпископа | 5 — 16 |
| 2. Мефодій у в'язниці | 17 — 33 |
| XIII. Праця Мефодія jako архієпископа Мораво-паннонського. | |
| 1. Проповід християнства. Обряд Мефодія | 33 — 40 |
| 2. Боротьба німецького духовенства проти Мефодія | 40 — 46 |
| 3. Другий суд над Мефодієм | 46 — 57 |
| 4. Останні літа Мефодія. | |
| а. Боротьба не вгаває | 57 — 62 |
| б. Мефодій в Царгороді. Побачення з королем угорським | 62 — 70 |
| 5. Переклади св. Письма та богослужбових книг. | |
| 1. Літературна діяльність Мефодія | 71 — 84 |
| 2. Особливості кирило-мефодіївських перекладів | 84 — 121 |
| XIV. Смерть і похорон Мефодія | 121 — 127 |
| XV. Характеристика св. Мефодія | 127 — 131 |

ЧАСТИНА ТРЕТЯ:

ПО СМЕРТІ СВ. МЕФОДІЯ.

| | |
|---|-----------|
| XVI. Доля кирило-мефодіївської праці. | |
| 1. Події зараз по смерті Мефодія | 132 — 141 |
| 2. Погром учеників Мефодія | 141 — 152 |
| 3. Знищення Велико-Моравської Держави і за-
ник праці Костянтина й Мефодія | 152 — 165 |
| 4. Закріплення кирило-мефодіївської праці у пів-
денних і східних слов'ян | 165 — 179 |

- XVII. Праця Костянтина й Мефодія у окремих слов'янських народів 179 — 190
XVIII. Канонізація Костянтина й Мефодія 190 — 198

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА:

ЛІТЕРАТУРА ПРО ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНІСТЬ КОСТЯНТИНА
Й МЕФОДІЯ.

| | |
|---|-----------|
| Вступ | 199 — 202 |
| I. Найдавніші праці XVII-XVIII віків і початку віку XIX-го. | |
| 1. Література XVII-го віку | 202 — 203 |
| 2. Література XVIII-го віку | 203 — 205 |
| 3. Література початку XIX-го віку | 205 — 206 |
| II. Початки наукового вивчення | 206 — 207 |
| III. Збільшення наукового зацікавлення до кирило-мефодіївських питань | 207 — 209 |
| IV. Ювілейна 1863 р. література | 209 — 218 |
| 1. Підготовлення до ювілею | 212 — 213 |
| 2. Література 1862 року | 213 — 214 |
| 3. Література 1863 року | 214 — 216 |
| 4. Література поювілейна | 216 — 218 |
| V. Ювілейна 1869 р. література | 218 — 222 |
| 1. Праці 1868—1872 років | 218 — 220 |
| 2. Поглиблення кирило-мефодіївських дослідів | 220 — 222 |
| VI. Ювілейна 1885 р. література | 222 — 237 |
| 1. Полемічна література, що повстала з приводу енцикліки папи Льва XIII з 1880 р. | 222 — 224 |
| 2. Література перед ювілейним роком | 225 — 228 |
| 3. Література 1885 року | 229 — 235 |
| 4. Література по ювілеї, 1886—1889 роки | 236 — 237 |
| VII. Поглиблення наукових дослідів. 1890—1900 роки | 237 — 239 |
| VIII. Нова література. Перша чверть XX-го століття | 239 — 247 |
| IX. Ювілей 1927 року | 248 — 250 |
| X. Кирило-Мефодіївська бібліографія | 251 — 254 |
| 1. Окремі праці, багаті на бібліографію | 251 |
| 2. Бібліографічні перегляди окремих діб чи окремої літератури | 251 — 252 |
| 3. Огляди - рецензії | 252 — 253 |
| 4. Спеціальні покажчики кирило-мефодіївської літератури | 253 — 254 |

ЧАСТИНА П'ЯТА:

ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНОСТІ
КОСТЯНТИНА ТА МЕФОДІЯ.

- I. Джерела слов'янські:
1. Життя св. Кирила й Мефодія 261 — 278
 2. Початковий Літопис 278 — 279

| | | |
|---|---|-----------|
| 3. | Слов'янське Життя св. Наума Охридського . | 279 — 283 |
| 4. | Служби св. Кирилу та Мефодію | 283 — 285 |
| 5. | Глаголицькі Служби св. Кирилу та Мефодію | 285 — 286 |
| 6. | Похвальні слова св. Кирилу та Мефодію | 286 — 289 |
| 7. | Успіння св. Кирила Філософа чи коротке ЖК | 289 — 290 |
| 8. | Проложні Життя | 290 — 291 |
| 9. | О преставленні св. Кирила | 291 — 292 |
| 10. | Повне слов'янське Життя св. Наума і Служба
йому | 292 |
| 11. | Слово Кирила Словенця | 292 — 263 |
| 12. | Пам'ятки, в котрих згадується про Кирила
й Мефодія | 293 — 294 |
| II. Джерела латинські: | | |
| A. Документи офіційні: | | |
| 1. | Лист папи Адріана II 869—870 р. | 298 |
| 2. | Листи папи Іоана VIII 872—881 р. | 299 — 301 |
| 3. | Листи папи Стефана V-го 885 р. | 301 |
| 4. | Свідчення Анастасія бібліотекаря | 301 — 304 |
| 5. | Листи німецького духовенства | 304 — 305 |
| B. Джерела не офіційні: | | |
| 1. | Італійська або Римська Легенда | 305 — 311 |
| 2. | Легенда Християнова | 311 — 312 |
| 3. | Моравська Легенда | 312 — 313 |
| 4. | Чеська Легенда | 313 |
| 5. | Краківська Легенда | 313 — 314 |
| 6. | Латинські Служби Кирилу й Мефодію | 314 — 316 |
| V. Пізніші латинські джерела, що згадують про
Кирила й Мефодія | | |
| | | 316 — 320 |
| III. Джерела грецькі: | | |
| 1. | Повне Життя св. Климента | 321 — 327 |
| 2. | Коротке Життя св. Климента | 327 — 328 |
| 3. | Життя св. Наума | 329 |
| 4. | Служба св. Седмичисленникам | 329 — 331 |
| 5. | Служба св. Клименту | 330 — 331 |
| 6. | Хиландарське Оповідання | 331 — 333 |
| 7. | Оповідання про хрещення Русі | 333 — 334 |
| IV. | Джерела німецькі | 334 — 335 |
| V. | Джерела матеріальні | 335 — 340 |
| VI. | Давні образи св. Кирила й Мефодія | 340 — 359 |
| VII. | Вивчення епохи Костянтина й Мефодія | 359 — 361 |
| | Доповнення до I тому цієї праці | 361 — 378 |
| | Доповнення до II тому | 378 — 379 |
| | Поправки спостережених похибок I-II тому | 379 |
| | Показчик | 380 — 396 |

Малюнки в II-м томі цієї праці:

| | сторінки |
|--|----------|
| 1. Найстарший список Життя Мефодія з XII-го в. | 264 |
| 2—3. Слов'янське Життя св. Наума | 280-281 |
| 4. Св. Климент, еп. Охридський | 322 |
| 5—6. Седмичисленники | 330 |
| 7. Давні хрести на чехо-моравських землях | 337 |
| 8. Загальний вигляд стіни, на якій уміщено малюнок № 9 | 345 |
| 9. Цісар Михаїл посилає Кирила на Моравську місію (?) | 345 |
| 10. Образ ніби 869 р. над гробом св. Кирила | 346 |
| 11. Св. Кирил з надгробного образу 869 р. | 347 |
| 12. Костянтин чи Мефодій хрестить слов'янина (?) | 347 |
| 13. Перенесення тіла св. Кирила (?) до каплиці св. Кли-
мента | 348 |
| 14. Ніби завітний образ 869 р. | 349 |
| 15. Образ св. Кирила з XIV-го віку | 350 |
| 16. Образ св. Мефодія з XIV-го віку | 350 |
| 17. Малюнок Велеграду з XIV-го віку | 350 |
| 18. Кирил і Мефодій, образ XVII-го віку | 350 |
| 19. Образ св. Кирила з XVII-го віку | 351 |
| 20. Поясний образ св. Кирила 1608 року | 351 |
| 21. Образ Кирила XVII-го віку | 351 |
| 22. Св. Кирил, малюнок Rasini XVII в. | 352 |
| 23. Св. Мефодій, малюнок Rasini XVII в. | 352 |

НЕПЕРІОДИЧНЕ НАУКОВЕ ВИДАННЯ

СТУДІЇ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ГРАМАТИКИ

ПРИСВЯЧЕНЕ НАУКОВИМ ДОСЛІДАМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

„Студії“ виходять окремими книжками, з котрих кожна містить закінчену наукову монографію з обсягу української мови чи з наук, близьких до неї. Видають: проф. Іван Огієнко і проф. Роман Смаль-Стоцький. Адреса Видавництва: Warszawa, ulica Stalowa № 25 m. 11, телефон 254-05. Головний склад видань: Warszawa, Nowy-Swiat № 69, księgarnia „Ossolineum“, телефон 198-81. Можна набувати також в „Українська Книгарня й Антикварія“, Lwów, ul. Rutowskiego 22.

Поступили й поступають в продаж такі видання:

Книга I. Проф. Роман Смаль-Стоцький: Значіння українських прикметників. 1926 р. VIII+85 ст. Ціна 3 зл.

Книга II. Проф. Іван Огієнко: Нариси з історії української мови: Система українського правопису. Популярно-науковий курс з історичним освітленням. 1927 р. VIII+216 ст. Ціна 5 зл.

Книга III. Проф. Іван Огієнко: Історія церковно-слов'янської мови. Том перший: Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. Історично-літературна монографія. Частина I. 1927 р. 324 ст. Ціна 10 зл.

Книга IV. Проф. Іван Огієнко: Історія церковно-слов'янської мови. Том другий: Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. Історично-літературна монографія. Частина II. 1928 р. 400 ст. і 23 малюнки. Ціна 12 зл.

Книга V. Проф. Роман Смаль-Стоцький: Примітивний словотвір. Друкується.

Книга VI. Проф. Іван Огієнко: Історія церковно-слов'янської мови. Том четвертий: Повстання азбуки й літературної мови у слов'ян. Друкується.

Книга VII. Проф. Іван Огієнко: Історія церковно-слов'янської мови. Том п'ятий: Найдавніші пам'ятки старо-слов'янської мови (історично-палеографічно-лінгвістичний огляд пам'яток, хрестоматія, коло 75 знімків і словник). Друкується.
